ॐ

శ్రీః

అయోధ్యారామమ్

अयोध्यारामम्

(లఘుకావ్యమ్ - సటీకమ్)

అస్మత్పిత్రోః,

కథాశేషయోః జోగాంబాసుబ్బరాయయోః

స్మృత్యర్థం ఇతి సవినయ మర్పితమ్.

(శా.శ. 1945, శోభకృతి- నిజశ్రావణ-శుక్ల-ప్రతిపది. 17-08-2023.)

రచయితా

మార్కణ్డేయప్రసాదః

ఆంధ్రరైల్వే విశ్రాంతాధికారీ

అలకాపురీ – భాగ్యనగరమ్

తెలంగాణా-500035

చరవాణీ :: 9440260163

-*-

ॐ

శ్రీః

అయోధ్యారామమ్

अयोध्यारामम्

(లఘుకావ్యము - సటీకము)

మా తల్లిదండ్రులు ,

కథాశేషులైన జోగమ్మ, సుబ్బారావు వారల

స్మృతిచిహ్నముగా

వినయముతో సమర్పితము

(శా.శ. 1945 . శోభకృత్- నిజశ్రావణ-శుక్ల-ప్రతిపత్. 17-08-2023.)

రచయిత

మార్కణ్డేయప్రసాద్

ఆంధ్రరైపీఠ విశ్రాంతాధికారి

అలకాపురి – భాగ్యనగరము

తెలంగాణ -500035

చరవాణి – 9440260163

-*-

విషయసూచికా

సంఖ్యా	విషయః	పత్రసంఖ్యా
1	విషయసూచికా	5
2	విజ్ఞాపనమ్	7
3	విన్నపము	9
4	ముఖపత్రమ్	11
	పూర్వరామాయణమ్ (371)	
5	బాలకాణ్డః (20)	13
6	అయోధ్యాకాణ్డః (68)	26
7	ఆరణ్యకాణ్డః (107)	69
8	కిష్కింధాకాణ్డః (50)	135
9	సుందరకాణ్డః (71)	166
10	యుద్ధకాణ్డః (55)	210
	ఉత్తరరామాయణమ్ (104)	
11	ఉత్తరకాణ్డః (104)	245
12	ఉపసంహారః	311
13	అయోధ్యారామమ్- దేవనాగరలిప్యాం	315

విజ్ఞాపనమ్

ప్రాయ స్త్రివర్షపూర్వం (2020 తమే వర్షే) యదా అయోధ్యాయాం రామమందిర నిర్మాణార్థం భూమిపూజాదికం కృతం తదా ఉహ మేతత్కావ్యం రచయితుముద్యుక్తః. కింతు ప్రారంభానంతరమేవ కరోనారోగగ్రస్తత్వాత్ చికిత్సాలయాశ్రయణేన చ , పునర్గృహాగమనా దనుపద మేవ శ్వాసకోశ రోగాత్ తీవ్రాత్ పునరపి చికిత్సాలయప్రాపణాచ్చ, వివిధౌషధప్రయోగ పరిణామాత్ దేహస్వాస్థ్యలోపాచ్చ, చిరాయ కిమపి లిఖితుమక్షో ఉభవమ్. పశ్చాదపి, కార్యాంతరాసక్తత్వాత్ అద్యపర్యంత మేత త్కావ్యం పునః స్ప్రష్టు మలబ్ధావసర ఏవ స్థితః.

అహమధునా, కించిదివ ప్రాప్తక్షణః , ఈషదివ శక్తియుతః, ఆరబ్ధపూరణవ దృఢాబుద్ధిదం నిరవహమ్.

సర్వత్ర శిఖరిణీవృత్త మితి చ, తస్యాపి అవర్ణాదిచతుర్థపాదయుత మితి చ మనాక్ పద్యవైశిష్ట్యం వినా, న కించిదప్యస్మిన్ కవితాపదయోగ్యమి త్యనుక్తమపి స్పష్టమేవ. భంగ్యంతరేణోచ్యతాం చేత్, కృతిరియం (స్లైడ్ షో) చిత్రమాలికాయాః కృతం శబ్దమయరూప మివ. ఇదమపి మమ మాతాపిత్రోః స్మృత్యర్థ మర్పయామీతి మమ మహాన్ ప్రమోదః.

మార్కణ్డేయప్రసాదః **భాగ్యనగర్యాం,**

శోభకృతి- ఆషాఢే- శుక్లషష్ఠ్యాం . (24-06-2023).

ఆదౌ న సంకల్పిత మపి, పశ్చాత్, ఉత్తరకాణ్డమపి రచయిత్వా సమయోజయమ్.

మార్కణ్డేయప్రసాదః . **భాగ్యనగర్యాం,**

శ.శ. 1845 . శోభకృతి, నిజశ్రావణ-శుక్ల- ప్రతిపది. 17-08-2023.

విన్నపము

దాదాపు **మూడు** సంవత్సరాల క్రింద (2020 లో),అయోధ్యలో రామాలయ నిర్మాణానికి భూమిపూజ జరిగినప్పుడు ఈ రచనకు పూనుకొన్నాను. కాని, వెంటనే నాకు కరోనా వ్యాధి వచ్చి చికిత్సాలయంలో చేరటంతోను, ఇంటికి తిరిగి వచ్చిన వెంటనే తీవ్రమైన శ్వాసకోశరోగంవలన మరల వైద్యాలయంలో చేరవలసిరావటంతోను, రకరకాల మందులు వాడిన ఫలితంగా ఆరోగ్యం బాగా డిల్లపడటంతోను, చాలకాలం పాటు ఏ మాత్రం వ్రాయజాలని స్థితిలో ఉన్నాను. ఆ తరువాత కూడ, ఏవేవో పనులలో పడి ఇప్పటిదాక దీనిని తాకటానికికూడ అవకాశం లేకపోయింది.

ఇప్పుడు కొంచెం ఓపిక,అవకాశం కూడ కలిగి,మొదలు పెట్టాం గనుక పూర్తి చేయాలి అన్నట్లు, చేతనైనంతలో ఈ రచనను ముగించాను.

గ్రంథమంతా శిఖరిణీవృత్తంలో ఉండటం అనే ఛందోవైశిష్ట్యమూ, అంతటా నాలుగవ పాదం అవర్ణంతో మొదలు కావటం అనే చిన్న శబ్ద చమత్కారమూ తప్ప, దీనిలో కవిత్వం అని చెప్పదగ్గది ఇసుమంతైనా లేదనేది చెప్పకనే తెలుస్తుంది. మరొకరకంగా చెప్పాలంటే, ఇది ఒక (స్లైడ్ షో) చిత్రమాలికకు ఇచ్చిన శబ్దమయరూపం వంటిది.

. దీనినికూడ మా తల్లిదండ్రుల స్మృతిగా అర్పిస్తున్నందునాకు ఎంతో సంతోషం.

మార్కండేయప్రసాద్, **భాగ్యనగరం,**

శా.శ. 1945 . శోభకృత్తు- ఆషాఢము – శుక్లషష్ఠి. 24-06 -2023

మొదట అనుకోలేదు కాని, తరువాత ఉత్తరకాండాన్నికూడ వ్రాసి చేర్చాను.

మార్కండేయప్రసాద్.. **భాగ్యనగరం,**

శా.శ. 1945 . శోభకృత్తు-నిజశ్రావణ - శుక్ల- ప్రతిపత్తు. 17-08-2023.

మయా రచిత్తై రన్యై ర్గ్రంథైః సహ గ్రంథో ఽయం చ

మమ జగద్వేదికాయాం (వెబ్ సైట్) నిక్షిప్తః.

www.vyshnavikrishnamemorial.in

ఇత్యత్ర పశ్యత.

ముఖపత్రమ్

మున్యర్థం క్రతురక్షణం, శివధనుర్భంగో వివాహాప్తయే
పిత్రుక్తే ర్విపినాశ్రయో, నరభుజాం నాశః స్వభార్యాకృతే,
చర్యా యస్య జనప్రియస్య నృపతే స్తం, రామ ఇత్యాఖ్యయా
విఖ్యాతం, సురవైరిభీషణసమిన్నిరోధవీరం, శ్రయే.

ఆబాల్యం సురవైరిమారణచణం, ధర్మాహితధ్వంసనం,
భూమీభారహరం, సమస్తసుజనత్రాణం, జగత్పూజితం
కృష్ణాఖ్యం యదువంశభూషణ మహం జ్ఞానస్య సంసిద్ధయే
కుంతీసూనుమిషప్రదర్శితజగత్తత్త్వప్రపంచం భజే

-*-

అయోధ్యారామార్పణమస్తు

పిత్రర్పితా కృతిరియం మమ, తావతైవ
రామార్పణాయ చ పున, ర్న భవత్యయోగ్యా,
రామోఽపి దోషమిహ పశ్యతి నేతి మన్యే ,
కిం న స్వయం స పితృభక్తజనాగ్రగణ్యః

-*-

ఓం

శ్రీః

అ యో ధ్యా రా మ మ్.

अयोध्यारामम्

బాలకాణ్డః

1. సురారాతిత్రస్తత్రిదశకృతసంప్రార్థనవశో
రమేశో యో మాయావిహితకుహనామానవతనుః,
దశాస్యం దివ్యాస్త్రై ర్యుధి సమహరత్ స ప్రభు రసా-
వయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సుర-అరాతి-త్రస్త-త్రిదశ-కృత-సంప్రార్థన-వశః, యః, రమేశః =రాక్షసులకు వెరచిన దేవతలు చేసిన వినతికి లోబడి, ఏ విష్ణువు,

మాయా-విహిత-కుహనా-మానవ-తనుః =తన మాయతో విధించుకొన్న మాయా మానవశరీరం గలవాడై,

యుధి-దశాస్యం, దివ్య-అస్త్రైః, సమహరత్ = యుద్ధంలో రావణుని దివ్యాస్త్రాలతో చంపాడో,

సః, ప్రభుః, అసౌ, అయోధ్యా-రామః, దయయా, మాం, సంసృతి-భయాత్, అవతు = ఆ ప్రభువైన ఈ అయోధ్యారాముడు, దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

2. పురా పుత్రాభావాత్ వ్యథితహృదయే కోసలనృపే
వసిష్ఠేనాదిష్టే కృతవతి సుతేష్టిం దశరథే
గతః కార్యార్థీ తత్ప్రియతనయతాం యో హరి రసా-
వయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పురా, కోసల-నృపే, దశరథే, పుత్ర-అభావాత్, వ్యథిత-హృదయే = పూర్వం, కోసలదేశరాజైన దశరథుడు, కొడుకులు లేకపోవటంవలన దిగులుపడి (సతి సప్తమి), వసిష్ఠేన, ఆదిష్టే, సుత-ఇష్టిం, కృతవతి = వసిష్ఠుని ఆదేశం పొంది (సతి సప్తమి) పుత్రకామయాగం చేయగా (సతి సప్తమి),

కార్య-అర్థీ, తత్-ప్రియ-తనయతాం, గతః, హరిః, యః = దేవ కార్యార్థి ఐ, ఆ దశరథుని ప్రియమైనపుత్రులుగా ఐన విష్ణువు ఎవడో,

అసౌ, అయోధ్యారామః, దయయా,మాం, సంసృతి-భయాత్, అవతు = ఆ అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

3. పితు ర్మాతౄణాం చ స్వవదనవిలోకా దతిముదం
దధత్, శత్రుఘ్నాప్తో భరతసహితో లక్ష్మణయుతః
జనాన్ హృష్టాన్ కుర్వన్ పురి చ సహజాతైః సహ చర-
న్నయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భరత-సహితః, లక్ష్మణ-యుతః, శత్రుఘ్న-ఆప్తః = భరతునితో కూడినవాడు, లక్ష్మణునితోపాటు ఉన్నవాడు, శత్రుఘ్నునితో కలిసి ఉన్న వాడు,

స్వ-వదన-విలోకాత్ = తన మొగాన్ని చూడటంవలన,

పితుః, మాతౄణాం చ, అతి-ముదం, దధత్ = తండ్రికి, తల్లులకు చాల సంతోషాన్ని ఇస్తున్నవాడు,

సహజాతైః, సహ, పురి, చరన్, జనాన్, చ, హృష్టాన్, కుర్వన్ =తమ్ములతోపాటు నగరంలో తిరుగుతూ జనులనుకూడ ఆనందపరుస్తున్నవాడు ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

4. వసిష్ఠాంతేవాసీ శ్రుతిపఠననిష్ఠావశమనాః
పటుః శాస్త్రే శస్త్రేఽ ప్యధిగతనృపాలోచితకళః
గురుప్రీతిం పుష్ణన్ పితృహృదయతోషం చ కలయ -
న్నయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: వసిష్ఠ-అంతేవాసీ =వసిష్ఠునికి శిష్యుడు,
శ్రుతి-పఠన-నిష్ఠా-వశ-మనాః = వేదపాఠంమీద శ్రద్ధగా మనసు పెట్టినవాడు,
శాస్త్రే, శస్త్రే, అపి, పటుః =చదువులోను, ఆయుధవిద్యలోను కూడ నిపుణుడు,
అధిగత-నృపాల-ఉచిత-కళః = రాజులకు తగిన విద్యలను పొందిన/నేర్చిన వాడు,
గురు-ప్రీతిం, పుష్ణన్, పితృ-హృదయ-తోషం, చ, కలయన్=గురువులకు సంతోషాన్ని పెంపొందిస్తున్నవాడు, తండ్రి మనసుకు కూడ సంతోషాన్ని కలిగిస్తున్నవాడు, ఐన, అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

5. మమ త్రాతుం సత్రం క్రతుభుగహితేభ్య స్తవ సుతో
వనం రామ స్త్వాయా త్వితి కుశికజే ప్రార్థిని దృఢమ్,
పితుర్వాక్యాత్ భ్రాత్రా సహ తమనుయాతో విజయభా-
గయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: 'క్రతుభుక్-అహితేభ్యః, మమ, సత్రం, అవితుం = 'రాక్షసులబారినుండి నా యాగాన్ని కాపాడటానికి...'
తవ, సుతః, రామః, తు, వనం, ఆయాతు' ఇతి = 'నీ కొడుకు రాముడు అడవికి రావలసిందే' అని,

కుశికజే, దృఢం, ప్రార్థిని = విశ్వామిత్రుడు గట్టిగా కోరగా (సతి సప్తమి),
పితుః, వాక్యాత్, భ్రాత్రా సహ, తం, అనుయాతః, విజయ-భాక్ = తండ్రిమాట మేరకు, తమ్మునితో(లక్ష్మణునితో) పాటు ఆయనను (విశ్వామిత్రుని) అనుసరించి వెళ్ళినవాడు, విజయాన్ని పొందినవాడు, ఐన,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

6. సహ భ్రాత్రా భక్త్యా మునిమనుసరన్ తస్య వచసా
వనే తాటక్యాఖ్యాం నరహననశీలాం నిహతవాన్ , **(తాటకీ=తాటకా)**
విధేయో గాధేయా దధిగతమహాస్త్రః పరిలసన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్ .

టీక: భ్రాత్రా సహ, భక్త్యా, వనే, మునిమ్, అనుసరన్ = తమ్మునితోపాటు భక్తితో అడవిలో విశ్వామిత్రుని అనుసరిస్తున్నవాడు,
నర-హనన-శీలాం, తాటకీ-ఆఖ్యాం, తస్య, వచసా, నిహతవాన్ = మనుజులను చంపుతూ ఉండే తాటక అనేదానిని, ఆ ముని మాటమేరకు చంపినవాడు,
(తాటకీ అనగూడదు, తాటకా అనాలికాని, ఆ మాటను పట్టించాలంటే ఏదో ద్రావిడప్రాణాయామం చేయాలి, ఎందుకులే అని, ఇలా అన్నాను . క్షంతవ్యం.)
విధేయః, గాధేయాత్, అధిగత-మహత్-అస్త్రః, పరిలసన్ = విధేయుడై విశ్వామిత్రునినుండి మహాస్త్రాలనుపొంది ప్రకాశిస్తూ ఉన్నవాడు, ఐన,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

7. అవన్ యజ్ఞం విఘ్నాచరణపర ముచ్ఛిద్య విశిఖైః
సుబాహుం, మారీచం త్వధిజలధి సంపాత్య సహసా,
స్తుతః సిద్ధాభీష్టై ర్మునిభి రభితో హర్షవివశై-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: విఘ్న-ఆచరణ-పరం, సుబాహుం, విశిఖైః ఉచ్ఛిద్య = ఆటంకాలు కలిగించే సుబాహుడిని బాణాలతో నరకివేసి,

మారీచం, తు, సహసా, అధి-జలధి, సంపాత్య= మారీచుడినేమో వేగంగా సముద్రంలో పడవేసి,

యజ్ఞం, అవన్ = యాగాన్ని కాపాడుతూ ఉన్నవాడు,

సిద్ధ-అభీష్టైః, హర్ష-వివశైః, మునిభిః, అభితః, స్తుతః = కోరిక నెరవేరటంతో సంతసంతో పొంగిపోతున్న మునులచేత ఎంతో స్తుతించబడ్డవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

8. క్రతౌ పూర్ణే హృష్టే కుశికతనయే ప్రాప్తజనక-
క్షమాధీశాహ్వానే సురుచిరధనుర్యాగసమయే,
యియాసౌ, తం సర్వై ర్మునిమనుగతో మైథిలపురీ-
మయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: క్రతౌ, పూర్ణే, హృష్టే, కుశికతనయే = యాగం ముగిసి (సతి సప్తమి), సంతోషంగా ఉన్న విశ్వామిత్రుడు (సతి సప్తమి),

ప్రాప్త-జనక-క్షమా-అధీశ-ఆహ్వానే = జనకరాజు ఆహ్వానాన్ని అందుకొని (సతి సప్తమి),

సురుచిర-ధనుర్యాగ-సమయే, యియాసౌ = మనోహరమైన ధనుర్యాగసమయానికి

వెళ్ళగోరుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి),

సర్వైః, తం, మునిం, మైథిల-పురీం, అనుగతః = అందరతోపాటు ఆ మునిని మిథిలానగరానికి అనుసరించి వెళ్ళిన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

9. కథాం భాగీరథ్యాః, ప్రథితసగరాదిక్షితిభృతామ్
చరిత్రం, దివ్యానా మపి చ చరితం గాధిజముఖాత్
ముదా శ్రావంశ్రావం వనచరణఖేదం ప్రశమయన్
అయోధ్యారామో మా మవతుదయయా సంసృతిభయాత్

టీక: భాగీరథ్యాః, కథాం = గంగానది కథను,

ప్రథిత-సగర-ఆది-క్షితిభృతాం, చరిత్రం = ప్రఖ్యాతులైన సగరాది రాజుల చరిత్రను,

దివ్యానాం, చరితం,అపి చ = దివ్యుల చరిత్రనుకూడ,

గాధిజ-ముఖాత్, ముదా, శ్రావం శ్రావం =విశ్వామిత్రునినోట ఆనందంతో విని విని,

వన-చరణ-ఖేదం, ప్రశమయన్ = అడవులలో తిరగటంవలన వచ్చిన వేసటను పోగొట్టుకొంటున్న,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

10. పరిక్రాంతో దేశా నుపమిథిల మాచార్యకథితామ్
అదృశ్యాం భూతానాం పతివిహితశాపా దృహుచిరమ్
అహల్యాం దృష్ట్వాంఘ్రిన్యసనకృతమోక్షాం చ కలయన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: దేశాన్, పరిక్రాంతః, ఉపమిథిలం = దేశాలను దాటిపోయి, మిథిలకు దగ్గరలో,

పతి-విహిత-శాపాత్, బహుచిరం, భూతానాం, అదృశ్యాం = భర్త ఇచ్చిన శాపంవలన ఎంతో కాలంనుండి ప్రాణులకు కనబడక ఉన్నది,

ఆచార్య-కథితామ్, అహల్యామ్, దృష్ట్వా = గురువు విశ్వామిత్రుడు చెప్పినది, ఐన అహల్యను చూచి,

అంఘ్రి-న్యసన-కృత-మోక్షాం, చ, కలయన్ = తన పాదం ఉంచటంద్వారా శాపమోక్షాన్ని కలిగినదానినిగా చేస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

11. పురే స్థిత్వా ప్రత్యుద్గతజనకనిర్దిష్టభవనే
    శతానందేనోక్తం కుశికతనయస్యాద్యచరితం
    అసామాన్యం శ్రుత్వా తదసమతపోహర్షులమనాః
    అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పురే, ప్రత్యుద్గత-జనక-నిర్దిష్ట-భవనే, స్థిత్వా = మిథిలానగరంలో, ఎదురువచ్చిన జనకుడు చూపించిన భవనంలో ఉండి,

శతానందేన-ఉక్తం, కుశికతనయస్య, అసామాన్యం, ఆద్య-చరితం, శ్రుత్వా = శతానందుడు చెప్పిన- అసాధారణమైన- విశ్వామిత్రుని పూర్వచరిత్రను విని,

తత్-అసమ-తపః-హర్షుల-మనాః = ఆయన (విశ్వామిత్రుని) సాటిలేని తపస్సుకు కడు సంతసించిన మనసుగల

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

12. సకాశం పంచాశచ్ఛతజనసమూఢం గురుగిరా
సమానీతం మధ్యేసభ మభవచాపం నిరుపమమ్
విలోక్యౌత్సుక్యాత్ తద్గ్రహణనమనార్థం విహితధీ-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పంచాశత్-శత-జన-సమూఢం, మధ్యేసభం, సకాశం, ఆనీతం = ఐదు నూరుల జనులచేత మోయబడి సభ మధ్యలో తన ఒద్దకు తేబడిన,
నిరుపమం, అభవ-చాపం = సాటిలేని శివధనుస్సును
గురు-గిరా,విలోక్య, ఔత్సుక్యాత్ = గురువు మాట మేరకు చూచి, కుతూహలంతో,
తత్-గ్రహణ-నమన-అర్థం, విహిత-ధీః = ఆ ధనుస్సును పట్టుకోవటానికి వంచటానికి తలపెట్టిన
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

13. అయత్నేనారోప్య క్షితిపతిసమక్షం శివధనుః
సమాకృష్యాకర్ణం జనకతనయాశుల్కవిహితమ్
ద్విధా భగ్నం కుర్వన్ ప్రకృతిజనమూర్ఛావహరవై-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: జనక-తనయా-శుల్క-విహితం,శివధనుః, క్షితిపతి-సమక్షం = జనకుని కూతురికి ఉంకువగా ఉంచిన శివధనుస్సును, జనకుని కళ్ళ ఎదుట,
అయత్నేన, ఆరోప్య, ఆకర్ణం, సమాకృష్య = అలవోకగా ఎక్కు పెట్టి, చెవికంట లాగి,
ప్రకృతి-జన-మూర్ఛా-ఆవహ-రవైః = సాధారణజనులకు మూర్ఛను కల్పించే శబ్దాలతో

ద్విధా, భగ్నం, కుర్వన్ =(ఆ ధనుస్సును) రెండుగా విరుగగొట్టుతూ ఉన్న,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

14. విదేహే సంహృష్టే సఫలనియమే దిత్సతి సుతామ్
'పరం చాపాకర్షే మమ మతి రిహాచార్యవచనాత్,
ప్రమాణం తాతోఽత' స్త్వితి పితృవశత్వం ప్రకటయన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: సఫల-నియమే, విదేహే, సంహృష్టే, సుతాం, దిత్సతి = తన నియమం సఫలమైన జనకుడు సంతోషపడి, తన కూతురిని ఈయబోగా (సతి సప్తమి),
'ఇహ, ఆచార్య-వచనాత్, పరం, చాప-ఆకర్షే, మమ, మతిః = 'ఇక్కడ/ఈ విషయంలో, గురువు మాటమేరకు ధనుస్సును ఎక్కుపెట్టటంలో మాత్రమే నా ఆలోచన....'
'అతః, తు, తాతః, ప్రమాణం' ఇతి = 'ఇకపైన మాత్రం నా తండ్రి చెప్పినట్లే.' అని,
పితృ-వశత్వం, ప్రకటయన్ = తాను తన తండ్రి వశంలో ఉండటాన్ని ప్రకటిస్తున్న,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

15. అయోధ్యాతః ప్రాప్తే పితరి జనకప్రేషితజన-
ప్రియాఖ్యానజ్ఞాతప్రథమసుతదోఃశక్తిచరితే
ధృతోద్వేగః పాణిగ్రహణవిధయే స్వత్రిసహజైః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: జనక-ప్రేషిత-జన-ప్రియ-ఆఖ్యాన-జ్ఞాత-ప్రథమ-సుత-దోః-శక్తి-చరితే = జనకుడు పంపిన

జనులు చెప్పిన శుభవార్తతో పెద్ద కొడుకు భుజబలం కథను తెలుసుకొన్న (సతి సప్తమి)
పితరి, అయోధ్యాతః, ప్రాప్తే = తండ్రి జనకుడు అయోధ్యనుండి రాగా (సతి సప్తమి),
స్వ-త్రి-సహజైః, పాణిగ్రహణ-విధయే, ధృత-ఉద్యోగః = తన ముగ్గురు తములతో కలసి పెళ్ళి విధులకు పూనిక తాల్చిన,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

16. వివాహాలంకారై రతిరుచిరరూపో జనకజా-
కరం గృహ్ణన్ వేదీజ్వలితహుతభుక్సాక్షికవిధౌ
గురూణాం సాన్నిధ్యే నిగమమనుఘోషై ర్ద్విజకృతై –
రయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: వివాహ-అలంకారైః, అతి-రుచిర-రూపః = పెళ్ళి అలంకరణలతో కడు సొగసైన రూపం గలవాడు,
వేదీ-జ్వలిత-హుతభుక్-సాక్షిక-విధౌ = వేదికమీద వెలిగించిన అగ్ని సాక్షిగా ఉండే పెళ్ళితంతులో,
గురూణాం, సాన్నిధ్యే = పెద్దల కళ్ళెదుట,
ద్విజ-కృతైః, నిగమ-మను-ఘోషైః = బ్రాహ్మణులు చేసిన వేదమంత్రోచ్చారణలతో,
జనకజా-కరం, గృహ్ణన్ = జనకుని కుమార్తె (సీత) చెట్టపట్టుకొంటున్న వాడు, ఐన,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

17. మహ చ్చాపం ఛిత్వా సదసి జనకానందజననో
వధూం సాధ్వీం లబ్ధ్వా తదను జనకానందజననః

గురూన్ సర్వాన్ కుర్వ న్నతులితముదావిష్టహృదయాన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: సదసి, మహత్, చాపం, ఛిత్వా, జనక-ఆనంద-జననః = సభలో గొప్ప ధనుస్సును విరచి జనకరాజుకు సంతోషం కలిగించినవాడు,

తదను, పుణ్యాం, వధూం, లబ్ధ్వా, జనక-ఆనంద-జననః = ఆ పైన, సాధ్వి ఐన భార్యను పొంది తన తండ్రికి ఆనందంకలిగించినవాడు,

గురూన్, సర్వాన్, అతులిత-ముత్-ఆవిష్ట-హృదయాన్, కుర్వన్ =పెద్దలందరను సాటిలేని సంతోషంతో ఉన్న మనసులుగలవాళ్ళనుగా చేసున్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

18. సభార్యాకో గచ్ఛన్ శ్వశురనిలయా దాత్మనగరమ్

హతా న్మధ్యేమార్గం భృగుకులమునౌ రుంధతి రుషా

హరన్ తస్యౌద్ధత్యం పితృహృదయశంకాం చ శమయన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: శ్వశుర-నిలయాత్, సభార్యాకః, ఆత్మ-నగరమ్, గచ్ఛన్ = మామ ఇంటినుండి, భార్యతో కలసి తన నగరానికి పోతూ ఉన్నవాడు,

మధ్యేమార్గం, హఠాత్, భృగు-కుల-మునౌ, రుషా, రుంధతి =దారి నడుమ, ఆకస్మికంగా, భృగువంశపు ముని పరశురాముడు కోపంతో అడ్డగించగా (సతి సప్తమి),

తస్య, ఔద్ధత్యం, హరన్ = అతడి దూకుడును హరిస్తున్నవాడు,

పితృ-హృదయ-శంకాం, చ, శమయన్ = తండ్రి మనసులోని భయాన్ని కూడ పోగొట్టుతున్న

వాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

19. వసన్ పుర్యాం పత్న్యా సహ చ సహజైశ్చానుదివసం
పితు శ్చ భ్రాతౄణాం సకలజననీనాం చ సుహృదామ్,
దధానః పౌరాణాం స్వచరితభవాం ప్రీతి మతులా-
మయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పత్న్యా సహ చ, సహజైః, చ, పుర్యాం, వసన్ = భార్యతో, తమ్ముళ్లతోను, నగరంలో నివసిస్తూ ఉన్నవాడు,

పితుః, చ, భ్రాతౄణాం, సకల-జననీనాం, చ, సుహృదాం, పౌరాణాం = తండ్రికి, సోదరులకు, తల్లులందరకు, మిత్రులకు, పౌరులకు,

అనుదివసం, స్వ-చరిత-భవాం, అతులాం, ప్రీతిం, దధానః = ప్రతి దినము, తన నడవడివలన కలిగిన మితిలేని సంతోషాన్ని ఇస్తున్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

20. సశత్రుఘ్నే యాతే తదను భరతే మాతులగృహమ్
పితుః సేవాం కుర్వన్ స్వయ మవిరతం లక్ష్మణయుతః
పురీవాస్తవ్యానా మఖిలసుఖదుఃఖాని విమృశన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: తదను,స-శత్రుఘ్నే, భరతే, మాతుల-గృహం, యాతే = పిమ్మట, శత్రుఘ్నునితోపాటు

భరతుడు తన మేనమామ ఇంటికి పోగా (సతి సప్తమి),

లక్ష్మణ-యుతః, స్వయం, అవిరతం, పితుః,సేవాం, కుర్వన్ = లక్ష్మణునితో కలసి తాను నిరంతరం తండ్రికి సేవ చేస్తూ ఉన్నవాడు,

పురీ-వాస్తవ్యానాం, అఖిల-సుఖ-దుఃఖాని, విమృశన్ = పురనివాసుల అన్ని కష్టసుఖాలను అరసుకొంటూ ఉన్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

ఇతి

బాలకాణ్డః (20)

-*-

అయోధ్యారామే

అథ

అయోధ్యాకాణ్డః

1. స్మితం వక్త్రే, వాచి ప్రకటకరుణాం, కర్మణి నయం,
   కృతౌ ధర్మం, యుద్ధే రుష మమలసత్యం చ చరితే,
   దధత్, సర్వప్రేయో జనవినుతలోకోత్తరగుణై-,
   రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: వక్త్రే, స్మితం, వాచి, ప్రకట-కరుణాం, కర్మణి, నయం, కృతౌ, ధర్మం =ముఖాన చిరునవ్వును, మాటలో స్పష్టమైన దయను, విధిలో నీతిని, చర్యలో ధర్మాన్ని,
యుద్ధే రుషం, చరితే, అమల-సత్యం, చ, దధత్ = యుద్ధంలో కోపాన్ని, నడవడిలో స్వచ్ఛమైన సత్యాన్ని, ధరించే వాడు,
జన-వినుత-లోక-ఉత్తర-గుణైః, సర్వ-ప్రేయః = ప్రజ మెచ్చిన లోకాతీతగుణాలతో అందరకు మిగుల ఇష్టుడు ఐన,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

2. శుచిః సానుక్రోశః ప్రియమధురవాక్యే వితరణీ
   జితక్రోధో విద్వాన్ శ్రుతమహితవిప్రార్చనరతః
   గతో లోకాభీష్టః సకలజనతాప్రాణసమతామ్
   అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: శుచిః, స-అనుక్రోశః, ప్రియ-మధురవాక్యః = నిర్మలుడు, దయగలవాడు, నచ్చేటట్లు మృదువుగా మాటలాడేవాడు,

వితరణీ, జిత-క్రోధః, విద్వాన్ = దాత, కోపానికి లొంగనివాడు,

శ్రుత-మహిత-విప్ర-అర్చన-రతః, లోక-అభీష్టః =విద్యచేత గొప్పవారైన బ్రాహ్మణులను పూజించటంలో మునిగి ఉండేవాడు,

సకల-జనతా-ప్రాణ-సమతాం, గతః = ప్రజలకందరకు ప్రాణంలాగ ఐనవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్మృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

3. సదా రామేత్యుక్తి ర్దశరథముఖాత్ వత్సలతయా,
   సదా రామేత్యుక్తం పరిజనగణై ర్భక్తివివశైః
   సదా పుర్యా మేవం న్యనద దభిధా యస్య స మహాన్
   అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్మృతిభయాత్.

టీక: దశరథ-ముఖాత్, వత్సలతయా, సదా, రామ ఇతి, ఉక్తిః = దశరథుని నోటినుండి ప్రేమకొలది, ఎప్పుడూ ' రామా! ' అనే మాట.

భక్తి-వివశైః, పరిజన-గణైః, సదా, రామ, ఇతి,ఉక్తం = భక్తితో మైమరచిన సేవకజనం ఎప్పుడూ రామా అనే అంటారు (= అనబడినది).

ఏవం, పుర్యాం, సదా, యస్య, అభిధా, న్యనదత్ = ఈ విధంగా నగరంలో ఎల్లప్పుడు, ఎవని పేరు మ్రోగిపోయినదో,

సః, మహాన్ =ఆ మహాత్ముడు,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్మృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

4. సుతం జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠం విజితజనచిత్తం దశరథో
య మైచ్ఛత్ కర్తుం విహితయువరాజత్వరుచిరమ్
జనానందాధాయీ నృపతిపదయోగ్యః స గుణవాన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: విజిత-జన-చిత్తం, శ్రేష్ఠం, జ్యేష్ఠం, సుతం, యం, ఏవ = జనం మనసులను గెలిచినవాడు, శ్రేష్ఠుడు, పెద్ద కొడుకు ఐన ఎవనిని,

విహిత-యువరాజత్వ-రుచిరం, కర్తుం, ఐచ్ఛత్ = యువరాజపదంతో వెలిగిపోయేటట్లు చేయగోరుకొన్నాడో,

జన-ఆనంద-ఆధాయీ, నృపతి-పద-యోగ్యః, గుణవాన్, సః =ప్రజలకు సంతసం కలిగించే వాడు, రాజత్వానికి తగినవాడు, సద్గుణవంతుడు, ఐన, ఆ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

5. వదన్నాత్మోద్దేశం నృపసదసి 'రామో విజయతామ్'-
ఇతి ధ్వానై రాజా ముదమనుభవన్ విస్మితమనాః,
స్వయం ధన్యం మేనే సుతమపి య, మీశః స జగతా-
మయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: నృప-సదసి, ఆత్మ-ఉద్దేశం, వదన్, రాజా = రాజసభలో తన ఉద్దేశాన్ని చెపుతూ ఉన్న రాజు దశరథుడు,

' రామః,విజయతామ్' ఇతి ధ్వానైః, విస్మిత-మనాః, ముదం, అనుభవన్ = 'రామునికి జయం.' అనే మోతలతో ఆశ్చర్యపోయి సంతోషపడుతూ,

(రామః విజయతామ్ = రాముడు జయించుగాక/ సర్వోత్తముడగు గాక!)
స్వయం, యం, సుతం, అపి, ధన్యం, మేనే = తనను తాను , తన ఏ కొడుకునుగూడ ధన్యునిగా తలచాడో,
జగతాం, ఈశః, సః = లోకాలకు ఏలిక ఐన, ఆ
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

6. స్వయం పిత్రా ఉఽఽహూతః ప్రకృతిగురుమంత్రిప్రభృతిషు
స్థితేషు, 'శ్వోభూతే భవసి యువరాజః కృత' ఇతి
పితు ర్వాక్యం శ్రుత్వా, 'త్వదభిమతమేవాస్త్వి' తి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్

టీక: స్వయం, పిత్రా, ఆహూతః = స్వయంగా తండ్రిచేత పిలువబడ్డవాడు,
ప్రకృతి-గురు-మంత్రి-ప్రభృతిషు, స్థితేషు = ప్రజలు, గురువులు, మంత్రులు మొదలైనవారు ఉండగా(సతి సప్తమి),
' శ్వోభూతే, యువరాజః, కృతః, అసి' ఇతి, పితుః, వాక్యం, శ్రుత్వా = ' రేపు యువరాజుగా చేయబడుతావు.' అన్న తండ్రి మాటను విని,
'త్వత్-అభిమతం, ఏవ, అస్తు', ఇతి, వదన్ = ' నీవు అనుకొన్నదే కానీ.' అని అంటున్న,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

7. యథాచార్యాదిష్టం విధివ దధిదీక్షం సనియమః
కటే కౌశే పూతే విహితశయనః ప్రాశ్య చ హవిః

నయన్ స్వీయే సౌధే సహకుతుకదారైః సహ నిశామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: యథా, ఆచార్య-ఆదిష్టం= గురువు చెప్పినట్లు,

విధివత్, అధిదీక్షం, సనియమః = పద్ధతి ప్రకారం, దీక్షనుబట్టి నియమాలను పూనిన వాడు,

హవిః, ప్రాశ్య, చ, పూతే, కౌశే, కటే, విహిత-శయనః =హోమశేషాన్ని భుజించి, పవిత్రమైన దర్భ చాపమీద శయనించినవాడు,

సహకుతుక-దారైః సహ, స్వీయే, సౌధే, నిశాం, నయన్ = కుతూహలంతో ఉన్న భార్యతో సహ తన సౌధంలో రాత్రిని గడపుతున్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

8. స్వదాసీదుర్బోధప్రచలితమనఃకేకయసుతా-

వరచ్ఛందాత్, రాజ్యాత్ ప్రతి వననివాసం విదధతః

పితుః శోకాధాయీ స్వవచనవశార్తస్య నితరామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: స్వ-దాసీ-దుః-బోధ-ప్రచలిత-మనః-కేకయసుతా-వర-ఛందాత్ = తన దాసియొక్క చెడు మాటలకు మనసు చెదరిన కైకేయి వరాలు కోరటంతో,

రాజ్యాత్,ప్రతి, వనవాసం, విదధతః = రాజ్యానికి మారుగా వనవాసాన్ని విధిస్తూ,

స్వ-వచన-వశ-ఆర్తస్య, పితుః = తన మాటకు కట్టుబడి ఆర్తుడైన తండ్రికి,

నితరాం, శోక-ఆధాయీ = మిక్కిలి శోకాన్ని కలిగిస్తున్న, ఆ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

9. సతీదౌష్ట్యాత్ ఖిన్నే పితరి వివశే, మంత్రికథితామ్
సపత్నీమాత్రాజ్ఞాం స్వశిరసి వహన్ తస్య నికటం
స్వయం గత్వా తద్దుఃస్థితినిశమనవ్యాకులమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: సతీ-దౌష్ట్యాత్, ఖిన్నే, పితరి, వివశే = భార్య చెడుగుతనంవలన దిగులుపడి తండ్రి అశక్తుడై ఉండగా (సతి సప్తమి),

మంత్రి-కథితాం, సపత్నీ-మాతృ-ఆజ్ఞాం, స్వ-శిరసి, వహన్ = మంత్రి తెలియజెప్పిన సవతితల్లి ఆనతిని తన తలదాల్చుతూ,

తస్య, నికటం, స్వయం, గత్వా = ఆయన దగ్గరకు తానే పోయి,

తత్-దుఃస్థితి-నిశమన-వ్యాకుల-మనాః = ఆయన దురవస్థను చూడటంతో దిగాలుపడ్డ మనసుగల

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

10. పితు ర్దైన్యం దృష్ట్వా, కిమిదమితి పృష్ట్వా, 'తవ పితా
వచో దత్వా తన్నిర్వహణవివశః ఖిద్యత ఇతి,
జనన్యోక్త 'స్తాత స్త్వవిఫలవచో మేఽస్త్వ' తి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పితుః, దైన్యం, దృష్ట్వా = తండ్రి దీనతను చూచి,

కిం, ఇదం, ఇతి, పృష్ట్వా = 'ఏమిటి ఇది?' అని అడిగి,

తవ, పితా, వచః, దత్వా, తత్-నిర్వహణ-వివశః, ఖిద్యతే, ఇతి, జనన్యా, ఉక్తః = ' నీ తండ్రి మాట

ఇచ్చి, దానిని నెరవేర్చటంలో అశక్తుడై బాధపడుతున్నాడు.' అని తల్లి కైకయి చెప్పగా (=తల్లిచేత చెప్పబడ్డవాడు),

మే, తాతః, తు, అ-విఫల-వచః, అస్తు, ఇతి, వదన్ = ' నా తండ్రిమాత్రం మాట విఫలం కానివాడిగానే ఉండాలి.' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

11. 'వరాభ్యాం మే, పత్న్యా సహ విపినవాస స్తవ చతు-
ర్దశాబ్దాంత స్తు స్యాత్, భవతు యువరాజస్తు భరతః',
కనిష్ఠాయా మాతు ర్వచన మితి శృణ్వన్నచలధీ-
రయోధ్యారామో మా మవతుదయయా సంసృతిభయాత్

టీక: 'మే, వరాభ్యాం = 'నా రెండు వరాలవలన...'

తవ, తు, పత్న్యా సహ, చతుర్దశ-అబ్ద-అంతః, విపిన-వాసః, స్యాత్ = 'నీకేమో, భార్యతో సహ, పదునాలుగేళ్ళకు ముగిసే వనవాసం కావాలి...'

యువరాజః, తు, భరతః, స్యాత్. ' ఇతి = 'యువరాజుగానేమో భరతుడు కావాలి.' అని,

కనిష్ఠాయాః, మాతుః, వచనం, శృణ్వన్, అచల-ధీః =కడగొట్టు తల్లి మాటను వింటూ చెదరని మంసుతో ఉన్నవాడైన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

12. 'పితా సాక్షా దేత ద్వదతి యది మాం, త న్మమ మనః-
ప్రమోదాయైవ స్యాత్; కథమితి స నాజ్ఞాపయతి మామ్,

త్వదుక్తం పిత్రాజ్ఞాసమ' మితి వదన్ కేకయసుతా-

మయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్

టీక: ' సాక్షాత్, పితా, ఏతత్, మాం, వదతి, యది = 'స్వయంగా తండ్రే దీనిని నాకు చెప్పితేగనుక...'

తత్, మమ, మనః-ప్రమోదాయ, ఏవ, స్యాత్ = 'అది నా మనస్సంతోషానికే అయ్యేది...'

సః, మాం, కథంఇవ, న ఆజ్ఞాపయతి? = ' ఆయన ఎందుకని నన్ను ఆజ్ఞాపించటం లేదు?...'

' త్వత్-ఉక్తం, పితృ-ఆజ్ఞా-సమమ్.' = 'నీ మాట, తండ్రి ఆనతో సమానం.'

ఇతి, కేకయసుతాం, వదన్ = అని కైకేయితో పలుకుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

13. 'పితు శ్చేష్టా దుష్టా ప్రతిహతజనేష్టా, తమధునా

నిగృహ్య త్వం రాజా భవ భువ' ఇతి ప్రోత్కటరుషా

వదన్తం సౌమిత్రిం సహజమృదువాక్యైః ప్రశమయన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్

టీక: ' పితుః చేష్టా, దుష్టా, ప్రతిహత-జన-ఇష్టా. ' = 'తండ్రి చేసిన పని చెడ్డది, జనుల ఇష్టాన్ని దెబ్బ తీసినది....'

' అధునా, తం, నిగృహ్య, త్వం. రాజా, భవ. ' ఇతి = ఇప్పుడు ఆయనను బంధించి, నీవు రాజవు కా. ' అని,

ప్రోత్కట-రుషా, వదంతం, సౌమిత్రిం = కడు కనలుతో పలుకుతూ ఉన్న లక్ష్మణుడిని,

సహజ-మృదు-వాక్యైః, ప్రశమయన్ = తనకు సైజమైన మెత్తని మాటలతో ప్రశాంతపరుస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

14. మహీపుత్రీం జ్ఞాత్వా పతివిపినవాసం పతిముఖాత్
సహాగత్యుద్యుక్తాం ముహురపి నిషిద్ధాం దృఢమతిమ్
కథంచిత్ సంమత్యా 'వ్రజసహ మయైవే' త్యుదితవాన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పతి-విపిన-వాసం, పతి-ముఖాత్, జ్ఞాత్వా, సహ-ఆగతి-ఉద్యుక్తాం= భర్త వనవాసాన్ని భర్త నోటనే తెలుసుకొని, వెంట రావటానికి పూనుకొని,

ముహుః, అపి, నిషిద్ధాం, దృఢ-మతిమ్. మహీపుత్రీమ్ = మళ్ళీ మళ్ళీ వద్దన్నా కూడ దృఢనిశ్చయంతో ఉన్న సీతను,

కథంచిత్, సంమత్యా, 'మయా సహ, ఏవ, వ్రజ.' ఇతి , ఉదితవాన్ = ఎట్టకేలకు ఒప్పుకోలుతో, 'నాతోపాటే రా.' అని అన్న,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

15. యది త్యక్త్వా రాజ్యం వ్రజసి విపినం త్వా మనుసరన్
అహం చాగచ్ఛామీ' త్యనుగమనసంసిద్ధ మనుజం
నిరుంధన్ సౌమిత్రిం బహువిధసమాశ్వాసవచనై-
రయోధ్యారామో మా మవతుదయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ' రాజ్యం, త్యక్త్వా, విపినం, వ్రజసి యది' = ' రాజ్యాన్ని వదలి నీవు అడవికి పోతే గనుక...'
'త్వాం, అనుసరన్, అహం, అపి, ఆగచ్ఛామి.' ఇతి = 'నిన్ను అనుసరిస్తూ నేనుకూడ వస్తాను.'

అని,

అనుగమన-సంసిద్ధం, అనుజం, సౌమిత్రిం= వెంట రావటానికి సిద్ధపడ్డ లక్ష్మణుడిని,

బహు-విధ-సమాశ్వాస-వచనైః, నిరుంధన్ = పెక్కు ఓదార్పు మాటలతో అడ్డగిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

16. అవార్యే సౌమిత్రౌ విపినగమనే నిశ్చితమతౌ
ప్రజంత్యాం సీతాయా మపిచ సహ తాభ్యాం జిగమిషుః
దధానః సారూప్యం విపిననిలయై ర్వల్కలధరైః-
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: విపిన-గమనే, నిశ్చితమతౌ, సౌమిత్రౌ, అవార్యే = అడవికి పోవటానికి నిశ్చయించుకొన్న లక్ష్మణుడిని ఆపటం కుదరకపోగా (సతి సప్తమి),

సీతాయాం, అపి చ, వ్రజంత్యాం = సీత కూడ వస్తూ ఉండగా (సతి సప్తమి),

తాభ్యాం సహ, జిగమిషుః = ఆ ఇద్దరితో కలసి పోదలచినవాడై,

విపిన-నిలయైః, వల్కల-ధరైః సారూప్యం, దధానః = అడవులలో ఉండి నారబట్టలు ధరించే వాళ్ళతో సారుప్యం తాల్చుతున్న (తాపసులలాగా నార చీరలు ధరించుతున్న)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

17. ప్రయాణప్రారంభక్షణసముచితస్వస్త్యయనకృత్-
ద్విజాశీస్తుష్టాత్మా వినయవినత స్తాన్ ద్విజవరాన్
బహూకుర్వన్ సర్వాన్ వివిధబహుమానైః సముచితైః

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ప్రయాణ-ప్రారంభ-క్షణ-సముచిత-స్వస్త్యయన-కృత్-ద్విజ-ఆశీః-తుష్ట-ఆత్మా = ప్రయాణం మొదలు పెట్టేటప్పుడు చేయవలసిన ప్రయాణమంగళాచరణం చేసే బ్రాహ్మణుల ఆశీస్సులతో సంతసించిన మనసుతో,

వినయ-వినతః = వినయంతో వంగి,

తాన్, ద్విజ-వరాన్ = ఆ బ్రాహ్మణప్రవరులనందరను,

సముచితైః, వివిధ-బహుమానైః, బహూకుర్వన్ = వారికి తగిన రకరకాల కానుకలతో బహుమానిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

18. పరిష్కారోదారా ద్విభవమహితా ద్రత్నరుచిరాత్
   సహ భ్రాత్రా దారైః సహ పరిజనాక్రోశభరితాత్
   పితు ర్గేహం గచ్ఛన్ స్మితవదన ఏవ స్వభవనాత్- (యాన్ సస్మిత...)
   అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: విభవ-మహితాత్, రత్న-రుచిరాత్, పరిష్కార-ఉదారాత్ =సంపదతో గొప్పది, రత్నాలతో అందమైనది, అలంకారాలతో ఉజ్జ్వలమైనది,

పరిజన-ఆక్రోశ-భరితాత్, స్వ-భవనాత్ = పరిజనుల దీనాలాపాలతో నిండినది ఐన తన భవనంనుండి,

భ్రాత్రా, దారైః, సహ, స్మిత-వదనః, ఏవ = తమ్మునితోను, భార్యతోను కలసి, చిరునవ్వు మొగంతోనే,

పితుః, గేహం, గచ్ఛన్ = తండ్రి నివాసానికి పోతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

19. కథం చిచ్చాప్పృచ్ఛ్య ప్రియసుతవియోగార్తపితరం

నిరంతాశ్రుస్రావైః పతిసమశుగార్తా శ్చ జననీః

బహిర్గత్వా 'యంతః క్వ రథ ఇతి' యాత్రాస్వివ వదన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ప్రియ-సుత-వియోగ-ఆర్త-పితరం = కూరిమి కొడుకు ఎడబాటుతో దిగాలు పడ్డ తండ్రిని, నిరంత-అశ్రు-స్రావైః, పతి-సమ-శుక్-ఆర్తాః, జననీః, చ = ఎడతెగని కన్నీటి ధారలతో తండ్రితో సమంగా దుఃఖంతో దిగులుగా ఉన్న తల్లులను,

కథంచిత్ చ, ఆపృచ్ఛ్య, బహిః, గత్వా = ఏదో ఒక రకంగా వీడుకొని, భవనం బయటకు పోయి, 'యంతః, రథః, క్వ?' ఇతి, యాత్రాసు, ఇవ, వదన్ = 'సారథీ! రథం ఎక్కడ?' అని, సాధారణ ప్రయాణాలలో అన్నట్లు అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

20. సుమంత్రేణానీతం రథ మవశచిత్తేన శనకైః

సమారూఢో గచ్ఛన్ పథి పథి చ శోకాకులహృదః

సమాశ్వస్తాన్ కుర్వన్ ప్రతిపదనిరుంధత్పురజనాన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అవశ-చిత్తేన, సుమంత్రేణ, శనకైః, ఆనీతం, రథం, సమారూఢః, గచ్ఛన్ = మనసు తన వశంలో లేని సుమంత్రుడు మెల్లగా తెచ్చిన రథాన్ని ఎక్కి పోతూ,

పథి, పథి, చ, ప్రతిపద-నిరుంధత్-పురజనాన్, శోక-ఆకుల-హృదః, సమాశ్వస్తాన్, కుర్వన్ = వీథి వీథిన, అడుగడుగున అడ్డుపడే శోకార్తులైన పురజనులను ఓదారుస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

21. నిషిద్ధై రప్యార్తస్వనవికలపౌరై రనుగతై-
ర్దినాంతే విశ్రాంత్యై విహితతమసాతీరవసతిః
జలాహారో వృక్షచ్ఛదరచితశయ్యామధివసన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: నిషిద్ధైః, అపి, ఆర్త-స్వన-వికల-పౌరైః, అనుగతః = వారించినప్పటికి, ఆర్తరావాలతో అల్లాడుతున్న పౌరులు వెంటరాగా (= పౌరులచేత అనుగమింపబడ్డవాడు)

దినాంతే, విశ్రాంత్యై, విహిత-తమసా-తీర-వసతిః = సాయంకాలమప్పుడు విశ్రాంతికొరకు తమసానదీతీరాన నిలచినవాడు,

జల-ఆహారః= నీటిని ఆహారంగా తీసుకొన్నవాడు,

వృక్ష-ఛద-రచిత-శయ్యాం,అధివసన్= చెట్ల ఆకులతో వేసిన ప్రక్కమీద శయనిస్తున్నవాడు, ఐన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

22. జనానాం మే మాభూ ద్విపినచరణక్లేశ ఇతి తాన్
విహాయాగ్రే గంతుం వ్యవసితమనాః వత్సలతయా
'ప్రయామః సుప్తేష్వే ష్వి' తి రహసి సూతం ప్రతి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: వత్సలతయా = ప్రేమకొద్దీ,

'మే, జనానాం, విపిన-చరణ-క్లేశః, మా భూత్ = ఇతి = ' నా ప్రజలకు అడవులలో తిరిగే సంకటం వద్దు.' అని,

తాన్, విహాయ, అగ్రే, గంతుం, వ్యవసితమనాః = వాళ్ళను వదలి ముందుకు పోవటానికి నిశ్చయించుకొన్నవాడు,

సూతంప్రతి, రహసి, ' ఏషు, సుప్తేషు, ప్రయామః' ఇతి వదన్ = సారథితో రహస్యంగా , ' వీళ్ళు నిద్రపోయినప్పుడు (సతి సప్తమి) ప్రయాణమై పోదాం. ' అని అంటున్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

23. ప్రభాతే విజ్ఞాతక్షితిపతిసుతాపక్రమగతౌ
    నివృత్తే దుఃఖార్తే వికలహృదయే పౌరనిచయే
    పురో దూరం గచ్ఛన్ పథి పితృనిదేశానుగమధీః
    అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ప్రభాతే, విజ్ఞాత-క్షితిపతిసుత- అపక్రమ-గతౌ = తెల్లవారి, రాకొమరుడు ఏమరించి తొలగిపోయిన సంగతి తెలియగా (సతి సప్తమి),

దుఃఖ-ఆర్తే, వికల-హృదయే, పౌర-నిచయే, నివృత్తే = శోకంతో దిగాలుపడి మనసు చెదరిన పురజనసమూహం మరలిపోగా(సతి సప్తమి),

పితృ-నిదేశ-అనుగమ-ధీః , పురః, పథి, దూరం, గచ్ఛన్ = తండ్రి ఆనతిని అనుసరించే బుద్ధిగలవాడై, ముందు మార్గంలో దూరాన పోతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

24. తతో గంగాతీరం పరమరుచిరం ప్రాప్య చ, గుహం
నిషాదానాం ముఖ్యం సబల ముపగమ్య ప్రియసఖమ్
వసన్ రాత్రిం హృష్టో గుహవిహితవాహాశనవిధైః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: తతః, పరమ-రుచిరం, గంగా-తీరం, ప్రాప్య చ = పిమ్మట, ఎంతో అందమైన గంగానదీతీరాన్ని చేరి,

ప్రియ-సఖం, నిషాదానాం, ముఖ్యం, సబలం, గుహం, ఉపగమ్య = ప్రియమిత్రము, నిషాదుల ఏలిక ఐన గుహుని –తన బలగంతో ఉన్నవాడిని- కలుసుకొని,

గుహ-విహిత-వాహ-అశన-విధైః, హృష్టః = గుహుడు గుర్రాలకు మేత పెట్టే పనులను చూడగా, సంతుష్టుడై

రాత్రిం, వసన్ = ఆ రాత్రి అక్కడ ఉంటున్న ,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

25. నిశాయాం వృత్తాయాం సహరథమనుజ్ఞాప్య సచివమ్
తరన్ గంగాం భార్యాసహజసహితః సంయతజటః
సమారూఢో దాశై ర్నియమితగతిం నావ ముచితామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: నిశాయాం, వృత్తాయాం, సచివమ్, సహరథమ్, అనుజ్ఞాప్య= రాత్రి గడవగా(సతి సప్తమి), మంత్రిని (సుమంత్రుడిని) రథంతో సహా వెళ్ళటానికి అనుమతించి,

సంయత-జటః = జుట్టును జటలుగా కట్టుకొని,

భార్యా-సహజ-సహితః = భార్యతో, తమ్ముడితో కలసి,
దాశైః, నియమిత-గతిం, ఉచితాం, నావం, సమారూఢః, గంగాం, తరన్ = బెస్తలు నడపిన, తనకు తగిన, నావను ఎక్కి, గంగానదిని దాటుతున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

26. వసన్ పారేగంగం నిశి బహువిద్ధై ర్దీన వచనై-
రనుక్రోశన్ దుఃస్థం పితరమివ తం పాతు మివ చ
సుమిత్రాయాః పుత్రం ముహు రపి వదన్ 'యాహి పురమి-'
త్యయోధ్యా రామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పారేగంగం, వసన్, నిశి = గంగకు ఆవలి ఒడ్డున ఉంటూ, రాత్రివేళ,
దుఃస్థం, పితరం, అనుక్రోశన్, ఇవ, చ, తం, పాతుం, ఇవ, చ = దుఃస్థితిలో ఉన్న తండ్రిమీద జాలిపడుతున్నట్లుగాను, ఆయనను కాపాడటానికన్నట్లుగాను,
సుమిత్రాయాః, పుత్రం, 'పురం, యాహి.' ఇతి, ముహుః అపి, వదన్ = లక్ష్మణుని ఉద్దేశించి, 'నగరానికి వెళ్ళు.' అని పలుమార్లు చెపుతున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

27. 'న శత్రుఘ్నో, తాతో న, నపున రయోధ్యా, న జననీ
న వా స్వర్గ స్తుష్ట్యై మమ యది భవేత్ త్వద్విరహితః'
ఇతి ప్రోక్తైః ప్రీతః ప్రణయవివదద్భ్రాతృవచనై-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: త్వత్-విరహితః, భవేత్, యది = ' నీవు లేకుండ నేను ఉండేటట్లైతే...'
శత్రుఘ్నః, మమ, తుష్ట్యై, న = 'శత్రుఘ్నుడు నా సంతోషానికి కాదు....'
తాతః, న, మమ, తుష్ట్యై, న = 'తండ్రి నా సంతోషానికి కాదు....'
అయోధ్యా, పునః, మమ, తుష్ట్యై, న = 'అయోధ్య నా సంతోషానికి కాదు....'
జననీ, మమ, తుష్ట్యై, న = 'తల్లి నా సంతోషానికి కాదు.....'
స్వర్గః, వా, తుష్ట్యై, న, ఇతి ప్రోక్తైః = 'స్వర్గమైనా కానీ, నా సంతోషానికి కాదు'. అని ఈ విధంగా పలికిన(=పలుకబడ్డ),
ప్రణయ-వివదత్-భ్రాతృ-వచనైః = ప్రేమతో మాటలాడే తమ్ముని మాటలతో సంతసపడ్డ
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.
(మమ, తుష్ట్యై,న = 'నా సంతోషానికి కాదు.' = 'నాకు సంతసాన్ని కలిగించజాలదు' అని.
'నవా స్వర్గ స్తుష్ట్యై ప్రభవతి మయి త్వద్విరహితే' అని ఉంటే ఇంకా మెరుగేమో!

28. భరద్వాజస్యర్షే స్తదను సముపేత్యాశ్రమపదమ్
ప్రయాగే తం నత్వా త్రిభువనగతానాగతవిదమ్
స్వవృత్తాంతం పిత్రా విహితవనవాసాది నిగదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: తదను, ప్రయాగే, భరద్వాజ-ఋషేః, ఆశ్రమపదం, సముపేత్య = తరువాత, ప్రయాగంలో భరద్వాజ ఋషి ఆశ్రమానికి చేరి,
త్రి-భువన-గత-అనాగత-విదం, తం, నత్వా = మూల్లోకాలలోని భూతభవిష్యత్తులను ఎరిగిన ఆయనకు నమస్కరించి,
పిత్రా, విహిత-వనవాస-ఆది, స్వం, వృత్తాంతం, నిగదన్ = తండ్రి తనకు విధించిన వనవాసం

మొదలైన తన విషయాన్ని చెపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

29. ఋషౌ దత్వాఽర్ఘ్యాదిమ్ విహితకుశలప్రశ్నవచనే
'ప్రవాస స్తే జ్ఞాతః సుఖ మిహ వసే' త్యుక్తవతి చ
'జనావాసాతీతస్థలముపదిశే'తి ప్రతివదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అర్ఘ్య-ఆదిం, దత్వా, విహిత-కుశల-ప్రశ్న-వచనే, ఋషౌ = అర్ఘ్యం మొదలైనవి ఇచ్చి (సతి సప్తమి), కుశలపృచ్ఛ చేసిన ముని (సతి సప్తమి),

తే, ప్రవాసః,జ్ఞాతః. ఇహ, సుఖం, వస, ఇతి ఉక్తవతి చ = ' నీ ప్రవాసం సంగతి తెలిసింది. ఇక్కడ హాయిగా ఉండు.' అని కూడ అనగా (సతి సప్తమి),

జన-ఆవాస-అతీత-స్థలం, ఉపదిశ. ఇతి ప్రతివదన్ = 'జననివాసాలకు దూరంగా ఉండే చోటును సెలవియ్యి.' అని సమాధానం చెపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

30. భరద్వాజేనోక్త స్తదను యమునాదక్షిణతటే
గత శ్చిత్రారంభం నయనరుచిరం కూట మచలమ్
ప్రవిష్టో దార్వాద్యైః స్వనవవసతిం భ్రాతృరచితామ్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: భరద్వాజేన, ఉక్తః, తదను = భరద్వాజుడు చెప్పగా అటుపిమ్మట (=భరద్వాజునిచేత

చెప్పబడ్డవాడు)

నయన-రుచిరం, చిత్ర-ఆరంభం, కూటం, అచలం, ప్రాప్య = కంటికి ఇంపుగా ఉన్న చిత్రకూటం అనే కొండను చేరి,

చిత్ర-ఆరంభం, కూటం =చిత్ర అని మొదలయ్యే కూటం =చిత్రకూటం.

('హిరణ్యపూర్వం కశిపుం', 'హిరణ్యప్రారంభః కశిపుః' అన్నట్లన్నమాట. ఛందో నిర్బంధంవలన ఈ 'సర్కస్'! 'గతశ్చిత్రం కూటప్రముఖపద మద్రిం సురుచిరం' అని కాని.)

దారు-ఆద్యైః, భ్రాతృ-రచితామ్, స్వ-నవ-వసతిమ్, ప్రవిష్టః = కర్రలు మున్నగువాటితో తమ్ముడు నిర్మించిన తమ క్రొత్త నివాసంలోనికి ప్రవేశించిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

31. గిరిప్రాంతే రమ్యే విషయ ఉపకంఠే చ సరితః
తరూన్ జంతూన్ దివ్యాన్ దిశిదిశిచ నిర్దిశ్య కథయన్,
ప్రియాయాః సల్లాపైః పురవిరహఖేదం పరిహరన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: గిరి-ప్రాంతే, రమ్యే, విషయే= కొండ ప్రక్కన అందమైన చోట,

సరితః, ఉపకంఠే చ = నది దగ్గరలోను,

దిశి,దిశి చ,తరూన్, జంతూన్, దివ్యాన్, నిర్దిశ్య, కథయన్ = అన్ని వైపుల, చెట్లను, జంతువులను దివ్యజాతిజనులను చూపి చెపుతూ,

సల్లాపైః, ప్రియాయాః, పుర-విరహ-ఖేదం, పరిహరన్ = మంచి మాటలతో భార్యకు, నగరంనుండి దూరమైనామన్న బాధ లేకుండ చేస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

32. అకస్మాదేకస్మి న్నహని మృగవిత్రాసనకరం
ధ్వనిం శ్రుత్వా, దృష్ట్వా హతతలరజఃపూరితనభః
'కుతో ఽయం కస్మాద్వా ప్రియసహజ పశ్యే' రితి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ఏకస్మిన్, అహని, అకస్మాత్ = ఒకనాటి పగటి వేళ హఠాత్తుగా,
మృగ-విత్రాసన-కరం, ధ్వనిం,శ్రుత్వా = మృగాలకు బెదురు పుట్టించే ధ్వనిని విని,
హత-తల-రజః-పూరిత-నభః. దృష్ట్వా = తాకిడికి లేచిన నేలమీది దుమ్ముతో నిండిన ఆకసాన్ని చూచి,
' ప్రియ-సహజ! అయం కుతః, కస్మాత్ వా! పశ్యే:' ఇతి వదన్ = 'ప్రియసోదరా! ఇది ఎక్కడనుండి?/దేనివలన? చూడు.' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

33. తతః సాలారూఢం కిమిదమితి జిజ్ఞాసు మనుజమ్
'చమూం వీక్షే, వహ్నిం శమయ, నయ సీతా మపి గుహామ్'
ఇతి క్రుద్ధం పశ్యన్ లఘు లఘు వదంతం చ పరుషా- (వచనాని)
ణ్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: తతః, కిం, ఇదం, ఇతి, జిజ్ఞాసుం, సాల-ఆరూఢమ్ = అంతట, 'ఇదేమిటి?' అని తెలియగోరి సాలవృక్షాన్ని ఎక్కి(న వానిని),
క్రుద్ధమ్ = కోపంతో (కోపించిన వానిని),

' చమూం, వీక్షే = ' సైన్యం కనబడుతున్నది.....' (= సేనను చూస్తున్నాను.)

వహ్నిం, శమయ.సీతాం, అపి, గుహాం, నయ.' ఇతి = 'నిప్పును ఆర్పి వేయి. సీతనుకూడ గుహకు చేర్చు.' అని

లఘు లఘు , పరుషాణి, చ, వదంతమ్, అనుజమ్, పశ్యన్ = గబ గబ తీవ్రమైన మాటలు పలుకుతున్న తమ్ముడిని చూస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

34. 'చమూః కస్యే' త్యుక్త్వా, పున రనుజ ముద్విగ్నహృదయమ్
'సుతో ఽయం కైకేయ్యాః ఉపగత ఇహాస్మద్వధధియా '
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ కుపితయమతుల్యస్య వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ఉద్విగ్న-హృదయం, అనుజం, 'కస్య, చమూః?' ఇతి, పునః, ఉక్త్వా =ఉద్విగ్నమైన మనసుతో ఉన్న తమ్ముడితో 'ఎవరి సేన?' అని మరల అని,

అయం, కైకేయ్యాః, సుతః, అస్మత్-వధ-ధియా, ఇహ, ఆగతః, ఇతి = ' వీడే, భరతుడు , మన ఇద్దరను చంపే ఉద్దేశంతో ఇక్కడకు వచ్చాడు.' అనే,

కుపిత-యమ-తుల్యస్య, భ్రాతుః, వచనాని, శృణ్వన్ = కనలెక్కిన యముడిలాగ ఉన్న తమ్ముని (లక్ష్మణుని) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

35. 'మహ ల్లబ్ధ్వా రాజ్యం నిరరిమివ కర్తుం ఖలు ఖలో
నిహంతుం నౌ ప్రాప్తో నవనృపపదౌద్ధత్యవశధీః'

ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ కుపితయమతుల్యస్య వచనా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: మహత్, రాజ్యం, లబ్ధ్వా = 'గొప్ప రాజ్యాన్ని పొంది...',

నిః-అరిం, ఇవ, కర్తుం, ఖలు = 'శత్రువులు లేకుండ చేసుకోవటానికేమో మరి...'

నవ-నృప-పద-ఔద్ధత్య-వశ-ధీః, ఖలః ='క్రొత్తగా వచ్చిన రాచరికపు మిడిసిపాటుకు మనసు లొంగిన దుర్మార్గుడు....',

నౌ,నిహంతుం, ఆగతః, ఇతి ='మన ఇద్దరను చంపటానికి వచ్చాడు.' అని, ఈ విధమైన

కుపిత-యమ-తుల్యస్య, భ్రాతుః, వచనాని, శృణ్వన్ = కనలెక్కిన యముడిలాగ ఉన్న తమ్ముని (లక్ష్మణుని) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

36. 'కృతోఽనేనాస్మాకం ప్రథమ మపకారః స తు మహాన్,

పున శ్చాత్రాయాతః కథమివ సహే తం ను భరతమ్'

ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ కుపితయమతుల్యస్య వచనా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ప్రథమం, అనేన, అస్మాకం, అపకారః, కృతః, స తు, మహాన్ = 'మొదట వీడు మనకు అపకారం చేసాడు, అదే పెద్దది....'

(రాజ్యం కాజేయటం మొదటి అపకారం అని లక్ష్మణుని ఉద్దేశం.)

పునః, చ, అత్ర, ఆయాతః = 'మరలగూడ ఇక్కడకు వచ్చాడు....'

తం, భరతం, కథం ఇవ, సహే ను? ఇతి = ' ఆ భరతుడిని ఎట్లా అని సహించేది నేను? ' అని,

ఈ విధమైన

కుపిత-యమ-తుల్యస్య, భ్రాతుః, వచనాని, శృణ్వన్ = కనలెక్కిన యముడిలాగ ఉన్న తమ్ముని (లక్ష్మణుని) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

37. 'ససైన్యం తం హత్వా భువమపి కరిష్యామ్యకలుషామ్
కరిష్యే కైకేయీం ప్రియసుతవధార్తా మకరుణామ్'
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ కుపితయమతుల్యస్య వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: స-సైన్యం, తం, హత్వా, భువం, అపి, అకలుషాం, కరిష్యామి = ' సైన్యంతో సహా వానిని చంపి, భూమినంతటిని నిష్కల్మషంగా చేస్తాను....' (అ-కలుషాం = కలుషం కాని దానినిగా)

అ-కరుణాం, కైకేయీం, ప్రియ-సుత-వధ-ఆర్తాం, కరిష్యే, ఇతి = 'దయమాలిన కైకేయిని, ముద్దుల కొడుకు చావుతో తల్లడిల్లేదానినిగా చేస్తాను.' అని, ఈ విధమైన

కుపిత-యమ-తుల్యస్య, భ్రాతుః, వచనాని, శృణ్వన్ = కనలెక్కిన యముడిలాగ ఉన్న తమ్ముని (లక్ష్మణుని) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

38. 'తదా క్రోధో రుద్ధ స్తవ హి వచనాత్, సంప్రతి రిపూన్
అశేషం హత్వా మే భవతు కృతకృత్యం ధను రిదమ్'
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ కుపితయమతుల్యస్య వచనా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: తదా, తవ హి వచనాత్, క్రోధః, రుద్ధః ='అప్పుడు నీ మాట మేరకు గదా కోపాన్ని అణచుకొన్నాను?....' (= కోపం ఆపుకొనబడ్డది.)

సంప్రతి, రిపూన్, అశేషం, హత్వా, మే, ఇదం, ధనుః, కృతకృత్యం, భవతు ='ఇప్పుడో, శత్రువులను నిశ్శేషంగా చంపి నా ఈ ధనుస్సు కృతకృత్యం ఔతుంది.' అని ఈ విధమైన, కుపిత-యమ-తుల్యస్య, భ్రాతుః, వచనాని, శృణ్వన్ = కనలెక్కిన యముడిలాగ ఉన్న తమ్ముని (లక్ష్మణుని) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

39. 'త్యజ క్రోధం వత్స, త్యజ చ భరతే ద్వేష, మథవా

జనన్యాం కైకేయ్యామహిత, మవరోహ ద్రుశిఖరాత్'

ఇతి భ్రాతుః క్రోధం మృదుతమవచోభిః ప్రశమయన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతి భయాత్

టీక: వత్స! క్రోధం, త్యజ.= ' నాయనా! కోపాన్ని వదలిపెట్టు....'

భరతే, అథ, కైకేయ్యాం, వా, అహితం, ద్వేషం, త్యజ = 'భరతునిమీద, లేదా కైకేయిమీద గాని, అహితమైన ఈ ద్వేషాన్ని వదలు.....'

ద్రు-శిఖరాత్, అవరోహ. ఇతి = ' చెట్టు కొననుండి దిగు.' అని,

మృదుతమ-వచోభిః, భ్రాతుః, క్రోధం, ప్రశమయన్ = కడు మెత్తని పల్కులతో తమ్ముని కోపాన్ని శాంతింపజేస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

40. ప్రశాంతే సౌమిత్రౌ నికట ఉపతిష్ఠత్యథ చమూం

స్వయం పశ్యన్ తాతధ్వజగజసనాథామపి పురః,

పితృచ్ఛత్రాభావాత్, 'కిమిద' మితి శంకాకులమనాః

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతి భయాత్

టీక: ప్రశాంతే, సౌమిత్రౌ, నికటే, ఉపతిష్ఠతి = శాంతించిన లక్ష్మణుడు చెంత చేరి ఉండగా (సతి సప్తమి),

అథ, స్వయం = తరువాత తానే,

పురః, తాత-ధ్వజ-గజ-సనాథాం, చమూం, పశ్యన్, అపి = ముందువైపున తండ్రి జెండాతో తండ్రి ఏనుగుతో ఉన్న సైన్యాన్ని చూస్తూ ఉన్నప్పటికి,

పితృ-ఛత్ర-అభావాత్ = తండ్రి గొడుగు లేకపోవటంవలన,

ఇదం,కిం, ఇతి, శంకా-ఆకుల-మనాః ='ఇదేమిటి?' అని,జంకుతో కళవళపడ్డ మనసుతో ఉన్న అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

41. సుమంత్రే శత్రుఘ్నే సమ మనుగతే పార్శ్వయుగళే

తతః ప్రాప్తం దృష్ట్వా భరత మనుజం పాదపతితమ్

సముత్థాప్య ప్రీత్యా కుశలమపి వత్సేత్యనునయన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: తతః,పార్శ్వ-యుగళే, సుమంత్రే, శత్రుఘ్నే,సమం, అనుగతే = తరువాత, ఇరుప్రక్కల సుమంత్రుడు శత్రుఘ్నుడు కలసి అనుసరించగా(సతి సప్తమి),

ప్రాప్తం, పాద-పతితం, అనుజం, భరతం, దృష్ట్వా = వచ్చి పాదాలమీద పడ్డ తమ్ముడు

భరతుడిని చూసి,

ప్రీత్యా,సముత్థాప్య, ' వత్స! అపి కుశలం!' ఇతి, అనునయన్ = సంతోషంతో లేవదీసి,

'నాయనా! కుశలమే గదా!' అని బుజ్జగిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

42. పితు ర్మృత్యో ర్వార్తా మవిరళగళద్బాష్పవికల-

స్వరార్తిమ్లేచ్ఛద్వాగ్భరతకథితాం కర్ణకఠినామ్

నిశమ్యార్త స్తాతస్మరణవివశో విహ్వలమనాః

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అవిరళ-గళత్-బాష్ప-వికల-స్వర-ఆర్తి-మ్లేచ్ఛత్-వాక్-భరత-కథితామ్ = ధారగా కారే కన్నీటివలన చెదరిన కంఠస్వరంతో బాధతో తడబడుతున్న మాటతో, భరతుడు చెప్పిన కర్ణ-కఠినాం, పితుః, మృత్యోః, వార్తాం, నిశమ్య = కర్ణకఠోరమైన తండ్రి చావు వార్తను విని, ఆర్తః, విహ్వల-మనాః, తాత-స్మరణ-వివశః=ఆర్తుడై, మనసు కళవళ పడగా, తండ్రిని తలచుకొని సోలిపోయిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

43. బ్రువన్ 'తాతో నష్టః కి? ' మితి పతితో భగ్నతరువత్,

రుదత్యా వైదేహ్యా త్రిభిరపి రుదద్భి శ్చ సహజైః

గృహీతః; సర్వేషాం శుచ మపి చ కుర్వ న్నభినవామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్,

టీక: తాతః, నష్టః, కిం, ఇతి, బ్రువన్ = 'తండ్రి మరణించాడా?' అని అంటూ

భగ్న-తరువత్, పతితః = నరకిన చెట్టులాగ పడిపోయినవాడు,

రుదత్యా, వైదేహ్యా, రుదద్భిః, త్రిభిః, సహజైః, అపి, గ్రీతః = ఏడుస్తున్న సీతచేత, ఏడుస్తున్న ముగ్గురు తమ్ములచేత పట్టుకోబడ్డవాడు,

సర్వేషాం, అపి చ, అభినవాం, శుచం, కుర్వన్ = అందరకుకూడ మరల క్రొత్తగా దుఃఖాన్ని కలిగిస్తున్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

44. సుమంత్రేణాశ్వస్తః కథమపి నదీ మేత్య సహజైః,
త్యజన్ దృగ్భ్యాం బాష్పం సలిలమపి పిత్రేఽంజలిపుటాత్,
'జలం దత్తం పిత్రే త ఇద ముపతిష్ఠత్వి'తి వదన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సుమంత్రేణ, ఆశ్వస్తః, కథం అపి, సహజైః, నదీం, ఏత్య = సుమంత్రుడు ఓదార్చగా, ఏదో ఒక లాగ, తమ్ములతో నది దగ్గరకు పోయి

దృగ్భ్యాం, బాష్పం, అంజలి-పుటాత్, పిత్రే, సలిలం, అపి, త్యజన్ = కళ్ళనుండి కన్నీటిని, దోసిటినుండి తండ్రికి నీటిని కూడ వదలుతూ,

పిత్రే, తే, దత్తం,ఇదం, సలిలం, ఉపతిష్ఠతు, ఇతి, వదన్ = ' తండ్రివైన నీకు ఇచ్చిన ఈ జలం నిన్ను చేరుకొనునుగాక.' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

45. పవిత్రేషు న్యస్తైః ఫలరచితపిణ్డైః ససహజో
నివాపాదీన్ కృత్వా పున రుటజ మాసాద్య విలపన్
వసిష్ఠానీతాంబాపదసవిధ ఆర్తః ప్రణిపతన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: స-సహజః = తమ్ముళ్లతో పాటు (ఉన్నవాడు),
ఫల-రచిత-పిణ్డైః, పవిత్రేషు, న్యస్తైః = పండ్ల(గుజ్జు) తో చేసి దర్భలమీద ఉంచిన పిండాలతో
నివాప-ఆదీన్, కృత్వా = నివాపం మొదలైన పనులను చేసి,
పునః, ఉటజం, ఆసాద్య, విలపన్ = మరల కుటీరాన్ని చేరి, దుఃఖిస్తూ,
వసిష్ఠ-ఆనీత-అంబా-పద-సవిధే, ఆర్తః, ప్రణిపతన్ = వసిష్ఠుడు తీసుకొని వచ్చిన తల్లుల పాదాల దగ్గర ఆర్తుడై పడిపోతున్న (=నమస్కరిస్తున్న)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

46. స్వయం చాశ్వస్తః సన్ ద్విజగురుభిః, రాశ్వాస్య జననీః,
కృపాదృష్ట్యా పశ్యన్ ప్రకృతిజన మత్యాకులహృదమ్,
విముక్తా న్స్తాన్ కుర్వన్ నృపతిమృతిఖేదాదివ జనాన్-
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ద్విజ-గురుభిః, స్వయం, చ, ఆశ్వస్తః, సన్ = బ్రాహ్మణులు, గురువులు, తనను ఓదార్చగా (=వారిచేత ఓదార్చబడ్డవాడు)
జననీః, ఆశ్వాస్య = తల్లులను ఊరడించి,
అతి-ఆకుల-హృదమ్, ప్రకృతి-జనమ్, కృపా-దృష్ట్యా, పశ్యన్ =మిగుల కలతపడ్డ మనసులతో

ఉన్న సామాన్యప్రజలను దయాదృష్టితో చూస్తూ,

తాన్, జనాన్, సర్వాన్ = ఆ జనులనందరను,

నృపతి-మృతి-ఖేదాత్, విముక్తాన్, కుర్వన్, ఇవ = రాజు మరణపు బాధనుండి విముక్తులను చేస్తున్న వాడిలాగ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

47. 'న జానేఽహం మాతు ర్వరమపి పితుర్వాక్యమపివా
వనావాసం వా తే, తదృతమితి కేనాపిచ శపే. '
ఇతి ప్రేమ్ణా శృణ్వన్ భరతకథితోక్తిం సకరుణామ్-
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: మాతుః, వరం, అపి = 'తల్లి వరాన్నిగాని...',

పితుః, వాక్యం, అపి వా = 'తండ్రి మాటనుగాని....',

తే, వన-ఆవాసం, వా = ' నీ వనవాసాన్నిగాని...',

అహం, న జానే = ' నేను ఎరుగను.'

తత్, ఋతం, ఇతి, కేన అపి చ, శపే. ఇతి = 'అది సత్యం అని దేనిమీదనైనా ఒట్టు పెట్టుకొంటాను.' అని, ఈ విధమైన,

స-కరుణామ్, భరత-కథిత-ఉక్తిం, ప్రేమ్ణా, శృణ్వన్ =జాలితోకూడిన భరతునిమాటను ప్రేమతో వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

48. అయోధ్యా మాగచ్ఛ స్వయమవ జనాన్ రాజ్య మపి తే
త్వయా నేదం కార్యం వననివసనం నార్హసి చ యత్,
ఇతి ప్రేమ్ణా శృణ్వన్ భరతకథితోక్తిం సకరుణామ్-
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అయోధ్యాం, ఆగచ్ఛ. = 'అయోధ్యకు రా....'
తే,జనాన్, రాజ్యం, అపి, స్వయం, అవ = ' నీ ప్రజలను రాజ్యాన్నికూడ నీవే కాపాడు....'
ఇదం, వన-నివసనం, త్వయా, కార్యం, న = ' ఈ వనవాసం నీవు చేయవలసినది కాదు....'
యత్,అర్హసి న, చ. ఇతి = ' దానికి నీవు తగవు కూడ.' అని, ఈ విధమైన,
స-కరుణామ్, భరత-కథిత-ఉక్తిం, ప్రేమ్ణా, శృణ్వన్ = జాలితోకూడిన భరతునిమాటను ప్రేమతో వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

49. ప్రవాసోఽయం కార్యో యది పితృవచఃపాలనకృతే,
వనే వత్స్యామి త్వత్ప్రతినిధిరహం; త్వం వ్రజ పురమ్;
ఇతి ప్రేమ్ణా శృణ్వన్ భరతకథితోక్తిం సకరుణామ్-
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పితృ-వచన-పాలనకృతే = 'తండ్రి మాటను పాటించటానికని...',
అయం, ప్రవాసః, కార్యః, యది = 'ఈ ప్రవాసం చేయవలసిందే అంటే గనుక...'
త్వత్-ప్రతినిధిః, అహం, వనే, వత్స్యామి. త్వం, పురం, వ్రజ = ' నీకు మారుగా నేను అడవిలో ఉంటాను. నీవు నగరానికి వెళ్ళు....'

ఇతి = అని,ఈ విధమైన

స-కరుణామ్, భరత-కథిత-ఉక్తిం, ప్రేమ్ణా, శృణ్వన్ =జాలితోకూడిన భరతునిమాటను ప్రేమతో వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్పృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

50. త్వయి జ్యేష్ఠే యోగ్యే సతి కథ మహం రాజపదభాక్?
    భవా స్మాకం రాజా సదయహృదయో రంజయ జనాన్
    ఇతి ప్రేమ్ణా శృణ్వన్ భరతకథితోక్తిం సకరుణామ్-
    అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్పృతిభయాత్

టీక: జ్యేష్ఠే, యోగ్యే, త్వయి, సతి, అహం, కథం, రాజ-పద-భాక్? = 'పెద్దవాడవు, తగినవాడవు ఐన నీవు ఉండగా, రాజు పదవిని నేనెట్ల పొందుతాను?...'

అస్మాకం, రాజా, భవ. స-దయ-హృదయః, జనాన్, రంజయ = ' మాకు రాజువు కా. దయగలమనసుతో ప్రజలను సంతసపరుచు. '

ఇతి = అని,ఈ విధమైన

స-కరుణామ్, భరత-కథిత-ఉక్తిం, ప్రేమ్ణా, శృణ్వన్ =జాలితోకూడిన భరతునిమాటను ప్రేమతో వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్పృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

51. ‘అహో! మా ఖిద్యేథాః అనుజ! పితృవాక్యానుసరణం
    ప్రధానం సర్వేషాం భవతి, తవచైత త్సువిదితమ్;

శుచం నార్హస్యస్మి', న్నితి భరతశోకం ప్రశమయన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అహో! అనుజ! మా, ఖిద్యేథాః = 'అయ్యో! తమ్ముడూ! బాధపడవద్దు...'

పితృ-వాక్య-అనుసరణం, సర్వేషాం, ప్రధానం, భవతి = ' తండ్రి మాటను అనుసరించటం అన్నది అందరకు ముఖ్యమైనది....'

తవ చ, ఏతత్, సువిదితమ్ = 'నీకుకూడ ఇది బాగ తెలిసినదే....'

అస్మిన్, శుచం, అర్హసి, న = ' ఈ విషయంలో నీకు దుఃఖం పనికిరాదు.'

(అర్హ ధాతువుకు సంస్కృతప్రయోగానికి తెలుగులో ఇదే దగ్గర అర్థం.)

ఇతి, భరత-శోకం, ప్రశమయన్ = అని, భరతుని శోకాన్ని శాంతింపజేస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

52. పితు ర్వాక్యం శ్రుత్వా ప్రతివచన ముక్త్వా ఉస్త్వితి చ యః
సుతః, పశ్చా ల్లోభా చ్చరతి యది తద్భిన్నసరణిః,
కథం పుత్రః స స్యా? దితి తనయధర్మం ప్రకటయన్-
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: పితుః, వాక్యం, శ్రుత్వా, అస్తు, ఇతి, ప్రతివచనం, ఉక్త్వా, అపి = ' తండ్రి మాటను విని, సరే అని సమాధానం చెప్పికూడ...',

యః, సుతః, పశ్చాత్, లోభాత్, తత్-భిన్న-సరణిః, చరతి = ' ఏ కొడుకైతే తర్వాత లోభంతో దానికంటె వేరుమార్గాన నడుస్తాడో (=వేరు మార్గం కలవాడో)...'

సః, పుత్రః, కథం, స్యాత్? ఇతి = ' వాడు కొడుకెట్లా ఔతాడు?' అని,

తనయ-ధర్మం, ప్రకటయన్ = పుత్రధర్మాన్ని వెలువరుస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

53. వసిష్ఠాద్యాచార్యై ర్ముహురపి సుమంత్రాదిసచివైః
పురం ప్రత్యాయాహీ త్యుదిత మసకృద్వాక్య మచలః
నిరాకుర్వన్, తాతో న భవతు మృషావాగితి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వసిష్ఠ-ఆది-ఆచార్యైః = వసిష్ఠుడు మొదలైన మంత్రులచేత,

ముహుః అపి, సుమంత్ర-ఆది-సచివైః = మరల సుమంత్రుడు మున్నగు మంత్రులచేత,

పురం, ప్రత్యాయాహి, ఇతి,అసకృత్, ఉక్తం, వచనం = 'నగరానికి తిరిగి రా' అని పెక్కు మారులు చెప్పబడ్డ మాటను,

అచలః, తిరస్కుర్వన్= నిశ్చలుడై నిరాకరిస్తూ,

తాతః, మృషా-వాక్, న భవతు, ఇతి, వదన్ = ' తండ్రి పొల్లుమాటవాడు కారాదు.' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

54. స్వయం రాజ్యం భర్తుం జనకవచనో వాంఛసి నచేత్,
త్వదారూఢం పాదూయుగళ మవతు త్వత్ప్రతి భువం
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ వినయభరసంశోభివచనా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స్వయం, రాజ్యం, భర్తుం, జనక-వచసః, వాంఛసి, న, చేత్ = 'నీపై రాజ్యాన్ని భరించటానికి తండ్రిమాటనుబట్టి నీవు కోరకపోతే గనుక...',

త్వత్-ఆరూఢం, పాదూ-యుగళం, త్వత్-ప్రతి, భువం, అవతు = ' నీవు తొడిగిన పాదుకల జంట, నీకు మారుగా భూమిని పాలించనీ.'

ఇతి = ఈ విధమైన,

భ్రాతుః, వినయభర-సంశోభి-వచనాని, శృణ్వన్ = వినయాతిశయంతో శోభించే తమ్ముడి (భరతుడి) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

55. జటావాన్ మూలాశీ మునిరివ వసన్ వల్కలధరః,

ప్రతీక్షే త్వాం పుర్యా బహి రహ మరాజార్హవిభవః,

ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ వినయభరసంశోభివచనా,

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జటావాన్, మూలాశీ, చీర-వసనం, దధత్, మునిః, ఇవ =' జటలు తాలిచి, దుంపలు తింటూ, నార బట్టలు ధరిస్తూ, మునిలాగ ఉంటూ....',

అ-రాజ-అర్హ-విభవః, అహం, పుర్యాః, బహిః, త్వాం, ప్రతీక్షే = 'రాజ వైభవాలు లేకుండ, నేను నగరం వెలుపల నీకొరకు ఎదురు చూస్తూ ఉంటాను.'

ఇతి = ఈ విధమైన,

భ్రాతుః, వినయభర-సంశోభి-వచనాని, శృణ్వన్ = వినయాతిశయంతో శోభించే తమ్ముడి (భరతుడి) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

56. నచే దగ్రే దృష్టో విహితసమయాంతే యది భవాన్
ప్రవేక్ష్యే వహ్నౌ వహ మితి మమాప్యేష నియమః
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ వినయభరసంశోభివచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: విహిత-సమయ-అంతే, భవాన్, అగ్రే, యది, దృష్టః, న చేత్ = 'పెట్టుకొన్న గడువుకాలం ముగియగానే నీవు నా ఎదుట కనబడకపోతేగనుక...',

అహం, వహ్నౌ, ప్రవేక్ష్యామి, ఇతి , మమ, అపి, ఏషః నియమః = ' నేను అగ్నిలో ప్రవేశిస్తాను. అని నాకుకూడ ఈ నియమం.'

ఇతి = ఈ విధమైన,

భ్రాతుః, వినయభర-సంశోభి-వచనాని, శృణ్వన్ = వినయాతిశయంతో శోభించే తమ్ముడి (భరతుడి) మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

57. పరం భ్రాతుః ప్రీత్యై తదభిమతరీత్యా పదధృతం
దదత్ పాదూద్వంద్వం సదయ మబహిర్దర్శితశుచా,
వదన్ వత్స భ్రాత ర్భరత సరయం గచ్ఛ పురమి-
త్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పరం, భ్రాతుః, ప్రీత్యై = కేవలం తమ్ముని సంతోషంకొరకు,

తత్-అభిమత-రీత్యా = అతడికి ఇష్టమైన విధంగా

పద-ధృతం, పాదూ-ద్వంద్వం, దదత్ = కాళ్ళకు తొడుగుకొన్న పాదుకల జంటను ఇస్తూ,

సదయం, అ-బహిః-దర్శిత-శుచా = జాలితో, బయటక కనబడనీయని దుఃఖంతో,

వత్స! భ్రాతః! భరత! సరయం, పురం, గచ్ఛ, ఇతి, వదన్ = 'నాయనా! తమ్ముడూ! భరతా! తొందరగా నగరానికి వెళ్ళు.' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

58. ప్రయాప్యాఽఽఽత్మీయా న్సాన్ భరతసహితాన్ మాతృసచివ
ప్రకృత్యాచార్యాన్ , తద్విరహభవదుఃఖం సమధికం,
స్వయం గూహన్, పత్న్యా అపిచ సహజస్యాపి చ నుదన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతి భయాత్.

టీక: మాతృ-సచివ-ప్రకృతి-ఆచార్యాన్, తాన్, ఆత్మీయాన్. సర్వాన్ = తల్లులు, మంత్రులు, ప్రజలు, గురువులు – ఆత్మీయులైన వారందరను , భరత-సహితాన్, ప్రయాప్య = భరతునితో పాటు పయనింపజేసి పంపి (=భరతునితో కూడిన వారిని),

తద్-విరహ-భవం, సమధికం, దుఃఖం = వారి ఎడబాటువలన కలిగిన మిక్కుటమైన దుఃఖాన్ని

స్వయం, గూహన్ = తాను దిగమ్రింగుకొంటూ,

పత్న్యాః, (దుఃఖం), అపి చ, సహజస్య, (దుఃఖం) అపి చ, నుదన్ = భార్య దుఃఖాన్ని తమ్ముని దుఃఖాన్ని కూడ పోగొట్టుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

59. ఇదం స్థానం స్థాతుం నగరనికటత్వా దనుచితం,
జనానాం సంబాధః పరిహరణయోగ్యః పరమితి,
యియాసు స్తత్స్థానాత్ స్థలమపర మప్రాప్యమితరై-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నగర-నికటత్వాత్, ఇదం, స్థానం, స్థాతుం, అనుచితం = 'నగరానికి బాగ దగ్గర కావటంతో ఈ చోటు ఉండటానికి తగనిది....'

జనానాం, సంబాధః, పరం, పరిహరణ-యోగ్యః, ఇతి = ' జనుల తాకిడి పూర్తిగ తప్పించ వలసినదే.' అని,

తత్-స్థానాత్, ఇతరైః, అ-ప్రాప్యం, అపరం, స్థలం, యియాసుః = ఆ చోటునుండి (చిత్రకూటంనుండి) ఇతరులు రావటానికి వీలుకాని మరొక చోటికి వెళ్ళగోరిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

60. తతోఽన్యోన్యం కించి ద్రహసి వదతో మ్లానవదనాన్
మునీన్ త్రస్తాన్ స్థానాంతరజిగమిషూన్ వీక్ష్య, కృపయా
న కచ్చిన్మన్మూలం తు భయమితి పృచ్ఛన్ మునివరాన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః = ఆ తరువాత,

మ్లాన-వదనాన్, త్రస్తాన్ = వాడిన మొగాలతో (ఉన్నవారిని), భయపడి (ఉన్నవారిని),

అన్యోన్యం, రహసి, కించిత్, వదతః = ఒకరితో ఒకరు మాటున కొంచెం కొంచెం మాటలాడుకొంటూ (ఉన్నవారిని),

స్థాన-అంతర-జిగమిషూన్, వీక్ష్య=వేరే చోటకు వెళ్ళగోరుతున్న మునులను చూచి,

కృపయా, ముని-వరాన్ = జాలితో, ఆ మునిముఖ్యులను,

భయం, మత్-మూలం, తు, న కచ్చిత్? ఇతి, పృచ్ఛన్ = 'మీ భయం నా కారణంగా మాత్రం కాదు కదా?' అని అడుగుతున్న

(తన వాళ్ళు సైన్యంతో వచ్చిన తాకిడి నచ్చక వాళ్ళు పోతున్నారా అని అడగటం.)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

61. తదోక్త స్తై ' ర్మైవం, నహిఖలు భవాన్ హేతు, రచిరాత్
వనే రక్షఃపీడా ప్రచరతి జనస్థానజటినామ్,
అతో వాంఛం త్యేతే స్థల మపర మేతుం మునయ ఇ-
త్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా = అప్పుడు *(అలా అడిగినప్పుడు)*

మా, ఏవం. భవాన్, హేతుః, నహి ఖలు! = ' అలా కాదు. నీవు కారణం కానేకాదు సుమా!...'

అచిరాత్, వనే, జనస్థాన-జటినామ్, రక్షః-పీడా, ప్రచరతి = ' చాలకాలంనుండి అడవిలో జనస్థానపు మునులకు రాక్షసపీడ ఎక్కువగా ఉన్నది....'

అతః, ఏతే, మునయః, అపరం, స్థలం, ఏతుం, వాంఛంతి. = 'అందుకని, ఈ మునులు వేరే చోటికి పోగోరుతున్నారు.'

ఇతి, తైః (మునివరైః), ఉక్తః = అని వారిచేత (=మునిముఖ్యులచేత) చెప్పబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

62. హరం త్యస్మద్వస్తూ న్యనిశ మవరుంధంతి చ సవాన్
మునీన్ ఘ్నంతో ఘోరా వనభువి రమంతే పలభుజః '
ఇతి వ్యగ్రః శృణ్వ న్నఖిలమునిసంఘస్య వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఘోరాః, పలభుజః = 'దారుణులైన రాక్షసులు..',
అనిశం,అస్మత్-వస్తూని,హరంతి = 'ఎప్పుడూ మా వస్తువులను కాజేస్తున్నారు....'
సవాన్, అవరుంధంతి చ = ' యాగాలను అడ్డుకొంటున్నారు కూడ....'
మునీన్, ఘ్నంతః, వన-భువి, రమంతే = ' మునులను చంపుతూ అడవులలో వేడుకగా తిరుగుతూ ఉంటారు. '
ఇతి, అఖిల-ముని-సంఘస్య, వచనాని, వ్యగ్రః, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అందరు మునులు గుమిగూడి చెప్పిన మాటలను వ్యగ్రుడై వింటున్న
(వ్యగ్రః=శ్రద్ధ/ఆసక్తి/వేగిరపాటు గలవాడు.)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

63. ఖరో నేతా తేషాం స ఖలు దశకంఠస్య సహజః,
న రోద్ధుం తం శక్యం త్వమపి నిరపాయాం వ్రజ భువం,
ఇతి వ్యగ్రః శృణ్వ న్నఖిలమునిసంఘస్య వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తేషాం, నేతా, ఖరః ='వాళ్ళ (ఆ రక్కసుల) నాయకుడు ఖరుడు.
సః, దశకంఠస్య, సహజః, ఖలు! తం, రోద్ధుం, న, శక్యం = వాడు దశకంఠుడి (రావణుడి)

తమ్ముడు సుమా! వాడిని ఆపటానికి/అడ్డగించటానికి వల్లగాదు.

త్వం, అపి, నిః-అపాయాం, ధ్రువం, వ్రజ = నీవుకూడ, అపాయం కలుగని చోటు చేరుకో.'

ఇతి, అఖిల-ముని-సంఘస్య, వచనాని, వ్యగ్రః, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అందరు మునులు గుమిగూడి చెప్పిన మాటలను వ్యగ్రుడై వింటున్న

(వ్యగ్రః=శ్రద్ధ/ఆసక్తి/వేగిరపాటు గలవాడు.)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

64. ' భయం రక్షోభ్యో మా స్త్వి' తి సపది రుద్ధేషు చ, భయ-
స్థలే స్థాతుం న స్యా దుచిత, మితి యాతేషు మునిషు,
దధ చ్చింతాం స్థానం వ్రజితు మపరం క్వాపి చ మన-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: రక్షోభ్యః, భయం, మా, అస్తు, ఇతి సపది, రుద్ధేషు, అపి = ' రాక్షసులవలన భయం వద్దు.' అని వెంటనే వారించినప్పటికి

భయ-స్థలే, స్థాతుం, ఉచితం, న, స్యాత్, ఇతి, మునిషు, యాతేషు = 'భయం కలిగించే చోట ఉండటం తగినది కాదు.' అని మునులు వెళ్ళగా,

క్వ, అపి చ, అపరం, స్థానం, వ్రజితుం, మనసి, చింతాం, దధత్ = ఎక్కడకైన వేరే చోటికి వెళ్ళటానికి మనసులో ఆలోచనను పూనుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

65. ప్రదేశం కాంతారే నగరజనసంబాధరహితం

యియాసు ర్వాసార్థం సహ సహభువా దారసహితః,

మునే రత్రే ర్గత్వాఽఽశ్రమ మథ నమన్ తన్మునిపదే

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, వాస-అర్థం, కాంతారే, నగర-జన-సంబాధ-రహితం, ప్రదేశం, యియాసుః = ఆ తరువాత, నివాసానికని, అడవిలో పౌరజనుల తాకిడి ఉండని చోటికి పోగోరి,

సహభువా, సహ, దార-సహితః, అత్రేః, మునేః, ఆశ్రమమ్, గత్వా = తమ్మునితో, భార్యతో కలసి, అత్రి ముని ఆశ్రమానికి పోయి,

తత్-ముని-పదే, నమన్ = ఆ ముని పాదాలకు నమస్కరిస్తున్న

(పదే+అయోధ్యా అన్నచోట, సంధి రాదు.)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

66. అవాప్యాశీర్వాదం పరమ మనసూయాపతిమునేః

సహ భ్రాత్రా, శృణ్వన్, తదను మునినా తేన కథితాం

తపశ్చర్యాప్రాప్తాం సముద మనసూయామహితతాం

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అనసూయా-పతి-మునేః, పరమమ్, ఆశీర్వాదం, భ్రాత్రా, సహ, అవాప్య = అనసూయ భర్త ఐన అత్రిమునియొక్క ఉత్తమమైన ఆశీర్వాదాన్ని తమ్మునితోపాటు అందుకొని,

తదను, తపః-చర్యా-ఉదారాం, అనసూయా-మహితతాం, తేన, మునినా, కథితామ్ = పిమ్మట, తపశ్చర్యచేతపొందిన అనసూయయొక్క గొప్పదనాన్ని, ఆ ముని చెప్పగా (=మునిచేత

చెప్పబడ్డ దానిని)

సముదం, శృణ్వన్ = సంతోషంతో వింటున్న,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

67. మునేః పత్న్యై ఖ్యాత్వా స్వపరిణయవృత్తాంత మఖిలం
తయా ప్రీత్యా దత్తం బహు వసనమాల్యాది దధతీమ్,
ప్రియాం దృష్ట్వా హృష్టః క్షణమివ నిశాం తా ముషితవాన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మునేః, పత్న్యై, స్వ-పరిణయ-వృత్తాంతం, అఖిలం, ఖ్యాత్వా = ముని భార్యకు (అనసూయకు) తన పెళ్ళి వృత్తాంతం మొత్తం చెప్పి,

తయా, ప్రీత్యా, దత్తం, వసన-మాల్య-ఆది, బహు, దధతీమ్ = ఆమె ప్రీతితో ఇచ్చిన (=ఆమెచేత ఈయబడ్డ) బట్టలు, పూలదండలు మొదలైనవాటి నెన్నిటినో ధరించిన(దానిని)

ప్రియాం, దృష్ట్వా, హృష్టః = భార్యను చూచి సంతసించి(నవాడు),

తాం, నిశాం, క్షణం, ఇవ, ఉషితవాన్ = ఆ రాత్రిని క్షణకాలంలాగ గడపిన(వాడైన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

68. ప్రభాతే కృత్యాంతే మునివృషభ మాపృచ్ఛ్య వినయీ,
పథా తేనోక్తేన ప్రియసహజభార్యాసహచరః
స యు శ్చండాంశుః ఖం ఘనమివ, వనం దండక మగా-
దయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రభాతే, కృత్య-అంతే = తెల్లవారగా, చేయవలసిన సంధ్యాదికమైన పనులు ముగిసిన తరువాత,

వినయీ, ముని-వృషభం, ఆపృచ్ఛ్య = వినయంతో ఆ మునిపుంగవుడిని(అత్రిని) వీడుకొని,

తేన, ఉక్తేన, పథా = ఆయన చెప్పిన దారిన,

ప్రియ-సహజ-భార్యా-సహచరః = ప్రియమైన తమ్ముడు, భార్య వెంటరాగా,

చండాంశుః, ఖం, ఇవ = సూర్యుడు నింగిలోనికి వెళ్ళినట్లు,

దండకం, వనం, యః, అగాత్, సః = ఎవడైతే దండకారణ్యంలోనికి వెళ్ళాడో, అతడు, (ఆ)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

ఇతి

అయోధ్యాకాణ్డః (68)

-*-

అయోధ్యారామే

అథ

ఆరణ్యకాణ్డః

1. గతో భ్రాత్రా సత్యా చ సహ బహుమున్యాశ్రమగణాన్
తతః ప్రాప్తాతిథ్యో మునిజనమనోమోహనతనుః,
వ్రజన్ కాంతారాంతర్భువ మవిదితాం లోకభయదా-
మయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః= (దణ్డకవనంలోనికి ప్రవేశించిన) తరువాత,

ముని-జన-మనః, మోహన-తనుః = మునుల మనసులను మోహపరచే మేను(రూపం) గలవాడు,

భ్రాత్రా, సత్యా చ సహ, బహు-ముని-ఆశ్రమ-గణాన్, గత్వా, ప్రాప్త-ఆతిథ్యః= తమ్మునితోను భార్యతోను కలసి ఎన్నో మున్యాశ్రమాల సముదాయానికి వెళ్ళి, ఆతిథ్యాన్ని పొంది,

లోక-భయదామ్, అవిదితామ్, కాంతార-అంతః-భువం, వ్రజన్ = జనులకు వెరపు పుట్టించేది,

ఇంతకుముందు తెలియనిది ఐన కారడవి లోపలిచోటికి పోతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

2. విరాధం ఘోరాంగం ప్రసభహృతసీతాక, మసినా
కరౌ ఛిత్త్వా, క్షిప్త్వా ప్రదరవివరే, శాపవచనాత్
దద న్ముక్తిం తస్మై తదుదితవిధాత్ తాదృశవధాత్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రసభ-హృత-సీతాకం, ఘోర-అంగం, విరాధం = హఠాత్తుగా సీతను అపహరించిన, ఘోరమైన శరీరంగల, విరాధుని,

అసినా, కరౌ, ఛిత్వా, ప్రదర-వివరే, క్షిప్త్వా = కత్తితో చేతులు నరకి, త్రవ్వినగుంటలోపలికి విసరివేసి,

తత్-ఉదిత-విధాత్, తాదృశ-వధాత్ = ఆ విరాధుడే చెప్పిన, ఆ విధమైన చంపుటద్వారా,

తస్మై, శాప-వచనాత్, ముక్తిం, దదన్ = వానికి శాపంబారినుండి విడుదలను కలిగిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

3. విరాధోక్త్యా గత్వా తదను శరభంగాభిధమునిం
సకృద్దృష్ట్వాఽఽత్మానం జిగమిషు మథ బ్రహ్మనిలయం,
ప్రవిష్టం తం పశ్యన్ జ్వలితదహనే విస్మితమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదను, విరాధ-ఉక్త్యా = ఆ పిమ్మట, విరాధుడు చెప్పినట్లు,

ఆత్మానం, సకృత్, దృష్ట్వా, అథ, బ్రహ్మ-నిలయం, జిగమిషుం = తనను ఒకసారి చూచి ఆ తరువాత బ్రహ్మలోకానికి పోదలచుకొన్న

శరభంగ-అభిధ-మునిం, గత్వా = శరభంగుడు అనే మునిదగ్గరకు పోయి,

జ్వలిత-దహనే, ప్రవిష్టం, తం, విస్మిత-మనాః,పశ్యన్ = వెలిగించిన అగ్నిలోనికి ప్రవేశించిన ఆ మునిని అచ్చెరువుపడ్డ మనసుతో చూస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

4. మునీనాం సర్వేషాం విపినభువి రక్షోభవభయం
హరిష్యామీ త్యుక్త్వా సహమునిజనై స్తై రుపగతః
సుతీక్ష్ణం, తం నత్వా, ముదమనుభవన్ తస్య వచనైః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మునీనాం, సర్వేషాం = 'మునులకందరకు,

విపిన-భువి, రక్షః-భవ-భయం, హరిష్యామి, ఇతి, ఉక్త్వా = అడవిలో రాక్షసులవలన కలిగిన భయాన్ని పోగొట్టుతాను.' అని చెప్పి,

తైః, ముని-జనైః, సహ, సుతీక్ష్ణం, ఉపగతః, తం, నత్వా = ఆ మునులందరతో కలసి సుతీక్ష్ణమునిని చేరి, ఆయనకు నమస్కరించి,

తస్య, వచనైః, ముదం, అనుభవన్ = ఆయన మాటలకు సంతోషపడుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

5. ఉషిత్వా పర్యాయై ర్బహుమునికుటీ ష్వబ్దదశకం,
సహ భ్రాత్రా పత్న్యా పునరపి సుతీక్ష్ణాశ్రమపదం
సమాయాతో ద్రష్టుం సముదమభినంద్యో మునిగణైః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పర్యాయైః, బహు-ముని-కుటీషు, అబ్ద-దశకం, ఉషిత్వా = వంతులచొప్పున ఎన్నో మునికుటీరాలలో పదేళ్ళపాటు ఉండి,

భ్రాత్రా, పత్న్యా, పునరపి, సుతీక్ష్ణ-ఆశ్రమ-పదం, ద్రష్టుం, సమాయాతః = తమునితోను భార్యతోనుకలసి మరల సుతీక్ష్ణుడి ఆశ్రమాన్ని చూడవచ్చిన(వాడైన),

ముని-గణైః, సమభినంద్యః = మునులందరిచేతకోరదగిన(వాడైన)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

6. సుఖం నీత్వా తస్మిన్ సమయ మథ కంచి న్మునిహితః,
సుతీక్ష్ణోక్త్యా ఽగస్త్యం మహితతపసం ద్రష్టుమసమం,
వ్రజన్ రక్షఃపీడావికలమునిమద్దక్షిణదిశాం
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తస్మిన్, కంచిత్, సమయం, సుఖం, నీత్వా, అథ = అక్కడ (సుతీక్ష్ణాశ్రమంలో) కొంత కాలంహాయిగా గడపి, తరువాత,
సుతీక్ష్ణ-ఉక్త్యా = సుతీక్ష్ణుడు చెప్పినప్రకారం,
మహిత-తపసం, అ-సమం,అగస్త్యం, ద్రష్టుం= మహాతపశ్శాలి,సాటిలేని వాడు, ఐన అగస్త్యుడిని చూడటానికి,
రక్షః-పీడా-వికల-మునిమత్-దక్షిణ-దిశాం, వ్రజన్ = రాక్షసుల దెబ్బకు బెంగటిల్లిన మునులు ఉన్న దక్షిణదిక్కునకు పోతున్న (మునిమత్ అన్నచోట, మతుప్ ప్రత్యయం.)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

7. చిరా దాయాతో ఽసా వితి ఘటభువా ప్రీతమనసా
కృతాతిథ్యః పూర్వం త్రిదశపతినిక్షిప్త మతులం
ధను ర్విష్ణో ర్దత్తం సవినయ ముపాదాయ ధృతవాన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభరాత్.

టీక: అసౌ, చిరాత్, ఆయాతః, ఇతి, ప్రీత-మనసా, ఘటభువా = 'ఈయన చాలకాలానికి వచ్చాడు!' అని సంతసించిన అగస్త్యుడిచేత,

కృత-ఆతిథ్యః = ఆతిథ్యాన్ని అందుకొని (=చేయబడిన ఆతిథ్యముకలవాడు)

పూర్వం, త్రిదశ-పతి-నిక్షిప్తం, అతులం, విష్ణోః, ధనుః, (ఘటభువా) దత్తం = మునుపు ఇంద్రుడు ఇచ్చిఉంచిన అసమానమైన విష్ణుధనుస్సును అగస్త్యుడు ఈయగా(=చేత ఈయబడ్డదానిని)

ధృతవాన్ = ధరించిన(వాడైన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

8. గత స్తస్మా ద్దేశా ద్యమదిశ మగస్త్యస్య వచనాత్,
తటే గోదావర్యాః పరమరుచిరే పంచవటకే
కృతావాసో వర్షాన్ వనవసనశిష్టా నపి నయన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అగస్త్యస్య, వచనాత్ = అగస్త్యుని మాటచొప్పున,

తస్మాత్, దేశాత్, యమదిశం, గతః = ఆ చోటునుండి దక్షిణానికి వెళ్ళి(నవాడు),

గోదావర్యాః, తటే, పరమ-రుచిరే, పంచవటకే, కృత-ఆవాసః = గోదావరి ఒడ్డున పరమసుందరమైన పంచవటప్రదేశంలో(పంచవటిలో)

వన-వసన-శిష్టాన్, వర్షాన్, అపి, నయన్= వనవాసపు మిగిలిన సంవత్సరాలను గడపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు= అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

9. జటాయుర్నామైకో దశరథసఖో దణ్డకగృహో
మహాన్ గృధ్రో వృద్ధః స్వయముపగతః స్నిగ్ధహృదయః
య మాసీ త్తేనా ఽఽదృతవిహితసఖ్యః స సుమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశరథ-సఖః, దండక-గృహః = దశరథుని మిత్రము, దండకాటవిలో ఉండేది(=దండకము గృహముగా కలవాడు) , ఐన
జటాయుః, నామ, ఏకః, మహాన్, వృద్ధః, గృధ్రః జటాయువు అనే పేరుగల ఓ పెద్ద ముసలిగ్రద్ద,
స్నిగ్ధ-హృదయః, యం, స్వయం, ఉపగతః = స్నేహయామనస్సుతో ఎవనిని చేరి(నవాడై)
తేన, ఆదృత-విహిత-సఖ్యః, అభవత్ = అతనిచేత ఆదరింపబడి సఖ్యం చేసుకొన్నవాడైనాడో
సుమనాః, సః =ఆ సుహృదయుడు,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

10. పరోక్షం తే భ్రాతు శ్చ వివిధభయే ఽస్మిన్ ఘనవనే
మహీజాం రక్షిష్యా మ్యహమితి జటాయో ర్ద్విజపతేః
వచః శృణ్వన్ ప్రేమప్రకటన ముదారం స్థితమతేః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: తే, భ్రాతుః, చ,పరోక్షం ='నీవు, నీ తమ్ముడు లేనప్పుడు,
వివిధ-భయే, అస్మిన్, ఘన-వనే = ఎన్నెన్నో అపాయాలుకలిగే ఈ కారడవిలో
మహీజాం, అహం, రక్షిష్యామి, ఇతి = సీతను నేను కాపాడుతాను.' అనే
ద్విజ-పతేః, జటాయోః, ప్రేమ-ప్రకటనం, ఉదారం, వచః, శృణ్వన్ = పక్షిరాజు జటాయువుయొక్క

ప్రేమచూపే గొప్ప మాటను వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

11. వినోదం కుర్వాణో వివిధకథనై ర్దారమనసః,
హఠా ద్దృష్టో రక్షఃపతిసహజయా శూర్పణఖయా
సమీపే సౌమిత్రౌ సతి పరమభక్త్యా పరిచర-
త్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సౌమిత్రౌ, సమీపే, పరమ-భక్త్యా, పరిచరతి =లక్ష్మణుడు దగ్గరలో ఉండి ఎంతో భక్తితో సేవిస్తుండగా
వివిధ-కథనైః, దార-మనసః, వినోదం, కుర్వాణః = రకరకాల మాటలతో భార్య మనసుకు వినోదం కలిగిస్తూ(ఉన్న వాడు)
హఠాత్, రక్షః-పతి-సహజయా, శూర్పణఖయా, దృష్టః = అకస్మాత్తుగా రాక్షసరాజు చెల్లెలైన శూర్పణఖ చేత చూడబడ్డ (వాడైన)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

12. ' అహం సాక్షా ద్రక్షఃకులపతిదశగ్రీవసహజా
చరంతీ స్వచ్ఛందా విపినభువి మద్భ్రాతృవచనాత్'
ఇతి స్మేతా శృణ్వ న్నసురమహిళోక్తాని వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అహం, సాక్షాత్, రక్షః-కుల-పతి-దశగ్రీవ-సహజా = ' నేను స్వయాన రాక్షసవంశరాజు

దశగ్రీవుడి చెల్లెలిని....'

మత్-భ్రాతృ-వచనాత్, స్వచ్ఛందా, విపిన-భువి, చరంతీ.= 'నా అన్న మాట చొప్పున, అడవిలో స్వేచ్ఛతో తిరుగుతూ ఉన్నదానిని...'

ఇతి, అసుర-మహిళా-ఉక్తాని, వచనాని, స్మేతా, శృణ్వన్ = అని రాక్షసస్త్రీ చెప్పిన మాటలను చిరునవ్వు నవ్వుతూ వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

13. ' కురూపాం త్యక్త్వేమాం తవ సహచరీం, మా మసదృశాం
యథాకామాకారాం ప్రియ తవ కురుష్వ ప్రియసఖీమ్',
ఇతి స్మేతా శృణ్వ న్నసురమహిళోక్తాని వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రియ! కురూపాం, తవ, సహచరీం, ఇమాం, త్యక్త్వా = ' ప్రియా! వికారరూపిణి ఐన ఈ నీ సహచరిని వదలివేసి...',

యథా-కామ-ఆకారామ్, అ-సదృశాం, మాం, తవ-ప్రియ-సఖీం, కురుష్వ = 'కామరూపంగల సాటిలేని నన్ను నీ ప్రియసఖిని చేసుకో.'

ఇతి, అసుర-మహిళా-ఉక్తాని, వచనాని, స్మేతా, శృణ్వన్ = అని రాక్షసస్త్రీ చెప్పిన మాటలను చిరునవ్వు నవ్వుతూ వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

14. 'సభార్యాకం మాం త్వం జిగమిషసి కిం? దారరహితం
ప్రజస్యైనం చే మత్సహజ మసపత్నీ విలససి'
వదన్నేవం రక్షః స్త్రియ ముదితకామాం పరిహసన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స-భార్యాకం, మాం, జిగమిషసి, కిం? = 'భార్యతో ఉన్న నన్ను పొందాలనుకొంటున్నావేమిటి? ...'

దార-రహితం, ఏనం,మత్-సహజం, ప్రజసి చేత్ = ' భార్య లేని నా తమ్ముడిని, వీనిని పొందావంటే...',

అ-సపత్నీ, విలససి = 'సవతి లేనిదానవై వెలిగిపోతావు.'

ఏవం= ఈ విధంగా,

ఉదిత-కామాం, రక్షః-స్త్రియం, పరిహసన్, వదన్ = కామంతో ఉన్న రాక్షసస్త్రీని ఉద్దేశించి పరిహాసిస్తూ మాటలాడుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

15. 'స్వతంత్రం తం త్యక్త్వా ప్రజసి పరతంత్రం కిమితి మాం?
భవార్యస్యార్ధాంగీ తదను చ మయా సేవ్యస' ఇతి
హసన్ భ్రాతు శృణ్వ న్నసురమహిళాయాః ప్రతివచాం-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స్వతంత్రం, తం, త్యక్త్వా, పరతంత్రం, మాం, కిమితి, ప్రజసి? = 'స్వతంత్రుడైన ఆయనను వదలిపెట్టి, పరతంత్రుడిని నన్ను ఏమనుకొని చేరుతున్నావు?...'

ఆర్యస్య, అర్ధాంగీ, భవ = 'అన్నగారికి భార్యవు కా....'
తదను, మయా, చ, సేవ్యసే = ' ఆ పైన నా సేవనుకూడ అందుకో.' (= నాచేత సేవింప బడుదువు.)
ఇతి, అసుర-మహిళయాః, భ్రాతుః, ప్రతివచనాని, హసన్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా, రాక్షసస్త్రీకి తమ్ముడి సమాధానాలను నవ్వుతూ వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

16\. ' ఇమాం సీతాం హత్వా తవ సహచరీ స్యా' మితి మహీ-
సుతాం ప్రత్యాయాంతీ మసురవనితాం భీకరముఖీం
నిగృ ' హ్యైనాం భ్రాతః కురు వికృతరూపా' మితి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఇమాం, సీతాం, హత్వా, తవ, సహచరీం, స్యాం, ఇతి = ' ఈ సీతను చంపి నీకు సహచరినౌతాను.' అని,
మహీసుతాం, ప్రతి, ఆయాంతీం, భీకరముఖీం, అసుర-వనితాం, నిగృహ్య = సీత మీదకు వస్తున్న భీకరముఖి ఐన రాక్షసస్త్రీని నిలువరించి,
భ్రాతః, ఏనాం, వికృత-రూపాం, కురు. ఇతి వదన్ = 'తమ్ముడూ! ఈమెను వికృతరూపిణిని చేయి.' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

17\. విరూపాం సౌమిత్రిస్స్ఫురదసినికృత్తశ్రుతినసం
ప్రధావంతీ మంతర్విపిన మురురావేణ రుదతీమ్

మనుష్యాదాం పశ్యన్ భియమవనిజాయాః పరిహరన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సౌమిత్రి-స్ఫురత్-అసి-నికృత్త-శ్రుతి-నసాం, విరూపాం = సౌమిత్రియొక్క పదునైన కత్తిచేత ముక్కు చెవులు నరకబడి, వికృతరూప ఐ,

(=నరకబడ్డ ముక్కు చెవులు గలదానిని, వికృతరూపం గలదానిని,)

ఉరు-రావేణ, రుదతీం, అంతః-విపినం, ప్రధావంతీమ్, మనుష్యాదాం, పశ్యన్ = పెద్ద ఎలుగుతో ఏడుస్తూ అడవిలోనికి పారిపోతూఉన్న రాక్షసిని చూస్తూ,

అవనిజాయాః, భియం, పరిహరన్ = సీత భయాన్ని పోగొట్టుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

18. ప్రతీకారానీతా నతికుపితయా శూర్పణఖయా

శరై ర్నిఘ్న న్నుగ్రైః సమితి త్రిశిరోదూషణఖరాన్

చతుర్భిః సాహస్రైః సహ దశభి రేకో నరభుజాం,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అతికుపితయా, శూర్పణఖయా, ప్రతీకార-ఆనీతాన్ = మంక్కిలి కోపించిన శూర్పణఖ (చేత) ప్రతీకారంకోసం తీసుకొనివచ్చిన (తీసుకొనిరాబడిన)

త్రిశిరః-దూషణ-ఖరాన్ = త్రిసురుడిని దూషణుడిని ఖరుడిని, (ఇక్కడ, తి లఘువు.)

దశభిః సహ, చతుర్భిః, నరభుజాం, సాహస్రైః = పదునాలుగు వేల రాక్షసదళాలతో సహ,

(సాహస్రం= వేయి ఉన్న బృందం.)

సమితి, ఉగ్రః,శరైః, ఏకః, నిఘ్నన్ = యుద్ధంలో ఉగ్రుడై ఒక్కడే తన బాణాలతో చంపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

19. జయీ స్థిత్వా హత్వా సమితి ఘటికాభి శ్చ తిసృభిః
నరాదాన్ దుర్ధర్షా, నవనిసుతయా సన్నభినుతః
నిజభ్రాత్రా దివ్యై రపి హృతభయై ర్మౌనినివహైః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దుర్ధర్షాన్, నరాదాన్, సమితి, తిసృభిః, ఘటికాభిః, చ, హత్వా, జయీ, స్థిత్వా = చెనకరాని రక్కసులను,పోరులో మూడు గడియలలోనే చంపి విజయుడై నిలచి,

అవనిసుతయా, నిజ-భ్రాత్రా, హృతభయైః, దివ్యైః, మౌనినివహైః, అపి, = సీతచేత, తమ్మునిచేత, భయంతొలగిన మునులచేత, దేవతలచేత,

అభినుతః, సన్ = పొగడబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

20. ప్రతీకారం కర్తుం స్వసు రవమతేః రాక్షసపతౌ
గతే సాహాయ్యార్థి న్యుదితరుషి మారీచ మసురమ్,
స యం శ్రుత్వైవాభూ- ద్వ్యసు రివ, స భీక్ష్న ద్రిపుహృదాం,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఉదిత-రుషి, రాక్షస-పతౌ, స్వసుః, అవమతేః, ప్రతీకారం, కర్తుం = కోపంవచ్చిన రాక్షసరాజు (రావణుడు), చెల్లెలి అవమానానికి ప్రతీకారం చేయటానికి

సాహాయ్యార్థిని, అసురం, మారీచం, గతే = సాయం కోరుతూ రాక్షసుడైన మారీచుడిని చేరగా,
సః, యం, శ్రుత్వా, ఏవ, వ్యసుః, ఇవ, అభూత్ = వాడు(మారీచుడు), ఎవనినిగురించి వినగానే ప్రాణాలు పోయినట్లు ఐనాడో,
రిపు-హృదాం, భీ-కృత్, సః = శత్రువులమనసులకు భయం గొలిపే ఆ
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

21. భయా ద్రక్షోభర్తు ర్నిజ మపిచ వైరం హృది వహన్
దురాత్మా మారీచో కనకమృగరూపః పరిసరే
యమాక్రష్టుం దృష్టః స జనకసుతేచ్ఛానుగతధీః,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రక్షః-భర్తుః, భయాత్ = రావణుడంటే ఉన్న భయంవలనా,
నిజం, వైరం, అపి, హృది, వహన్, చ = తన పగను కూడ మదిలో పెట్టుకొనీ,
దురాత్మా, మారీచః, కనక-మృగ-రూపః = దుర్మార్గుడైన మారీచుడు, బంగరు జింక రూపంతో
యం, ఆక్రష్టుం, పరిసరే, దృష్టః = ఎవనిని ఆకర్షించటానికి చుట్టుప్రక్కల కనబడ్డాడో,
జనకసుతా-ఇచ్ఛా-అనుగత-ధీః, సః = సీత కోరికనుబట్టి నడచే మనసుగల, ఆ
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

22. అపూర్వం హేమాంగం రుచిర మము మాశ్చర్యజనకమ్
గృహక్రీడార్థం మే హరిణ మధునైవానయ విభో!
ఇతి ప్రేమ్ణా శృణ్వ న్వనితనయాభ్యర్థనవచాం-

స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అపూర్వం, హేమ-అంగం, ఆశ్చర్య-జనకం, రుచిరం, అముం, హరిణం ='మునుపెప్పుడు ఎక్కడా ఉండనిది, బంగరుమేనిది, అచ్చెరువుగొలిపేది సొగసైనది ఐన ఈ జింకను...', గృహ-క్రీడా-అర్థం, మే, అధునా, ఏవ, ఆనయ, విభో!, ఇతి= 'ఇంటిలో ఆడుకోవడానికి నాకు ఇప్పుడే తెచ్చి ఇవ్వు స్వామీ.' అన్న

అవనితనయా-అభ్యర్థన-వచనాని, ప్రేమ్ణా,శృణ్వన్= సీత వేడికోలుమాటలను ప్రేమతో వింటున్న అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

23. శ్రుతః కిం దృష్టః కిం కనకహరిణో మర్త్యజగతి?

ప్రభో మాయైషా స్యాత్ కుటిలమతిమారీచరచితా,

ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ వచనమపి పశ్యన్చ దయితామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: 'మర్త్య-జగతి, కనక-హరిణః, శ్రుతః, కిం?, దృష్టః, కిం?= ' మానవలోకంలో బంగరు జింకను విన్నామా, చూచామా?(= జింక వినబడ్డదా కనబడ్డదా?)...'

ప్రభో!, ఏషా, కుటిల-మతి-మారీచ-రచితా, మాయా, స్యాత్ , ఇతి = ' స్వామీ! ఇది, వక్రబుద్ధి మారీచుడు కల్పించిన మాయ కావచ్చు.' అని అనే

భ్రాతుః, వచనం, అపి, శృణ్వన్, దయితాం, చ, పశ్యన్ = తమ్ముడి మాటను వింటూనే, భార్యనుకూడ చూస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

24. మృగ శ్చేదానేష్యే త మసుసహితం వా ఉసురహితమ్,

నరాశీ మారీచో యది జనకృతే హన్మి తమపి,

అవన్ సీతాం తిష్ఠ త్వమితి సహజాతం ప్రతి వదన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: 'మృగః, చేత్, తం, అసు-సహితం, వా, అసు-రహితం, వా, ఆనేష్యే ='జింక ఐతే, దానిని సజీవంగాగాని, నిర్జీవంగాగాని తెస్తాను....'

నరాశీ, మారీచః, యది, జనకృతే, తం, అపి, హన్మి = నరభక్షకుడైన మారీచుడైతేగనుక, జనంకొరకు వాడిని చంపనైన చంపుతాను...'

త్వం, సీతాం, అవన్. తిష్ఠ. ఇతి సహజాతం, ప్రతివదన్= ' నీవు సీతను కాపాదుతూ ఉండు.' అని తమ్ముడికి సమాధానం ఇస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

25. క్వచి ద్బాహుగ్రాహ్యం, క్వచి దనతిదూరే స్థిత మివ,

క్వచి ద్దూరే యాంతం, క్వచిదపి తరుచ్ఛన్న మివ చ,

వనే పశ్యన్ మాయాహరిణ మనుధావన్ బహుచిరాత్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: మాయా-హరిణమ్= మాయ జింకను,

క్వచిత్, బాహుగ్రాహ్యం, పశ్యన్ = ఒక్కొక్కసారి (ఒక్కొక్క చోట) చేతికందేటట్లున్నదానినిగాను,

క్వచిత్, అనతిదూరే, స్థితం, ఇవ = ఒక్కొక్కసారి కొద్ది దూరాన ఉన్నట్లు ఉన్నదానినిగాను,

క్వచిత్, దూరే, యాంతం = ఒక్కొక్క సారి, దూరంగా పోతున్న దానినిగాను,

క్వచిత్ అపి, తరు-ఛన్నం, అపి చ, పశ్యన్ = ఒక్కొక్కసారి చెట్లలో మాటుపడ్డదానినిగాను, చూస్తూ

వనే, బహుచిరాత్, అనుధావన్ = అడవిలో చాల సేపు (జింకను) వెంటపడి తరుముతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

26. పరం దూరం నీతః కృతకకనకైణేన సుచిరాత్,

మృగో నాయం మాయీ భవతి పురుషాదః ఖల ఇతి

అమర్షాత్ తం హంతు శరధిశరపుంఖం పరిమృశన్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సుచిరాత్, కృతక-కనక-ఏణేన, పరం, దూరం, నీతః = చాలసేపటికి, మాయ జింకచేత చాల దూరం తీసుకొనిపోబడి (=తీసుకొనిపోబడ్డ),

అయం, మృగః, న. మాయీ, ఖలః, పురుషాదః, భవతి . ఇతి ='ఇది జింక కాదు. మాయావి దుష్టుడు ఐన రాక్షసుడు.' అని,

అమర్షాత్, తం, హంతుం, శరధి-శర-పుంఖం, పరిమృశన్ = కోపంతో, వాడిని చంపటానికి, పొదిలోని బాణపు పిడిని తాకుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

27. శరావిద్ధాం మార్గీం తను మథ విహాయాత్మవపుషా

కుబుద్ధిం మారీచం భువి పతిత ముత్ప్రుత్య గిరివత్,

విలోక్యాంతర్ధ్యాయ న్ననుజవచనం విస్మితమనాః

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, శర-ఆవిద్ధాం, మార్గీం, తనుం, విహాయ = పిమ్మట, బాణం దెబ్బ తాకిన జింక రూపును వదలి,

ఆత్మ-వపుషా, ఉత్పత్య, గిరివత్, భువి, పతితం, కుబుద్ధిం, మారీచం, విలోక్య = తన నిక్కపు శరీరంతో, పైకెగిరి కొండలాగ నేలమీద పడ్డ దుర్బుద్ధి ఐన మారీచుడిని చూచి,

విస్మిత-మనాః, అనుజ-వచనం, అంతః, ధ్యాయన్ = అచ్చెరువుపడ్డ మనసుతో, తమ్ముడి మాటను లోపల తలచుకొంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

28. కృతాక్రోశం సీతే తి తదను చ హా లక్ష్మణ బతే-
త్యరణ్యశ్రవ్యస్వస్వరసదృశకణ్ఠధ్వనిభృతం
సురారాతిం దృష్ట్వా కిమిదమితి చింతాకులమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అరణ్య-శ్రవ్య-స్వ-స్వర-సదృశ-కణ్ఠ-ధ్వని-భృతం = అడవి అంతట వినబడేటట్లు, తన గొంతును పోలిన కంఠస్వరం తాల్చిన (వానిని)

' సీతే, ఇతి, తదను, హా, బత లక్ష్మణ!, ఇతి చ, కృత-ఆక్రోశం = 'సీతా!' అని, ఆ వెనుక 'హా లక్ష్మణా! అయ్యో!' అని ఆర్తరావం చేసిన(వానిని)

సుర-అరాతిం, దృష్ట్వా, కిం ఇదం ఇతి చింతా-ఆకుల-మనాః = రాక్షసుడిని చూచి, 'ఇదేమిటి?' అనే ఆలోచనతో నెంజలిపడ్డ మనసుగల

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

29. వచః సౌమిత్రే స్తత్ ధ్రువ, మసుర ఏవైష విమతిః
పరం త్వస్యైతన్మత్స్వరవిహితమాయావిరవణం,
ప్రియా మే భ్రాతా వా కిమితి మనుతే వేతి విమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సౌమిత్రేః, తత్, వచనం, ధ్రువం. ఏషః, విమతిః, అసురః, ఏవ = 'లక్ష్మణుడు చెప్పిన ఆ మాట నిజం. వీడు మా శత్రువైన రాక్షసుడే.... '

పరం, తు, అస్య, ఏతత్, మత్-స్వర-విహిత-మాయా-విరవణం ='కాని, వీడు నా గొంతుతో పెట్టిన వీడి ఈ దొంగ అరపును.. '

మే, ప్రియా, భ్రాతా, వా, కిం ఇతి, మనుతే, వా ఇతి, విమనాః ='నా భార్యగాని నా తమ్ముడు గాని, ఏమని భావిస్తారో కదా!' అని. మనసు చెదరిన (=చెదరిన మనసుగలవాడు)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

30. నిశమ్యార్తారావం విహితమివ భర్త్రా జనకజా
భియా "ఽఽపన్నో రామో వ్రజ త" మితి సౌమిత్రి మవదత్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భర్త్రా, విహితం, ఇవ, ఆర్త-ఆరావం, నిశమ్య, జనకజా, భియా= భర్త చేసినట్లు ఉన్న ఆర్తనాదాన్ని విని, సీత, భయంతో

రామః, ఆపన్నః, తం, వ్రజ. ఇతి సౌమిత్రిం, అవదత్ ='రాముడు ఆపదలో పడ్డాడు. ఆయనదగ్గరకు పో.' అని లక్ష్మణుడితో అన్నది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

31. న రామస్యాపత్ స్యాత్, భవతి! భవ నిశ్చింతహృదయే-
త్యభీతః సౌమిత్రిః స్థిరమతి రువాచ క్షితిసుతామ్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా உஉయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భవతి! రామస్య, ఆపత్, న, స్యాత్. నిశ్చింత-హృదయా, భవ. ఇతి ='అమ్మా! రాముడికి ఆపద కలుగదు. దిగులులేని మనసుతో ఉండు.' అని,

స్థిరమతిః,సౌమిత్రిః, క్షితిసుతాం,ఉవాచ =నిబ్బరమైన మనసుగల లక్ష్మణుడు సీతతో అన్నాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

32. విపన్నం సౌమిత్రే వ్రజసి న కథం భ్రాతర మితి
క్రుధా உగాదీత్ సీతా పరుషవచనాన్యాకులమనాః
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా உஉయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సౌమిత్రే! విపన్నం, భ్రాతరం, కథం, న, వ్రజసి?' ఇతి ='లక్ష్మణా! ఆపదలో పడ్డ

అన్నదగ్గరకు వెళ్ళవేమిటి?' అని,

ఆకుల-మనాః, సీతా, క్రుధా, పరుష-వచనాని, అగాదీత్ = చెదరిమనసుతో ఉన్న సీత కోపంతో పరుషమైన మాటలు అన్నది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

33. తతః సీతాప్రోక్తాత్యనుచితవచఃఖిన్నహృదయః
ప్రయాతః సౌమిత్రి స్త్వముదితమనాః అగ్రజపథే
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఉఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః = ఆ తరువాత,

సీతా-ప్రోక్త-అతి-అనుచిత, వచః, ఖిన్న-హృదయః =సీత అన్న తగని మాటలకు బాధపడ్డమనసుతో

అ-ముదిత-మనాః, అగ్రజ-పథే, ప్రయాతః = సంతోషంలేని మనసుతో, తన అన్న దారిన వెళ్ళాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

34. క్షణం లబ్ధ్వా రామే తదను చ గతే తస్య సహజే
దశాస్యః సంప్రాప్తః సపది యతిరూపః క్షితిసుతామ్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఒఒయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రామే, గతే, తదను చ, తస్య, సహజే,గతే, క్షణం, లబ్ధ్వా, దశాస్యః = రాముడు వెళ్ళగా, ఆ వెంటనే లక్ష్మణుడు కూడ వెళ్ళగా (సతి సప్తమి), ఆ సందు దొరకించుకొని రావణుడు,
సపది, యతి-రూపః, క్షితిసుతాం, సంప్రాప్తః = వెంటనే యతిరూపంతో సీత దగ్గరకు వచ్చాడు.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

35. యతిం మత్వా రక్షః ప్రియవచన, మాహూయ సదనే
న్యగాదీత్ దత్వార్ఘ్యం సముపవిశతాత్రే త్యవనిజా,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఒఒయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రియ-వచనం, రక్షః, యతిం, మత్వా, సీతా = తీయగా మాటలాడుతున్న రాక్షసుడిని సంన్యాసి అని ఎంచి, సీత,
సదనే, ఆహూయ, అర్ఘ్యం, దత్వా = ఇంటిలోనికి పిలచి, అర్ఘ్యం ఇచ్చి,
అత్ర, ఉపవిశత, ఇతి. న్యగాదీత్ = 'ఇక్కడ కూర్చుండండి.' అని అన్నది.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన

మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

36. కృతాలాపః ప్రోక్తస్వకులనిలయాఖ్యాబలయశాః
సకామః కాంతే త్వ య్యహమితి దశాస్యో భణితవాన్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశాస్యః,కృత-ఆలాపః = రావణుడు, సంభాషణ నడపి(నవాడై),
ప్రోక్త-స్వ-కుల-నిలయ-ఆఖ్యా-బల-యశాః = తన వంశాన్ని, నివాసాన్ని, పేరును, బలాన్ని, కీర్తిని చెప్పి, (=చెప్పబడిన తన వంశం ..... కలవాడై),
కాంతే!, అహం, త్వయి, స-కామః, ఇతి, భణితవాన్ = 'సుందరీ! నేను నీపట్ల కోరికతో ఉన్నాను.' అని అన్నాడు.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

37. భవ త్వం భార్యా మే, వ్రజసి సురభోగా నితి వచో
దశాస్యో భూపుత్రీ మవద దతికామాకులమనాః
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అతికామ-ఆకుల-మనాః, దశాస్యః, భూపుత్రీమ్ = పెల్లు కామంతో మనసు చెదరిన రావణుడు, సీతతో(=సీతనుగురించి/ఉద్దేశించి),

మే, భార్యా, భవ. సుర-భోగాన్, వ్రజసి. ఇతి, వచః, అవదత్ ='నా భార్యవు కా. దేవసుఖాలను పొందుతావు.' అనే మాటను అన్నాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం,ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

38. కుటీవాసో నార్హ స్తవ నివస సౌధేష్వితి వచో
దశాస్యో భూపుత్రీ మవద దతికామాకులమనాః
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అతికామ-ఆకుల-మనాః, దశాస్యః, భూపుత్రీమ్ = పెల్లు కామంతో మనసు చెదరిన రావణుడు, సీతతో(=సీతనుగురించి/ఉద్దేశించి),

కుటీ-వాసః, తవ, అర్హః, న. సౌధేషు, నివస. ఇతి, వచః, అవదత్ = 'గుడిసెలో ఉండటం నీకు తగదు. మేడలలో ఉండు.' అనే మాటను అన్నాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

39. మయా సాకం లంకా నగర మధిగచ్ఛేతి వచనం
దశాస్యో భూపుత్రీ మవద దతికామాకులమనాః
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అతికామ-ఆకుల-మనాః, దశాస్యః, భూపుత్రీమ్ = పెల్లు కామంతో మనసు చెదరిన రావణుడు, సీతతో(=సీతనుగురించి/ఉద్దేశించి),
మయా సాకం, లంకా-నగరం, అధిగచ్ఛ. ఇతి, వచనం, అవదత్='నాతోపాటు లంకానగరం చేరు.' అనే మాటను అన్నాడు.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

40. మదీయా చేత్ సేవ్యా భవసి సురముఖ్యైః రితి వచో
దశాస్యో భూపుత్రీ మవదదతికామాకులమనాః,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అతికామ-ఆకుల-మనాః, దశాస్యః, భూపుత్రీమ్ = పెల్లు కామంతో మనసు చెదరిన రావణుడు, సీతతో(=సీతనుగురించి/ఉద్దేశించి),
మదీయా, చేత్, సుర-ముఖ్యైః, సేవ్యా, భవసి, ఇతి, వచః, అవదత్= 'నాదానవైతేగనుక దేవతాముఖ్యులచేత సేవలందుకొంటావు.' అనే మాటను అన్నాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

41. నరం దీనం రామం త్యజ తవ సుఖాయేతి వచనం
దశాస్యో భూపుత్రీ మవదదతికామాకులమనాః,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అతికామ-ఆకుల-మనాః, దశాస్యః, భూపుత్రీమ్ = పెల్లు కామంతో మనసు చెదరిన రావణుడు, సీతతో(=సీతనుగురించి/ఉద్దేశించి),
తవ, సుఖాయ,నరం, దీనం, రామం, త్యజ. ఇతి, వచనం, అవదత్ = 'నీ సుఖంకోసం, మానవుడు దిక్కులెనివాదు ఐన రాముదిని వదలిపెట్టు.' అనే మాటను అన్నాడు.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

42. దశాస్యోక్తిం శ్రుత్వా ధరణితనయా నిర్జనవనే
రుషా భీత్యా ఽవాదీత్ తమసురపతిం వేపథుమతీ,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నిర్జన-వనే, దశాస్య-ఉక్తిం, శ్రుత్వా, ధరణితనయా= జనంలేని అడవిలో, రావణుడి మాటను విని సీత,

రుషా, భీత్యా, వేపథుమతీ, తం, అసురపతిం, అవాదీత్ = కోపంతోను భయంతోను వణకుతూ ఆ రాక్షసరాజుతో మాటలాడింది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

43. క్వ రామః క్వ త్వం రే? స మృగపతివత్ త్వం తు వృకవత్,
ధిగల్పం దుష్టం త్వా మితి ధరణిజా దైత్య మవదత్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: 'రామః, క్వ? త్వంక్వ రే? = 'రాముడెక్కడ, నీవెక్కడరా?...'

సః, మృగపతివత్, త్వం తు వృకవత్ = ' ఆయన సింహంవంటి వాడు. నీవు తోడేలువంటి వాడవు.... '

అల్పం, నీచం, త్వాం, ధిక్! = ' అల్పుడవు, చెడ్డవాడవు నీవు. ఛీ!'

ఇతి, ధరణిజా, దైత్యం, అవదత్ =అని, సీత రావణునితో అన్నది.

(సంప్రదాయపద్ధతిలో, 'ధిక్ = నింద యగుగాక' అని అర్థం వ్రాస్తారు.

రావణుడిని దైత్యుడు అనగూడదనుకొంటే, 'ఇతి నరభుగుక్త్వా మహిజయా' అనవచ్చు.)

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

44. ఇదం భాషిత్వా త్వం కథ మసుయుతో యాస్యసి పునః?
ధిగల్పం దుష్టం త్వా మితి ధరణిజా దైత్య మవదత్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఉఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఇదం, భాషిత్వా, అసు-యుతః, కథం, పునః, యాస్యసి? = ' దీనిని/ఈ మాటను అని, ప్రాణాలతో ఎలా మరలి పోతావు?...'

అల్పం, నీచం, త్వాం, ధిక్! = 'అల్పుడవు, చెడ్డవాడవు నీవు. ఛీ!'

ఇతి, ధరణిజా, దైత్యం, అవదత్ =అని, సీత రావణునితో అన్నది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

45. కిము త్వాం కాకుత్స్థ స్త్యజతి సుఖ మత్రాస్తి యది చేత్,
ధిగల్పం దుష్టం త్వా మితి ధరణిజా దైత్య మవదత్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఉఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యది, కాకుత్స్థః, అత్ర, అస్తి, చేత్, త్వాం, సుఖం, త్యజతి, కిము? = ' ఒకవేళ రాముడు ఇక్కడ ఉంటే గనుక, నిన్ను సుఖంగా పోనిస్తాడా?...'

అల్పం, నీచం, త్వాం, ధిక్! = ' అల్పుడవు, చెడ్డవాడవు నీవు. ఛీ!'
ఇతి, ధరణిజా, దైత్యం, అవదత్ =అని, సీత రావణునితో అన్నది.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

46. సతీం రామ స్యైవం జిగమిషసి హా మృత్యుమివ మాం,
ధిగల్పం దుష్టం త్వా మితి ధరణిజా దైత్య మవదత్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: రే! మృత్యుం, ఇవ, ఏవం, రామస్య, సతీం, మాం, జిగమిషసి = ' చావును కోరినట్లు ఇలా, రాముడి భార్యనైన నన్ను, పొందగోరుతున్నావురా!....'
అల్పం, నీచం, త్వాం, ధిక్! = ' అల్పుడవు, చెడ్డవాడవు నీవు. ఛీ!'
ఇతి, ధరణిజా, దైత్యం, అవదత్ =అని, సీత రావణునితో అన్నది.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

47. అసిం లేక్షి క్షుద్ర! ప్రమృజసి చ సూచ్యా ఽక్షి కుమతే!
ధిగల్పం దుష్టం త్వా మితి ధరణిజా దైత్య మవదత్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: క్షుద్ర! అసిం, లేక్షి = 'లేకివాడ! కత్తిని నాలుకతో నాకుతున్నావు....'

కుమతే! సూచ్యా, అక్షి, ప్రమృజసి =' దుర్బుద్ధీ! సూదితో కంటిని రుద్దకొంటున్నావు...'

అల్పం, నీచం, త్వాం, ధిక్! = ' అల్పుడవు, చెడ్డవాడవు నీవు. ఛీ!'

ఇతి, ధరణిజా, దైత్యం, అవదత్ =అని, సీత రావణునితో అన్నది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

48. తదా క్రుద్ధక్ష్మాజావచన మవకర్ణ్యాసురపతిః

యతే స్త్యక్త్వా రూపం నిజ మభజ దత్యుగ్రవపుషా

తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా, క్రుద్ధ-క్ష్మాజా-వచనం,అవకర్ణ్య=అప్పుడు, కోపగించిన సీత మాటను పెడచెవినపెట్టి, అసుర-పతిః, యతేః, రూపం, త్యక్త్వా = సంన్యాసిరూపాన్ని వదలి,

అతి-ఉగ్ర-వపుషా,నిజం, రూపం, అభజత్ = కడు వెరపు గొలిపే తన నిజరూపాన్ని ధరించాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

49. దశాస్యై రక్తాక్షైః, ప్రహరణధరై ర్వింశతిభుజైః,

అతిష్ఠద్రుష్టో ఽగ్రే ధరణితనయాయా అసురరాట్,

తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రుష్టః, అసుర-రాత్ = కోపించిన రాక్షసరాజు రావణుడు,

రక్త-అక్షైః, దశాస్యైః, ప్రహరణ-ధరైః, వింశతి-భుజైః = ఎర్రని కన్నులున్న పది ముఖాలతో,

ఆయుధాలను పట్టిన ఇరువది చేతులతో,

ధరణితనయాయాః, అగ్రే, అతిష్ఠత్ = సీత ఎదుట నిలచాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

50. ఖరై ర్యుక్తో దివ్యః ఖరనినదవాన్ రాక్షసపతేః

సమీపే దృశ్యో ఽభూత్ సపది స చ మాయామయరథః

తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దివ్యః, ఖరైః, యుక్తః, ఖర-నినదవాన్ = అమానుషమైనది,ఖరజాతి అశ్వాలను పూన్చినది, కఠోరశబ్దం చేసేది ఐన,

రాక్షస-పతేః,సః, మాయామయరథః, చ, సపది, దృశ్యః, అభూత్= రావణునియొక్క ప్రసిద్ధమైన మాయామయరథం కూడ ఎదుట కనబడ్డది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

51. సువర్ణాలంకారై రరుణవసనాభ్యా మసిధనుః-
శ్శరై ర్యుక్తః సీతా మసురపతి రంకేన జగృహే
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా உஉయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సువర్ణ-అలంకారైః, అరుణ-వసనాభ్యాం, అసి-ధనుః-శరైః, యుక్తః, అసుర-పతిః = బంగారు నగలతోను, ఎర్రని వస్త్రాలతోను, ఖడ్గధనుర్బాణాలతోను ఉన్న రావణుడు,

సీతాం, అంకేన, జగృహే = సీతను సందిటిలో పట్టుకొన్నాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

52. భయేనాక్రోశంతీం రథ మథ సమారోప్య ధరణీ-
సుతాం రక్షోనాథః సముదపత దూర్ధ్వం సహరథః,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా உஉయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, రక్షః-నాథః = ఆ పైన, రాక్షసరాజు రావణుడు,

భయేన, ఆక్రోశంతీం, ధరణీసుతాం, రథం, ఆరోప్య = భయంతో కేకలు వేస్తున్న సీతను రథమ్మీద ఎక్కించుకొని,

సహరథః, ఊర్ధ్వం, సముదపతత్ = రథంతోపాటు పైకి ఎగిరాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

53. పతిం సౌమిత్రిం చ ప్రతి ధరణిజా ఉఽక్రోశ మకరోత్,
పరిత్రాయస్వాసా వపహరతి మాం రావణ ఇతి
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఉఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పతిం ప్రతి, సౌమిత్రిం ప్రతి చ, ధరణిజా = భర్తనుద్దేశించి, లక్ష్మణుడిని ఉద్దేశించి, సీత, అసౌ,రావణః,మాం,అపహరతి,ఇతి='ఈ/ఇడుగో రావణుడు నన్ను ఎత్తుకొని పోతున్నాడు.' అని ఆక్రోశం, అకరోత్ = కేకలు పెట్టింది.

(ఇడుగో అడుగో అనే వ్యావహారికరూపాలకు, వీడుగో వాడుగో అనేవి గ్రాంథికరూపాలు.)

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

54. జటాయుః శ్రుత్వా తా నవనితనయా ఉఽ క్రందనరవాన్

తరో రుడ్డీయాగాత్ సఖిసుతసతీం త్రాతుమభయః
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తాన్, జనకతనయా-ఆక్రందన-రవాన్, శ్రుత్వా, జటాయుః = ఆ సీత ఆర్తనాదాలను విని జటాయువు,

తరోః, ఉడ్డీయ, సఖి-సుత-సతీం త్రాతుమ్, అభయః, అగాత్/ఆగాత్ = చెట్టునుండి పైకెగిరి, మిత్రుని కోడలిని కాపాడటానికి నిర్భయుడై వెళ్ళాడు/వచ్చాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

55. నిషిధ్యన్ దుష్కార్యం పరజనకళత్రాపహరణం
కృతం రక్షోభర్త్రా జరఠపతగో ఽభాషత బహు ,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రక్షః-భర్త్రా, కృతం, పర-జన-కళత్ర-అపహరణం, దుష్కార్యం, నిషిద్ధ్యన్ = రాక్షసరాజు చేసిన (= ... చేత చేయబడినదానిని) పరభార్యాహరణం అనే చెడుపనిని నిషేధిస్తూ/ తగదంటూ,

జరఠపతగః, బహు, అభాషత = ముదుసలి పక్షి చాల మాటాడింది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

56. ప్రయాంతం వైదేహ్యా సరయ మవకర్ణ్యాత్మవచనా-
న్యరే తిష్ఠే త్యుక్త్వా న్యరుణ దసురం పక్షికులరాట్
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఆత్మ-వచనాని, అవకర్ణ్య, వైదేహ్యా, సరయం, ప్రయాంతం, అసురం= తన మాటలను వినిపించుకొనక సీతతోపాటు వేగంగా పోతున్న రాక్షసుడిని,

అరే, తిష్ఠ. ఇతి. ఉక్త్వా,పక్షిరాత్, న్యరుణత్= 'ఒరేయ్! ఆగు.' అని పలికి, పక్షిరాజు అడ్డగించాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

57. తతః సంగ్రామో ఽభూ దసురపతినోగ్రాయుధభృతా
ఖగేశస్య త్రోటీచరణనఖపక్షాయుధవతః
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః = అంతట,

ఉగ్ర-ఆయుధ-భృతా, అసుర-పతినా = భీకరమైన ఆయుధాలు తాల్చిన రాక్షసరాజుతో,

త్రోటీ-చరణ-నఖ-పక్ష-ఆయుధవతః, ఖగేశస్య = ముక్కు, కాలిగోళ్ళు, రెక్కలు ఆయుధాలుగా ఉన్న పక్షిరాజుకు

సంగ్రామః, అభూత్ = యుద్ధం జరిగింది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

58. ఖగః పక్షోద్ధూతప్రతిభటశర స్తీక్ష్ణనఖరై-
ర్వ్రణాన్ సర్వేష్వంగే ష్వపిచ దశవక్త్రస్య కృతవాన్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఒఒయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పక్ష-ఉద్ధూత-ప్రతిభట-శరః, ఖగః = రెక్కలతో ఎదిరి బాణాలను తూలగొట్టిన పక్షి, (=తూలగొట్టబడిన బాణములుగలది)

తీక్ష్ణ-నఖరైః, దశవక్త్రస్య, సర్వేషు, అంగేషు, అపి, వ్రణన్, కృతవాన్ = వాడి గోళ్ళతో రావణుడి శరీరభాగాలన్నిటిమీద గాయాలు చేసింది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

59. జటాయుర్విధ్వస్తే ధనుషి చ రథాదౌ పరికరే

దశాస్య శ్చిచ్ఛేద ప్రసభ మసినా తస్య గరుతౌ
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: ధనుషి చ, రథ-ఆదౌ, పరికరే, చ, జటాయుః-విధ్వస్తే = విల్లు, రథం మున్నగు యుద్ధసామగ్రి, జటాయువుచేత ధ్వంసం కాగా (=విధ్వస్తం చేయబడగా) (సతి సప్తమి), దశాస్యః, ప్రసభం, అసినా, తస్య, గరుతౌ, చిచ్ఛేద = రావణుడు కత్తితో గబాలున దాని (జటాయువుయొక్క) రెక్కలను నరికాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

60. పరిక్షీణప్రాణే పతితవతి వృద్ధే ఖగపతౌ
గృహీత్వా వైదేహీ మభజదసురో వ్యోమపదవీమ్,
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: వృద్ధే, ఖగ-పతౌ, పరిక్షీణ-ప్రాణే, పతితవతి = ముదుసలి పక్షిరాజు కడబట్టిన ప్రాణాలతో పడిపోగా (సతి సప్తమి),

అసురః, వైదేహీం, గృహీత్వా, వ్యోమ-పదవీమ్, అభజత్ = రావణుడు, సీతను పట్టుకొని ఆకాశమార్గానికి పోయాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

61. తథా హృత్వా ఽఽత్మానం జరఠ మపి హత్వా ఖగపతిం
ద్యుమార్గే గచ్ఛంతం జనకతనయా ఽనింద దసురమ్
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా, హృత్వా, ఆత్మానం, జరఠం, ఖగ-పతిం, అపి, హత్వా = ఆ విధంగా, తనను అపహరించి, వృద్ధ పక్షిరాజును కూడ చంపి,

ద్యు-మార్గే, గచ్ఛంతం, అసురం, సీతా, అనిందత్ = ఆకాశమార్గాన పోతున్న రావణుడిని, సీత తిట్టింది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

62. హృతా రక్షోనీతా బహు చ విలపంతీ జనకజా
దదర్శాద్రేః శృంగే కపికులవరాన్ పంచ సహితాన్
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రక్షః-హృతా, నీతా, బహు, చ, విలపంతీ,సీతా =రావణుడు అపహరించి తీసుకొనిపోయిన సీత మిక్కిలి ఏడుస్తూ,

అద్రేః, శృంగే, సహితాన్, కపి-కుల-వరాన్, పంచ, దదర్శ = కొండ కొమ్మున, కలిసి ఒకచోట ఉన్న కపిముఖ్యులను ఐదుగురిని చూసింది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

63. ఇమే శంసేయు ర్మాం రఘుకులవరాయే త్యవనిజా

పటే భూషా న్యస్య ప్లవగపతిషు ప్రాక్షిప దధః

తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఇమే, రఘుకుల-వరాయ, మాం, శంసేయుః, ఇతి, అవనిజా = 'వీళ్ళు రాముడికి నాగురించి చెపుతారు.' అని, సీత,

పటే, భూషాః, న్యస్య, అధః, ప్లవగపతిషు, ప్రాక్షిపత్ = వస్త్రంలో నగలను పెట్టి క్రిందకు ఆ కపిముఖ్యులమీదకు విసరివేసింది.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

64. తథా హృత్వా నీత్వా ధరణితనయాం పంక్తివదనః

స్వపుర్యాం లంకాయాం సలిలనిధిమధ్యే నిహితవాన్
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఉఉయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా, పంక్తివదనః, ధరణితనయాం, హృత్వా, నీత్వా =ఆ విధంగా రావణుడు సీతను హరించి తీసుకొనిపోయి

సలిలనిధి-మధ్యే, స్వ-పుర్యాం, లంకాయాం, నిహితవాన్ = సముద్రంమధ్య తన నగరమైన లంకలో ఉంచాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

65. దినా దస్మాన్మాం త్వం నతు భజసి వర్షేణ యది చేత్,
న జీవిష్యస్యేవే త్యభణదసురో భూమితనయామ్
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఉఉయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అస్మాత్, దినాత్, వర్షేణ, త్వం, మాం, భజసి నతు చేత్, జీవిష్యసి న ఏవ = 'ఈ నాటినుండి ఏడాదిలోపల నీవు నన్ను పొందకుంటే గనుక, బ్రదుకనే బోవు.'

ఇతి, అసురః, భూమితనయాం, అభణత్ = అని రావణుడు సీతతో అన్నాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

66. అశోకాఖ్యోద్యానే బహువిటపిరమ్యే దశముఖో
న్యధాత్ రక్షఃస్త్రీభిః ప్రతికలవృతాం భూమితనయామ్.
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశముఖః, బహు-విటపి-రమ్యే, అశోక-ఆఖ్య-ఉద్యానే =రావణుడు, పెక్కు చెట్లతో అందంగా ఉన్న అశోకం అనే పేరున్న తోటలో,

రక్షః-స్త్రీభిః, ప్రతికల-వృతాం, భూమితనయాం, న్యధాత్ = రాక్షసస్త్రీలు అనుక్షణం చుట్టుకొని ఉండేటట్లు సీతను ఉంచాడు.

తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

67. అపి జ్ఞాతా రామో విజనవిపినే మా మపహృతాం,
అపి ప్రాప్స్యత్యత్రే త్యభవ దతిఖిన్నా ధరణిజా
తదజ్ఞాత్వా శీఘ్రం వికలమనసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: విజన-విపినే, అపహృతాం, మాం, రామః, అపి జ్ఞాతా? ='ఎవరూ లేని అడవిలో నేను అపహరించబడ్డానని రాముడు తెలుసుకొంటాడా!?...'

అపి,అత్ర, ప్రాప్స్యతి ='ఇక్కడకు వస్తాడా!?'
ఇతి, ధరణిజా, అతిఖిన్నా, అభవత్ = అని, సీత ఎంతో దిగులు పడ్డది.
తత్, అజ్ఞాత్వా, వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = అది తెలియక, వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

68. హతే మారీచే తత్కృతవిరవణాకర్ణనభియా
కథంభూతా సీతా కిమథ మనుతే లక్ష్మణ ఇతి
హృది ధ్యాయన్ శీఘ్రం వికలమనసా ఉఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మారీచే, హతే = మారీచుడు హతుడుకాగా (సతి సప్తమి),
తత్-కృత-విరవణ-ఆకర్ణన-భియా = 'వాడు పెట్టిన అరపులను విన్న భయంతో...'
సీతా, కథంభూతా? అథ, లక్ష్మణః, కిం, మనుతే? = ' సీత ఏమైందో! ఇక లక్ష్మణుడు ఎలా భావిస్తాడో!'
ఇతి, హృది, ధ్యాయన్ = అని మనసులో అనుకొంటూ
వికల-మనసా, శీఘ్రం, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = వికలమైన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

69. బహూన్యాలోక్యాధ్వ న్యశుభశకునా న్యస్తిమితధీః

కిమేషాం దుష్టానాం భవతి శకునానాం ఫలమితి
హృది ధ్యాయన్ సీతాం ప్రతి ధృతభియా ఉఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: అధ్వని, బహూని, అశుభ-శకునాని, ఆలోక్య, అ-స్తిమిత-ధీః = దారిలో చాల చెడు శకునాలను చూచి, మనసు చెదరి(నవాడై),
ఏషాం, దుష్టానాం, శకునానాం, ఫలం, కిం, భవతి? ఇతి, హృది, ధ్యాయన్ ='ఈ దుఃశకునాల ఫలితం ఏమిటి?' అని మనసులో అనుకొంటూ,
సీతాం ప్రతి, ధృత-భియా, నిజ-కుటీం, ఆయాన్ = సీతనుగురించి భయపడుతూ తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

70. హఠా ద్దూరే దృష్ట్వా లఘుగమన మాయాంత మనుజం
విహాయైకాం సీతా మయమిహ సమాగచ్ఛతి కథం
ఇతి ధ్యాయన్ శీఘ్రం వికలమనసా ఉఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: హఠాత్, దూరే, లఘు-గమనం, ఆయాంతం, అనుజం, దృష్ట్వా = అకస్మాత్తుగా, దూరాన, గబగబ నడచివస్తున్న తమ్ముడిని చూచి,
సీతాం, ఏకాం, విహాయ, అయం, ఇహ, సమాగచ్ఛతి, కథం = 'సీతను ఒక్కదానిని వదలిపెట్టి, ఇతడు ఇక్కడకు ఎట్లా/ఎందుకు వస్తున్నాడు?'
ఇతి, ధ్యాయన్, వికలమనసా, శీఘ్రం, నిజకుటీమ్, ఆయాన్ = అని మనసులో అనుకొంటూ,

చెదరిన మనసుతో తొందరగా తన కుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

71. తథా ప్రాప్తం దృష్ట్వా విముద మనుజం నిష్ప్రభముఖం
కిమర్థం వైదేహీ మసురనిలయే నిర్జనవనే
పరిత్యజ్యాయాత స్త్వ? మపి సుఖినీ సాన్వి ?తి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: విముదం, నిః-ప్రభ-ముఖం,తథా, ప్రాప్తం, అనుజం = నిరుత్సాహంగా కళతప్పిన ముఖంతో అలా వచ్చిన తమ్ముడిని చూచి
అసుర-నిలయే, నిర్జన-వనే, వైదేహీం, పరిత్యజ్య, కిమర్థం, ఆయాతః, త్వం? = 'రాక్షసులకు నెలవైన నిర్మనుష్యమైన అడవిలో సీతను వదలి, ఏం పనిమీద వచ్చావు నీవు?...'
సా, అపి, సుఖినీ? ఇతి, వదన్ = ' ఆమె క్షేమంగానే ఉన్నదిగదా!' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

72. శ్రుతే హా సీతేతి స్వరమివ తవాలంబ్య నదితే
మహాత్యాక్రందే త్వాం ప్రతి భయముపేతా జనకజా
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వ న్నవనితనయావర్తనవచాం-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తవ, ఇవ, స్వరం, ఆలంబ్య, హా, సీతే, ఇతి, మహతి, ఆక్రందే,నదితే, శ్రుతే = ' నీ స్వరం వంటి స్వరం పెట్టి, 'అయ్యో! సీతా! ' అనే పెద్ద ఆక్రందనపు శబ్దం వినబడగా.. '

త్వాం,ప్రతి, జనకజా, భయం, ఉపేతా.= 'నీ విషయమై సీత భయపడ్డది. (= భయమును పొందినది)'

ఇతి, భ్రాతుః అవనితనయా-వర్తన-వచాంసి, భ్రాతుః, శృణ్వన్ = అని, తమ్ముడియొక్క, సీతా ప్రవర్తనవిషయమైన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

73. అహో! మాం చ త్వాం చ ప్రతి కృతవిరావో మమ పతిః
విపన్నః కిం స ? త్వం వ్రజ తమితి మాం సోదితవతీ, (సా+ఉదితవతీ)
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వ న్నవనితనయావర్తనవచాం-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అహో!, మాం, చ, త్వాం, చ, ప్రతి, మమ, పతిః, కృత-విరావః = " 'అమ్మో! నిన్ను నన్ను ఉద్దేశించి, నా భర్త కేకలు పెట్టాడు...(=చేయబడిన విరావం గలవాడు)'

సః, విపన్నః, కిం? త్వం, తం, వ్రజ. ఇతి, సా. మాం, ఉదితవతీ = 'ఆయన ఆపదలోపడ్డాడేమో! నీవు ఆయనదగ్గరకు వెళ్ళు.' అని ఆమె(సీత) నాతో అన్నది."

ఇతి, భ్రాతుః అవనితనయా-వర్తన-వచాంసి, భ్రాతుః, శృణ్వన్ = అని, తమ్ముడియొక్క, సీతా ప్రవర్తనవిషయమైన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

74. న తే భర్తా భీరు, ర్విపదితి న తస్య ప్రభవతి,

స్వరో ఽయం నో తస్యే త్యహ మపి తదా తాం భణితవాన్,
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వ న్నవనితనయావర్తనవచాం-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తే, భర్తా, భీరుః, న. తస్య, విపత్, ఇతి, భవతి, న = “ 'నీ భర్త పిరికివాడు కాడు. ఆయనకు ఆపద అనేది కలుగదు…'

అయం, స్వరః, తస్య, న. ఇతి, అహం అపి, తదా, తాం, భణితవాన్= ' ఈ గొంతు ఆయనది కాదు.' అని నేనూ అప్పుడు ఆమెకు చెప్పాను.'

ఇతి, భ్రాతుః అవనితనయా-వర్తన-వచాంసి, భ్రాతుః, శృణ్వన్ = అని, తమ్ముడియొక్క, సీతా ప్రవర్తనవిషయమైన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

75. తథాప్యత్యంతం సా భయవివశధీ ర్మాం ప్రతి బహూ-
న్యవోచ ద్దుర్వాక్యా న్యసకృ దవిషహ్యాణి బహుధా
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వ న్నవనితనయావర్తనవచాం-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా అపి, భయ-వివశ-ధీః, సా, మాం ప్రతి = 'ఐనాగాని, భయంతో మనసు వశం తప్పిన ఆమె, నన్నుగురించి.. '

అవిషహ్యాణి, దుర్వాక్యాని, బహూని, అసకృత్, అవోచత్ =' సైపరాని చెడు మాటలను పెక్కింటిని పెక్కు మార్లు అన్నది.'

ఇతి, భ్రాతుః అవనితనయా-వర్తన-వచాంసి, భ్రాతుః, శృణ్వన్ = అని, తమ్ముడియొక్క, సీతా ప్రవర్తనవిషయమైన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

76. నతే మాతః శంకా స్త్వసురకృతమాయేయ మఖిలా
క్షణా ద్రామో ఒత్రాయా త్యభయమితి సీతా మకథయమ్,
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వ న్నవనితనయావర్తనవచాం-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మాతః, తే, శంకా, న, అస్తు. ఇయం, అఖిలా, అసుర-కృత-మాయా = " 'తల్లీ! నీకు జంకు అక్కరలేదు. ఇదంతా రాక్షసులు చేసిన మాయ...'

క్షణాత్, రామః, అత్ర, ఆయాతి. అభయం. ఇతి, సీతాం, అకథయమ్= 'క్షణం లో రాముడు ఇక్కడకు వస్తాడు. భయం లేదు.' అని నేను సీతకు చెప్పాను."

ఇతి, భ్రాతుః అవనితనయా-వర్తన-వచాంసి, భ్రాతుః, శృణ్వన్ = అని, తమ్ముడియొక్క, సీతా ప్రవర్తనవిషయమైన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

77. అనార్య! క్రూరాత్మన్! జిగమిషసి మాం భ్రాతరి హతే,
రిపుః ప్రచ్ఛన్న స్త్వం న హిత ఇతి సా నిందితవతీ,
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వ న్నవనితనయావర్తనవచాం-
స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అనార్య! క్రూరాత్మన్! భ్రాతరి, హతే, మాం, జిగమిషసి = “ 'దుశ్శీలుడా! క్రూరుడా! అన్న మరణిస్తే (సతి సప్తమి), నన్ను పొందాలనుకొంటున్నావు...'

త్వం, ప్రచ్ఛన్నః, రిపుః, హితః, న, ఇతి,సా, నిందితవతీ = 'నీవు గూఢంగా ఉన్న శత్రువవు. మేలుకోరేవాడవు కావు' " , అని ఆమె నిందించింది.

ఇతి, భ్రాతుః అవనితనయా-వర్తన-వచాంసి, భ్రాతుః, శృణ్వన్ = అని, తమ్ముడియొక్క, సీతా ప్రవర్తనవిషయమైన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

78. అశక్తో ఉహం సోఢుం శ్రవణకటువాక్యా న్యనుచితా-

న్యహేతూ న్యార్యాయా స్త్వదనుసరణాయాగత ఇహ

ఇతి భ్రాతుః శృణ్వ న్నవనితనయావర్తనవచాం-

స్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఆర్యాయాః,అహేతూని, అనుచితాని, శ్రవణ-కటు-వాక్యాని = 'వదినయొక్క నిష్కారణమైన, అనుచితమైన చెవులకు కటువైన వాక్యాలను...'

సోఢుం, అశక్తః, అహం = సైపజాలని నేను...'

త్వత్-అనుసరణాయ, ఇహ, ఆగతః = నీ వెంట వద్దామని ఇక్కడకు వచ్చాను.'

ఇతి, భ్రాతుః అవనితనయా-వర్తన-వచాంసి, భ్రాతుః, శృణ్వన్ = అని, తమ్ముడియొక్క, సీతా ప్రవర్తనవిషయమైన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

79. సమర్థం మాం జానన్నపి వికృతరక్షోనిహననే

పతిక్షేమార్తస్త్రీవచనకుపితో ఉప్యర్హసి నహి
విహాతుం తామేకాం త్వమితి సహజాతం ప్రతివదన్-
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వికృత-రక్షః-నిహననే, మాం, సమర్థం, జానన్, అపి= ' వికృతరూపులైన రాక్షసులను చంపటానికి నేను సమర్థుడను అని తెలిసి కూడ.. '

పతి-క్షేమ-ఆర్త-స్త్రీ-వచన-కుపితః, అపి, త్వం = 'భర్త క్షేమంగురించి బాధపడుతున్న స్త్రీ మాటలకు కోపగించుకొన్నాగాని, నీవు.. '

తాం, ఏకాం, విహాతుం, అర్హసి నహి? ఇతి, సహజాతం ప్రతి, వదన్ ='ఆమెను ఒక్కతెను వదలి రాదగదు కదా!' అని తమ్ముడితో అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

80. అకృత్వా చా ఽఽజ్ఞాం మే, పరిగణయతా స్త్రీజనవచః,
త్వయా సౌమిత్రే యత్కృత మిద మసాధ్వేవ నితరామ్,
బ్రువ న్నేవం భ్రాత్రా సహ చ సహసా ఽఽయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సౌమిత్రే! మే, ఆజ్ఞాం, అకృత్వా, చ = 'లక్ష్మణా! నా ఆనతిని చేయక, పైగా..'

స్త్రీ-జన-వచః, పరిగణయతా, త్వయా, యత్, కృతం, ఇదం, నితరాం, అసాధు, ఏవ = ' ఆడువారి మాటలను పట్టించుకొంటూ నీవు చేసిన ఈ పని, ఏ మాత్రం మంచిది కానేకాదు.'

ఏవం, బ్రువన్, భ్రాత్రా చ సహ, సహసా, నిజ-కుటీమ్, ఆయాన్ = ఈ విధంగా అంటూ, తముడితోపాటు త్వర త్వరగా తనకుటీరానికి వస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

81. మహత్ ధృత్వా ఉస్మాభిః ఖరవధభవం వైర మసురాః
న కచ్చి త్తాం లబ్ధా మహృషత బలాన్మత్సహచరీమ్,
బ్రువ న్నేవం భ్రాత్రా సహ చ సహసా ఉఉయాన్ నిజకుటీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అసురాః, అస్మాభిః, ఖర-వధ-భవం,మహత్, వైరం, ధృత్వా = 'రాక్షసులు మనతో, ఖరవధవలన వచ్చిన తీవ్రమైన పగ పెట్టుకొని (దానికారణంగా)..,
లబ్ధాం, తాం, మత్-సహచరీమ్, బలాత్, అహృషత, న కచ్చిత్? =' దొరకిన నా భార్యను బలవంతంగా అపహరించలేదు గదా!'
ఏవం, బ్రువన్, భ్రాత్రా చ సహ, సహసా, నిజ-కుటీమ్, ఆయాన్ = ఈ విధంగా అంటూ, తముడితోపాటు త్వర త్వరగా తనకుటీరానికి వస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

82. సహ భ్రాత్రా గత్వా ఉవసథ ముటజాగ్రే ప్రియసతీ-
మదృష్ట్వా, దృష్ట్వాథోటజమపి మహీజావిరహితమ్,
క్వ మే సీతా యాతా కిమిదమితి శంకాకులమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భ్రాత్రా సహ, అవసథం,గత్వా = తముడితో పాటు ఇంటికి పోయి,

ఉటజ-అగ్రే, ప్రియసతీం, అదృష్ట్వా = కుటీరం ముందు భార్య కనబడకపోగా (= భార్యను చూడక),

ఉటజం, అపి, మహీజా-విరహితం, దృష్ట్వా = కుటీరంలో కూడ సీత కనబడకపోగా (= కుటీరాన్ని కూడ సీత లేని దానినిగానే చూచి),

క్వ, యాతా, మే, సీతా, కిం, ఇదం, ఇతి, శంకా-ఆకుల-మనాః = 'ఎక్కడకు పోయింది నా సీత? ఏమిటి ఇది?' అని శంకతో మనసు చెదరిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

83. బహి ర్గేహస్యాంతః పునరపిసమీక్ష్య, క్షితిసుతా
మదృష్ట్వా, 'హా భ్రాత స్త్వయి మయి చ గేహా దపగతే
హృతా సా రక్షోభిః కిము? కిమశితా వేతి విలపన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పునః అపి, గేహస్య, అంతః, బహిః, సమీక్ష్య, క్షితిసుతాం, అదృష్ట్వా = మరల ఇంటిలోపల బయటకూడ పరిశీలించి, సీతను కానక,

హా! భ్రాతః, త్వయి, మయి చ, గేహాత్, అపగతే = 'అయ్యో! తమ్ముడూ! నీవు నేను కూడ ఇంటినుండి తొలగిపోగా... (సతి సప్తమి)'

సా, రక్షోభిః, హృతా, కిము? అశితా, కిము వా, ఇతి, విలపన్ ='ఆమెను రాక్షసులు అపహరించారో ఏమో! లేక తిన్నారో ఏమో!' అని విలపిస్తున్న (=రాక్షసులచేత హరించబడ్డదో? తినబడ్డదో?)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

84. కిమేషా లీనా వా క్వచిదపి పరీహాసచతురా,

నదీం యాతా స్నాతుం కి? మథ కుసుమార్థం కిముగతా?

విహారార్థం యాతా కిము వనమితి వ్యాకులమనాః

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పరీహాస-చతురా, ఏషా, క్వచిత్ అపి, లీనా వా? = ' మేలమాడటంలో నేర్పరి ఐన ఈ సీత, ఎక్కడన్నా దాగుకొన్నదో ఏమో?..'

స్నాతు, నదీం, యాతా, కిం, వా = 'స్నానం చేయటానికి నదికి ఎమైన పోయిందో ఎమో? ...'

అథ, కుసుమ-అర్థం, గతా, కిము? = 'లేదా పువ్వులకోసం ఎమైన పోయిందేమో?.. '

విహార-అర్థం, వనం, యాతా, కిము, ఇతి, వ్యాకుల-,మనాః ='విహరించటానికి అడవిలోనికి పోయిందా ఏమి?' అని మనసు కలవరపడిఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

85. ప్రియే క్రీడాలీనా ఉసి యది భవ దృశ్యేతి చ వదన్

ప్రియా దృష్టా సీతా మమ కిమితి పృచ్ఛన్ మృగతరూన్

వ్రజన్ తిష్ఠన్ భ్రామ్యన్ క్వ ఖలు మమ సీతేతి విలపన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రియే! క్రీడా-లీనా, యది, దృశ్యా, భవ. ఇతి, వదన్ = 'ప్రియా! ఆటపట్టించటానికి దాగుకొని ఉంటేగనుక కంటబడు.' అని అంటూ,

మమ, ప్రియా, సీతా, దృష్టా, కిం, ఇతి మృగ-తరూన్, పృచ్ఛన్ ='నా భార్య సీత కనబడ్డదా?' అని మృగాలనూ చెట్లనూ అడుగుతూ,

వ్రజన్, తిష్ఠన్, భ్రామ్యన్, మమ, సీతా, క్వ, ఖలు, ఇతి, విలపన్ = నడుస్తూ,ఆగుతూ, అటు ఇటు తిరుగుతూ, 'నా సీత ఎక్కడబ్బా!' అని విలపిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

86. న తే యుక్తః శోకః ప్రకృతిజనవన్మా భజ భియం,
సరో వా స్రోతో వా విపినమపి సా స్యాద్గతవతీ
వ్రజాన్విష్యావస్తా మితి సహభువా ఽఽశ్వాసితమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తే, శోకః, యుక్తః, న. ప్రకృతి-జనవత్, భియం, మా,వ్రజ = 'నీకు శోకం తగదు. సాధారణమనుజుడిలాగ భయపడవద్దు...'

సా, సరః, వా, స్రోతః, వా, విపినం, అపి వా, గతవతీ, స్యాత్.= 'ఆమె సరస్సుకో నదికో అడవిలోనికో పోయి ఉండవచ్చు...'

తాం, అన్విష్యావః, వ్రజ. ఇతి, సహభువా, ఆశ్వాసిత-మనాః =' ఆమెను వెదకుదాం, పద.' అని తమ్మునిచేత ఓదార్చి తేర్చబడ్డ మనసుగల

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

87. తతో లబ్ధ్వా ధైర్యం సహజవచనైః పర్ణసదనా-
ద్గతః ప్రాంతే దూరే తరుగిరిగుహాగుల్మసరితః
క్వ సీతే వీక్షే త్వా? మితి మృగయమాణః ప్రియసతీమ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః, సహజ-వచనైః, ధైర్యం, లబ్ధ్వా, పర్ణ-సదనాత్, = అంతట, తమ్ముడి మాటలతో ధైర్యం తెచ్చుకొని, పర్ణశాలనుండి

ప్రాంతే, దూరే = దగ్గరలోను, దూరంగాను,

తరు-గిరి-గుహా-గుల్మ, సరితః, గతః = చెట్లను కొండలను. గుహలను, పొదలను, నదులను, చేరి (నవాడై),

సీతే,త్వాం, క్వ, వీక్షే? ఇతి. ప్రియ-సతీం, మృగయమాణః = ' సీతా! నిన్ను ఎక్కడ చూస్తాను?' అని (అంటూ) ప్రియమైన భార్యను వెదకుకొంటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

88. మృగాణాం చేష్టాభిః ససలిలదృశాం దక్షిణదిశాం
ప్రతి స్వై రాలోకై ర్ద్యుపథ మవనీం చాపి దిశతాం,
దిశం లబ్ధ్వా, భ్రాత్రా సపది పదవీం తామనుసరన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స్వైః, ఆలోకైః, దక్షిణ-దిశంప్రతి, ద్యు-పథం, అవనీం, చ, అపి, దిశతాం = తమ చూపులతో దక్షిణదిక్కువైపు ఆకాశమార్గాన్ని, నేలను చూపుతున్న,

స-సలిల-దృశాం, మృగాణాం, చేష్టాభిః, దిశం, లబ్ధ్వా = నీరునిండినకళ్ళతో ఉన్న మృగాల చేష్టలవలన సూచనను అందుకొని,

సపది, భ్రాత్రా, తాం, పదవీం, అనుసరన్ = వెంటనే, తమ్ముడితోపాటు ఆ దారినిబట్టి పోతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

89. విలోక్యాసృగ్బిందూన్ కుసుమనిచయం హారశకలా-

న్యపాకీర్ణా న్యుర్వ్యాం , ధరణితనయాయా ఇతి విదన్
నకచ్చిత్ సీతా మే నరభుగశితా వేతి విలపన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: ఉర్వ్యాం,అస్సృక్-బిందూన్, కుసుమ-నిచయం = నేలమీద రక్తపు చుక్కలను, పూల పోగును,
అపాకీర్ణాని, హార-శకలాని, విలోక్య = చెదరి పడి ఉన్న ముత్యాల గొలుసుల ముక్కలను, పరికించి,
ధరణితనయాయాః,ఇతి,విదన్ = సీతవి అని తెలుసుకొంటూ
మే, సీతా, నర-భుక్-అశితా, వా, న,కచ్చిత్, ఇతి, విలపన్ = ' ఒకవేళ, నా సీత నరభక్షకులైన రాక్షసులచేత తినబడలేదుగదా!' అని విలపిస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

90. ధను శ్ఛిన్నం, భగ్నం రథ, మిషుధియుగ్మం శకలితం,
నియంతారం దృష్ట్వా నిహతపతితం ప్రగ్రహధరమ్,
మహ చ్చాంఘ్రే శ్చిహ్నం, ధ్రువమపహృతా సేతి విలపన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: ఛిన్నం, ధనుః, భగ్నం, రథం, శకలితం,ఇషుధి-యుగ్మం = తునిగిన వింటిని, విరిగిన రథాన్ని, ముక్కలైన అంబులపొది జంటను,
ప్రగ్రహ-ధరం, నిహత-పతితం, యంతారం, మహత్. అంఘ్రి-చిహ్నం, చ, దృష్ట్వా= పగ్గాలను పట్టుకొని చచ్చి పడి ఉన్న సారథిని, పెద్ద అడుగు జాడను, చూచి,

ధ్రువం. సీతా, అపహృతా, ఇతి, విలపన్ = 'తప్పక సీత అపహరించబడ్డది.' అని విలపిస్తున్న అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

91. తతో ఉప్యగ్రే గత్వా పథి రుధిరసిక్తం నిపతితం
జటాయుం దృష్ట్వా ' ఉసౌ నరభుగధమో మత్ప్రియసతీం
అశిత్వా త్రాఽఽసీనః సుఖ మివ నిహన్యా' మితి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పథి, తతః, అపి, అగ్రే, గత్వా = దారిన ఇంకా ముందుకు పోయి,

రుధిర-సిక్తం, నిపతితం, జటాయుం, దృష్ట్వా = రక్తంతో తడిసి పడిపోయి ఉన్న జటాయువును చూచి,

అసౌ, నర-భుక్-అధమః, మత్-ప్రియ-సతీం, అశిత్వా = 'ఈ రాక్షసాధముడు, నా ప్రియభార్యను తిని...'

అత్ర, సుఖం, ఆసీనః, ఇవ. హన్యాం, ఇతి, వదన్ = ' ఇక్కడ హాయిగా కూర్చున్నట్లున్నాడు. చంపుతా(వీడిని)' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

92. అహో! నాహం రక్షో రఘువర! జటాయు, స్తవ సతీం
బలా ద్ధృత్వా యాతో నరభుగధిపో రావణ ఇతి
వదంతం క్షీణాసుం జరఠవిహగం వీక్ష్య విమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అహో! రఘువర! అహం, రక్షః, న. జటాయుః. = 'అయ్యో! రామా! నేను రాక్షసుడను కాను, జటాయువును...'

రావణః, ఇతి, నరభుక్-అధిపః, తవ, సతీం, బలాత్, హృత్వా, యాతః ='రావణుడు అనే రాక్షసరాజు నీ భార్యను బలవంతంగా ఎత్తుకొని వెళ్ళాడు.'

ఇతి, వదంతం, క్షీణ-అసుం, జరఠ-విహగం, వీక్ష్య, విమనాః = అని చెపుతున్న, ప్రాణాలు కడబట్టిన ముసలి పక్షిని చూచి బాధపడ్డ (వాడైన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

93. మయా రుద్ధో యుద్ధే రథతురగయంతృక్షయకరే
రుషా పక్షౌ ఛిత్వా మమ సహ తయా సోఽద్రవ దితి
శ్రమేణోక్త్వా ప్రాణాన్ త్యజతి విహగే దుఃఖితమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మయా, రుద్ధః, సః ='నాచేత అడ్డగించబడ్డ ఆ రావణుడు.. '

రథ-తురగ-యంతృ-క్షయ-కరే, యుద్ధే = 'రథం, గుర్రాలు, సారథి, నాశనమయ్యేటట్లు జరిగిన యుద్ధంలో... (= క్షయం కలిగించేదానిలో)'

రుషా, మమ, పక్షౌ, ఛిత్వా, తయా సహ, అద్రవత్, ఇతి = 'కోపంతో నా రెక్కలను నరకి, సీతతో సహ పారిపోయాడు.' అని,

శ్రమేణ, ఉక్త్వా, విహగే, ప్రాణాన్, త్యజతి, దుఃఖిత-మనాః = కష్టంమీద చెప్పి, ప్రాణాలను విడుస్తున్న ముసలి పక్షిని చూచి, దుఃఖపడ్డ (వాడగు)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

94. దయాశోకాక్రాంతః ఖగపతివధా ద్రాక్షసకృతాత్,
కృతజ్ఞత్వాత్ తస్య స్వయమనలసంస్కారముచితం
విధా 'యాయం ధన్యః పరమగతి మాప్నోత్వి' తి వదన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రాక్షస-కృతాత్, ఖగ-పతి-వధాత్, దయా-శోక-ఆక్రాంతః = రావణుడు చేసిన జటాయువధవలన జాలికి దుఃఖానికి లోగి (నవాడై),
కృతజ్ఞత్వాత్ = ఒకరు తనకు చేసిన మేలును తలచే స్వభావం కారణంగా,
తస్య, ఉచితం, అనల-సంస్కారం, స్వయం, విధాయ = ఆ జటాయువుకు తగిన దహన సంస్కారాన్ని తాను స్వయంగా చేసి,
ధన్యః, అయం, పరమ-గతిం, ఆప్నోతు, ఇతి, వదన్ ='ధన్యుడైన ఇతడు ఉత్తమగతిని పొందాలి.' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

95. ప్రియభ్రాత్రా యుక్తః ప్రతిపదసమాశ్వాసవచసా,
చరన్ క్రౌంచారణ్యే జనకతనయాన్వేషణపరః
స్మరన్ నిత్యం పత్నీం పరమదయనీయా మపహృతామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రతిపద-సమాశ్వాస-వచసా, ప్రియ-భ్రాత్రా, యుక్తః = అడుగడుగున ఊరడింపు మాటలు చెప్పే అనుగు తమ్ముడితో కలసి(ఉన్నవాడై),

జనక-తనయా-అన్వేషణ-పరః, క్రౌంచ-అరణ్యే, చరన్ = సీతను వెదకటమే పనిగా క్రౌంచారణ్యంలో తిరుగుతూ,

అపహృతాం, దయనీయాం, పత్నీం, నిత్యం, స్మరన్ =అపహరించబడి ఎంతో దయనీయస్థితిలో ఉన్న భార్యను దినదినమూ తలచుకొంటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

96. తతో దృష్ట్వా మధ్యేగహన ముదరీభూతవదనమ్
కబంధం నిర్గ్రీవం విపద మలికైకాయతదృశమ్
చతుఃక్రోశవ్యాప్తా ఉ ఉయతభుజయుగం విస్మితమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః, మధ్యేగహనం = ఆ పైన, దట్టమైన అడవి మధ్యలో

ఉదరీభూత-వదనమ్ = ముఖం వచ్చి పొట్టలో ఉన్నవాడు (=పొట్టగా ఐన మొగం కలవానిని),

వి-పదం, నిర్గ్రీవం, అలిక-ఏక-ఆయత-దృశం= కాళ్ళు లేనివాడు, మెడలేనివాడు, నుదుట ఒక పెద్ద కన్ను ఉన్నవాడు,

చతుః-క్రోశ-వ్యాప్త-ఆయత-భుజ-యుగం= ఆమడ దూరం సాగిన చేదోయి ఉన్నవాడు (ఐన)

కబంధం, దృష్ట్వా, విస్మిత-మనాః = కబంధుడిని చూచి అచ్చెరువు పడ్డ (=విస్మితమైన మనసుగలవాడు)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

97. దృఢం కృష్ట్వా దోర్భ్యాం పరిసరమృగవ్రాత మదతో
జిఘృక్షో రాత్మానం సహసహజ ముచ్ఛిద్య చ కరౌ
తనూం దగ్ధ్వా శాపం చ సపది కబంధస్య వినయన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పరిసర-మృగ-వ్రాతం,దోర్భ్యాం, దృఢం, కృష్ట్వా ,అదతః = చుట్టుప్రక్కల మృగాలను రెండు చేతులతో గట్టిగ కట్టిపట్టి తింటూ(ఉన్నవానియొక్క)

సహ-సహజం, ఆత్మానం, జిఘృక్షోః, కబంధస్య, కరౌ, ఉచ్ఛిద్య చ= తమ్మునితోపాటు తనను పట్టుకోగోరిన(వానియొక్క) కబంధుడియొక్క చేతులను నరకి,

తనూం, దగ్ధ్వా, చ = దేహాన్ని తగులబెట్టి,

సపది, (కబంధస్య) శాపం చ, వినయన్ = ఆ వెంటనే అతడి శాపాన్నికూడ పోగొట్టుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

98. హృతే శాపే లబ్ధ్వా సహజమహిమానం నిజవపుః
కబంధే వ్యోమస్థే వదతి నిజశాపస్య చ కథాం
తతో ముక్తిం శృణ్వన్ స్వకృతకరవిచ్ఛేదనభవామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: శాపే, హృతే = శాపం పోగా (=పోగొట్టబడగా. సతిసప్తమీ.),

సహజ-మహిమానం, నిజవపుః, లబ్ధ్వా, వ్యోమస్థే, కబంధే = తన సహజశక్తినీ సహజరూపాన్ని పొంది ఆకాశంలో నిలచిన కబంధుడు, (సతిసప్తమీ.)

నిజ-శాపస్య, కథాం, చ = తనకు శాపం వచ్చిన విషయాన్ని గురించీ,

స్వ-కృత-కర-విచ్ఛేదన-భవాం, తతః, ముక్తిం, చ = తాను చేసిన చేతులునరకటం అనే పనివలన కలిగిన శాపమోక్షాన్ని గురించీ,

వదతి, శృణ్వన్ = చెపుతూ ఉంటే(సతిసప్తమీ), వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

99. కబంధోక్తాం రక్షోహృతధరణిజాప్రాప్తిసరణిం

శుభాం ప్రీత్యా శృణ్వ న్నభినవమనస్తోషణకరీమ్

చిరాలబ్ధాం సీతాం పునరుపగతా మేవ గణయన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అభినవ-మనః-తోషణ-కరీమ్ = క్రొత్తగా మనసుకు సంతోషాన్ని కలిగించేది,

శుభాం= మేలు కలిగించేది,

కబంధ-ఉక్తాం= కబంధుడు చెప్పినదీ ఐన (= ...చేత చెప్పబడ్డది)

రక్షః-హృత-ధరణిజా-ప్రాప్తి-సరణిం, శ్రుణ్వన్ = రాక్షసుడు అపహరించిన సీతను పొందే మార్గాన్ని వింటూ,

చిర-అలబ్ధాం, సీతాం, పునః, ఉపగతాం, ఏవ, గణయన్ = ఎప్పటినుండో దొరకని సీతను మరల దొరకినదానిగానే ఎంచుకొంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

100. 'రవేః సూనుం వీరం త్రిదశపతిభూవాల్యవరజం
కపిం సుగ్రీవం త్వం రఘువర! కురుష్వ ప్రియసఖం'
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్రియకరకబంధోక్తవచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రఘువర! త్రిదశ-పతి-భూ-వాలి-అవరజం, రవేః, సూనుం, వీరం = 'రామా! ఇంద్రుడి కొడుకగు వాలికి తమ్ముడు, సూర్యుని కొడుకు, వీరుడు ఐన.., '

సుగ్రీవం,కపిం, త్వం, ప్రియ-సఖం, కురుష్వ = 'సుగ్రీవుడు అనే వానరుడిని నీవు ప్రియమిత్రంగా చేసుకో.'

ఇతి, ప్రియ-కర-కబంధ-ఉక్త-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, తనకు మేలు చేసే కబంధుడు చెప్పిన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

101. 'స హేతోః కస్మాచ్చిత్ నివసతి చతుర్భి శ్చ సచివైః
ప్రవాస్యస్మిన్ ఋశ్యే శిఖరిణి చిరా దగ్రజభియా'
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్రియకరకబంధోక్తవచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

(అత్ర ఛందోనిర్బంధాత్ ఋశ్యమూక ఇతి వక్తవ్యే ఋశ్య ఇత్యేవోక్తం. నామైకదేశగ్రహణాత్ నామగ్రహణమితి క్షంతవ్యమ్.)

టీక: సః, కస్మాత్ చిత్, హేతోః, అగ్రజ-భియా = 'ఆ సుగ్రీవుడు, ఒకానొక కారణంవలన తన అన్న భయానికి...'

చతుర్భిః, చ, సచివైః, చిరాత్,అస్మిన్, ఋశ్యే, శిఖరిణి, ప్రవాసీ, నివసతి = 'నలుగురు మంత్రులతో పాటు, ఎప్పటినుండో ఈ ఋశ్యమూకగిరి మీద ప్రవాసిగా ఉంటున్నాడు.'

(ఋశ్యమూకం ఇక్కడ, ఛందోనిర్బంధంతో ఋశ్యం ఐంది. 'నామైకదేశగ్రహణాత్ నామగ్రహణమ్' అని సరిపెట్టుకోవాలి.)

ఇతి, ప్రియ-కర-కబంధ-ఉక్త-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, తనకు మేలు చేసే కబంధుడు చెప్పిన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

102. ' సమస్తాన్ భూలోకే పురవనసరిత్సింధుకుధరాన్

స వేత్త్య, స్మాత్ సీతాపదమపిచ గంతుం ప్రభవతి'

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్రియకరకబంధోక్తవచనా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భూ-లోకే, పుర-వన-సరిత్-సింధు-కుధరాన్, సమస్తాన్, సః, వేత్తి = 'భూలోకంలో, నగరాలు అడవులు నదులు సముద్రాలు కొండలు, అన్నిటినీ అతడు ఎరుగును....'

అస్మాత్, సీతా-పదం, అపిచ, గంతుం,ప్రభవతి= ' కాబట్టి సీత ఉన్న చోటును కూడ చేరగలడు.'

ఇతి, ప్రియ-కర-కబంధ-ఉక్త-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, తనకు మేలు చేసే కబంధుడు చెప్పిన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

103. 'సతీదూరః ఖిన్న స్త్వమివ, తవ తుల్యవ్యసనవాన్

త్వయా త్రాతః కర్తా తవ శుభ మసౌ వానరపతిః'

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్రియకరకబంధోక్తవచనా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అసౌ, వానర-పతిః, త్వం, ఇవ, సతీ-దూరః, ఖిన్నః = 'ఈ వానరరాజు సుగ్రీవుడు, నీలాగ భార్యకు దూరమై బాధపడుతున్నాడు....'

తవ, తుల్య-వ్యసనవాన్ = 'నీతో సమానమైన దుఃఖం గలవాడు.'

త్వయా, త్రాతః, తవ, శుభం, కర్తా = 'నీవు అతడిని కాపాడితే అతడు నీకు మేలు చేస్తాడు.'

(= కాపాడబడినవాడై మేలు చేయును.)

ఇతి, ప్రియ-కర-కబంధ-ఉక్త-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, తనకు మేలు చేసే కబంధుడు చెప్పిన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

104. ' ఇతః పంపాతీరే వసతి శబరీ యా కృతవతీ

మతంగర్షేః సేవాం, భరతి చ భవద్దర్శనకృతే'

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్రియకరకబంధోక్తవచనా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మతంగ-ఋషేః, యా, సేవాం, కృతవతీ, సా, శబరీ, ఇతః, పంపా-తీరే, వసతి = 'మతంగమహర్షికి సేవ చేసిన శబరి, ఇక్కడ పంప ఒడ్డున ఉంటున్నది...'

భవత్-దర్శనకృతే, భరతి చ = ' నీ దర్శనంకొరకని ప్రాణాలతో ఉన్నది కూడ.'

ఇతి, ప్రియ-కర-కబంధ-ఉక్త-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, తనకు మేలు చేసే కబంధుడు చెప్పిన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

105. ' అతః సుగ్రీవం త్వం వ్రజ , పథి సమాలోక్య శబరీమ్,
కృతే తత్కార్యే త్వం భవసి కృతకార్యో రఘుపతే! '
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్రియకరకబంధోక్తవచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అతః, త్వం, పథి, శబరీం, సమాలోక్య, సుగ్రీవం, వ్రజ = 'అందువలన, నీవు దారిలో శబరిని చూచి, సుగ్రీవుడిని చేరు...'

రఘుపతే! తత్-కార్యే, కృతే, త్వం, కృత-కార్ః, భవసి.= 'రామా! అతడి పనిని నీవు చేస్తే, నీ పనికూడ ఔతుంది.' (=అతడి పని చేయబడగా, నీవు చేయబడినపని గలవాడవు ఔదువు.)

ఇతి, ప్రియ-కర-కబంధ-ఉక్త-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, తనకు మేలు చేసే కబంధుడు చెప్పిన మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

106. కబంధోక్త్యా యాతః సముపగతవాన్ భక్తశబరీం,
నిజాలోకప్రీతా ముపహితఫలాం ప్రాపితఫలామ్
ప్రవిష్టా మగ్నిం తా మృషివిజితలోకాన్ప్ర గమయన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కబంధ-ఉక్త్యా, యాతః, భక్త-శబరీం, సంపగతవాన్ = కబంధుడి మాట చెప్పిన వోయి(నవాడై), భక్తురాలైన శబరిని చేరి(నవాడై),

నిజ-ఆలోక-ప్రీతాం = తనను చూడటంతో సంతసించి(నదానిని),

ఉపహిత-ఫలాం = పండ్లు సమర్పించి(నదానిని), (= సమర్పింపబడిన పండ్లు గలదానిని)

ప్రాపిత-ఫలాం = తత్ఫలితాన్ని పొంది(నదానిని), (= పొందింపబడిన ఫలము గలదానిని)

అగ్నిం, ప్రవిష్టాం, తాం = అగ్నిలో ప్రవేశించిన(దానిని) ఆమెను,

ఋషి-విజిత-లోకాన్, చ, గమయన్ = ఋషులు సాధించిన ఉత్తమలోకాలకు చేర్చుతున్న

(ఋషులచేత సాధింపబడినవి)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

107. సహ భ్రాత్రా వాంఛ న్నదయమతిరుష్టాగ్రజకృత-
ప్రియాహైన్యక్లేశప్లవగపతిసుగ్రీవసఖితాం
చరన్ పారేపంపం వనభువి వసంతార్దితమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అ-దయ-మతి-రుష్ట-అగ్రజ-కృత-ప్రియా-హైన్య-క్లేశ-ప్లవగ-పతి-సుగ్రీవ-సఖితాం,వాంఛన్ = దయమాలి కోపించిన అన్నచేత కలిగించబడిన భార్యావియోగం అనే ఇడుమ గల వానరరాజు సుగ్రీవునితో చెలిమిని కోరుకొంటూ

భ్రాత్రా సహ, పారేపంపం, వన-భువి = తమ్మునితోపాటు, పంపాసరస్సు ఆవల అడవిలో,

వసంత-అర్దిత-మనాః, చరన్ = వసంతర్తువువలన పీడింపబడ్డ మనసుతో తిరుగుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

ఇతి

ఆరణ్యకాణ్డః (107)

-*-

అయోధ్యారామే

అథ

కిష్కింధాకాణ్డః

1. 'కథం సుగ్రీవేణ ప్రభవతి సమాయోగ ఇహ నా-'
వితి ధ్యాయన్ భ్రాత్రా సహ గిరిసమీపక్షితిచరః
అకస్మా ద్దృష్ట స్తత్ప్లవగపతినా శైలశిఖరాత్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఇహ, నౌ, సుగ్రీవేణ, సమాగమః, కథం, ప్రభవతి? ఇతి, ధ్యాయన్ = 'ఇక్కడ మాకు సుగ్రీవునితో కలయిక ఎలా కలుగుతుంది?' అని అనుకొంటూ
భ్రాత్రా సహ, గిరి-సమీప-క్షితి-చరః=తమ్ముడితోపాటు కొండ దగ్గర భూమిమీద తిరుగుతూ(ఉన్నవాడు),
అకస్మాత్, తత్-ప్లవగ-పతినా, శైల-శిఖరాత్, దృష్టః = హఠాత్తుగా ఆ సుగ్రీవునిచేత కొండకొమ్మునుండి చూడబడ్డ
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

2. 'కిమేతౌ వీరౌ ద్వా వసివిశిఖబాణాసనభృతౌ
యువానౌ మాం హంతుం చరత ఇహ వాలిప్రణిహితౌ? '
ఇతి వ్యగ్రం దృష్టః ప్లవగపతినా శైలశిఖరాత్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అసి-విశిఖ-బాణాసన-ధరౌ, ఏతౌ, ద్వౌ, యువానౌ, వీరౌ ='కత్తులు, బాణాలు, ధనుస్సులు ధరించిన ఈ ఇద్దరు యువవీరులు.. '

వాలి-ప్రణిహితౌ, మాం, హంతుం, ఇహ, చరతః, కిం? ఇతి='వాలి పంపగా నన్ను చంపటానికి ఇక్కడ తిరుగుతున్నారా ఏమి?' అని

ప్లవగ-పతినా, శైల-శిఖరాత్, వ్యగ్రం, దృష్టః = సుగ్రీవునిచేత కొండకొమ్ముమీదనుండి తదేకంగా/జంకుతో చూడబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

3. ' న వాల్యత్రాయాతుం ప్రభవతి మతంగోక్తిభయతో,
న చేమౌ ద్వౌ తస్యే' త్యభయవచనా న్మారుతభువో,
భియం త్యక్త్వా దృష్టః ప్లవగపతినా శైలశిఖరాత్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: 'మతంగ-ఉక్తి-భయతః, వాలీ, అత్ర, ఆయాతుం, న, ప్రభవతి = 'మతంగముని మాట అంటే ఉన్న భయంవలన వాలి ఇక్కడకు రాజాలడు...'

ఇమౌ, ద్వౌ, చ, తస్య, న. ఇతి మారుతభువః, అభయ-వచనాత్ = 'ఈ ఇద్దరు వాలి మనుష్యులు కూడ కారు.' అని హనుమంతుడి అభయవాక్యంవలన,

భయం, త్యక్త్వా, ప్లవగ-పతినా, శైలశిఖరాత్, దృష్టః = భయాన్ని వదలి, సుగ్రీవుడిచేత కొండకొమ్ముమీదినుండి చూడబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

4. 'హనూమన్! త్వం తౌ ద్వౌ ప్రకృతినరవత్ప్రాప్య చతురః
కుతః కస్మా ద్ధేతో శ్చరత ఇతి జానీహి మతిమన్!'
ఇతి స్వామ్యాదేశాత్ పవనసుతదృష్టో ఉద్రిశిఖరాత్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మతిమన్! హనూమన్! చతురః,త్వం, ప్రకృతి-నరవత్, తౌ, ద్వౌ, ప్రాప్య = 'బుద్ధిమంతా! హనుమంతా! నేర్పరివైన నీవు, సాధారణమనుజునిలాగ ఆ ఇద్దరిదగ్గరకు పోయి...'
కుతః? కస్మాత్, హేతోః,చరతః, ఇతి, జానీహి = 'ఎక్కడినుండి వచ్చారు? ఏ కారణంగా తిరుగుతున్నారు? అన్నది తెలుసుకో.'
ఇతి,స్వామి-ఆదేశాత్, అద్రి-శిఖరాత్, పవనసుత-దృష్టః = అనే ప్రభువు ఆనతిని బట్టి, కొండ కొమ్ము మీదినుండి హనుమంతునిచేత చూడబడ్డ
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

5. ప్రభూక్త్యా ఉఉయాతేన ప్రకృతిజనభిక్ష్వాకృతిభృతా
సమాయుక్తః ప్రోక్తః పరవచనరూపేంగితవిదా
మరుత్పుత్రే ణార్యాంతికసముచితైః శ్లక్ష్ణవచనై-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: ప్రభు-ఉక్త్యా, ప్రకృతి-జన-భిక్షు-ఆకృతి-భృతా. ఆయాతేన = తన రాజు మాటచొప్పున, సాధారణభిక్షువు రూపాన్ని ధరించి వచ్చిన,
పర-వచన-రూప-ఇంగిత-విదా, మరుత్పుత్రేణ, సమాయుక్తః = ఎదుటివారి మాటలను రూపాన్ని ఇంగితాన్ని పసికట్టగలవాడైన హనుమంతునిచేత,

ఆర్య-అంతిక-సముచితైః. శ్లక్ష్ణ-వచనైః, ప్రోక్తః = పెద్దల ఎదుట తగిన మృదువాక్యాలతో సంభాషించబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

6. 'యువాం కౌ శ్రీమంతౌ మునితనుభృతా వాయుధధరౌ?
చరంతౌ దేవాభౌ కథమిహ యువానౌ వనభువి?'
ఇతి ప్రీత్యా పృష్టః పవనతనయేనార్యవచనై-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: శ్రీమంతౌ, ముని-తను-భృతౌ, ఆయుధధరౌ, యువాం, కౌ? = ' గొప్పవారు, మునిరూపాలతో ఉన్నవారు, ఆయుధాలు పూనినవారు ఐన మీరిద్దరు ఎవరు?...'

యువానౌ, దేవాభౌ, కథం, ఇహ, వన-భువి, చరంతౌ?= 'యువకులు, దేవతలవంటి తేజస్సుగలవారు, మీరు ఇక్కడ అడవి పట్టెన ఎందుకు తిరుగుతున్నారు?'

ఇతి, పవనతనయేన, ఆర్య-వచనైః, ప్రీత్యా, పృష్టః = అని, హనుమంతునిచేత మర్యాదగల మాటలతో ప్రీతితో అడుగబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

7. 'హనూమాన్ నామ్నాహం పవనవరజః కేసరిసుతో
ద్విషద్భ్రాతృక్లిష్టప్లవగపతిసుగ్రీవసచివః'
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ పవనతనయోక్తాని వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అహం, హనూమాన్ నామ. పవన-వరజః, కేసరి-సుతః = 'నేను హనుమంతుడు అనే వాడను. వాయువుని వరంతో పుట్టినవాడను. కేసరి కొడుకును....'

ద్విషత్-భ్రాతృ-క్లిష్ట-ప్లవగపతి-సుగ్రీవ-సచివః = ' శత్రువైన అన్న చేత కష్టాలు పడ్డ వానరముఖ్యుడైన సుగ్రీవుని మంత్రిని.'

ఇతి, పవనతనయ-ఉక్తాని, వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, హనుమంతుడు చెప్పిన మాటలను ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

8. ' మమా దిష్టో రాజ్ఞా తవ సవిధ మస్మ్యాగత ఇహా,
త్వయా సుగ్రీవో ఽసావభిలషతి సఖ్యం శుభకరం '
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ పవనతనయోక్తాని వచనా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: మమ, రాజ్ఞా, ఆదిష్టః, ఇహా, తవ, సవిధం, ఆగతః, అస్మి = 'నా రాజు చేత ఆనతింపబడి ఇక్కడకు నీ దగ్గరకు వచ్చాను...'

అసౌ, సుగ్రీవః, త్వయా, శుభ-కరం, సఖ్యం, అభిలషతి = 'ఈ సుగ్రీవుడు నీతో మేలుకూర్చే చెలిమిని కోరుతున్నాడు.'

ఇతి, పవనతనయ-ఉక్తాని, వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని, హనుమంతుడు చెప్పిన మాటలను ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

9. ' వచోవైదగ్ధ్యం తే పవనజ మనో హ్లాదయతి మేప్రభోః సిద్ధి స్తస్య
త్వమివ గుణవాన్ యస్య సచివః '
ఇతి ప్రీత్యా స్వాగ్రస్థితపవనపుత్రం ప్రతి వదన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పవనజ! తవ, వచః-వైదగ్ధ్యం, మే. మనః, హ్లాదయతి ='మారుతీ! నీ మాట నేర్పరితనం నా మనసును సంతోషపరుస్తున్నది...'
త్వం, ఇవ, గుణవాన్, యస్య, ప్రభోః,సచివః, తస్య, సిద్ధిః = 'నీవంటి గుణవంతుడు ఏ రాజుకు సచివుడో ఆ రాజుకు కార్యసిద్ధి.'
ఇతి, స్వ-అగ్ర-స్థిత-పవనపుత్రం ప్రతి, ప్రీత్యా, వదన్ = అని, తన ముందు నిలచి ఉన్న హనుమంతునితో సంతోషంగా పలుకుతున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

10. ' శ్రుతః సుగ్రీవ స్త్వత్ప్రభు రిహ వసన్నగ్రజభియా
యతే ఽహం తం ద్రష్టుం వ్రజితుమపి తేనైవ సఖితామ్ '
ఇతి ప్రీత్యా స్వాగ్రస్థితపవనపుత్రం ప్రతి వదన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అగ్రజ-భియా,ఇహ, వసన్, త్వత్-ప్రభుః, సుగ్రీవః, శ్రుతః ='అన్నవలన భయంతో ఇక్కడ ఉంటున్న నీ ఏలిక సుగ్రీవుడినిగురించి విన్నాము.(= వినబడ్డాడు.)...'
తం, ద్రష్టుం, తేన, ఏవ, సఖితాం, వ్రహితుం, అహం, యతే =' అతడిని చూడటానికి, అతడితోనే చెలిమినొందటానికి నేను ప్రయత్నిస్తూ ఉన్నాను.'

ఇతి, స్వ-అగ్ర-స్థిత-పవనపుత్రం ప్రతి, ప్రీత్యా, వదన్ = అని, తన ముందు నిలచి ఉన్న హనుమంతునితో సంతోషంగా పలుకుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

11. 'హృతాం సుగ్రీవస్య శ్రియ, మపహృతాం తాం జనకజామ్
పునః ప్రాప్తుం, సఖ్యం నృకపివరయో రస్తు యువయోః '
ఇతి ప్రోక్తో భ్రాత్రా, ధృతసహజమూర్త్యా హనుమతా ఽ,
ప్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: హృతాం, సుగ్రీవస్య, శ్రియం = 'హరింపబడ్డ సుగ్రీవుడి వైభవాన్ని...,

అపహృతాం, తాం జనకజాం, చ = 'అపహరింపబడ్డ ఆ సీతను కూడ..,

పునః, ప్రాప్తుం = 'తిరిగి పొందటానికి...'

నృ-కపి-వరయోః, యువయోః, సఖ్యం, అస్తు, ఇతి = 'నరవానరశ్రేష్ఠులైన మీ ఇద్దరకు మైత్రి కావాలి.' అని,

భ్రాత్రా చ, ధృత-సహజ-మూర్త్యా, హనుమతా, అపి, ఉక్తః = తమ్ముడిచేత, తన తొంటి రూపాన్ని తాల్చిన హనుమంతునిచేత కూడ చెప్పబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

12. ధృతః స్కంధే నీతః పవనతనయేనానుజయుతో
గుహాం భానోః సూనోః , తరువిటపపీఠేన మహితః
తమాశ్లిష్యాశ్లి ష్టః సుహృదుచితవాక్యాని నిగదన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అనుజ-యుతః, పవనతనయేన, స్కంధే, ధృతః = తమ్ముడితో సహ హనుమంతునిచేత భుజంమీద మోసుకొని

భానోః,సూనోః, గుహాం, నీతః = సుగ్రీవుని గుహకు తీసుకొనిపోబడ్డ వాడు,

తరు-విటప-పీఠేన-మహితః = చెట్టుకొమ్మ అనే ఆసనంతో ఆదరింపబడ్డవాడు,

తమ్, ఆశ్లిష్య, ఆశ్లిష్టః, సుహృత్-ఉచిత-వాక్యాని, నిగదన్ = సుగ్రీవుడిని కౌగలించుకొని, అతడిచేత కౌగలింపబడి, మిత్రులకు తగ్గ మాటలు పలుకుతున్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

13. హనూమత్సందీప్తే విధివదనలే కాష్ఠయుగళా-,
'దయం వహ్నిః సాక్షీ మమ తవ చ మైత్ర్యా' ఇతి వదన్
సహర్షం కుర్వాణః ప్లవగకులనాథేన సఖితామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కాష్ఠ-యుగళాత్, విధివత్, హనూమత్-సందీప్తే, అనలే = రెండు కొయ్యలనుండి పద్ధతిప్రకారం హనుమంతుడిచేత అగ్ని వెలిగింపబడగా (సతి సప్తమి),

మమ, తవ, చ, మైత్ర్యాః, అయం, వహ్నిః, సాక్షీ, ఇతి, వదన్ = 'నాకు నీకు గల మైత్రికి ఈ అగ్ని సాక్షి.' అని అంటూ,

సహర్షం, ప్లవగ-కుల-నాథేన, సఖితాం, కుర్వాణః = కపిరాజు సుగ్రీవునితో సంతోషంగా సఖ్యం చేసుకొంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

14\. పురా దృష్టైకా స్త్రీ వియతి హ్రియమాణా నరభుజా,

తయా క్షిప్తా భూషా మయి ససచివే వస్త్రసహితాః'

ఇతి ప్రోక్తః సీతాంప్రతి కుతుకవాన్ సౌరివచనై-

రయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురా, వియతి, నరభుజా, హ్రియమాణా, ఏకా, స్త్రీ, దృష్టా= 'మునుపొకప్పుడు, ఆకాశమార్గంలో రాక్షసుడిచేత అపహరించబడుతున్న ఒక స్త్రీ కనబడ్డది...'

(' వియతి హ్రియమాణా' అన్న చోట, తి లఘువు.)

తయా, వస్త్ర-సహితాః, భూషాః, స-సచివే, మయి, క్షిప్తాః =' ఆమెచేత వస్త్రంతో సహా నగలు మంత్రులతో ఉన్న నా మీద విసరబడ్డాయి.'

ఇతి, ప్రోక్తః, సౌరి-వచనైః, సీతాం ప్రతి, కుతుకవాన్ = అని చెప్పబడ్డవాడు, సుగ్రీవుడి మాటలతో, సీతవిషయంలో కుతూహలం కలిగినవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

15\. గుహాయాం నిక్షిప్తాన్ సముపనిహితాన్ వానరవరై-

రలంకారాన్ దృష్ట్వా సజలదృగభిజ్ఞాయ సహసా,

ఇమే తస్యా ఏవే' త్యపరిమితశోకేన నిగదన్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: గుహాయాం, నిక్షిప్తాన్, అలంకారాన్,వానరవరైః, సముపనిహితాన్, దృష్ట్వా = గుహాలో దాచి ఉంచిన నగలను వానరులు తెచ్చి చూపగా చూచి, సహసా,అభిజ్ఞాయ, సజలదృక్, అపరిమితశోకేన = వెంటనె గుర్తుపట్టి, నీళ్ళు నిండిన కళ్ళతో,

అంతులేని శోకంతో,

ఇమే, తస్యాః, ఏవ, ఇతి, నిగదన్ = ' ఇవి ఆమెవే.' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

16. శుచం త్యక్త్వా భక్తిప్రణయయుతసుగ్రీవవచనైః,

' క్వ తద్రక్షః సీతా క్వ ఖలు నిహితా మిత్ర! కథయ,

నిహన్మ్యద్యైవాస్త్రై రఖిలమనుజాదానితి వదన్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భక్తి-ప్రణయ-యుత-సుగ్రీవ-వచ్చనైః, శుచం, త్యక్త్వా = భక్తితో స్నేహంతో కూడుకొన్న సుగ్రీవుడి మాటలతో దుఃఖాన్ని వదలి,

మిత్ర! తత్, రక్షః, వ? సీతా, క్వ, ఖలు, నిహితా? కథయ. = 'మిత్రమా! ఆ రాక్షసుడు ఎక్కడ? సీత ఎక్కడ దాచబడ్డది ? చెప్పు...'

అఖిల-మనుజాదాన్, అద్య ఏవ, అస్త్రైః, నిహన్మి, ఇతి, వదన్ = అందరు రాక్షసులను, ఇప్పుడే అస్త్రాలతో చంపివేస్తాను.' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

17. ' న జానే తద్రక్షఃకులనిలయశౌర్యాదివిషయాన్,

యతిష్యే తత్ కర్తుం, వ్రజసి తవ యేన ప్రియసతీమ్',

ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ దినకరసుతేనోత్సుకమనాః,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

(ఏతదారభ్య ఆపంచత్రింశాంతం ఊనవింశతిభిః సుగ్రీవవాక్యం రామం ప్రతి)

టీక: తత్-రక్షః-కుల-నిలయ-శౌర్య-ఆది-విషయాన్, న జానే = 'ఆ రాక్షసుడి వంశం, నివాసం, శౌర్యం మొదలైన విషయాలను నేనెరుగను...'

యేన, తవ, ప్రియసతీం, వ్రజసి, తత్, కర్తుం, యతిష్యే.= ' దేనిద్వారా నీవు నీ భార్యను పొందగలవో దానిని చేయటానికి ప్రయత్నిస్తాను.'

ఇతి దినకర-సుతేన, ప్రోక్తం, ఉత్సుక-మనాః, శృణ్వన్ = అనే సుగ్రీవుడి మాటను, ఉత్సుకమైన మనసుతో వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

(ఇది మొదలుకొని, 35 వ పద్యం ముగిసేదాక, 19 పద్యాలు, సుగ్రీవుడు రాముడితో అన్న మాటలు.)

18. ' అభీష్టం కర్తుం తే కిమపి న పటుః సాంప్రత మహమ్,
మమావస్థాం విద్ధి ప్రథమ, మథ యద్వాస్తి కురు తత్',
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ దినకరసుతేనోత్సుకమనాః,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తే, అభీష్టం, కిమపి, కర్తుం, సాంప్రతం, అహం, పటుః, న = ' నీ కోరినదానిని దేనిని చేయటానికీ ఇప్పుడు నేను శక్తుడను కాను...'

ప్రథమం, మమ, అవస్థాం, విద్ధి. = 'ముందుగా నా ఇప్పటి దశను తెలుసుకో....'

అథ, యత్, వా, అస్తి, తత్, కురు = 'ఆ తరువాత చేసేది ఏమన్న ఉంటే చేయి.'

ఇతి దినకర-సుతేన, ప్రోక్తం, ఉత్సుక-మనాః, శృణ్వన్ = అనే సుగ్రీవుడి మాటను, ఉత్సుకమైన మనసుతో వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

19. ' మమ భ్రాతా వాలీ నిరుపమబల, స్తేన నికృతో
గిరౌ తస్యాగమ్యే సచివసహితో ఉత్రాస్మి సభయమ్'
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నిరుపమ-బలః, వాలీ, మమ, భ్రాతా.= 'ఎనలేని బలవంతుడు వాలి నాకు అన్న....'
తేన, నికృతః = 'అతడిచేత పాట్లు పడి (= పరచబడ్డవాడు),
తస్య, అగమ్యే, గిరౌ, అత్ర, సచివ-సహితః, సభయం, అస్మి = అతడికి చేరరాని కొండమీద ఇక్కడ, మంత్రులతోకలసి భయం భయంగా ఉంటున్నాను.'
ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

20. ' పురా మాయావ్యాఖ్యం విహితసమరాహ్వాన మసురం
పురా ద్యాతో వాలీ విమతి మనుధావన్ సహ మయా
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురా, వాలీ = 'మునుపు, వాలి...,'
విహిత-సమర-ఆహ్వానం, మాయావీ-ఆఖ్యం, విమతిం, అసురం= ' తనను యుద్ధానికి పిలచిన

మాయావి అనే పేరున్న తన శత్రువైన అసురుడిని (= చేయబదిన ఆహ్వానం కలవాడు)...'

అనుధావన్ = 'వెంటబడి తరుముతూ...,'

మయా, సహ, పురాత్, యాతః = ' నాతోపాటు నగరంనుండి బయటకు వెళ్ళాడు.'

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

21. బలీ వాలీ భీత్యా ధరణివివరే లీన మసురం
నిహంతుం, మాం త్యక్త్వా బిలవదన ఏకో ఽంత రగమత్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భీత్యా, ధరణి-వివరే, లీనం, అసురం, నిహంతుం = 'భయంతో నేల గుహలోనికి దూరిన అసురుడిని చంపటానికని...'

మాం, బిల-వదనే, త్యక్త్వా, బలీ, వాలీ, ఏకః, అంతః, అగమత్ = 'నన్ను బిలద్వారం దగ్గర వదలి, బలవంతుడైన వాలి ఒక్కడే లోపలకు వెళ్ళాడు...'

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

22. తతో యాతే వర్షే, వహతి బిలతః ఫేనరుధిర-ప్రవాహే,

తం దృష్ట్వా సమభవ మహం విహ్వలమనాః,
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః, వర్షే, యాతే = 'ఆ పైన ఒక ఏడు గడవగా (సతి సప్తమి)...'
బిలతః, ఫేన-రుధిర-ప్రవాహే, వహతి = 'బిలంనుండి నురుగు, రక్తము, ప్రవాహంగా పారుతూ ఉంటే (సతి సప్తమి)...'
తం, దృష్ట్వా, అహం, విహ్వల-మనాః, సమభవమ్ = 'ఆ ప్రవాహాన్ని చూచి నేను గుబులుపడ్డాను. (=విహ్వలమైన మనసు గలవాడు)'
ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

23. అనాయాతే భ్రాతర్యసురగణకోలాహలరవే
శ్రుతే చోచ్చైః, స్తంప్ర త్యభవ దశుభాశంకి హృదయమ్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భ్రాతరి, అనాయాతే = 'అన్న రాకపోగా...' **(సతి సప్తమి)**
అసుర-గణ-కోలాహల-రవే, ఉచ్చైః, శ్రుతే =.'అసురుల గుంపు చేసే గొడవల శబ్దం పెద్దగా వినబడగా...' **(సతి సప్తమి)**
హృదయం, తం, ప్రతి, అశుభ-ఆశంకి, అభవత్ = ' మనస్సు, అన్నపట్ల కీడును శంకించింది'.

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

24. గురుం నష్టం మత్వా పిహితవివరో భూరిశిలయా
గతో ఽహం కిష్కింధాం విహితజలదానాదికవిధిః
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: గురుం, నష్టం, మత్వా =' అన్నను మరణించినవానినిగా ఎంచి...'

విహిత-జల-దాన-ఆదిక-విధిః ='నీళ్ళు విడవటం మున్నగు పనులను చేసి...'

భూరి-శిలయా, పిహిత-వివరః, అహం, కిష్కింధాం, గతః ='పెద్ద బండతో గుహను మూసి, నేను కిష్కింధకు వెళ్ళాను.'

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

25. అహృష్టం మాం దృష్ట్వా కుశలమతయో రాజసచివాః
కథాం మత్తో జ్ఞాత్వా, యుధి నిరనయన్ వాలినిధనం
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కుశల-మతయః, రాజ-సచివాః, అహృష్టం, మాం, దృష్ట్వా = 'నెప్పరులైన రాజమంత్రులు, అసంతోషంగా ఉన్న నన్ను చూచి...'
మత్త్వః, కథాం, జ్ఞాత్వా = 'నావలన విషయాన్ని తెలుసుకొని...'
యుధి, వాలి-నిధనం, నిరనయన్ = 'యుద్ధంలో వాలి మరణాన్ని నిశ్చయించారు.'
ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

26. అకుర్వన్ మాం నాథం సకలకపిరాజ్యస్య సచివాః
స్థితో ఽహం రాజార్హే పథి సమభిరక్షన్ కపికులమ్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సచివాః, సకల-కపి-రాజ్యస్య, మాం, నాథం, అకుర్వన్ ='మంత్రులు, సమస్తవానర రాజ్యానికి నన్ను అధిపతిని చేసారు...'
ఆహం, కపి-కులం, సమభిరక్షన్, రాజ-అర్హే, పథి, స్థితః = 'నేను, కపిజాతిని బాగా కాపాడుతూ రాజోచితమార్గంలో ఉన్నాను.'
ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

27. తదా ఽఽయాతో వాలీ నృపతమహా మార్యస్య పదయోః

అశృణ్వన్మద్వాక్యం ససచివ మనిందత్ బహు స మామ్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా, వాలీ ఆయాతః = 'అప్పుడు వాలి వచ్చాడు....'

అహం, ఆర్యస్య, పదయోః, న్యపతమ్ = ' నేను అన్న కాళ్ళ మీద పడ్డాను....'

మత్-వాక్యం, అ-శృణ్వన్, సః, స-సచివం, మాం, బహు, అనిందత్ = నా మాట వినక, ఆయన నా మంత్రులను నన్ను ఎంతో నిందించాడు.'

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

28. రిపుం హంతుం యాతే మయి బిలముఖం గ్రావపిహితం
విధాయా ఽఽయాత స్త్వం ఖల ఇతి గురు ర్మాం గదితవాన్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మయి,రిపుం,హంతుం,యాతే= " 'నేను శత్రువును చంపటానికి పోతే (సతి సప్తమి)..."

ఖల! త్వం, బిల-ముఖం, గ్రావ-పిహితం, విధాయ, ఆయాతః = 'దుష్టుడా! నీవు, బిలద్వారాన్ని రాతితో మూసిపెట్టి వచ్చావు.' "

ఇతి, గురుః, మాం, గదితవాన్ = " అని, మా అన్న నాతో అన్నాడు."

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

29. అరీన్ హత్వా దిష్ట్యా, పిహితవివరం ప్రాప్య, విదితే
గతే త్వ, య్యేకో ఽహం స్థిత ఇతి గురుర్మాం గదితవాన్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దిష్ట్యా, అరీన్, హత్వా, పిహిత-వివరం, ప్రాప్య = " 'అదృష్టవశాత్ శత్రువులను చంపి, మూతబడ్డ బిలందగ్గరకు చేరుకొని...' "

త్వయి, గతే, విదితే, అహం, ఏకః, స్థితః =' నీవు వెళ్ళిపోయాని తెలిసి (సతి సప్తమి), నేను ఒక్కడినే ఉండిపోయాను.' "

ఇతి, గురుః, మాం, గదితవాన్ = " అని, మా అన్న నాతో అన్నాడు."

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

30. కథంచిత్ భిత్వా తాం బిలముఖసమాచ్ఛాదనశిలాం
బహిర్నిష్క్రమ్యా స్మ్యాగత ఇతి గురు ర్మాం గదితవాన్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-

రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: బిల-ముఖ-సమాచ్ఛాదన-శిలాం, తాం, కథంచిత్, భిత్త్వా= " ' బిలద్వారాన్ని మూసిన ఆ శిలను ఏదో విధంగా పగులగొట్టి...'

బహిః, నిష్క్రమ్య, ఆగతః, అస్మి = ' బయటకు వెలువడి, వచ్చాను.' "

ఇతి, గురుః, మాం, గదితవాన్ = " అని, మా అన్న నాతో అన్నాడు."

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

31. దురాత్మా కౄర స్త్వం కపికులపతిత్వాయ కృతవాన్
అముం భ్రాతృద్రోహం గురు మితి గురు ర్మాం గదితవాన్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దురాత్మా, కౄరః, త్వం = " 'దుష్టుడవు కౄరుడవు ఐన నీవు...' "

కపి-కుల-పతిత్వాయ, అముం, గురుం, భ్రాతృ-ద్రోహం, కృతవాన్ = వానరరాజపదంకొరకు ఈ పెద్ద భ్రాతృద్రోహాన్ని చేసావు.' "

ఇతి, గురుః, మాం, గదితవాన్ = " అని, మా అన్న నాతో అన్నాడు."

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

32. ఇహానర్హః స్థాతుం వ్రజ బహి రితిక్రోధవివశో
విదారం మాం వాలీ కపివిషయనిష్కాసిత మధాత్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఇహ, స్థాతుం, అనర్హః. బహిః, వ్రజ, ఇతి, క్రోఅధ-వివశః, వాలీ =" 'ఇక్కడ ఉండటానికి తగవు. బయటకు పో.' అని కోపంతో ఒడలెరుగని వాలి..."

మాం, వి-దారం, కపి-విషయ-నిష్కాసితం, అధాత్ = 'నన్ను భార్యారహితుడినిగా వానరరాజ్యంనుండి వెడలగొట్టాడు. (=వెడలగొట్టబడ్డవాడినిగా చేసాడు.)"

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

33. అశాంతక్రోధో మాం స పునరనుధావన్ ప్రతిదిశం
పరిత్రాణాయార్తం సకలభువ మద్రావయ దిమామ్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అ-శాంత-క్రోధః, సః = 'కోపం చల్లారని ఆ వాలి...(=శాంతము కాని క్రోధము గలవాడు)'

పునః, ప్రతిదిశం, అనుధావన్, మాం = 'మరల దిక్కు దిక్కుకు వెంటపడి తరుముతూ నన్ను...'

ఇమాం, సకల-భువమ్, అద్రావయత్ = ' ఈ భూమి అంతటా పరుగులు పెట్టించాడు.'

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

34. వసామ్యస్మిన్నద్రౌ కథమపి చిరా దాత్మసచివైః
 ర్మతంగోక్తే ర్గమ్యో నతు గిరిరయం వాలిన ఇతి
 ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వన్ చరితమఖిలం వానరపతే-
 రయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మతంగ-ఉక్తేః, అయం, గిరిః వాలినః, గమ్యః, నతు ఇతి = 'మతంగముని మాటవలన, ఈ కొండ వాలికి చేరనే రానిది అని...'

చిరాత్, ఆత్మ-సచివైః, అస్మిన్, అద్రౌ, కథమపి, వసామి = 'ఎప్పటినుండో నా మంత్రులతోకలసి ఈ కొండమీద ఎలాగో ఉంటున్నాను.'

ఇతి, ప్రోక్తం, వానరపతేః, చరితం, అఖిలం, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ వానరరాజు (సుగ్రీవుడియొక్క/వాలియొక్క) చరిత్రనంతా వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

35. కథంచి ద్రామ త్వం హర మమ భయం వాలిజనితం
 తదా ఽహం శక్తః స్యాం కిమపి తవ సాహాయ్యకరణే
 ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్లవగపతిసుగ్రీవవచనా-
 న్నయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రామ! త్వం, కథంచిత్, వాలి-జనితం, మమ, భయం, హర = ' రామా! నీవు ఏదో ఒకలాగ వాలివలన కలిగిన నా భయాన్ని పోగొట్టు (=వాలిచెత కలిగింపబడినది)....'
తదా, తవ, కిమపి, సాహాయ్య-కరణే, అహం, శక్తః, శ్యామ్ = 'అప్పుడు, నీకు ఏమైన సాయపడటానికి నేను శక్తుడిని కాగలను.'
ఇతి, ప్లవగ-పతి-సుగ్రీవ-వచనాని-ప్రీత్యా, శృణ్వన్ =ఈ విధంగా, వానరరాజు సుగ్రీవుడి మాటలను సంతసంతో వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

36. మయా వాలీ బాణై ర్నిహత ఇతి మన్యస్వ, న భయం
యుధే కుర్వాహ్వానం వ్రజ చ విజయం మా చిర మితి,
భయం సుగ్రీవస్య ప్రతిశమనవాక్యైః పరిహరన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వాలీ, మయా, బాణైః, నిహతః, ఇతి, మన్యస్వ = ' వాలి నాచే బాణాలతో చంపబడ్డాడని ఎంచుకో...'
యుధే, ఆహ్వానం,కురు, విజయం, వ్రజ చ. మా చిరం = ' యుద్ధానికి పిలుపును ఇవ్వు (= ఆహ్వానం/సవాల్ చేయి). గెలుపొందు. జాగు వద్దు.'
ఇతి, ప్రతిశమన-వాక్యైః, సుగ్రీవస్య, భయం, పరిహరన్ = అని ఈ విధంగా, వెరపుడుపు మాటలతో సుగ్రీవుడి భయాన్ని పోగొట్టుతున్న,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

37. పురా వాలిక్షిప్తాం నిరసుపతితాం దుందుభితనుమ్

క్షిపే తివ్యాదిష్టాం హరిసుతవధప్రత్యయకృతే

పదాగ్రేణ క్షిప్త్వా రవితనయశంకాం పరిహరన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: హరిసుత-వధ-ప్రత్యయకృతే = వాలిని చంపటంలో నమ్మికకొరకు,

క్షిప, ఇతి వ్యాదిష్టామ్ = 'దీనిని విసరు.' అంటూ చూపబడ్డదానిని,

పురా, వాలి-క్షిప్తాం, నిరసు-పతితాం, దుందుభి-తనుం = మునుపు వాలిచేత విసరడి, నిర్జీవమై పడి ఉన్న దుందుభి శరీరాన్ని,

పద-అగ్రేణ, క్షిప్త్వా, రవితనయ-శంకాం, పరిహరన్ = ముంగాలితో ఎగురవిసరి, సుగ్రీవుడి శంకను పోగొట్టుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

38. భుజాభ్యాం వాలీ యా నసకృదభనక్ సప్త విపులాన్,

పురా, తాన్ సాలాన్ స్వప్రదర హతి భిన్నాంశ్చ విదధత్

వధే స్వారాట్సూనోః రవితనయశంకాం పరిహరన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురా, వాలీ, యాన్, సప్త, విపులాన్, సాలాన్, భుజాభ్యాం, అసకృత్, అభనక్ = పూర్వం వాలి, ఏ ఏడు పెద్ద మద్ది చెట్లను చేతులతో పలుమార్లు విరచాడో,

తాన్, సాలాన్, స్వ-ప్రదర-హతి-భిన్నాన్, చ, విదధత్ = ఆ మద్దులను తన బాణంతో కూడ భగ్నం చేస్తూ

స్వారాట్సూనోః, వధే, రవితనయ-శంకాం, పరిహరన్ = వాలివధం విషయంలో సుగ్రీవుడి

సందేహాన్ని పోగొట్టుతున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

39. కృతాహ్వానం యోద్ధుం సురపతిసుతేనాత్మవచనాత్,
భృశం విద్ధం పశ్యన్నపి రవిసుతం విద్రుతమపి
అముక్తేషు ర్భ్రాతృద్వయసదృశతామోహితమనాః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఆత్మ-వచనాత్, యోద్ధుం, కృత-ఆహ్వానం, రవిసుతం =తన మాట మేరకు పోరికి పిలుపు నిచ్చిన సుగ్రీవుడు (=సుగ్రీవుడిని)

భృశం, విద్ధం, విద్రుతం, అపి, పశ్యన్ = బాగ దెబ్బతినగ(=కొట్టబడిన వానిని), పారిపోగా కూడ, చూస్తూ,

భ్రాతృ-ద్వయ-సదృశతా-మోహిత-మనాః = సోదరుల ఇద్దరి సరూపతవలన తికమక పడి (=మోహితమైన మనసు గలవాడు),

అ-ముక్త-ఇషుః = బాణం వదలకుండ ఉన్న (= అముక్తమైన ఇషువు గలవాడు),

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

40. విషణ్ణం సుగ్రీవం కథితశరమోక్షాన్వితభయం
పున ర్యోద్ధుం గచ్ఛే త్యసకృదభయోక్తై రనునయన్,
అభిజ్ఞానం కణ్ఠే ససుమగజపుష్పీం నిహితవాన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: విషణ్ణం, సుగ్రీవం= బాధపడ్డ సుగ్రీవుడిని,

కథిత-శర-మోక్ష-అన్విత-భయం=బాణ వేయటంలో ఉన్న అపాయాన్ని గురించి చెప్పి (=చెప్పబడ్డ శర...భయం గలవానిని),

పునః, యోద్ధుం, గచ్ఛ, ఇతి, అభయ-ఉక్తైః, అసకృత్, అనునయన్ = 'మరల పోరటానికి పో.' అని, పలుమార్లు భయం తీర్చే మాటలతో అనునయిస్తూ,

కణ్ఠే, అభిజ్ఞానం, స-సుమ-గజపుష్పీం, నిహితవాన్ = సుగ్రీవుడి మెడలో గురుతుగా పూచిన గజపుష్పి తీగను ఉంచిన (గజపుష్పీ = నాగకేసరం)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

41. జితభ్రాత్రా ఉఽహ్వానం సపది కృత మాకర్ణ్య నగరాత్-
బహిర్యాతం క్రోధా దనుజహననార్థం హరిసుతం
తరుచ్ఛన్నః పశ్యన్ సహ సహజసుగ్రీవసచివైః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జిత-భ్రాత్రా,సపది, కృతం, ఆహ్వానం, ఆకర్ణ్య, క్రోధాత్ = ఓటమిపాలైన తమ్ముడు వెనువెంటనే చేసిన యుద్ధాహ్వానాన్ని విని, కోపంతో,

అనుజ-హనన-అర్థం, నగరాత్, బహిః, యాతం, హరిసుతం= తమ్ముడిని చంపటానికి నగరంనుండి వెలువడ్డ వాలిని,

సహజ-సుగ్రీవ-సచివైః, సహ, తరు-ఛన్నః, పశ్యన్ = తమ్ముడితోను, సుగ్రీవుడి మంత్రులతోను కలసి చెట్లమాటున ఉండి చూస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

42. నియుద్ధే సుగ్రీవే మహతి బలవద్వాలిబలతః

ప్రహీణే నిశ్శక్తే సభయ మసకృత్పశ్యతి దిశః

శరం ముంచన్నేకం హృదయదళనం వాలిని హఠాత్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మహతి, నియుద్ధే, బలవత్-బాలి-బలతః = గొప్ప బాహుయుద్ధంలో, బలవంతుడైన వాలి బలానికి

సుగ్రీవే, ప్రహీణే, నిః-శక్తే = సుగ్రీవుడు లొచ్చుపడి, బలం ఉడిగి, (సతి సప్తమి)

సభయం, అసకృత్,పశ్యతి, దిశః= భయంతో మాటిమాటికి దిక్కులు చూస్తూ ఉండగా, (సతి సప్తమి)

హఠాత్, వాలిని, హృదయ-దళనం, ఏకం, శరం, ముంచన్ = అకస్మాత్తుగా వాలిమీద, గుండెను చీల్చే ఒక బాణాన్ని వదలుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

43. రణే ఽన్యేనాసక్తే మయి శర మధర్మేణ విధినా

ప్రయోక్తుం యుక్తం తే కథ మితి కపీశస్య వదతః

అధర్మే ఽధర్మం త్వ య్యుచిత మితి వాక్యం ప్రతివదన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అన్యేన, రణే, ఆసక్తే, మయి = 'మరొకడితో యుద్ధంలో తగులుపడి ఉన్న నా మీద...'

అధర్మేణ, విధినా, శరం, ప్రయోక్తుం, తే, కథం, యుక్తం, ఇతి, కపి-ఈశస్య,వదతః = 'అధర్మ

రీతితో బాణం వేయటం నీకు ఎట్ల తగును?' అంటూ ఉన్న వాలికి,

అ-ధర్మే, త్వయి, అధర్మం, ఉచితం, ఇతి, వాక్యం ప్రతివదన్ = 'అధర్ముడవైన నీపట్ల అధర్మం తగినదే.' అనే మాటను సమాధానంగా చెపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

44. సమాశ్వాస్య ప్రాణేశ్వరవధశుచో వాలిగృహిణీం
    రుదంతం సుగ్రీవం స్వయమివ కృతా దగ్రజవధాత్
    కపీనాం తం కుర్వ న్నధిపతి ముదారః సఫలవాక్,
    అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రాణేశ్వర-వధ-శుచః, వాలి-గృహిణీం, సమాశ్వస్య = పతివధశోకంవలన తారను, ఓదార్చి,

స్వయం, ఇవ, కృతాత్, అగ్రజ-వధాత్, రుదంతం, సుగ్రీవం,సమాశ్వస్య = తానై చేసినట్లున్న అగ్రజవధకు దుఃఖిస్తున్న సుగ్రీవుడిని ఓదార్చి,

స-ఫల-వాక్ = మాట నిలుపుకొనినవాడై, (=సఫలమైన వాక్కు గలవాడు),

తం, కపీనాం, పతిం, కుర్వన్, ఉదారః = అతడిని (= సుగ్రీవుడిని) వానరులకు రాజును చేస్తున్న ఉదారుడైన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

45. శరద్వర్షం కర్తుం జనకతనయాన్వేషణ మితి
    ప్రతీక్షాం కుర్వన్ ప్రస్రవణగిరి మాశ్రిత్య నివసన్

హృది ధ్యాయన్ సీతాం విరహవివశత్వాకులమనాః

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జనకతనయా-అన్వేషణం, శరది, కర్తుం, అర్హం, ఇతి= సీతను వెదకటం అనేది శరత్కాలంలో చేయదగ్గది, అని,

ప్రస్రవణ-గిరిం, ఆశ్రిత్య, నివసన్, ప్రతీక్షాం, కుర్వన్ = ప్రస్రవణం అనే కొండను చేరి ఉంటూ, ఎదురు చూస్తూ,

విరహ-వివశత్వ-ఆకుల-మనాః, హృది, సీతాం, ధ్యాయన్ = ఎడబాటుతో వల్లదప్పి కలగిన మనస్సుతో, హృదయంలో సీతను తలచుకొంటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

46. అకార్యప్రారంభే కథితసమయే సూర్యతనయే,

నుదన్ తం కార్యార్థం పరుషవచనై ర్భ్రాతృముఖతః,

ప్రసాదస్యే వోచ్చైః పద ముచితకోపస్య చ భవన్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కథిత-సమయే, సూర్యతనయే, అ-కార్య-ప్రారంభే = అనుకొన్న సమయానికి సుగ్రీవుడు పని మొదలుపెట్టకపోవటంతో (ఇక్కడ సతి సప్తమి),

భ్రాతృ-ముఖతః, పరుష-వచనైః,తం, కార్యార్థం, నుదన్ = తమ్మునిద్వారా కఠినమైన మాటలతో అతడిని కార్యార్థం ప్రేరేపిస్తూ,

ఉచ్చైః, ప్రసాదస్య, పదం, ఇవ, ఉచిత-కోపస్య, చ, పదం, భవన్ = గొప్ప అనుగ్రహానికి తావైనట్లు,

తగ్గ కోపానికి కూడ నెలవౌతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

47. కపీన్ సుగ్రీవాజ్ఞావశసముపయాతాన్ కుశలినో
విసృష్టాన్ సీతార్థం దిశి దిశి విలోక్యోత్సుకహృదా
భృశం హృష్టో మాసావధికృతపునఃప్రాప్తినియమాన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సుగ్రీవ-ఆజ్ఞా-వశ-సముపయాతాన్, కుశలినః, కపీన్ = సుగ్రీవుడి ఆనతికి కట్టుబడి వచ్చి చేరిన నేర్పరులైన వానరులను,

మాస-అవధి-కృత-పునః-ప్రాప్తి-నియమాన్ = నెలలోపల మరలిరావాలని నియమం పెట్టినవాళ్ళను (=నెల గడువుగా చేయబడ్డ తిరుగురాక నియమం గలవాళ్ళను)

సీతా-అర్థం, దిశి, దిశి, విసృష్టాన్ = సీతకొరకు అన్ని వైపుల పంపబడ్డ వాళ్ళను,

ఉత్సుక-హృదా, విలోక్య, భృశం, హృష్టః = కుతూహలంగల మనస్సుతో చూచి, ఎంతో సంతసపడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

48. అగస్త్యాశాం గచ్ఛ త్యథ హరిసమూహేఽంగదముఖే
మరుత్సూనున్యస్తోర్మిక ఉదితబాష్పో వికలధీః,
అభిజ్ఞానాయేదం దిశ జనకజాయై ఇతి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, అంగద-ముఖే, హరి-సమూహే, అగస్త్య-ఆశాం, గచ్ఛతి = తరువాత, అంగదుడు

నేతగా వానరబృందం దక్షిణదిక్కుకు పోతూ ఉండగా (సతి సప్తమి),

మరుత్సూను-న్యస్త-ఊర్మికః = హనుమంతుడికి ఉంగరాన్ని అప్పగించి(= న్యస్తమైన ఊర్మిక గలవాడు),

ఉదిత-బాష్పః, వికల-ధీః = కన్నీటితో (=ఉదితములైన బాష్పములుగలవాడు), చెదరిన మనస్సుతో (వికలమైన మనసు గలవాడు),

ఇదం, సీతాయై, అభిజ్ఞానాయ, దిశ, ఇతి, వదన్ = 'దీనిని సీతకు గుర్తుగా చూపు.' అని చెపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

49\. ఉదక్ప్రత్యక్ప్రాగ్దిగ్గతకపిషు దావాద్రినగరే-
ష్వదృష్టోర్వీజాతే ష్వఫలవిభుకార్యేషు సమయే
పునఃప్రాప్తే, ష్వాశా మివ దధదవాగ్దిగ్గతకపి-
ష్వయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఉదక్-ప్రత్యక్-ప్రాక్-దిక్-గత-కపిషు = ఉత్తరానికి పశ్చిమానికి తూర్పునకు పోయిన వానరులు *(ఇక్కడ సతి సప్తమి)*

దావ-అద్రి-నగరేషు *(ఇది సప్తమి)*, అదృష్ట-ఉర్వీజాతేషు (ఇక్కడ సతి సప్తమి) = అడవులలో కొండలలో నగరాలలో సీత కనబడక (=చూడబడని సీత గలవారు),

దావ దవ శబ్దాలకు, కారుచిచ్చు అనే అర్థంలోనేకాని, అడవి అనే అర్థంలో వాడుక తక్కువ..

విఫల-విభు-కార్యేషు, సమయే, పునః, ప్రాప్తేషు = విఫలమైన రాజకార్యంతో సమయానికి తిరిగిరాగా (ఇక్కడ సతి సప్తమి*)* *(=* విఫలమైన కార్యం గలవారు),

అవాక్-దిక్-గత-కపిషు, ఆశాం, దధత్, ఇవ, అయోధ్యారామః= దక్షిణదిశకు పోయిన వానరులమీద, ఆశను నిలుపుకొన్నట్లు ఉన్న అయోధ్యారాముడు దయయా,మామ్,సంసృతిభయాత్,అవతు=దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

50. నతు ప్రత్యాయాతే కపివరగణే దక్షిణదిశాం
గతే,మాసే ఽతీతే,కిమిదమితి చింతాం హృది వహన్,
ప్రియా మే దృష్టావా కపిభి రథనోవేతి విమనాః,
అయోధ్యారామోమామవతుదయయాసంసృతిభయాత్.

టీక: దక్షిణ-దిశాం, గతే, కపి-వర-గణే = దక్షిణదిక్కుకు పోయిన కపివీరుల బృందం, (సతి సప్తమి)

మాసే, అతీతే, అపి, నతు, ప్రత్యాయాతే= నెల గడచిపోయినా కూడ రాకపోయేటప్పటికి (సతి సప్తమి),

కిం, ఇదం, ఇతి, హృది, చింతాం, వహన్ = 'ఇదేమిటి?' అని మనసులో దిగులు పెట్టుకొంటూ, మే, ప్రియా, కపిభిః దృష్టా వా, అథ, నో వా, ఇతి, విహ్వల-మనాః,అయోధ్యారామః= సీతను వానరులు చూచారా లేక చూడనే లేదా అని వికలమనస్కుడై ఉన్న అయోధ్యారాముడు, దయయా,మామ్,సంసృతిభయాత్,అవతు= దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

*** ఇతి

కిష్కింధాకాణ్డః (45) ***

-*-

అయోధ్యారామే

అథ

సుందరకాణ్డః

1. అహన్యేకస్మిన్ ప్రస్రవణగిరికూటే ససహజః,
సుసుగ్రీవః స్థిత్వా సరయ ముపయాతే దధిముఖే
కపౌ కిష్కింధారాణ్మధువనపతౌ 'కోన్వి' తి వదన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఏకస్మిన్, అహని, స-సహజః, స-సుగ్రీవః, ప్రస్రవణ-గిరి-కూటే, స్థిత్వా = ఒకనాడు, ప్రస్రవణగిరి సానువు మీద, తమ్ముడితోను సుగ్రీవుడితోను కలసి ఉండి,
కిష్కింధా-రాట్-మధువన-పతౌ, దధిముఖే,కపౌ, స-రయం, సముఖం, ఉపయాతే = కిష్కింధ ఏలికల మధువనానికి పాలకుడైన దధిముఖుడు అనే వానరుడు తొందర తొందరగా సన్నిధికి రాగా (సతిసప్తమి),
కః, ను, ఇతి, వదన్ = 'ఎవరబ్బా?' అని అంటున్న
(మూలరామాయణంలో ఈ మాట లక్ష్మణుడు సుగ్రీవుడితో అంటాడు, 'ఈ వనపాలకుడు ఏమంటున్నాడు?' అని.)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

2. అకస్మాదాయాతైః పవనతనయాద్యైః కపివరై-
రవార్యై రుత్సిక్తై ర్ద్రుతమధుభి రస్మి ప్రమ్మదితః,
ససుగ్రీవః శృణ్వన్ దధిముఖవచాం స్యేవ ముదితా-

న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పవనతనయ-ఆద్యైః, కపి-వర్యైః, అకస్మాత్, ఆయాతైః, అవార్యైః, ఉత్సిక్తైః, హృత-మధుభిః = 'హనుమంతుడు మొదలైన కపివీరులు హఠాత్తుగా వచ్చి, ఆపినా ఆగక, రెచ్చిపోయి, తేనెలను కాజేసి...'

ప్రమృదితః, అస్మి = 'నన్ను చిదుకగొట్టారు.'

(=వారిచేత నలగగొట్టబడ్డాను.)

ఏవం, ఉదితాని, దధిముఖ-వచాంసి, స-సుగ్రీవః, శృణ్వన్ =ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ దధిముఖుడి మాటలను, సుగ్రీవుడితో కలసి వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

3. అమత్వా రాజాజ్ఞాం కృతనియమ ముల్లంఘితవతః
త్వదీయానప్యేతా నవినయజుషో దణ్డయ విభో!
ససుగ్రీవః శృణ్వన్ దధిముఖవచాం స్యేవ ముదితా-
న్యయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రాజ-ఆజ్ఞాం, అమత్వా, కృత-నియమం, ఉల్లంఘితవతః, అవినయజుషః, ఏతాన్ =' రాజు ఆనతిని పట్టించుకొనక, పెట్టిన నియమాన్ని ఉల్లంఘించి, అవినయాన్ని చూపిన వీరిని...'

త్వదీయాన్, అపి, దణ్డయ, విభో! = ' నీ వారే ఐనప్పటికి, దండించు స్వామీ!'

(పైన ఉన్న విశేషణాలన్ని ద్వితీయలో ఉన్నవి. తెలుగులో సుగమమైన అర్థంకోసం ప్రథమలోనికి మార్చాను.)ఏవం, ఉదితాని, దధిముఖ-వచాంసి, స-సుగ్రీవః, శృణ్వన్ =ఈ విధంగా చెప్పబడ్డ దధిముఖుడి మాటలను, సుగ్రీవుడితో కలసి వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

4. కృతం స్యాత్ కార్యం త్తై ర్యదిద మనిదంపూర్వచరితం
కృతం రాజాజ్ఞాతిక్రమణమపి తన్మర్షిత మితి
సహర్షే సుగ్రీవే వదతి ముదిత స్తస్య వచనైః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: త్తైః, కార్యం, కృతం, స్యాత్ ='వాళ్ళు పనిని చేసి ఉండవచ్చు.. '
(= 'పని, చేయబడ్డది కావచ్చు'. విభక్తులు మార్చితే తెలుగు అర్థం సుగమం.)
యత్, అనిదంపూర్వచరితం, ఇదం, రాజ-ఆజ్ఞా-అతిక్రమణం, అపి, కృతం= '(=ఎందువలనైతే) దానివలన ఇంతకుముందు చేయని ఈ 'రాజాజ్ఞను దాటటం' అనే దానిని కూడ చేసారు...'
తత్, మర్షితం, ఇతి, సుగ్రీవే, సహర్షే, వదతి = 'అది క్షమించబడ్డది.' అని సుగ్రీవుడు సంతోషంతో చెపుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి),
తస్య, వచనైః, ముదితః = ఆ సుగ్రీవుడి మాటలకు సంతసించిన
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

5. అహో దృష్టా సీతే త్యసకృదుదితోద్ఘోషణరవై-
రుపాయాంతం దృష్ట్వా సహా సహచరై ర్వాయుతనయం
స్తుతః సఖ్యా భ్రాత్రా జయసి విజయస్వేతి నితరామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అహో! దృష్టా, సీతా, ఇతి, అసకృత్-ఉద్ఘోషణ-రవైః = = 'ఓహో! కనబడ్డది సీత! ' అని పలుమార్లు పెట్టే కేకల శబ్దాలతో,

సహచరైః, సహ, ఉపాయాంతం, వాయుతనయం, దృష్ట్వా = తోటివారితో కలసి దగ్గరకు వస్తున్న హనుమంతుడిని చూచి,

సఖ్యా, భ్రాత్రా, జయసి, విజయస్వ, ఇతి, నితరాం, స్తుతః = మిత్రుడిచేత, తమ్ముడిచేత , 'జయం, జయం' అని మిక్కిలిగా పొగడబడ్డ (=జయించుము.)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

6. సహర్షోత్సాహోక్తిప్రతినినదపూర్ణాఖిలదిశమ్
హనూమత్యాయాతే కపిగణయుతే స్వీయసవిధం
ప్రభో! దృష్టేత్యుక్త్వా చరణవినతే హర్షులమనాః
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: స-హర్ష-ఉత్సాహ-ఉక్తి-ప్రతినినద-పూర్ణ-అఖిల-దిశమ్ = సంతోషంతోను ఉత్సాహంతోను పలికే మాటల మారుమ్రోతలతో దిక్కులన్ని నిండేటట్లు,

కపి-గణ-యుతే, స్వీయ-సవిధం, ఆయాతే, హనూమతి = వానరబృందంతో సహ కలసి తన సన్నిధికి వచ్చి హనుమంతుడు (సతి సప్తమీ)

ప్రభో! దృష్టా, ఇతి, ఉక్త్వా, చరణ-వినతే = 'ప్రభూ! కనబడ్డది!' అని చెప్పి, పాదాలమీద వ్రాలగా (సతి సప్తమీ),

హర్షుల-మనాః = సంతోషంతో ఉప్పొంగిపోయిన మనసుగలవాడైన (= హర్షులమైన మనసు గలవాడు)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

7. భవద్విశ్వాసార్థం నృపతనయ! చూడామణి రయం

తయా దత్తేత్యుక్త్వా దదతి హనుమ త్యుజ్జ్వలమణిం,
గృహీత్వా తం పశ్యన్ స్వయమివసతీం తాముపగతామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: నృపతనయ! = ' రాజపుత్ర!..'

భవత్-విశ్వాస-అర్థం, తయా, అయం, చూడామణిః,దత్తః,ఇతి, ఉక్త్వా = నీ నమ్మికకోసం ఆమె ఈ శిరోమణిని ఇచ్చింది.' అని చెప్పి (= మణి ఈయబడ్డది.) ,

ఉజ్జ్వల-మణిం, హనుమతి, దదతి, గృహీత్వా, = ధగధగలాడే మణిని హనుమంతుడు ఇస్తూ ఉండగా(సతి సప్తమీ) అందుకొని,

స్వయం, ఉపగతాం, తాం, సతీం,ఇవ , తం, పశ్యన్ = సాక్షాత్తు చెంతచేరిన ఆ భార్యనే చూచినట్లు ఆ మణిని చూస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

8. దృశో రానందాశ్రుస్రుతివికలయో ర్వాయుతనయం
ప్రశంసన్ ' క్వాస్తే సా కథ మితి వద బ్రూహి సుమతే! '
ఇతి ప్రీత్యా పృచ్ఛన్ ధరణితనయాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: దృశోః, ఆనంద-అశ్రు-స్రుత్-వికలయోః = కళ్ళు, ఆనందబాష్పాలు కారుతూ వికలమై ఉండగా (సతి సప్తమి)

వాయుతనయం, ప్రశంసన్ = హనుమంతుడిని మెచ్చుకొంటూ,

సుమతే! సా, క్వ, ఆస్తే, కథం, ఆస్తే, ఇతి, వద = ' బుద్ధిశాలీ! ఆమె ఎక్కడ ఉన్నది? ఎలా

ఉన్నది? అనేది చెప్పు.'

ఇతి, ప్రీత్యా, ధరణితనయా-అన్వేషణ-కథామ్, పృచ్ఛన్ = అని, సంతోషంతో సీతాన్వేషణనుగురించిన విషయాన్ని అడుగుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

9. వయం స్వామ్యాదేశాత్ పురవనగిరీన్ దక్షిణదిశి
ప్రచిన్వంతో యాతాః సలిలనిధితీరం విమనసః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

(అత ఊర్ధ్వం, రామం ప్రతి హనుమతో వాక్యం, ఆసప్తతితమశ్లోకం, ద్వాషష్టిభిః)

టీక: స్వామి-ఆదేశాత్, వయం, దక్షిణ-దిశి, పుర-వన-గిరీన్, ప్రచిన్వంతః ='ప్రభువు ఆనతిచొప్పున మేము దక్షిణదిక్కున ఊళ్ళు, అడవులు, కొండలు, వెదకుతూ...,'

విమనసః, సలిలనిధి-తీరం, యాతాః = 'మనసులు చెదరిపోయి ఉండి, సముద్రపు ఒడ్డుకు వెళ్ళాము.' (అప్పటిదాక సీతను కనిపెట్టలేకపోవటంవలన విమనస్కత.)

ఇతి,ధరణితనయా-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

ఇక్కడనుండి *70* వ పద్యంవరకు, *62* పద్యాలలో, రాముడితో హనుమంతుడు చెప్పే మాటలు.

10. తతః ఖిన్నా నస్మాన్ జలధితరణోపాయరహితాన్

ఉపేతః సంపాతి ర్జరఠవిహగః పక్షవికలః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః, జలధి-తరణ-ఉపాయ-రహితాన్, ఖిన్నాన్, అస్మాన్ = 'తరువాత, సముద్రం దాటటానికి ఉపాయం తోచక దిగులుగా ఉన్న మా దగ్గరకు...'

పక్ష-వికలః, జరఠ-విహగః, సంపాతిః, ఉపేతః =' రెక్కలు లేని ముదుసలి పక్షి ఐన సంపాతి వచ్చాడు.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

11. జటాయోః స భ్రాతా కిల సహజనామశ్రుతివశాత్
వివాదేష్వస్మాకం కిమిదమితి సోఽస్మానుపగతః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సః, జటాయోః, భ్రాతా, కిల = 'ఆ సంపాతి, జటాయువుకు అన్న అట!...'

అస్మాకం, వివాదేషు, సహజ-నామ-శ్రుతివశాత్ = 'మా సంభాషణలలో తమ్ముడి పేరు వినటంతో...'

కిం, ఇదం, ఇతి, సః, అస్మాన్, ఉపాగతః =' 'ఏమిటి ఇది?' అని, అతడు మా దగ్గరకు వచ్చాడు.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు

చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

12. దశాస్యేన భ్రాతా నిహత ఇతి సీతా మపహృతా
విదిత్వా సంపాతి ర్వ్యలప దనుజప్రేమవివశః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సీతాం, అపహృతా, దశాస్యేన, భ్రాతా, నిహతః, ఇతి, విదిత్వా=' సీతను హరిస్తున్న రావణుడిచేత తన తమ్ముడు చంపబడ్డాడని తెలుసుకొని,
అనుజ-ప్రేమ-వివశః, సంపాతిః, వ్యలపత్.= తమ్ముడిమీద ప్రేమతో వల్లదప్పిన సంపాతి దుఃఖించాడు.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

13. నిరీక్షేఽహం యుష్మాన్ మునివచన మాలంబ్య సుచిరాత్
సమాయాతా యూయం ప్రియ మితి చ సంపాతి రవదత్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ముని-వచనం, ఆలంబ్య, సుచిరాత్, అహం,యుష్మాన్, నిరీక్షే = 'ముని మాటను

నమ్ముకొని ఎప్పటినుండో నేను మీకొరకు ఎదురు చూస్తున్నాను...'
('రామకార్యార్థం వచ్చిన వానరులకు సాయపడ్డప్పుడు, కాలిపోయి ఉన్న నీ రెక్కలు తిరిగి మొలుస్తాయి.' అని సంపాతికి నిశాకరుడు అనే ముని చెప్పాడు.)
యూయం, సమాయాతాః, ప్రియం, ఇతి, చ, సంపాతిః, అవదత్ = ' మీరు వచ్చారు. సంతోషం.' అనికూడ సంపాతి అన్నాడు.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

14. పురా య న్నిర్దగ్ధం ప్రభవతి పునః పక్షయుగళం
భవత్ప్రేయఃఖ్యానా న్మమ తదితి సంపాతి రవదత్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యత్, పక్ష-యుగళం, పురా, నిర్దగ్ధం, తత్ = ఏ రెక్కల జంట మునుపు పూర్తిగా కాలిపోయిందో, ఆ రెక్కల జంట,
భవత్-ప్రేయః-ఖ్యానాత్, మమ, పునః, ప్రభవతి, ఇతి, సంపాతిః, అవదత్= మీకు ఇష్టమైన దానిని చెప్పటంవలన నాకు మరల కలుగుతుంది.' అని సంపాతి చెప్పాడు.
ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

15. దశగ్రీవః సీతాం సలిలనిధిమధ్యే నిహితవాన్

నగర్యాం లంకాయాం స్వయమితి చ సంపాతి రవదత్

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాన్వేషణకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశగ్రీవః, స్వయం, సీతాం ='రావణుడు తాను సీతను…'

సలిలనిధి-మధ్యే, లంకాయాం, నగర్యాం, నిహితవాన్ ఇతి, చ, సంపాతిః, అవదత్ ='సముద్రం మధ్య లంకానగరంలో ఉంచాడు.' అని కూడ సంపాతి చెప్పాడు.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

16. అయం తీర్ణో వార్ధి ర్యది, జనకజా దృశ్యత ఇతి

బ్రువాణః సంపాతి ర్నవజనితపక్షో వ్యడయత,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాన్వేషణకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అయం, వార్ధిః, తీర్ణః, యది, జనకజా, దృశ్యతే, ఇతి, బ్రువాణః, సంపాతిః =" 'ఈ సముద్రాన్ని దాటితేగనుక సీత కనబడుతుంది.' అని చెపుతూనే సంపాతి (=దాటబడ్డదైతే), నవ-జనిత-పక్షః, వ్యడయత = అప్పుడే మొలచిన రెక్కలతో మెల్లగా ఎగిరిపోయాడు.'

ఇతి, ధరణితనయా-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన

సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

17. హనూమన్ త్వం శక్త స్తరితు ముదధిం యోజనశత-
స్తృతం తూర్ణం యాహీ త్యవదదథ మాం భల్లుకపతిః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ జలధితరణే మారుతికథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ= 'తరువాత...'

హనూమన్! యోజన-శత-స్తృతం, ఉదధిం, తరీతుం, త్వం, శక్తః. = 'హనుమంతా! నూరుయోజనాలకు వ్యాపించి ఉన్న సముద్రాన్ని దాటటానికి నీవు సమర్థుడవు....'

తూర్ణం, యాహి, ఇతి = 'తొందరగా వెళ్ళు. అని...'

భల్లుకపతిః, మాం, అవదత్ = 'భల్లూకరాజైన జాంబవంతుడు నాతో అన్నాడు.'

ఇతి, జలధి-తరణే-మారుతి-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా, సముద్రాన్ని దాటే విషయంలో హనుమంతుడు చెప్పే విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

18. సమాలంబ్యార్యోక్తిం మయి తవ చ కారుణ్య మతులం,
మయా తీర్ణః కంధిః పథి సురకృతం శోధన మపి.
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ జలధితరణే మారుతికథామ్.
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఆర్య-ఉక్తిం, చ, మయి, తవ, అ-తులం, కారుణ్యం, చ, సమాలంబ్య = 'పెద్దాయన మాటను, నాపట్ల నీకు ఉన్న సాటి లేని దయను, నమ్ముకొని...'

మయా, కంధిః, తీర్ణః ='నేను సముద్రాన్ని దాటాను (=దాటబడ్డది) ....'

పథి, సుర-కృతం, శోధనం, అపి, తీర్ణం= దారిలో దేవతలు చేసిన పరీక్షనుకూడ దాటాను (=దాటబడ్డది).'

ఇతి, జలధి-తరణే-మారుతి-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా, సముద్రాన్ని దాటే విషయంలో హనుమంతుడు చెప్పే విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

19. తథోల్లంఘ్యాంభోధిం దినపరిణతౌ సూక్ష్మవపుషా

శనై ర్లంకాద్వారం ప్రతి సమవతీర్ణో ఉభవ మహమ్

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ జలధితరణే మారుతికథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా, అంభోధిం, ఉల్లంఘ్య, దిన-పరిణతౌ, సూక్ష్మ-వపుషా = 'అలా సముద్రాన్ని దాటి, సాయంసమయానికి, చిన్న దేహంతో...'

లంకా-ద్వారంప్రతి, శనైః, సమతీర్ణః, అభవమ్ = 'లంకానగరపు వాకిటి దగ్గర మెల్లగా దిగాను.'

ఇతి, జలధి-తరణే-మారుతి-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా, సముద్రాన్ని దాటే విషయంలో హనుమంతుడు చెప్పే విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

20. ప్రవేశం రుంధానా మసురపురశక్తిం బలవతీం

ప్రహృత్య స్త్రీరూపాం దశముఖపురీం ప్రావిశమహమ్

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ జలధితరణే మారుతికథామ్.

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రవేశం, రుంధానాం, స్త్రీ-రూపాం, బలవతీం, అసుర-పుర-శక్తిం, ప్రహృత్య = ' ప్రవేశాన్ని అడ్డగిస్తున్న, స్త్రీరూపంతో ఉన్న బలవంతురాలైన, ఆ రాక్షసనగరదేవతని దెబ్బతీసి...'
అహం, దశముఖ-పురీం, ప్రావిశమ్ = 'నేను, రావణుడి నగరంలో (లంకలో) ప్రవేశించాను.'
ఇతి, జలధి-తరణే-మారుతి-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా, సముద్రాన్ని దాటే విషయంలో హనుమంతుడు చెప్పే విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

21. పురే సౌధే సౌధే పథి పథి నిశీథావధి చరన్

క్వవా సీతా గుప్తే త్యకరవ మథాన్వేషణ మహమ్

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాన్వేషణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, అహం, పురే, పథి. పథి, సౌధే, సౌధే, నిశీథ-అవధి,చరన్ = 'ఆ తరువాత నేను, నగరంలో వీధి వీధిన, ప్రతి మేడలో, అర్ధరాత్రివరకు తిరుగుతూ...'
సీతా, క్వ, గుప్తా, వా, ఇతి, అన్వేషణమ్, అకరవమ్ =' సీత ఎక్కడ దాచబడ్డదో అని అన్వేషణ చేసాను.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

22. అశోకాఖ్యోద్యానే బహువిటపిరమ్యే ఉహ మచరమ్
విచిన్వన్ సీతార్థం కృతిసఫలతేచ్ఛాం హృది వహన్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాన్వేషణకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: కృతి-సఫలతా-ఇచ్ఛాం, హృది, వహన్, అహం= 'కార్యసాఫల్యంమీద కోరిక మనసున పెట్టుకొని, నేను,

సీతా-అర్థం, విచిన్వన్, బహు-విటపి-రమ్యే, అశోక-ఆఖ్య-ఉద్యానే, అచరమ్ =' సీతకోసం వెదకుతూ, పలుచెట్లతో అందంగా ఉన్న అశోకం అనే పేరున్న నగరితోటలో తిరిగాను.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదిత-అన్వేషణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాన్వేషణవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

23. తరోర్మూలే ఉపశ్యమ్ క్వచి దతికురూపాసురసతీ-
వృతాం సీతాం దీనాం వృకగణపరీతా మివ మృగీమ్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: క్వచిత్, తరోః, మూలే= ' ఒకానొకచోట, చెట్టు మొదట...'

అతి-కురూప-అసుర-సతీ-వృతాం=చాల వికృతరూపాలతో ఉన్న అసురస్త్రీలచేత

చుట్టుకొనబడి...'

వృక-గణ-పరీతాం, మృగీం, ఇవ, సీతాం, అపశ్యమ్ ='తోడేళ్ళ గుంపుచేత చుట్టుముట్టబడి ఉన్న లేడిలాగ ఉన్న సీతను చూచాను.'

ఇతి, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

24. అహో! కిం బ్రూమః! సా కథమపి సజీవా తవకృతే
కృశా ధూమాక్రాంతా ద్యుతివిరహితేవానలశిఖా
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్

టీక: అహో! కిం, బ్రూమః! = 'అయ్యో! ఏమి చెపుతాము!... '

ధూమ-ఆక్రాంతా, కృశా, ద్యుతి-విరహితా-అనల-శిఖా, ఇవ = పొగ క్రమ్మి, కడబట్టి, వెలుగు లేని మంట లాగ...'

సా, కథమపి, తవకృతే, సజీవా= 'ఆమె ఎలాగో ఒకలాగ నీకోసం ప్రాణాలతో ఉన్నది...'

ఇతి, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

25. నిశా కించిచ్ఛేషా రఘువర తదా, వృక్షపిహితో,
వ్రజేయం సీతాం తాం కథమితి సచింతో ఉభవ మహమ్

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రఘువర! తదా, నిశా, కించిత్-శేషా = ' రామా! అప్పటికి రాత్రి కొంచెం మిగిలి ఉన్నది...'

వృక్ష-పిహితః, అహం, తాం, సీతాం, కథం, వ్రజేయం, ఇతి, స-చింతః, అభవమ్ = 'చెట్ల మాటున ఉన్న నేను, ఆ సీతను ఎలా చేరటమా అని ఆలోచనలో పడ్డాను...(=ఆలోచన కలవాడను.)

ఇతి, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

26. క్షణే తస్మిన్ తత్ర స్వయ ముపగతః స్త్రీపరివృతో

దశాస్యః కామార్తో, మద ఇవ చలన్ మూర్తిసహితః

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తస్మిన్, క్షణే, కామ-ఆర్తః, దశాస్యః, స్త్రీ-పరివృతః ='ఆ సమయంలో, కామార్తుడైన రావణుడు, స్త్రీలు తన చుట్టూ ఉండగా...'

మూర్తి-సహితః, మదః, ఇవ, చలన్, తత్ర, స్వయం, ఉపగతః =' రూపుదాల్చి నడుస్తున్న మదములాగ, అక్కడకు తానే వచ్చాడు.'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

27. అవోచత్ 'సీతే మాం సదయ ముపగచ్ఛే'తి స వచః
తృణీకుర్వంతీ సా ధిగితి తమవోచత్ ప్రతివచః
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సః, ' సీతే! సదయం, మాం, ఉపగచ్ఛ.' ఇతి వచః, అవోచత్ = ఆ రావణుడు సీతతో, 'సీతా! దయగలిగి నన్ను చేరుకో.' అనే మాట అన్నాడు.

తం, తృణీకుర్వంతీ, సా, ధిక్, ఇతి, ప్రతివచః,అవోచ్చత్ = వాడిని గడ్డిపోచలాగ చూస్తూ ఆమె, 'ఛీ' అని సమాధానం చెప్పింది.'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

28. 'ద్విమాసాభ్యామూర్ధ్వం నతు భవసి, మాం గచ్ఛసి నచేత్'
ఇతి క్రోధేనోక్త్వా ఉగమ దసురరాట్ స్త్రీజనయుతః
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మాం, గచ్ఛసి న చేత్, ద్వి-మాసాభ్యాం, ఊర్ధ్వం, నతు, భవసి = 'నన్ను పొందకుంటే గనుక నీవు, రెండు నెలల తరువాత బ్రదుకనే బ్రదుకవు...'

ఇతి, క్రోధేన, ఉక్త్వా, అసుర-రాట్, స్త్రీ-జన-యుతః, అగమత్ = 'అని కోపంగా పలికి, రావణుడు స్త్రీలతో కలసి వెళ్ళిపోయాడు.'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

29. గతే తస్మిన్, సుప్తా స్వసురవనితాస్వ, ప్యవనిజామ్
 అసుత్యాగోద్యుక్తా మహ మథ సమేతుం వ్యవసితః,
 ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్
 అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తస్మిన్, గతే, అసుర-వనితాసు-అపి-సుప్తాసు = 'ఆ రావణుడు వెళ్ళగా (సతి సప్తమి), రాక్షసస్త్రీలుకూడ నిద్రించగా (సతి సప్తమి)...'

అథ, అసు-త్యాగ-ఉద్యుక్తాం, ధరణిజాం, సమేతుం, అహం, వ్యవసితః = 'ఆ పిమ్మట, ప్రాణాలను వదలటానికి సిద్ధపడ్డ సీతను చేరటానికి నేను సంసిద్ధుడనైనాను.'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

30. న శంకేత్తైషా మామసుర ఇతి మత్వేతి మనసా
 మయా త్వచ్చారిత్రం లలిత ముపగీతం ప్రథమతః

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఏషా, మాం, అసురః, ఇతి, మత్వా,మా శంకేత, ఇతి, మనసా = 'ఈమె నన్ను రాక్షసుడని తలచి అనుమానపడరాదనే ఉద్దేశంతో...'

ప్రథమతః, మయా, త్వత్-చారిత్రం, లలితం, ఉపగీతం =' మొదట నేను నీ చరిత్రాన్ని మృదువుగా ప్రసంగించాను.'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

31. శ్రుతే భర్తుర్నామ్ని శ్రుతిమధుని (ప్రియవచసి) మా మైక్షత సతీ,

గతో ఽహం ద్రాక్ తస్యాః సవిధ మవతీర్య ద్రుశిఖరాత్

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: శ్రుతి-మధుని, భర్తుః, నామ్ని, శ్రుతే, సతీ, మాం, ఐక్షత = 'చెవికి తెనె వంటి భర్త పేరు వినబడగా, ఆ పతివ్రత నన్ను చూచింది(స్సతి స్సప్తమి)...' (ప్రియవచసి=ఇష్టమైన మాట)

అహం, ద్రాక్, ద్రు-శిఖరాత్, అవతీర్య, తస్యాః, సవిధం, గతః = 'నేను గబాలున చెట్టుకొననుండి దిగి, ఆమె దగ్గరకు వెళ్ళాను...'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

32. ప్రియాలాపైః పృష్ట్వా నిరచినవమేషా ధరణిజే-

త్యథోక్త్వా త్వద్వృత్తం సకల మభయాం తా మకరవమ్,

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రియ-ఆలాపైః, పృష్ట్వా, ఏషా, ధరణిజా, ఇతి, నిరచినవమ్ = 'మంచిమాటలతో అడిగి, 'ఈమె సీత' అని నిశ్చయించుకొన్నాను....'

అథ, త్వత్-వృత్తం, సకలం, ఉక్త్వా, తాం, అభయాం, అకరవమ్ = ' తరువాత, నీ కథనతా చెప్పి ఆమెకు భయం పోగొట్టాను.(= భయం లేనిదానినిగా చేసాను.)'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

33. ప్రదత్తం తే ఉంగుళ్యాభరణ మథ తస్యై రఘుపతే!

తదాలోక్య ప్రీతా తవ ముఖమివాభూ త్తవ సతీ

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రఘుపతే! అథ, తే, అంగుళీ-ఆభరణం, తస్యై, ప్రదత్తం= 'రామా! తరువాత, నీ ఉంగరాన్ని ఆమెకు ఇచ్చాను (=నాచేత ఈయబడ్డది.)...'

తత్, ఆలోక్య, తవ, సతీ, తవ. ముఖం, ఆలోక్య, ఇవ, ప్రీతా, అభూత్. = ' ఆ ఉంగరాన్ని చూచి నీ భార్య, నీ ముఖాన్ని చూచినట్లుగా సంతోషపడ్డది.'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

34. తయా విశ్వాసార్థం తవ కథితకాకాక్షికథయా

శిరోరత్నం దత్తం, తదిద మధునా తే ఉర్పిత మిహ

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తవ, విశ్వాస-అర్థం='నీ నమ్మకంకోసం...'

కథిత-కాక-అక్షి-కథయా, తయా, శిరః-రత్నం, దత్తం= కాకి కంటి కథ చెప్పిన ఆమె (=చెప్పబడ్డ...కథ గలది), శిరోరత్నాన్ని ఇచ్చింది.(= ...చేత ఈయబడ్డది.)...'

ఇహ, అధునా, తే, అర్పితం, ఇదం, తత్ = 'ఇక్కడ ఇప్పుడు నీకు ఇచ్చిన ఈ రత్నం అదే.'

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

35. త్వయా సాక్షా ద్దృష్టం మయి కథ మయం రావణ ఇతి

ప్రభోః సర్వం బ్రూహీ త్యభణ దథ సా శోకవికలా

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అయం, రావణః, మయి, కథం, ఇతి, త్వయా, సాక్షాత్ దృష్టం = " 'ఈ రావణుడు నాపట్ల ఎలా ఉన్నాడన్నది నీవే స్వయంగా చూచావు (=నీచేత చూడబడ్డది.)..."

సర్వం, ప్రభోః, బ్రూహి. ఇతి, సా, శోక-వికలా, అభణత్ = 'అంతా స్వామికి చెప్పు.' అని ఆమె శోకంతో కలగిపోతూ చెప్పింది."

ఇతి, ప్రోక్తాం, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్,శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

36. కృతే కార్యే దేవ్యా అనుమతి మహం ప్రాప్య చ, పున-

ర్నివృత్త్యర్థం, కార్యం కిమపి కరణీయం గణితవాన్

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కృతే, కార్యే, = 'పని పూర్తి కాగా (=చేయబడగా. సతి సప్తమి)....'

పునః-నివృత్తి-అర్థం, దేవ్యాః, అనుమతిం, ప్రాప్య, చ= 'తిరిగి పోవటానికి తల్లి అనుమతిని తీసుకొనికూడ...'

కిమపి, కార్యం, కరణీయం, అహం, గణితవాన్ = 'ఒకానొక పనిని చేయవలసినదానినిగా నేను ఎంచుకొన్నాను.'

ఇతి, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన

సీతాదర్శనవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

37. వనధ్వంసా ద్రక్షఃపతిమనసి భీతిం జనయితుం
తరూన్ నైకాన్ భగ్నా నకరవ మహం కానపి వనే
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వన-ధ్వంసాత్, రక్షః-పతి-మనసి, భీతిం, జనయితుం, అహం = ' తోటను పాడు చేయటంవలన రావణుడి మనసులో భయం పుట్టించటానికి, నేను...'

వనే, కాన్, అపి, నైకాన్, తరూన్, భగ్నాన్, అకరవమ్ ='తోటలో ఏవో చాల చెట్లను విరుగగొట్టాను (=విరచబడ్డవానినిగా చేసాను).'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

38. దశాస్య స్తద్-జ్ఞాత్వా పరిజనముఖా న్మద్గ్రహణధీః
నిశాటానామష్టాయుతనికర మప్రేషయ దథ,
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, పరిజన-ముఖాత్, తత్,జ్ఞాత్వా, దశాస్యః, మత్-గ్రహణ-ధీః = ' ఆపైన,

సేవకులద్వారా దానిని (చెట్లను విరచటాన్ని) తెలుసుకొని రావణుడు, నన్ను బంధించే ఉద్దేశంతో... '

నిశాటానాం, అష్ట-అయుత-నికరం, అప్రేషయత్ = 'ఎనుబదివేల రాక్షసబృందాన్ని పంపాడు.'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

39. తదా ఽహం తాన్ హత్వా పునరపి రిపుత్రాసనధియా,
మహాంతం ప్రాసాదం ఘటఘటనినాదై రభజనమ్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా, అహం, తాన్, హత్వా, పునరపి, రిపు-త్రాసన-ధియా ='అప్పుడు నేను వాళ్ళను చంపి, మరల శత్రువులను వెరపించే ఉద్దేశంతో...'

మహాంతం, ప్రాసాదం, పటపట-నినాదైః, అభజనమ్ = 'పెద్ద మేడను, పటపటమనే శబ్దాలతో కూలగొట్టాను.'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

40. తతో రాజాజ్ఞప్తో మయి నిపతితో మంత్రితనయః

స జంబ్వాదిర్మాలీ, సపది యుధి తంచాప్యవధిషమ్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః, రాజ-ఆజ్ఞప్తః, మంత్రి-తనయః, మయి, నిపతితః = 'తరువాత, రాజు ఆనతిమీద, మంత్రి కొడుకు నా మీదకు వచ్చిపడ్డాడు....'

సః, జంబు-ఆదిః, మాలీ = ఆ వచ్చినవాడు జంబుమాలి.

(జంబు-ఆదిః, మాలీ =జంబుతో మొదలయ్యే మాలి. శిఖరిణి అనే గానుగలో పడితే, చిత్రకూటం, కుంభకర్ణుడు, జంబుమాలి మొదలైన పేర్లు ఇలానే చిన్నభిన్నం ఔతాయి.)

సపది, యుధి, తం, చ అపి, అవధిషమ్ = వెంటనే యుద్ధంలో వాడిని కూడ చంపాను.'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

41. తతః సప్తాయాతాః సచివతనయాః, పంచ చ తతో
విరూపాక్షాద్యా, స్తానపి యుధి రుషా ఽహం నిహతవాన్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః, సచివ-తనయాః,సప్త-ఆయాతాః = ' ఆ పిమ్మట, మంత్రికొడుకులు ఏడుగురు వచ్చారు...'

తతః, విరూపాక్ష-ఆద్యాః, పంచ చ ఆయాతాః = ఆ తరువాత, విరూపాక్షుడు మున్నగు

ఐదుగురు వచ్చారు....'

రుషా,అహం,తాన్,అపి, నిహతవాన్ = కోపంతో, నెను వాళ్ళను కూడ చంపివేసాను.'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

42. తతో మద్బంధార్థం సముపగతవాన్ రాక్షసపతేః
సుతః సాక్షా దక్షః, తమపి సహసా ఉహం క్షపితవాన్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః. మత్-బంధ-అర్థం, సాక్షాత్,రాక్షస-పతేః, సుతః, అక్షః, సముపగతవాన్ ='పిమ్మట, నన్ను బంధించటానికి, సాక్షాత్ రావణుడి కొడుకైన అక్షుడు వచ్చాడు....'

తం, అపి, అహ, సహసా, క్షపితవాన్ ='వాడినికూడ నేను వెంటనే చంపాను.'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

43. తదా ప్రాప్తో యోద్ధుం దశముఖసుత స్త్వింద్రజిదితి
ప్రచణ్డః సంగ్రామే నరసురసురారాతిభయదః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా = 'అప్పుడు...'

సంగ్రామే, ప్రచణ్డః, నర-సుర-సుర-అరాతి-భయదః= 'యుద్ధంలో ప్రచండుడు; నరులకు, దేవతలకు, అసురులకు భయం పుట్టించేవాడు...'

దశముఖ-సుతః, ఇంద్రజిత్, ఇతి, యోద్ధుం, సంప్రాప్తః = ' రావణుడి కొడుకు ఐన ఇంద్రజిత్తు అనేవాడు పోరటానికి వచ్చాడు.'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

44. ప్రయుక్తే బ్రహ్మాస్త్రే మయి హరిజితా ధాతృవరవాన్

అమోఘం తత్ కర్తుం వివశ ఇవ నిశ్చేష్ట మభవమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: హరిజితా, మయి, బ్రహ్మాస్త్రే, ప్రయుక్తే = ' ఇంద్రజిత్తు నా మీద బ్రహ్మాస్త్రాన్ని వేయగా (సతి సప్తమి)...'

ధాతృ-వరవాన్, అహం = 'బ్రహ్మ వరంగల నేను,

తత్, అమోఘం, కర్తుం, వివశః, ఇవ, నిశ్చేష్టం, అభవమ్ = ఆ అస్త్రాన్ని సార్థకం చేయటానికి, లోబడ్డవాడిలాగా కదలిక లేకుండ ఉన్నాను.'

ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

45. తథా లబ్ధం బద్ధ్వా బహువిధగుణై ర్మాం నరభుజః
భృశం ఘ్నంతః కాష్ఠైః సరయ మనయన్ రావణసభామ్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా, లబ్ధం, మాం, నర-భుజః = 'అలా దొరకిన నన్ను, రాక్షసులు...'
బహువిధైః, గుణైః, బద్ధ్వా, కాష్ఠైః, భృశం, ఘ్నంతః = ' రకరకాల త్రాళ్ళతో కట్టివేసి, కర్రలతో కొట్టుతూ...'
సరయం, రావణ-సభాం, అనయన్ =వేగంగా రావణుడి సభకు తీసుకొని వెళ్ళారు.'
ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

46. తదా ముక్తో ఽస్త్రేణా ప్యహ మనుగత స్తాన్ జడ ఇవ
స్వయం ద్రష్టుం రక్షః పతి మపి తదీయానపి జనాన్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రిపుపురవనధ్వంసనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా,అస్త్రేణ, ముక్తః, అపి, అహం= 'అప్పటికి అస్త్రంనుండి విముక్తుడనైనప్పటికి, నేను...'
రక్షః-పతిం, అపి, తదీయాన్, జనాన్, అపి, స్వయం, ద్రష్టుం= 'రావణుడిని, అతడికి

సంబంధించిన వాళ్ళను, ప్రత్యక్షంగా చూద్దామని....'
జడః, ఇవ,తాన్, అనుగతః = 'మూఢుడిలాగ(ఏమీ తెలియనట్లు) వాళ్ళవెంట వెళ్ళాను.'
ఇతి, రిపు-పుర-వన-ధ్వంసన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన శత్రునగరవనధ్వంసం విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

47. అపశ్యం భ్రాజంతం జలదమివ హేమాద్రిశిఖరే
 స్థితం హైమే పీఠే సదసి దశకణ్ఠం ససచివం
 ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
 అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: హేమ-అద్రి-శిఖరే, భ్రాజంతం, జలదం, ఇవ = 'మేరుగిరి శిఖరం మీద మెరసిపోతున్న మేఘంలాగ...'
సదసి, స-సచివం, హైమే, పీఠే, నిషణ్ణం, దశకంఠం, అపశ్యమ్ ='సభలో మంత్రులతోపాటు బంగరు గద్దె మీద కూర్చుండి ఉన్న రావణుడిని చూచాను.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

48. ప్రహస్త స్తన్యోక్త్యా న్యగద దుచితం మాం ప్రతి వచః
 ' కపే! కస్య త్వం? కః? కుత ఉపవనధ్వంసన ?మితి,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తస్య, ఉక్త్యా, ప్రహస్తః, మాం ప్రతి = " రావణుడి మాట చొప్పున, ప్రహస్తుడు నాతో (=నన్నుగురించి/నన్ను ఉద్దేశించి)..."

కపే!, త్వం, కః, కస్య? = 'వానరా! నీవు ఎవరవు? ఎవరివాడవు?..."

ఉపవన-ధ్వంసనం,కుతః, ఇతి, ఉచితం, వచనం,న్యగదత్ = " 'తోటను పాడు చేయటం ఎందుకు?' అని తగినట్లు అన్నాడు."

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

49. తదా నామగ్రాహం త్వమపి కపిరాజో ఽపి కథితః,

సఖిత్వం వాం ప్రోక్తం, ధరణితనయాన్వేషణ మపి

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా, త్వం, అపి, కపి-రాజః, అపి, నామ-గ్రాహం, కథితః = 'అప్పుడు, నిన్నుగురించి, సుగ్రీవుడిగురించి, పేరెత్తి మరీ చెప్పాను (=నీవు/సుగ్రీవుడు చెప్పబడ్డావు/డు.)...'

వాం, సఖిత్వం, ప్రోక్తం ='మీ మైత్రినిగురించి చెప్పాను (=చెప్పబడ్డది)...'

ధరణితనయా-అన్వేషణం, అపి, ప్రోక్తం='సీతాన్వేషణంగురించి కూడ చెప్పాను (=చెప్పబడ్డది).'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు

చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

50. అహం దూతో రామప్రణిహిత ఇహోత్తీర్ణజలధిః

హితం వక్ష్యే శ్రూయాః ఇతి భణితవాన్ రావణ మహమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అహం, ఇహ, రామ-ప్రణిహితః, దూతః = 'నేను ఇక్కడకు రాముడు పంపిన దూతను (=రామునిచేత పంపబడ్డ దూతను)... '

ఉత్తీర్ణ-జలధిః, (అస్మి) = సముద్రాన్ని దాటి(నవాడను) వచ్చాను....'

హితం, వక్ష్యే, శ్రూయాః, ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్= 'మేలు చెపుతాను, విను.' అని నేను రావణుడితో అన్నాను.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

51. కథం యుక్తం రాజ్ఞ స్తవ పరకళత్రాపహరణం

ప్రజస్యస్మా న్నిందా మితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రాజ్ఞః, తవ, పర-కళత్ర-అపహరణం, కథం, యుక్తం? = ' రాజవైన నీకు, మరొకరి భార్యను అపహరించటం ఎట్లా తగును?...'

అస్మాత్, నిందాం, వ్రజసి,ఇతి, అహం, రావణం,భణితవాన్ = 'దీనివలన నిందను పొందుతావు.' అని నేను రావణుడితో అన్నాను.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

52. కృతం దోషం జ్ఞాత్వా స్వయ మపహృతా మర్పయ పున-
ర్నృపా యైషాం సీతా మితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కృతం, దోషం, జ్ఞాత్వా ='చేసిన (=చేయబడ్డ) తప్పును తెలుసుకొని...'

అపహృతాం, ఏషాం, సీతాం, నృపాయ, స్వయం,పునః, అర్పయ = 'అపహరించిన ఈ సీతను, రాముడికి స్వయంగా నీవే తిరిగి అప్పగించు....'

ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్ = 'అని, నేను రావణుడితో చెప్పాను.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

53. న యావ ల్లంకాం తే పథి పథి నిరుంధంతి కపయః

త్యజే స్త్వావ త్సీతా మితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యావత్,తే, లంకాం, పథి,పథి, కపయః, న, నిరుంధంతి = ఎంతలో నీ లంకను వీథి వీథిన వానరులు ముట్టడించరో...'

తావత్, సీతాం, త్యజేః = 'అంతలోపల సీతను వదలిపెట్టు...'

(=వానరులు మొత్తం లంకను ముట్టడించే లోపే సీతను వదలిపెట్టు.)

ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్ = 'అని, నేను రావణుడితో చెప్పాను.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

54. న యావ ద్రామ స్త్వాం నిశితవిశిఖై ర్హంతి సమరే

త్యజే స్త్వావ త్సీతా మితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యావత్, రామః, సమరే, నిశిత-విశిఖైః, త్వాం, న,హంతి = 'ఎంతలో రాముడు యుద్ధంలో పదునైన బాణాలతో నిన్ను చంపడో...'

తావత్, సీతాం,త్యజేః= అంతలోపల సీతను వదలిపెట్టు....'

(= రాముడు నిన్ను చంపేలోపే సీతను వదలిపెట్టు.)

ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్ = 'అని, నేను రావణుడితో చెప్పాను.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

55. న యావ త్తే యుద్ధే సహజతనుజాః రామనిహతాః
త్యజే స్తావ త్సీతా మితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యావత్, తే, సహజ-తనుజాః,యుద్ధే, రామ-నిహతాః, న = 'ఎంతలోపల నీ తమ్ముళ్ళు, కొడుకులు, యుద్ధం లో రామునిచేత చంపబడరో,
తావత్, సీతాం, త్యజేః = అంతలోపల సీతను వదలిపెట్టు.'
(=నీ తమ్ముళ్ళు, కొడుకులు, రామునిచేతిలో చచ్చేలోపే సీతను వదలు.)
ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్ = 'అని, నేను రావణుడితో చెప్పాను.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

56. న యావత్ త్వత్సైన్యం నిఖిలమపి రామాస్త్రనిహతం
త్యజే స్తావ త్సీతా మితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యావత్, త్వత్-సైన్యం, నిఖిలం,అపి, రామ-అస్త్ర-నిహతం, న =' ఎంతలోపల నీ సైన్యం అంతా రాముడి అస్త్రాలచేత చావదో....'

, తావత్,సీతాం,త్యజేః = 'అంతలోపల సీతను వదలిపెట్టు...'

(= రాముడి అస్త్రాలకు నీ సైన్యమంతా చచ్చేలోపే సీతను వదలు.)

ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్ = 'అని, నేను రావణుడితో చెప్పాను.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

57. న శక్యం తే సోఢుం రణశిరసి రామస్య విశిఖాన్

వినాశ స్తే మాభూ దితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రణ-శిరసి, రామస్య, విశిఖాన్, సోఢుం, తే, శక్యం, న= ' అనిమొనలో రాముడి బాణాలను తట్టుకోవటం నీ తరం కాదు...'

తే. వినాశః. మా భూత్ = 'నీ వినాశం తెచ్చుకోకు (=నీ నాశనం జరగకపోవుగాక .).'

ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్ = 'అని, నేను రావణుడితో చెప్పాను.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

58. పరస్త్రీవ్యామోహాత్ భవసి కులవిధ్వంసకుతుకః
న సా రీతిః పుంసా మితి భణితవాన్ రావణ మహమ్,
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పర-స్త్రీ-వ్యామోహాత్, కుల-విధ్వంస-కుతుకః, భవసి = పరస్త్రీమీద వ్యామోహంతో వంశనాశనానికి ఉబలాటపడుతున్నావు (=విధ్వంసమందు కుతుకము గలవాడు)...'
సా, పుంసాం, రీతిః, న = 'అది, మగవారి పద్ధతి కాదు.'
ఇతి, అహం, రావణం, భణితవాన్ = 'అని, నేను రావణుడితో చెప్పాను.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

59. స రుష్టో మద్వాక్యా దవద దసురాన్ ' దుర్ధియ మముం
ఘ్నతామర్యాదం పరుషవచనం వానర మితి
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మత్-వాక్యాత్, రుష్టః, సః = 'నా మాటవలన కోపించిన ఆ రావణుడు...'

దుః-ధియం, అ-మర్యాదం, పరుష- వచనం, అముం, వానరం, ఘ్నత = 'దుర్బుద్ధి, మర్యాద లేనివాడు, బిరుసు మాటలు పలికేవాడు ఐన ఈ వానరుడిని చంపండి....'

ఇతి, అసురాన్, అవదత్ = 'అని, రాక్షసులకు చెప్పాడు.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

60. దశాస్యస్య శ్రుత్వా వచన మనుజ స్తస్య తు విభీ
షణో నామ్నా ధీమాన్ వచన మవదత్ ధర్మరుచిరమ్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

(అత్ర ప్రథమపాదాంతే విభీ-షణః ఇత్యత్ర యతిభంగో మర్షణీయ శ్ఛందోనిర్బంధాత్.)

టీక: దశాస్యస్య, వచనం, శ్రుత్వా, నామ్నా, విభీషణః, ధీమాన్, తస్య, అనుజః, తు = రావణుడి మాటను విని, విభీషణుడు అనే బుద్ధిశాలి ఐన అతడి తమ్ముడు మాత్రం,

ధర్మ-రుచిరం, వాక్యం, అవదత్ = ధర్మంతో శోభించే మాట ఒకటి అన్నాడు.

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

(ప్రథమపాదాంతంలో విభీ-షణః అన్నచోట యతిభగంగం ఛందోనిర్బంధంవలన క్షంతవ్యం.)

61. అయం దూతో వధ్యో న ఖలు పరవాన్, దణ్డ ముచితం

వధా దన్యం దేహీ త్యవద దనుజో రాక్షసవిభుమ్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అయం, దూతః, పరవాన్, వధ్యః, న, ఖలు = ' ఇతడు దూత. ఒకరికి లోబడ్డవాడు. చంపదగ్గవాడు కాదు కదా!... '

వధాత్, అన్యం, ఉచితం, దణ్డం, దేహి.= చంపటంకాక, వేరే తగిన దండనను విధించు....'

ఇతి, అనుజః, రాక్షస-విభుం, అవదత్ =' అని తమ్ముడు రాక్షసరాజుతో అన్నాడు.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

62. పరం క్రోధావిష్టో ఽప్యుచిత మితి మత్వా ఽనుజవచః,
తథైవాస్త్విత్యుక్త్వా హృది కిమపి సో ఽధ్యాయ దచిరమ్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పరం, క్రోధ-ఆవిష్టః, అపి, అనుజ-వచః, ఉచితం, ఇతి, మత్వా = 'బాగా కోపం ఎక్కి ఉన్నప్పటికి, తమ్ముడిమాట తగినదని ఎంచి...'

తథా, ఏవ, అస్తు, ఇతి, ఉక్త్వా =' 'అలాగే కానీ.' అని పలికి...'

సః, అచిరం,హృది, కిమపి, అధ్యాయత్ = 'ఆ రావణుడు, కొద్దిసేపు మనసులో ఏదో ఆలోచించుకొన్నాడు.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

63. కపీనాం లాంగూలం ప్రముఖ మథ సందీపయత తత్

సచిహ్నో ఉయం యాత్వి త్యభణ దసురాన్ రాక్షసపతిః

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కపీనాం, లాంగూలం, ప్రముఖం. అథ, తత్, సందీపయత.= ' కోతులకు తోక ముఖ్యమైనది. మరి దానిని కాల్చివేయండి...'

అయం, స-చిహ్నః, యాతు= ' వీడు గురుతుతో /మచ్చతో పోవాలి....'

ఇతి,రాక్షస-పతిః,అసురాన్,అభణత్ = ' అని రావనుడు రాక్షసులతో అన్నాడు.'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

64. ప్రవృద్ధం పుచ్ఛం మే బహుభిరపి సంవేష్టిత మభూత్

పటై, స్తైలైః సిక్తం నిభృత మసురై ర్దీపితమభూత్

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రవృద్ధం, మే, పుచ్ఛం, అసురైః= 'పెరిగిపోయి ఉన్న నా తోక, రాక్షసులచేత...'
బహుభిః, అపి, పట్టైః, సంవేష్టితం, అభూత్ = 'పెక్కు గుడ్డలచేత చుట్టబడ్డది...'
తైలైః, నిభృతం, సిక్తం, అభూత్ =' నూనెలతో బాగా తడుపబడ్డది...'
దీపితం, అభూత్ = ' నిప్పు పెట్టబడ్డది.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్మృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

65. జ్వలత్పుచ్ఛం మాం తే పురి పథిషు సంచార్య సుచిరాత్,
అయం దూతః శత్రో రితి సమహసన్ బాఢ మసురాః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్మృతిభయాత్.

టీక: తే,అసురాః,జ్వలత్-పుచ్ఛం, మాం, పురి, పథిషు, సుచిరాత్, సంచార్య= 'ఆ రాక్షసులు, కాలుతున్న తోకతో ఉన్న నన్ను, నగరి వీధులలో చాల సేపు త్రిప్పి....'
అయం, శత్రోః, దూతః, ఇతి బాఢం, సమహసన్ = 'ఇడుగో వీడు పగవాని దూత.' అని తెగ నవ్వారు.'
ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్మృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

66. న దృష్టం యద్రాత్రౌ పురి తదహని ప్రేక్షిత మభూత్

ఇతి ప్రీతః పాశాన్ మమ సమవధూతా నకరవమ్,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ హనుమదుదితాం రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురి, రాత్రౌ, యత్, న, దృష్టం, అహని, తత్, ప్రేక్షితం, అభూత్,ఇతి, ప్రీతః,అహం = 'నగరంలో రాత్రి చూడటం కుదరని వాటిని పగటివేళ చూచాను. అని సంతోషపడ్డ నేను... '

(= రాత్రి ఏది చూడబడలేదో అది పగటివేళ చూడబడ్డది.)

మమ, పాశాన్, సమవధూతాన్, అకరవమ్ = 'నా కట్లను విదలించుకొన్నాను.' (= కట్లను విదలించుకొనబడ్డవానినిగా చేసుకొన్నాను).'

ఇతి, హనుమత్-ఉదితామ్, రావణ-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన రావణుడి విషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

67. యమగ్నిం లాంగూలే మమ విహితవంతో నరభుజః,

తమే వాగ్నిం దత్వా నిరదహమహం రాక్షసపురీమ్

ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వ న్నరినగరదాహం శ్రుతిసుధామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నర-భుజః, యం, అగ్నిం, మమ, లాంగూలే, నిహితవంతః = 'రాక్షసులు ఏ అగ్నిని నా తోకకు పెట్టారో...'

తం, అగ్నిం, ఏవ, దత్వా, అహం, రాక్షస-పురీం, నిరదహమ్ = 'ఆ అగ్నినే పెట్టి నేను రాక్షసుల నగరాన్ని తగులబెట్టాను.'

ఇతి, ప్రోక్తం, అరి-నగర-దాహం, శ్రుతి-సుధామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన, కర్ణామృతంవంటిదైన శత్రునగరదహనాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి. (అరినగరదాహం / అరినగరదగ్ధిమ్ అని కూడ,)

68. గతో వీథీం వీథీం కనకమయగేహే రిపుపురే
గతః సౌధం సౌధం చకితమనుజాదే ఉహ మదహమ్
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వ న్నరినగరదాహం శ్రుతిసుధామ్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కనకమయ-గేహే, రిపు-పురే, చకిత-మనుజాదే = 'బంగారపుటిళ్ళు ఉన్న శత్రునగరం లంకలో, రాక్షసులు భయపడి ఉండగా (=భయపడిన రాక్షసులు గలదానిలో)...'

(పైన సతి సప్తమి కూడ చెప్పవచ్చు, ' భయపడ్డ రాక్షసుడు గలదిగా లంక ఉండగా' అని.)

అహం, వీథిం, వీథీం, గతః. సౌధం, సౌధం, గతః, అదహమ్ = 'ప్రతి వీథికి వెళ్ళాను, ప్రతి మేడకు వెళ్ళాను, తగులబెట్టాను.'

ఇతి, ప్రోక్తం, అరి-నగర-దాహం, శ్రుతి-సుధామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన, కర్ణామృతంవంటిదైన, శత్రునగరదహనాన్ని వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

69. ప్రభో! చిత్రంత్వేతత్, నతు మమ శిఖీ వాల మదహత్
పరం శీతో ఉభూన్మే స, తవ మహిమాయం రఘుపతే!
ఇతి ప్రోక్తం శృణ్వ న్నరినగరదాహం శ్రుతిసుధామ్,

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రభో! చిత్రం, తు, ఏతత్ =' స్వామీ! వింత మాత్రం ఇది...'

శిఖీ, మమ, వాలం, తు, అదహత్, న = ' అగ్ని , నా తోకను మాత్రం కాల్చనే లేదు....'

సః, మమ, పరం, శీతః, అభూత్ = ' ఆయన నాకు ఎంతో చల్లగా ఐ ఉన్నాడు....'

రఘుపతే! అయం, తవ, మహిమా ='రామా! ఇది నీ మహిమ.'

ఇతి, ప్రోక్తం, అరి-నగర-దాహం, శ్రుతి-సుధామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన, కర్ణామృతంవంటిదైన, శత్రునగరదహనాన్ని కర్ణామృతంగా వింటూ ఉన్న అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

70. అహం సీతాం దృష్ట్వా పునరపి, సమాశ్వాస్య మధురై-
ర్వచోభి, స్తీర్ణో ఽబ్ధిం మమ సహచరైః సమ్మిళితవాన్
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ధరణితనయాదర్శనకథామ్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అహం, పునరపి, సీతాం, దృష్ట్వా, మధురైః, వచోభిః, సమాశ్వాస్య = 'నేను మరల సీతను చూచి, తీయని మాటలతో ఓదార్చి...'

అబ్ధిం, తీర్ణః, మమ, సహచరైః, మిళితవాన్ = 'సముద్రాన్ని దాటి(నవాడనై,), నా తోడివాళ్ళను కలుసుకొన్నాను (కలసినవాడనైనాను).'

ఇతి, ధరణితనయా-దర్శన-కథామ్, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా హనుమంతుడు చెప్పిన సీతాదర్శనవిషయాన్ని ప్రీతితో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

71. సతీక్షేమం శ్రుత్వా పవనతనయేనోక్త, మథ తం

పరిష్వజ్య ప్రేమ్ణా విదధదివ సత్కార ముచితమ్,

ప్రియాఖ్యానప్రీతో హృదయపరితోషం ప్రకటయన్

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంస్మృతిభయాత్.

టీక: పవన-తనయేన-ఉక్తం, సతీ-క్షేమం, శ్రుత్వా, అథ = హనుమంతుడు చెప్పిన భార్యాక్షేమాన్ని విని, పిమ్మట,

ప్రియ-ఆఖ్యాన-ప్రీతః, ఉచితం, సత్కారం, విదధత్, ఇవ = ఇష్టమైన వార్త చెప్పినందుకు సంతోషపడి, తగిన సత్కారాన్ని చేస్తున్నవాడిలాగా,

తం, ప్రేమ్ణా, పరిష్వజ్య = ఆ హనుమంతుడిని ప్రేమతో కౌగిలించుకొని,

హృదయ-పరితోషం, ప్రకటయన్ = తన మనస్సంతోషాన్ని ప్రకటిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్మృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

ఇతి

సుందరకాణ్డః (71)

-*-

అయోధ్యారామే

అథ

యుద్ధకాణ్డః

1. వ్యవస్థాం ద్వారాణా మపిచ పరిఖాసంక్రమవిధమ్
స్థితిం ప్రాకారస్య ద్విరదరథయంత్రాదివిషయాన్
ద్విషత్పుర్యాః శృణ్వన్ హనుమదుదితా నుత్సుకమనాః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ద్విషత్-పుర్యాః= శత్రువు నగరముయొక్క (=లంకయొక్క)
ద్వారాణాం, వ్యవస్థాం, పరిఖా-సంక్రమ-విధమ్, ప్రాకారస్య, స్థితిం = ద్వారాల ఏర్పాటును, అగడితల మీద వంతెనల విధానాన్ని, కోటగోడ ఉన్న రీతిని,
ద్విరద-రథ-యంత్ర-ఆది-విషయాన్ = ఏనుగులు, రథాలు, యంత్రాలు మున్నగువాటి విషయాలను,
హనుమత్-ఉదితాన్ = హనుమంతుడు చెప్పగా (=హనుమంతునిచేత చెప్పబడినవానిని)
ఉత్సుక-మనాః, శృణ్వన్ = ఉత్సుకమైన మనసుతో వింటున్న (=ఉత్సుకమైన మనసు గలవాడు)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

2. సమిద్వ్యాత్రోత్సాహప్రకటనవచఃపూరితదిశం
సమంతాత్ గర్జత్సు ప్రసభ మనుగచ్ఛత్సు కపిషు

ప్రయాతో భ్రాత్రా చ ప్లవగపతినా చాసురపురీమ్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సమిత్-యాత్రా-ఉత్సాహ-ప్రకటన-వచః-పూరిత=దిశమ్= యుద్ధయాత్రమీద ఉత్సాహాన్ని వెలువరించే మాటలతో దిక్కులు నిండిపోయేటట్లు

సమంతాత్, ప్రసభం, గర్జత్సు, కపిషు, అనుగచ్ఛత్సు = అన్నివైపులా సంరంభంతో కేకలు పెట్టుతూ వానరులు అనుసరిస్తుండగా (సతి సప్తమి)

భ్రాత్రా, చ, ప్లవగ-పతినా, చ, అసుర-పురీం, ప్రయాతః = తమ్మునితోను వానరరాజైన సుగ్రీవుడితోను, లంకానగరానికి ప్రయాణమై పోయిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

3. పురఃపశ్చాత్పార్శ్వద్వయనియమితైః సైన్యపతిభి-

ర్వృతం సంఖ్యాతీతం విపినచరసైన్యం పథి నయన్

అతిక్రాంతః సహ్యం మలయమచలం శీఘ్రగమనైః

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురః-పశ్చాత్-పార్శ్వ-ద్వయ-నియమితైః, సైన్య-పతిభిః, వృతం= ముందు, వెనుక, ఇరుప్రక్కల, నియమించబడ్డ సేనాపతులు చుట్టుకొనిఉన్న (=సేనాపతులచేత పరివృతమైనది),

సంఖ్యా-అతీతం, విపిన-చర-సైన్యం,పథి, నయన్ = లెక్కకు అందనిది, ఐన వానరసైన్యాన్ని మార్గాన నడుపుతూ,

శీఘ్ర-గమనైః, సహ్యం, అచలం, మలయం, అచలం, అతిక్రాంతః = వేగిరపు పయనాలతో

సహ్యాద్రిని, మలయపర్వతాన్ని దాటిన(వాడైన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

4. మహేంద్రాద్రిం తీర్ణః సముపగతవాన్ వారిధితటీమ్
నివేశ్య స్వానీకం, తరురుచిరవేలావనభువి
స్థితః సుగ్రీవాద్యై ర్జలధితరణార్థం విహితధీః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మహేంద్ర-అద్రిం, తీర్ణః, వారిధితటీం, సముపగతః = మహేంద్రపర్వతాన్ని దాటి, సముద్రపుటొడ్డుకు చేరి,

స్వ-అనీకం, తరు-రుచిర-వేలా-వన-భువి, నివేశ్య = తన సైన్యాన్ని చెట్లతో అందంగా ఉన్న సముద్రతీరారణ్యభూమిలో విడియించి,

జలధి-తరణ-అర్థం, విహిత-ధీః, సుగ్రీవ-ఆద్యైః, స్థితః = సముద్రాన్ని దాటటం కోసం మనసుపెట్టి, సుగ్రీవాదులతోపాటు ఉన్న (=విహితమైన మనసు గలవాడు)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

5. అగాధో నిర్మార్గో నిరవతరణో నక్రనిలయః
సముత్తుంగై ర్భంగై ర్దివమివ విశన్నంబుధి రయమ్,
తరీతుం నః శక్యః కథమితి విచారం హృది వహన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అగాధః, నిర్మార్గః, నిరవతరణః, నక్ర-నిలయః = 'లోతు తెలియనిది, పోయే దారి లేనిది,

దిగటానికి రేవులు లేనిది, మొసళ్ళకు నెలవైనది...'

సముత్తుంగైః, భంగైః, దివం, విశన్, ఇవ, అయం, అంబుధిః ='ఎత్తైన అలలతో ఆకాశంలోనికి చొచ్చుకొంటున్నట్లు ఉన్న ఈ సముద్రం....'

నః, కథం, తరీతుం, శక్యః, ఇతి, విచారం, హృది, వహన్ = ' మాకు ఎట్లా దాటటానికి అనువైనది?' అనే ఆలోచనను మనసులో పెట్టుకొన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

6. దశాస్యస్య భ్రాతా తవ శరణ మిచ్ఛన్నిహ విభీ
షణః సంప్రాప్తః స్వాగ్రజకృతనిరాసః ససచివః
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ ప్లవగపతినోక్తాని వచనా-
న్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

(అత్ర ప్రథమపాదాంతే యతిభంగో మర్షణీయ శ్ఛందోనిర్బంధాత్.)

టీక: దశాస్యస్య, భ్రాతా, విభీషణః, స్వ-అగ్రజ-కృత-నిరాసః, స-సచివః =' రావణుడి తమ్ముడు విభీషణుడు, తన అన్నచేత అవమానింపబడ్డవాడు, తన మంత్రులతో సహా....'

తవ, శరణం, ఇచ్ఛన్, ఇహ, సంప్రాప్తః = 'నీ శరణం కోరుతూ ఇక్కడకు వచ్చాడు.'

ఇతి, ప్లవగ-పతి-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = అని సుగ్రీవుడు చెప్పిన మాటలను సంతసంతో వింటున్న (= సుగ్రీవునిచేత చెప్పబడిన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

7. రిపో ర్భ్రాతా, త్యక్త్వా విషమసమయే భ్రాతర, మరీన్
గతో, ఽయం న గ్రాహ్యో ఽసుర ఇతి కపీశేన కథితే,
తమాత్మీయం కుర్వన్ సుహృదితి మరుత్సూనువచనాత్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

(తమ్ = విభీషణమ్)

టీక: రిపోః, భ్రాతా =' శత్రువుకు సోదరుడు....'

విషమ-సమయే, భ్రాతరం, త్యక్త్వా, అరీన్, యాతః = 'క్లిష్టకాలంలో అన్నను వదలి శత్రువులను చేరాడు (=చేరినవాడు)....'

అయం, అసురః, న, గ్రాహ్యః= ' ఈ రాక్షసుడు కైకొనదగ్గవాడు కాడు.'

ఇతి, కపి-ఈశేన,కథితే = అని సుగ్రీవుడు అంటే (=సుగ్రీవునిచేత చెప్పబడగా. సతి సప్తమి), మరుత్-సూను-వచనాత్, తం, సుహృత్, ఇతి, ఆత్మీయం, కుర్వన్ = హనుమంతుడి మాట మేరకు, ఆ విభీషణుడిని మిత్రుడని తనవాడినిగా చేసుకొంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

8. దశాస్యం హత్వా , త్వా మసురవర! లంకాపురపతిం
కరిష్యామీత్యుక్త్వా, జలధిసలిలై ర్భ్రాతృకరతః
రిపో ర్భ్రాతురా రాజ్ఞా ముచిత మభిషేకం చ కలయన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అసుర-వర! = 'రాక్షసవర్య!... '

దశాస్యం, హత్వా, త్వాం, లంకా-పుర-పతిం, కరిష్యామి, ఇతి, ఉక్త్వా = 'రావణుడిని చంపి,

నిన్ను లంకాపురానికి పాలకుడిగా చేస్తాను.' అని చెప్పి,
భ్రాతృ-కరతః, జలధి-సలిలైః = తన తమ్ముడిచేతులమీదుగా సముద్రజలాలతో,
రిపోః, భ్రాతుః, రాజ్ఞామ్, ఉచితం, అభిషేకం, చ, కలయన్ = శత్రువు తమ్ముడికి రాజులకు చేయదగ్గ అభిషేకాన్ని సైతం చేస్తున్న (= చేయిస్తున్న అని భావం.)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

9. పయోరాశే! మార్గం మమ సకపిసైన్యస్య దయయా
ప్రదేహీతి ధ్యాయన్ జలనిధితటే దర్భశయనే
త్రిరాత్రం దీక్షాయాం నియమమహితాయా ముషితవాన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పయోరాశే! = 'సముద్రుడా...'
స-కపి-సైన్యస్య, మమ, దయయా, మార్గం, ప్రదేహి. ఇతి, ధ్యాయన్ ='వానరసైన్యంతో పాటు (ఉన్న) నాకు దయతో దారిని ఇవ్వు.' అని ధ్యానిస్తూ,
జలనిధి-తటే, దర్భ-శయనే = సముద్రపుటొడ్డున, దర్భచాపమీద,
త్రిరాత్రం, నియమ-మహితాయాం, దీక్షాయాం, ఉషితవాన్ = మూడు దినాలపాటు, నియమాలతో గొప్పదైన దీక్షలో ఉన్న(వాడైన)
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

10. సముద్రే నావిర్భూతే, 'న పరిగణయత్యర్థన మసా'
వితి క్రుద్ధో, యత్తో జడధి మిషుశుష్కం కలయితుం

ధను ర్ధృత్వా, భ్రాత్రా కథమపి నిరుద్ధః స్తిమితధీః,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సముద్రే, న,ఆవిర్భూతే = సముద్రుడు సాక్షాత్కరించక ఉండగా (సతి సప్తమి),

అసౌ, అర్థనం, పరిగణయతి, న, ఇతి, క్రుద్ధః = ' ఇతడు వేడికోలును లెక్కచేయటం లేదు.' అని క్రుద్ధుడై,

జడధిం, ఇషు-శుష్కం, కర్తుం, యత్తః, ధనుః, ధృత్వా = సముద్రాన్ని బాణాలతో ఇంకించటానికి సమకట్టి, విల్లు పూని,

భ్రాత్రా, కథం అపి, నిరుద్ధః, స్తిమిత-ధీః = తమ్ముడి ఏదో ఒక విధంగా అడ్డగించబడి, ప్రశాంత చిత్తుడై ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

11. 'నలః సేనానీ స్తే మయి విపులసేతుం పితృవరాత్

కరో, త్వేతత్సైన్యం తవ తరతు సర్వం సుఖ' మితి

స్వయం దృశ్యో భూత్వా వదతి జలధౌ 'ఓ' మితి వదన్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జలధిః, స్వయం, దృశ్యః, భూత్వా = సముద్రుడు స్వయంగా కనబడి (=చూడబడేవాడై),

తే, సేనానీః, నలః, పితృ-వరాత్, మయి, విపుల-సేతుం, కరోతు = ' నీ సేనాని నలుడు, తన తండ్రి వరంవలన, నా మీద పెద్ద సేతువును కట్టునుగాక...'

ఏతత్, తవ, సైన్యం,సర్వం, సుఖం, తరతు, ఇతి, వదతి ='ఈ నీ సైన్యం మొత్తం సుకరంగా దాటుతుంది.' అని చెపుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి),

ఓమ్, ఇతి, వదన్ = ' సరే' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

12. ప్లవంగై రానీతై స్తరుభి రుపలైః, పంచదివసైః
నలే నాబ్ధౌ సేతుం రచిత మనిదంపూర్వ మవనౌ
ముదా పశ్యన్ ద్యుస్థైః సహ సురగణై ర్విస్మయవశైః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: ప్లవంగైః, ఆనీతైః, తరుభిః, ఉపలైః, పంచ-దివసైః = వానరులు తెచ్చిన (=వానరులచేత తేబడ్డ) చెట్లతోను రాళ్ళతోను, ఐదునాళ్ళలో
అవనౌ, అనిదంపూర్వం, అబ్ధౌ,నలేన, రచితం, సేతుం = భూమిమీద ఇంతకుముందు లేనిదైన, సముద్రంమీద నలుడు నిర్మించిన వంతెనను (=నలునిచేత నిర్మించబడ్డ)
ద్యుస్థైః, విస్మయ-వశైః, సుర-గణైః, సహ, ముదా, పశ్యన్ = ఆకసాన ఉండి అచ్చెరువు పడుతున్న దేవగణాలతో పాటు, సంతోషంతో చూస్తున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

13. అపారం పాథోధిం ప్లవగమయసైన్యేన మహతా
సుహృద్భి శ్చ భ్రాత్రా చ సహ పురకేళీసర ఇవ
సముత్తీర్ణః, పాదం భువి చ నిదధత్ మూర్ధ్ని చ రిపోః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంస్కృతిభయాత్.

టీక: సుహృద్భిః, చ, భ్రాత్రా, చ, మహతా, ప్లవగమయ-సైన్యేన, చ, సహ = మిత్రులతోను,

తమ్ముడితోను, పెద్ద కపిసైన్యంతోను కలసి,

అపారం, పాథోధిం, పుర-కేళీ-సరః, ఇవ, సముత్తీర్ణః = అంతులేని సముద్రాన్ని, ఊరిలోని ఆటకొలనును దాటినట్లు దాటి(నవాడు),

భువి, చ, రిపోః, మూర్ధ్ని, చ, పాదం, నిదధత్ = నేలమీదను, శత్రువు తలమీదను కూడ, కాలు మెట్టుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

14. దశాస్యేనాదిష్టౌ రహసి కపిరూపౌ కపిబలం
    ప్రవిష్టౌ చారౌ ద్వౌ శుక ఇతి పునః సారణ ఇతి
    గృహీతౌ 'ముచ్యేతాం ప్రభువచనతంత్రా' వితి వదన్
    అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశాస్యేన, ఆదిష్టౌ, కపి-రూపౌ,రహసి, కపి-బలం, ప్రవిష్టౌ, గృహీతౌ = రావణుడిచేత ఆదేశింపబడి,వానరరూపులై చాటుగా వానరసైన్యలోనికి చొరబడి పట్టుబడ్డ(వారైన)

శుకః,ఇతి చ, పునః, సారణః, ఇతి, చ, ద్వౌ, చారౌ = శుకుడు అని, సారణుడు అని, ఇద్దరు చారులనుగురించి (ఇక్కడ ప్రథమగా కూడ అన్వయం చెప్పవచ్చు.)

ప్రభు-వచన-తంత్రౌ,ముచ్యేతాం, ఇతి, వదన్ = ' ప్రభువు మాటకు లోబడ్డ వాళ్ళను ఇద్దరను వదలివేయండి.(= ఇద్దరు విడువబడవలయును.)' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

15. హృతా సీతా దేయా పున రితి హితై రుక్త మసకృత్,

వచో నైవ శృణ్వ త్యసురకులరాజే నిజపురే,

సువేలస్థః పశ్యన్ మహితవిభవాం తస్య నగరీమ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అసుర-కుల-రాజే, నిజ-పురే = రాక్షసవంశరాజు రావణుడు (సతి సప్తమి), తన నగరంలో,

హృతా, సీతా, పునః, దేయా, ఇతి హితైః, అసకృత్, ఉక్తం, వచః ='అపహరించిన సీత మరల ఈయదగ్గది.' అని హితులు పలుమారులు చెప్పిన మాటను (=అపహరింపబడ్డ సీత)

శృణ్వతి, న,ఏవ = ఏమాత్రం వినక ఉండగా (సతి సప్తమి)

సువేలస్థః, మహిత-విభవాం, తస్య, నగరీం, పశ్యన్ = సువేలపర్వతంమీద ఉండి, గొప్ప వైభవంగల అతడి(రావణుడి) లంకానగరాన్ని చూస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

16. సువేలాద్రేః శృంగాత్ దశవదనసౌధే విహగవత్

జవాత్ ప్లుత్వా యుద్ధ్వా పునరుపగతం వానరపతిం

విలోక్యైతద్యుక్తం నతు తవ, పునర్మాస్త్వితి వదన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సువేల-అద్రేః, శృంగాత్,దశవదన-సౌధే, విహగవత్, జవాత్, ప్లుత్వా = సువేలం కొండ కొమ్మునుండి రావణుడి మేడమీదకు, పక్షిలాగ బలంకొద్దీ ఎగిరి దూకి,

యుద్ధ్వా, పునః, ఉపగతం, వానరపతిం,విలోక్య = పోరాడి తిరిగి తనదగ్గరకు చేరిన సుగ్రీవుడిని చూచి,

తవ,ఏతత్, యుక్తం, న తు, పునః, మా, అస్తు, ఇతి, వదన్ ='నీకు ఇది తగనే తగదు. మరొకసారి ఇలా కాకూడదు.' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

17. చతుర్దిగ్ద్వారాభిస్థితకపిబలై ర్నేతృనియత్తై-
ర్వృతాయాం లంకాయాం, దశవదన ముద్దిశ్య నయవిత్,
దిదిక్షుః సందేశం వ్రజ శరణ మిత్యంగదముఖాత్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నేతృ-నియత్తైః, చతుః-దిక్-ద్వార-అభిస్థిత-కపిబలైః = సేనానాయకులచేత అదుపుచేయబడి(=చేయబడినవాటిచేత), నాలుగు దిక్కుల వాకిళ్ళకు ఎదురుగా నిలచి ఉన్న వానరసైన్యాలచేత
లంకాయాం,వృతాయాం=లంక చుట్టుముట్టబడి ఉండగా (సతి సప్తమి),
శరణం, వ్రజ, ఇతి, దశవదనమ్, ఉద్దిశ్య = 'శరణు కోరు.' అని రావణుడిని ఉద్దేశించి,
అంగదముఖాత్, సందేశం, దిదిక్షుః, నయవిత్ = అంగదునిద్వారా సందేశం ఈయగోరిన రాజనీతివిదుడు ఐన,
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

18. యయా శక్యా ఽటవ్యాం మయి న సతి సీతాం త్వ మహరః,
దురాత్మన్! శక్తిం తే పున రిహ చ తాం దర్శయ మయి,
ఇతి స్వం సందేశం దశముఖసకాశం ప్రహితవాన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దురాత్మన్! మయి న సతి, అటవ్యాం, యయా,శక్త్యా, త్వం, సీతాం, అహరః='దురాత్మా! నేను లేకుండగా (సతి సప్తమి) అడవిలో ఏ బలంతో నీవు సీతను హరించావో...'

తే, తాం, శక్తిం, పునః, ఇహ చ, మయి, దర్శయ. ఇతి =' ఆ నీ బలాన్ని మరల, ఇక్కడకూడ నామీద చూపించు.' అని,

స్వం, సందేశం, దశముఖ-సకాశం, ప్రహితవాన్ = తన సందేశాన్ని రావణుడియొద్దకు పంపిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

19. నిరర్థే సంజాతే రిపుసదసి దౌత్యే ఉఽంగదకృతే,
స్మరన్ సీతాం క్లిష్టా మసురనగరే నిశ్చితమతిః
దిశ న్నాజ్ఞాం యోద్ధుం దిశి దిశి కపీనా మరిబలైః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రిపు-సదసి, అంగద-కృతే, దౌత్యే, విఫలే, సంజాతే = శత్రుసభలో అంగదుడు చేసిన రాయబారం విఫలం కాగా (సతి సప్తమి)

అసుర-నగరే, క్లిష్టాం, సీతాం, స్మరన్, నిశ్చితమతిః = లంకలో కష్టపడ్డ సీతను తలచుకొంటూ, నిశ్చయించుకొన్న మనసుతో,

దిశి,దిశి, అరి-బలైః, యోద్ధుం, కపీనాం, ఆజ్ఞాం, దిశన్ = అన్నివైపులా శత్రుసైన్యాలతో పోరటానికి వానరులకు ఆజ్ఞ ఇస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

20. కపీనాం పాషాణక్షితిజనఖదంష్ట్రాయుధవతామ్,

మహా ద్యుద్ధం చాపాసిముసలగదావద్భి రసురైః

ప్రవృత్తం పశ్యన్, ఘ్నన్ స్వయమపి బహూన్ రాక్షసవరాన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పాషాణ-క్షితిజ-నఖ-దంష్ట్ర-ఆయుధవతామ్, కపీనాం= రాళ్ళు, చెట్లు, గోళ్ళు,కోరలు ఆయుధాలుగా కలిగిన వానరులకు,

చాప-అసి-ముసల-గదావద్భిః, అసురైః, ప్రవృత్తం, మహత్,యుద్ధం, పశ్యన్ = విండ్లు, కత్తులు, రోకళ్ళు, గదలు, కలిగిన అసురులతో జరిగిన పెను పోరును చూస్తూ

స్వయం,అపి, బహూన్, రాక్షస-వరాన్, ఘ్నన్ = తానుకూడ పలువురు గొప్ప రాక్షసులను చంపుతూ ఉన్న

(యుద్ధం మొదటినుండి అగ్నికేతువు మొదలైన ఎందరో రాక్షసులను రాముడు చంపాడు.)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

21. నిశాయుద్ధే బద్ధః సహ సహభువా పీంద్రజిదభి-

ప్రయుక్తోగ్రాహ్యస్త్రప్రభవఫణిరూపాశుగగణైః,

గరుత్మత్యాయాతే ఫణిశరవిమోక్షేణ విలసన్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నిశా-యుద్ధే = రాత్రిపూట జరిగిన యుద్ధంలో

ఇంద్రజిత్-అభిప్రయుక్త-ఉగ్ర-అహి-అస్త్ర-ప్రభవ-ఫణి-రూప-ఆశుగ-గణైః = ఇంద్రజిత్తు ప్రయోగించిన నాగాస్త్రంనుండి వచ్చిన సర్పరూపబాణాల గుంపులచేత

సహభువా, సహ, అపి, బద్ధః = తమ్మునితోపాటుగానే కట్టుబడిపోయి,
గరుత్మతి, ఆయాతే = గరుత్మంతుడు రాగా (సతి సప్తమి)
ఫణి-శర-విమోక్షేన, విలసన్ = నాగబాణంనుండి విడుదలతో విలసిస్తున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

22. రణాగ్రే ధూమ్రాక్షం ఘ్నతి పవనజే ఽకంపనమపి
ప్రహస్తం నీలే చ ఘ్నతి కపిగణోత్సాహజననే
ముదా పశ్యన్నన్యా నపి హతరిపూ నంగదముఖాన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రణాగ్రే, పవనజే, ధూమ్రాక్షం, అకంపనమ, అపి, ఘ్నతి, పశ్యన్ = అనిమొనలో, హనుమంతుడు ధూమ్రాక్షుడిని అకంపనుడిని చంపుతుండగా (సతి సప్తమి) చూస్తున్నవాడు,
కపి-గణ-ఉత్సాహ-జననే, నీలే, ప్రహస్తం, ఘ్నతి, చ =వానరులకు ఉత్సాహం కలిగిస్తున్న నీలుడు ప్రహస్తుడిని కూడ చంపుతుండగా (సతి సప్తమి) చూస్తున్నవాడు,
హత-రిపూన్, అంగద-ముఖాన్, అన్యాన్, అపి = శత్రువులను చంపిన అంగదాదులైన ఇతరులను కూడ (= హతులైన రిపులు కలవారిని)
ముదా, పశ్యన్ = సంతోషంతో చూస్తూ ఉన్నవాడు, ఐన
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

23. రుషోగ్రం నిర్యాతం ప్రథమసమరార్థం దశముఖం,
హనూమన్నీలాదీన్ రణశిరసి కుర్వంత మవశాన్

అహో! తేజః శౌర్యం బల మితి ప్రశంసన్ విమతి మ-

ప్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రుషా, ఉగ్రం, ప్రథమ-సమర-అర్థం, నిర్యాతం = కోపంతో ఉగ్రుడై, తొలిపోరు సలపటానికి వెలువడి (వచ్చినవానిని)

రణశిరసి, హనుమత్-నీల-ఆదీన్, వివశాన్, కుర్వంతం, రావణం = యుద్ధంలో హనుమంతుడు, నీలుడు మున్నగువారిని సోలిపోయేటట్లు చేస్తున్న రావణుడిని,

అహో! తేజః, శౌర్యం, బలం, ఇతి, విమతిం, అపి, ప్రశంసన్ = 'ఓహో! ఏమి తేజస్సు! ఏమి శౌర్యం! ఏమి బలం!' అని శత్రునుసైతం మెచ్చుతున్న

('ఇతి ప్రశంసన్' అన్నచోట తి లఘువు.)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

24. విసంజ్ఞే సౌమిత్రౌ దశవదనశక్త్యస్త్రనిహతేః,

ఘ్నతా రక్షోనాథం యుధి హనుమతా తూర్ణ మవితే;

స్వయం యోద్ధుం వాంఛ న్నసురకులనాథం ప్రతి చలన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యుధి, సౌమిత్రౌ = పోరిలో లక్ష్మణుడు,

దశవదన-శక్తి-అస్త్ర-నిహతే, విసంజ్ఞే = రావణుడి శక్తిబాణపు దెబ్బ తాకి స్పృహ తప్పగా (సతి సప్తమి),

రక్షః-నాథం, ఘ్నతా, హనుమతా, తూర్ణం, అవితే రావణుడిని దెబ్బతీసిన హనుమంతుడిచేత సత్వరం కాపాడబడగా (సతి సప్తమి),

స్వయం, యోద్ధుం, వాంఛన్, అసుర-కుల-నాథం ప్రతి, చలన్ = స్వయంగా తానే పోరగోరుతూ, రాక్షసరాజు వైపు నడుస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

25. విధాయేష్వాఘాతవ్యథితవివశాంగం దశముఖమ్,

కిరీటాశ్వచ్ఛత్రధ్వజరథధనుఃక్షత్తృరహితమ్,

' వ్రజాద్య శ్రాంతో ఽసి శ్వ ఇహ పున రేహీ' తి నిగదన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశముఖం = రావణుడిని,

ఇషు-ఆఘాత-వ్యథిత-వివశ-అంగం = బాణాలదెబ్బలతో నొచ్చి సోలిపోయిన అవయవాలు గలవానినిగాను,

కిరీట-అశ్వ-ఛత్ర-ధ్వజ-రథ-ధనుః, క్షత్తృ-రహితమ్, విధాయ =కిరీటము, గుర్రాలు, గొడుగు, జెండా, విల్లు, సారథి పోయినవానినిగాను చేసి,

శ్రాంతః, అసి, అద్య, వ్రజ. శ్వ, పునః, ఇహ, ఏహి. ఇతి, నిగదన్ =' నీవు అలసిపోయావు. నేడు పో. రేపు రా మరల ఇక్కడకు.' అని పలుకుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

26. రణే కర్ణం కుంభప్రముఖపద మద్రిప్రతితనుం

ప్లవంగాన్ ఖాదంతం దిశి దిశి చ విద్రావితకపిమ్

శరై శ్ఛేదేన ఘ్న న్నతివిపులబాహ్వంఘ్రిశిరసామ్ (?)

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

(వివృత్తాస్యం నిఘ్నన్ భుజపదశిరశ్ఛేదివిశిఖైః)

టీక: అద్రిప్రతి-తనుం, కుంభ-ప్రముఖ-పదం, కర్ణం=
కొండంత శరీరంగల కుంభకర్ణుడిని,
(కుంభ అనే ముందుమాట ఉన్న కర్ణుడు=కుంభకర్ణుడు. ఇదొక ద్రావిడప్రాణాయామం).
రణే, ప్లవంగాన్, ఖాదంతం= యుద్ధంలో వానరులను తినివేస్తున్నవానిని,
దిశి దిశి చ, విద్రావిత-కపిమ్ = అన్నివైపులకు వానరులను పారద్రోలినవానిని (=పారద్రోలబడ్డ వానరులుగలవానిని),
అతి-విపుల-బాహు-అంఘ్రి-శిరసామ్, శరైః, ఛేదేన, ఘ్నన్ = కడు పెద్దవైన చేతులను కాళ్ళను, తలను బాణాలతో నరకటంద్వారా చంపుతున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.
('బాహ్వంఘ్రిశిరసాం' అన్న సమాసం ఒప్పేనా? రామాయణంలో వాల్మీకి 'కర్ణనేత్రాణాం' అని, తెలుగు భారతంలో నన్నయ్య 'వక్షోముఖాంగేషు' అన్నట్లేనా? కాదంటే, 'వివృత్తాస్యం నిఘ్నన్ భుజపదశిరశ్ఛేదివిశిఖైః' అని మార్చవచ్చు.)

27. సుతే రక్షోభర్తుః సబల మతికాయే ఽస్త్రవిదుషి
స్వయం బ్రహ్మాస్త్రేణ ప్రధనభువి సౌమిత్రినిహతే
ప్రశంసన్ తత్ కార్యం మహదితి సహాన్యైః సహచరైః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స్వయం, రక్షః, భర్తుః, సుతే, అస్త్ర-విదుషి, అతికాయే, సబలం = సాక్షాత్తు రావణుడి కొడుకు, అస్త్రాలనెరిగినవాడు, ఐన అతికాయుడు(సతి సప్తమి) సైన్యంతో సహా

ప్రధనభువి, బ్రహ్మాస్త్రేణ,సౌమిత్రి-నిహతే =పోరిలో బ్రహ్మాస్త్రంద్వారా లకష్మణుడిచేత చంపబడగా (సతి సప్తమి)

తత్, మహత్, కార్యం, ఇతి, అన్యైః, సహచరైః, సహ, ప్రశంసన్ = 'అది గొప్ప పని' అని, తోడివారితో కలసి మెచ్చుకొంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

28. ద్యువీథీచార్యంతర్హితబహుళమాయీంద్రజిదిషు-
ప్రవిద్ధో భగ్నాంగైః సహ కపిభి రత్యంతమవశైః
వ్యథాముక్తో మారుత్యుపహితహిమాద్ర్యౌషధబలాత్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ద్యు-వీథీ-చారీ-అంతర్హిత-బహుళా-మాయీ-ఇంద్రజిత్-ఇషు-ప్రవిద్ధః =ఆకాశమార్గంలో తిరుగుతూ అంతర్ధానంలో ఉన్న పలు మాయలమారి ఇంద్రజిత్తు బాణాలచేత బాగా దెబ్బ తిని (=దెబ్బ కొట్టబడిన వాడై),

భగ్న-అంగైః, అత్యంతం, అవశైః, కపిభిః, సహ = విరిగిన అవయవాలతో మిక్కిలి ఒడలెరుగక ఉన్న వానరులతోపాటుగా,

మారుతి-ఉపహిత-హిమాద్రి-ఔషధ-బలాత్, వ్యథాముక్తః = హనుమంతుడు తెచ్చిపెట్టిన (= హనుమంతునిచేత తెచ్చిపెట్టబడ్డ) హిమాలయపు ఔషధాల బలంతో, బాధనుండి తేరుకొన్న (=వ్యథచేత ముక్తుడు)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

29. పురోమాయాసీతాహననభవవిభ్రాంతివివశాన్
కపీన్ కృత్వా హోమార్థ మితి విగతే చేంద్రజితి, తత్
విదన్ సర్వం మాయే త్యసురకులరాడ్భ్రాతృవచనైః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురః, మాయా-సీతా-హనన-భవ-విభ్రాంతి-వివశాన్, కపీన్, కృత్వా = ఎదురుగా మాయాసీతను చంపటంవలన కలిగిన విభ్రమంతో మోహపోయేటట్లు వానరులను చేసి, హోమ-అర్థం, ఇతి, ఇంద్రజితి, విగతే, చ = హోమం చేయటానికని ఇంద్రజిత్తు తొలగిపోగా (సతి సప్తమి)

అసుర-కుల-రాట్-భ్రాతృ-వచనైః, తత్,సర్వం, మాయా, ఇతి, విదన్ = రాక్షసరాజుయొక్క తమ్ముడి (విభీషణుడి) మాటలతో, 'అది అంతా మాయ' అని తెలుసుకొంటున్న అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

30. అజయ్యో నః స స్యాత్ విహితహవన స్త్వింద్రజి దితి
స్ఫుటం ప్రోక్తం మత్వా హిత మితి చ వైభీషణవచః,
దిశ న్నాజ్ఞాం భ్రాత్రే జహి రిపు మపూర్తే హవన ఇ-
త్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సః, ఇంద్రజిత్, విహిత-హవనః, తు, నః, అజయ్యః, స్యాత్.= ' ఆ ఇంద్రజిత్తు హవనం పూర్తిచేస్తే మాత్రం మనకు గెలువ శక్యం కాడు.' (=చేయబడిన హవనం కలవాడు)
ఇతి, స్ఫుటం, ప్రోక్తం, వైభీషణ-వచః, హితం, ఇతి చ, మత్వా = అని స్పష్టంగా చెప్పిన విభీషణుడిమాటను, మేలు చేసేదానినిగా కూడ ఎంచి,

హవనే, అ-పూర్తే, రిపుం, జహి, ఇతి, భ్రాత్రే, ఆజ్ఞాం, దిశన్ = 'సవనం పూర్తి కాకుండ (సతి సప్తమి) శత్రువును చంపు.' అని తమ్ముడికి ఆనతిస్తున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

31. చిరం యుద్ధ్వా దిష్ట్యా సమితి హతవా నింద్రజిత మి-
త్యగర్వోక్తిం శ్రుత్వా సహజకథితామ్, ప్రీతమనసా
' హతో నాయం పుత్రో, హత ఇవ పితాస్యే' తి నిగదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: చిరం, యుద్ధ్వా, దిష్ట్యా,సమితి, ఇంద్రజితం, హతవాన్, ఇతి =' చాలసేపు పోరి,అదృష్టంకొద్దీ ఇంద్రజిత్తును యుద్ధంలో చంపాను.' అని
సహజ-కథితాం, అ-గర్వ-ఉక్తిం, ప్రీత-మనసా, శ్రుత్వా = తమ్ముడు చెప్పిన (తమ్మునిచేత చెప్పబడ్డ) గర్వరహితమైన మాటను సంతసించిన మనసుతో విని,
హతః, అయం, పుత్రః, న, అస్య, పితా, హతః, ఇవ, ఇతి, వదన్ ='చచ్చింది (=చంపబడ్డవాడు) ఈ కొడుకు కాదు, వీడి తండ్రి చచ్చినట్లు.' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

32. పునర్యుద్ధాయాతాసురపతికరక్షిప్తవిలస-
న్మహాశక్త్యాఘాతా ద్భువి నిపతితే భ్రాతరి రుషా
శరాన్ ఘోరాన్ ముక్త్వా విమతి మథ విద్రావ్య జయవాన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పునః-యుద్ధ-ఆయాత-అసుర-పతి-కర-క్షిప్త-విలసత్-మహా-శక్తి-ఆఘాతాత్ = మరల యుద్ధానికి వచ్చిన రావణుడిచేతితో విసరబడ్డ గొప్ప శక్త్యాయుధపు దెబ్బకు,

భ్రాతరి, భువి, నిపతితే, అథ,రుషా = తమ్ముడు (లక్ష్మణుడు) నేలమీద పడిపోగా(సతి సప్తమి), పిమ్మట, కోపంతో

ఘోరాన్, శరాన్, ముక్త్వా = ఘోరమైన బాణాలను వదలి,

విమతిం, విద్రావ్య, జయవాన్ = శత్రువును (రావణుడిని) పారద్రోలి, గెలుపొందిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

33. పునః సంజ్ఞాం ప్రాప్తే సపది సహజే శీతగిరితః
సుషేణోక్త్యా ఽఽనీతాత్ పవనతనయేనౌషధివరాత్
సుషేణస్య శ్లాఘాం పవనతనయస్యాపి నిగదన్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సుషేణ-ఉక్త్యా = సుషేణుడి మాట చొప్పున,

, పవనతనయేన,శీతగిరితః, ఆనీతాత్, ఔషధి-వరాత్ = హనుమంతుడు హిమాలయంనుండి తెచ్చిన మేలి ఔషధంవలన (=హనుమంతుడిచేత తేబడ్డ)

సహజే, సపది, పునః, సంజ్ఞాం, ప్రాప్తే = తమ్ముడు వెంటనే తెలివొందగా (సతి సప్తమి)

సుషేణస్య, పవనతనయస్య, అపి,శ్లాఘాం, నిగదన్ = సుషేణుడిని, హనుమంతుడిని, మెచ్చుకొంటున్న (= ఇద్దరియొక్క మెచ్చుకోలును పలుకుతున్న)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

34\. రథో ఽయం తే సాక్షాత్ త్రిదశపతినా ప్రేషిత ఇహ

ప్రభో! దివ్యై రశ్వైః సహ పరికరై ర్యంతరి మయి,

ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వ న్నమరపతియంతృక్తవచనా-

న్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రభో! = 'స్వామీ!... '

యంతరి, మయి = = నేను సారథిగా ఉండగా (సతి సప్తమి),

దివ్యైః, అశ్వైః, పరికరైః, సహ= 'దివ్యాలైన అశ్వాలు, సాధనాలతో సహ...'

అయం, రథః, సాక్షాత్, త్రిదశ-పతినా-ఇహ, ప్రేషితః ఇతి = 'ఈ రథం స్వయంగా ఇంద్రుడు పంపినది (=ఇంద్రునిచేత పంపబడినది).' అని,

అమరపతి-యంతృ-ఉక్త-వచనాని, ప్రీత్యా, శృణ్వన్ = ఇంద్రుడి సారథి చెప్పిన (= సారథిచేత చెప్పబడిన) మాటలను సంతోషంతో వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

35\. జయో వా మృత్యుర్వా స్త్వితి దశముఖే యోద్ధరి, జయం

లభే నూనం హంతాస్మ్యమిమితి రణోత్సాహలసితః

రథస్థ స్తేజస్వీ యమ ఇవ సమక్షం నరభుజామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జయః, వా, మృత్యుః, వా, అస్తు, ఇతి, దశముఖే, యోద్ధరి = 'గెలుపో చావో కానీ' అని రావణుడు పోరుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి)

నూనం, జయం, లభే, అముం, హంతాస్మి, ఇతి రణ-ఉత్సాహ-లసితః = ' తప్పక గెలుపొందుతాను, వీడిని చంపుతాను.' అని యుద్ధోత్సాహంతో వెలిగిపోతూ (ఉన్నవాడు), రథస్థః, తేజస్వీ, నరభుజాం, సమక్షం, యమః, ఇవ = రథికుడై, తేజఃశాలి ఐ, రాక్షసులకు కంటబడ్డ యముడిలాగ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

36. క్రియామూఢం రక్షఃపతి మగణితేషుప్రసరణై-

రనంతైః కృత్వా ఉపద్రుత మపి విధాయాహవముఖాత్,

రవిస్తోత్రం ప్రాప్తః సమరజయదం కుంభజముఖాత్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అనంతైః, అగణిత-ఇషు-ప్రసరణైః = తెంపు లేని, లెక్కకందని బాణాల ప్రయోగాలతో రక్షః-పతిం, క్రియా-మూఢం, కృత్వా = రావణుడిని, ఏమి చేయాలో తోచని వాడినిగా చేసి (= రిచ్చపడగొట్టి),

ఆహవముఖాత్, అపద్రుతం, అపి, విధాయ = యుద్ధముఖంనుండి తొలగి పారిపోయినవాడినిగా కూడ చేసి (=తరిమి)

కుంభజ-ముఖాత్, సమర-జయదం, రవి-స్తోత్రం, ప్రాప్తః = అగస్త్యునిద్వారా, యుద్ధంలో గెలుపునిచ్చే సూర్యస్తోత్రాన్ని (ఆదిత్యహృదయాన్ని) పొందిన(వాడైన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

37. దివారాత్రం వృత్తే ధృతికుశలతావిస్మయకృతా

స్థిర స్తిష్ఠన్ ఘోరే త్రిదశరిపుణా ద్వంద్వసమరే

మహాస్త్రప్రత్యస్త్రప్రభవశిఖిసంక్షోభితజగ-,

త్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ధృతి-కుశలతా-విస్మయ-కృతా, త్రిదశ-రిపుణా = తన ధైర్యంతోను నేర్పుతోను, అచ్చెరువు గొలుపుతున్న రావణుడితో,

మహత్-అస్త్ర-ప్రత్యస్త్ర-ప్రభవ-శిఖి-సంక్షోభిత-జగతి =గొప్ప అస్త్రాలనుండి ప్రత్యస్త్రాలనుండి పుట్టిన అగ్నితో లోకాలను సంక్షోభపరచేది (=సంక్షోభితమైన జగత్తులుగలదానిలో),

దివారాత్రం, ప్రవృత్తే,ఘోరే = రేయింబవళ్ళు జరిగినది, దారుణమైనది, ఐన,

ద్వంద్వ-సమరే = ముఖాముఖి జరిగిన ఎక్కటి కయ్యంలో,

స్థిరః, తిష్ఠన్ = స్థిరుడై నిలచి ఉంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

38. రిపో శ్ఛిన్నే ఛిన్నే శిరసి శిరసి ప్రేక్ష్య తు, నవే

నవే జాతే జాతే, బత! కిమిదమత్యద్భుతమితి

వ్రజన్ చిత్తే చింతా మపి రిపువధే జాగృతమనాః

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రిపోః, శిరసి, శిరసి, ఛిన్నే, చిన్నే, నవే, నవే, జాతే, జాతే, ప్రేక్ష్య, చ =శత్రువుయొక్క ఒక్కొక్క తల నరకబడగా నరకబడగా, ఒక్కొక్క కొత్తది పుట్టగా పుట్టగా (సతి సప్తమి) చూచి మాత్రం,

(= తల నరకటం, క్రొత్తది మొలవటం, తలనరకటం, క్రొత్తది మొలవటం.. చూచి)
బత!, కిం, ఇదం, అతి-అద్భుతం, ఇతి, చిత్తే, చింతాం, వ్రజన్, అపి ='అరే! ఏమిటిది! పెద్ద వింతగా ఉందే!' అని మనసులో ఆలోచన తాల్చినప్పటికీ,
రిపు-వధే, జాగృత-మనాః = శత్రుసంహారంపట్ల మెలకువగల మనసుతో ఉన్న అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

39. అశక్యో ఽయం హంతుం ప్రకృతివిశిఖైః పంక్తివదనః,
జహి బ్రహ్మాస్త్రేణా ఽప్రతిహతమహిమ్నేతి వచనం
హరే ర్యంత్రా ప్రోక్తం మనసి నిదధత్ తత్పరమనాః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అయం, పంక్తి-వదనః, ప్రకృతి-విశిఖైః, హంతుం, అశక్యః = 'ఈ రావణుడు సాధారణమైన బాణాలతో చంపటానికి వల్లగాడు....'
అప్రతిహత-మహిమ్నా, బ్రహ్మాస్త్రేణ, జహి ఇతి = ' తిరుగులేని ప్రభావంగల బ్రహ్మాస్త్రంతో చంపు.' అని,
హరేః, యంత్రా, ప్రోక్తం, వచనం, మనసి, మిదధత్, తత్-పర-మనాః = ఇంద్రుడి సారథి చెప్పిన (=సారథిచేత చెప్పబడిన) మాటను మనసున పెట్టుకొని, తదేకమైన మనసుతో ఉన్న అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

40. చలంత్యాం చ క్షోణ్యాం, భయముపగతే భూతనివహే,
ప్రకృష్టం బ్రహ్మాస్త్రం నిజధనుషి సంధాయ విధినా

ప్రయుంజన్ దేవారా వతదితరవధ్యే దశశిర-

స్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: క్షోణ్యాం, చలంత్యాం,చ, భూత-నివహే, భయం, ఉపగతే, చ = భూమి అదరుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి), ప్రాణులు బెదరుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి)

ప్రకృష్టం, బ్రహ్మాస్త్రం, విధివత్, నిజ-ధనుషి, సంధాయ = ఉత్తమమైన బ్రహ్మాస్త్రాన్ని, దాని పద్ధతి చొప్పున తన వింట సంధించి,

అ-తత్-ఇతర-వధే, దేవ-అరౌ, దశశిరసి, ప్రయుంజన్ = ఆ బ్రహ్మాస్త్రం తప్ప మరొకదానికి చావనివాడు, దేవతల శత్రువు, ఐన రావణుడిమీద ప్రయోగిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

41. నరాణాం దేవానా ముపగతభయానాం బహుచిరాత్ ,

పదం లబ్ధ్వా హృత్సు ప్రవిశదివ ధైర్యం పున రపి,

మహత్ పశ్య న్నస్త్రం విశ దురసి దేవాహితపతేః

అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక :

ఉపగత-భయానామ్, నరాణాం, దేవానాం,హృత్సు = భయమొంది ఉన్న మానవులయొక్క, దేవతలయొక్క, మనసులలో,

బహుచిరాత్,పదం,లబ్ధ్వా, పునరపి,ప్రవిశత్,ధైర్యం,ఇవ = ఎంతో పెద్ద కాలానికి చోటును పొంది, మరల ప్రవేశిస్తూ ఉన్న ధైర్యం లాగ,

దేవ-అహిత-పతేః,ఉరసి,విశత్ = రాక్షసరాజు గుండెలోనికి దూరుతున్న

మహత్.అస్త్రం,పశ్యన్ = మహాస్త్రాన్ని చూస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః , దయయా,మామ్,సంస్కృతి-భయాత్,అవతు = అయొధ్యారాముడు , దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

42. పతత్యుర్వ్యాం వజ్రాహత ఇవ నగో రాక్షసపతౌ

స్తుతో ' నిష్పీడా భూ ' రితి సురగణైః సాధునినదైః

ప్రియైః సుగ్రీవాద్యైః సహ కపిగణై ర్లక్ష్మణముఖైః

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వజ్ర-ఆహతః, నగః, ఇవ, రాక్షస-పతౌ, ఉర్వ్యాం, పతతి = వజ్రం దెబ్బ తిన్న కొండలాగ, రావణుడు భూమిమీద పడుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి)

భూః, నిః-పీడా, అభూత్ ఇతి, సాధు-నినదైః, = ' భూమికి పీడ వదలింది' అని (=భూమి పీడలేనిదిగా ఐనది.), ' మేలు/బలే' అనే మాటలతో,

సుర-గణైః = దేవగణాలచేతను,

కపి-గణైః, సహ, సుగ్రీవ-ఆద్యైః, లక్ష్మణ-ముఖైః,ప్రియైః, స్తుతః = వానరసైన్యాలతో సహ సుగ్రీవాదులు లక్ష్మణాదులైన ప్రియజనులచేతను, స్తుతించబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

43. విషీదంతం రక్షఃపతిసహజ మాత్మాగ్రజవధాత్

సమాశ్వాస్య, స్త్రీణాం శుచమపి తదర్త్యైః ప్రశమయన్

దిశన్నాజ్ఞాం కర్తుం మృతదశముఖ స్యాంత్యకృతిమ-

ప్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ఆత్మ-అగ్రజ-వధాత్, విషీదంతం, రక్షః-పతి-సహజం, సమాశ్వాస్య = తన అన్న వధకు దుఃఖపడుతున్న సుగ్రీవుడిని ఓదార్చి,

స్త్రీణాం, శుచం, అపి, తదర్హైః, ప్రశమయన్ = స్త్రీల దుఃఖాన్నికూడ దానికి తగ్గవారిచేత శమింపజేయిస్తూ,

మృత-దశముఖస్య, అంత్య-కృతిం, అపి, కర్తుం, ఆజ్ఞాం, దిశన్ = మరణించిన రావణుడికి అంత్యకార్యం చేయటానికి కూడ ఆనతినిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

44. సమానీతాం సీతాం పతివిజయవార్తాం శ్రుతవతీమ్
హ్రియా భీత్యా హృష్ట్యా సముఖముపయాతాం నతముఖీమ్
వదన్ ' నేచ్ఛామి త్వా' మితి సకలలోకాప్రియవచాం-
స్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పతి-విజయ-వార్తాం, శ్రుతవతీం , సమానీతాం = భర్త విజయపు వార్తను విని (=విన్నదానిని), తీసుకొనిరాబడి(నదానిని),

హ్రియా, భియా, హృష్ట్యా, నత-ముఖీం, సముఖం, ఉపయాతాం, సీతాం =సిగ్గుతోను భయంతోను సంతోషంతోను, తలవంచుకొని ఎదుటకు వచ్చిన సీతను ఉద్దేశించి

త్వాం, న, ఇచ్ఛామి, ఇతి, సకల-లోక-అప్రియ-వచాంసి, వదన్= 'నేను నిన్ను కోరటం లేదు.' అని ఎవ్వరికీ నచ్చని మాటలను అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

45. 'అధర్మైకారంభస్మరవివశరక్షఃపతిహృతాం
తదావాసస్థాం త్వాం పునరపిచ గృహ్ణామి యది చేత్,
జగత్యస్మిన్ నిందా భవతి మమ సీతే' తి నిగదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సీతే! = 'సీతా!'
అధర్మ-ఏక-ఆరంభ-స్మర-వివశ-రక్షఃపతి-హృతాం = 'అధర్మంపట్లనే పూనికఉన్నవాడు, కామలోలుడు, ఐన రాక్షసరాజుచేత అపహరింపబడ్డదానివి (=దానిని).... '
తత్-ఆవాసా-స్థాం, త్వాం = 'అతడి ఇంట ఉన్నదానివి, ఐన నిన్ను...'
యది,పునరపి చ , గృహ్ణామి చేత్, మమ, అస్మిన్, జగతి, నిందా భవతి, ఇతి, వదన్ = 'ఒకవేళ నేను మరల స్వీకరించితే గనుక, నాకు ఈ లోకంలో నింద కలుగుతుంది.' అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

46. 'గ్రహీతుం నార్హా మే త్వ' మితి నిజవాక్యా ద్ధరణిజాం
వివిక్షంతీ మగ్నౌ పతినిరసనోద్విగ్నమనసా
భృశం శోచ్యాం పశ్య న్ననుమితశోకం హృది వహన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: త్వం, మే, గ్రహీతుం, అర్హా, న. ఇతి, నిజ-వాక్యాత్ = 'నీవు నాకు కైకొనదగ్గదానివి కావు.' అనే తన మాటవలన,
పతి-నిరసన-ఉద్విగ్న-మనసా, అగ్నౌ, వివిక్షంతీం, భృశం, శోచ్యాం, ధరణిజాం, పశ్యన్ = భర్త తిరస్కారానికి కలతపడ్డ మనసుతో అగ్నిలోనికి ప్రవేశించబోతున్న, కడు దయనీయురాలైన,

సీతను చూస్తూ,

న-అనుమిత-శోకం, హృది, వహన్ = ఊహకందని శోకాన్ని మనసులో భరిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

47. ప్రవిష్టామగ్నావ ప్యనభిహతదేహాం జనకజాం
జ్వలజ్జ్వాలామధ్యాత్ బహిరుపహితాం తత్ర శిఖినా
సమం లోకైః పశ్యన్ ప్రముదితమనాః విస్మయవశైః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అగ్నౌ, ప్రవిష్టాం, అపి, న-అభిహత-దేహాం = అగ్నిలోనికి చొచ్చినప్పటికీ దెబ్బతినని శరీరంగలది (=దానిని),

జ్వలత్-జ్వాలా-మధ్యాత్, శిఖినా, తత్ర, బహిః, ఉపహితాం, జనకజాం = మండుతున్న మంటల మధ్యనుండి అగ్నిచేత అక్కడ బయట నిలుపబడ్డది(=నిలుపబడ్డదానిని) ఐన , సీతను,

విస్మయ-వశైః, లోకైః, సమం,పశ్యన్= అచ్చెరువునకు లోనైన జనులతోపాటు తానూ చూస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

48. ' సదా త్వాం ధ్యాయంతీ తృణమివ దశాస్యం కృతవతీ
సతీ సీతా గ్రాహ్యా' త్యనలముఖదేవైర్నిగదితే
'తథాస్త్వి' త్యుక్త్వా తాం సపది పరిగృహ్ణన్ ప్రణయవాన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: 'సదా, త్వాం, ధ్యాయంతీ. దశాస్యం, తృణం, ఇవ, కృతవతీ= 'ఎప్పుడూ నిన్నే తలచుకొంటూ ఉన్నది. రావణుడిని గడ్డిపోచలాగ చూచింది....'

సీతా, సతీ, గ్రాహ్యా, ఇతి, అనల-ముఖ-దేవైః, నిగదితే ='సీత పతివ్రత. కైకొనదగ్గది.' అని అగ్ని మున్నగు దేవతలు చెప్పగా (దేవతలచేత చెప్పబడగా. సతి సప్తమి)

తథా,అస్తు, ఇతి, ఉక్త్వా, తాం, సపది, పరిగృహ్ణన్, ప్రణయవాన్ = ' అలాగే' అని చెప్పి ఆమెను వెంటనే పరిగ్రహిస్తున్నవాడు, ప్రేమగలవాడు, ఐన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

49. 'మదేకవ్యాసక్తాం త్రికరణవిశుద్ధాం జనకజాం
అహం జానే, కింతు ప్రకృతిజనవిశ్వాసన కృతే
ఇదం సీతాచేతోవ్యథనకృదకార్ష' మితి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జనకజాం, మత్-ఏక-వ్యాసక్తాం = 'సీతను, నా పట్లమాత్రమే తగులుగలదానినిగాను, త్రి-కరణ-విశుద్ధాం, అహం, జానే=మానోవాక్కర్మలచేత నిర్దోషురాలినిగాను, నేనెరుగుదును...'

కింతు, ప్రకృతి-జన-విశ్వాసనకృతే = కాని, సాధారణజనులను నమ్మించటానికని,

సీతా-చేతః, వ్యథన-కృత్, ఇదం, అకార్షం, ఇతి, వదన్ = సీత మనస్సుకు వ్యథను కలిగించే ఈ పనిని చేసాను.' అని చెపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

50. సహ భ్రాత్రా దారై రసురపతినా వానరగణైః
విమానారూఢో యాన్ భరతముపయాతుం నిజపురీమ్,

వదన్ పత్నీ ' మేతత్ స్మర , తది' తి నిర్దిశ్య ధరణౌ
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భ్రాత్రా, దారైః, అసురపతినా, వానరగణైః, సహ, విమాన-ఆరూఢః =తమ్ముడితో, భార్యతో, విభీషణుడితో, వానరబృందాలతో పాటు, విమానాన్ని ఎక్కి

భరతం, ఉపయాతుం, నిజ-పురీం, యాన్ = భరతుడిని చేరుకోవటానికి తన నగరానికి పోతూ,

ధరణౌ, నిర్దిశ్య, పత్నీం, ' ఏతత్, స్మర, తత్' ఇతి, వదన్ = నేలమీదకు చూపించి భార్యతో 'గుర్తు తెచ్చుకో, ఇది అదే.' అని చెపుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

51. స్వవృత్తాంతం ఖ్యాతుం వరమితి నియుజ్యానిలసుతం
పురో యాతుం యత్ర శ్రయతి భరత స్తత్ర, తదను,
గతో నందిగ్రామం భరతమపి దృష్ట్వా కుతుకవాన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స్వ-వృత్తాంతం, ఖ్యాతుం,వరం, ఇతి ='తన విషయాన్ని చెప్పటం మేలు' అని

భరతః, యత్ర,శ్రయతి, తత్ర, పురః, యాతుం, అనిలసుతం, నియుజ్య= భరతుడు ఉంటున్నాడో అక్కడకు ముందుగా పోవటానికి హనుమంతుడిని నియోగించి,

తదను, నందిగ్రామం, గతః, భరతం, అపి, దృష్ట్వా, కుతుకవాన్ = ఆ తరువాత నందిగ్రామం చేరి(నవాడై), భరతుడినికూడ చూచి, కుతూహలంతో ఉన్న(వాడైన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

52. ముదా ప్రత్యాయాతాన్ కుశలమనుయుంజన్ నిజజనాన్,
వదన్ నామ్నా సర్వాన్ కపిపతిముఖాన్ స్వాననుచరాన్,
జనానందం పుష్ణన్ స్వజనసముపేతో బహుచిరాత్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ముదా, ప్రత్యాయాతాన్, నిజ-జనాన్, కుశలం, అనుయుంజన్ = సంతోషంతో ఎదురు వచ్చిన తనవాళ్ళను కుశలం అడుగుతూ,

కపిపతి-ముఖాన్, స్వాన్, అనుచరాన్, సర్వాన్, నామ్నా, వదన్ = సుగ్రీవుడు మున్నగు తన అనుచరులనందరను పేరుతో చెపుతూ (పరిచయం చేస్తూ),

బహు-చిరాత్, స్వ-జన-సముపేతః, జన-ఆనందం, పుష్ణన్ = ఎంతోకాలానికి తనవారిని కలుసుకొన్నవాడు, జనానికి ఆనందాన్ని పెంపొందిస్తున్నవాడు, ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

53. యథార్థం కుర్వాణః ప్రకృతిగురుమాతృష్వపి విధిమ్
జటాబంధం త్యక్త్వా వనసముచితం వల్కలమపి
కృతస్నానో భూషారుచిరనిజవేషం చ కలయన్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రకృతి-గురు-మాతృషు, అపి, యథా-అర్థం, విధిం, కుర్వాణః = ప్రజలు, గురువులు, తల్లుల పట్ల తగిన విధానాన్ని పాటిస్తూ,

జటా-బంధం, వన-సముచితం, వల్కలం, అపి,త్యక్త్వా = జుట్టు జడల ముడులను, అడవికి తగిన నారచీరను కూడ వదలి,

కృత-స్నానః =స్నానముచేసి (=చేయబడినస్నానముగలవాడు)

భూషా-రుచిర-నిజ-వేషం, చ, కలయన్ = అలంకారాలతో సుందరమైన తన తొల్లిటి వేషాన్ని ధరిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

54. జయేత్యుచ్చైర్నాదైః సదసి జనఘోషే ప్రచలితే
సుహృద్భ్రాతృస్తోత్రే గురుభి రభిషిక్తో మనుజలైః
జనానాం సాకారం సుకృతమివ భూనాథపదభాక్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జయ, ఇతి, ఉచ్చైః-నాదైః, జన-ఘోషే, ప్రచలితే = 'జయం జయం' అనే పెద్దపెద్ద శబ్దాలతో ప్రజల అరుపులూ,

సుహృత్-భ్రాతృ-స్తోత్రే, ప్రచలితే= మిత్రులు,తమ్ముళ్ళు, చేసే స్తోత్రమూ, వ్యాపించి ఉండగా (సతి సప్తమి)

సదసి,గురుభిః, మను-జలైః, అభిషిక్తః = సభలో, గురువులచేత మంత్రజలాలతో అభిషిక్తుడై,

స-ఆకారం, జనానాం, సుకృతం, ఇవ, భూపాల-పద-భాక్, అయోధ్యారామః = రూపుదాల్చిన ప్రజలపుణ్యంలాగ, రాజ పదాన్ని పొందిన అయోధ్యారాముడు,

దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

55. గురూణాం మాతౄణాం నిరత మనుజానాం చ సుహృదాం
ప్రియో భృత్యానాం చ ప్రథమ మివ సన్ ఆదరపదమ్,
స్వచారిత్రైః శ్లాఘ్యై ర్జనముదమపూర్వై ర్విహితవాన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: గురూణాం, మాతౄణాం, అనుజానాం, సుహృదాం, భృత్యానాం,చ, ప్రియః= గురువులకు, తల్లులకు, తమ్ముళ్ళకు, మిత్రులకు, సేవకులకు కూడ ఇష్టుడై,
ప్రథమం, ఆదర-పదం, ఇవ, సన్ = (వాళ్ళ) మన్ననకు తొలి నెలవు లాగ ఉంటూ,
అపూర్వైః, శ్లాఘ్యైః, స్వ-చారిత్రైః, జన-ముదం, విహితవాన్, అయోధ్యారామః = అపూర్వాలు, మెచ్చదగ్గవి, ఐన తన నడవడులతో, ప్రజలకు ఆనందాన్ని కలిగించిన(వాడైన) అయోధ్యారాముడు,
దయయా,మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = దయతో నన్ను సంసారభయం నుండి కాపాడాలి.

ఇతి

యుద్ధకాణ్డః(54).

ఇతి

పూర్వరామాయణమ్.

శోభకృతి–ఆషాఢే–శుక్ల షష్ఠ్యామ్-24.06.23.

-*-

అయోధ్యారామే

అథ

ఉత్తరకాణ్డః (ఉత్తరరామాయణమ్)

1. అయోధ్యాం సంప్రాప్తో విధివదభిషిక్తో నృపపదే,
సభాయామాసీనో కలశభవముఖ్యా నృషివరాన్
సమాయాతా నర్చన్నుచితవచనార్ఘ్యాదికవిధై-
రయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అయోధ్యాం, సంప్రాప్తః, నృపపదే, విధివత్-అభిషిక్తః, సభాయాం, ఆసీనః = అయోధ్యకు చేరుకొని, రాజపదవికి పద్ధతిప్రకారం అభిషిక్తుడై, సభలో కూర్చుండి,
సమాయాతాన్, కలశభవ-ముఖ్యాన్, ఋషి-వరాన్ = విచ్చేసిన అగస్త్యాది ఋషివరులను,
(కలశ-భవః=ఘటజః=కుంభజః=అగస్త్యుడు.)

ఉచిత-వచన-అర్ఘ్య-ఆదిక-విధైః,అర్చన్ = తగిన మాటలతోను, అర్ఘ్యం మున్నగువాటితోను,
పూజిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

2. ' దశాస్యం హత్వా త్వం, పితురపి బలాఢ్యస్య హననాత్
స్తవార్హః సౌమిత్రి ర్వరవరవతో వాసవజితః',
ఇతి శ్లాఘాం శృణ్వన్ కలశభవముఖ్యైర్నిగదితామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశాస్యం, హత్వా,త్వం, స్తవ-అర్హః = 'రావణుడిని చంపి నీవు స్తోత్రపాత్రమైనావు...'
హరవరవతః, పితుః, అపి, బలాఢ్యస్య, వాసవజితః, హననాత్ = ' శివుడి వరాలు గలవాడు, తండ్రికంటె బలాఢ్యుడు ఐన ఇంద్రజిత్తును చంపటంవలన...'
సౌమిత్రి స్తవార్హః = 'లక్ష్మణుడు స్తోత్రపాత్రమైనాడు.'
ఇతి, కలశ-భవ-ముఖ్య-ఋషి-గదితామ్, శాఘామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా, అగస్త్యాది మునులు చేసిన మెచ్చుకోలును వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

3. ' కథం తాదృగ్వీరః ఖలు దశముఖ? స్తస్య తనయో
విశిష్టో ఽభూ త్తాతా దపి కథమసావింద్రజి' దితి,
మునీన్ పృచ్ఛన్ శ్రోతుం దశముఖకథాం కుంభజముఖాన్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశముఖః, తాదృక్-వీరః, కథం, అభూత్, ఖలు? = 'రావణుడు, అంతటి వీరుడు ఎలా ఐనాడు?... '
తస్య, తనయః, అసౌ, ఇంద్రజిత్, తాతాత్, అపి, విశిష్టః, కథం, అభూత్? ఇతి = 'వాని కొడుకు, ఇంద్రజిత్తు, తండ్రిని మించినవాడు ఎలా ఐనాడు?' అని,
దశముఖ-కథాం, శ్రోతుం, కుంభజ-ముఖాన్, మునీన్, పృచ్ఛన్ = రావణుడి కథను వినటానికి, అగస్త్యాదిమునులను అడుగుతున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

4. ' పులస్త్యో నామాభూ దృషి రజభవ స్తస్య ఖలు వి-
శ్రవాః సూను ర్మగ్నః స్తపసి, తృణబింద్వాశ్రమభువి',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

(ఏతదారభ్య, అష్టత్రింశాంతం, పంచత్రింశద్భి రగస్త్యవచనం, రామం ప్రతి.)

టీక: అజ-భవః, పులస్త్యః, నామ, ఋషిః, ఆసీత్ = 'బ్రహ్మనుండి పుట్టిన 'పులస్త్యుడు' అనే ఋషి ఉన్నాడు....'

తస్య, ఖలు, సూనుః, విశ్రవాః, తృణబిందు--ఆశ్రమ-భువి, తపసి, మగ్నః = ' ఆయన కొడుకు విశ్రవసుడు తృణబిందుడి ఆశ్రమంలో తపస్సులో మునిగి ఉన్నాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

(ఏతత్, ఆరభ్య, అష్ట-త్రింశ-అంతం, పంచత్రింశద్భిః, రామం ప్రతి, అగస్త్య-వచనం = ఇది మొదలుకొని, 38 వది ముగిసేవరకు, 35 పద్యాలలో, రాముడితో అగస్త్యుడు చెప్పేమాట.)

5. ' కుబేరస్తత్సూను ర్విధికరుణయా పుష్పకమగాత్
విమానం, దిక్పాలః సమజని ధనానామధిపతిః'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తత్-సూనుః, కుబేరః, విధి-కరుణయా, పుష్పకం, విమానం, అగాత్ ='ఆ విశ్రవసుని

కొడుకు కుబేరుడు, బ్రహ్మదయతో పుష్పకం అనే విమానాన్ని పొందాడు....'

ధనానాం, అధిపతిః, దిక్-పాలః, సమజని = 'ధనాధిపతిగా, దిక్పాలకుడుకూడ ఐనాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

6. ' స పశ్చాత్ లంకాయాం హరివిజితరక్షోగణవరైః
పురా త్యక్తాయాం పుర్యవస దధిపాథోనిధి గిరౌ'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సః, పశ్చాత్ = 'ఆ కుబేరుడు, పిమ్మట...'

అధి-పాథః-నిధి, గిరౌ = 'సముద్రంలో, పర్వతంమీద....'

హరి-విజిత-రక్షః-గణ-వరైః, పురా, త్యక్తాయాం, లంకాయాం, పురి, అవసత్ = ' విష్ణువుకు ఓడిన రాక్షసనాయకులు మునుపు వదలిపోయిన లంకానగరంలో నివసించాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

7. ' పునః కైకస్యాఖ్యా పితృవచనతో రాక్షససుతా
గతా పుత్రార్థం విశ్రవస మృషి మర్చంత మనలమ్',

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పునః = 'మరల (= ఆ తరువాత)... '

పితృ-వచనతః, కైకసీ-ఆఖ్యా, రాక్షస-సుతా, పుత్ర-అర్థం = ' తన తండ్రిమాటమేరకు, కైకసి అనే ఒక రాక్షసపుత్రిక, కొడుకులు కావాలని....'

అనలం, అర్చంతం, విశ్రవసం, ఋషిం, గతా = 'అగ్నిని అర్చిస్తున్న విశ్రవస్సును చేరింది (సంధ్యాసమయంలో అని భావం.)... '

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

8. ' దశగ్రీవం లేభే తనయ మథ సా వింశతిభుజం,

పునః ప్రాప్తా సూనుద్వయమపి సుతాం శూర్పణఖకామ్'.

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ = 'ఆ పిమ్మట...'

సా, దశగ్రీవం, వింశతిభుజం, తనయం, లేభే = ' ఆ కైకసి, పదితలలు ఇరవై చేతులు ఉన్న దశగ్రీవుడు అనే కొడుకును పొందింది....'

పునః, సూను-ద్వయం, అపి, శూర్పణఖకాం,సుతాం, ప్రాప్తా = ' ఇంకా, ఇద్దరు కొడుకులను, శూర్పణఖ అనే కూతురిని కూడ పొందింది.' **(శూర్పణఖకా=శూర్పణఖా)**

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

9. ' తపశ్చర్యాప్రీతద్రుహిణవరలాభా ద్దశశిరాః
అవధ్యో మర్త్యాన్యై రసురసురయక్షాదిభి రభూత్',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశశిరాః, తపః-చర్యా-ప్రీత-ద్రుహిణ-వర-లాభాత్ = 'తపస్సుకు సంతోషించిన బ్రహ్మయొక్క వరాలు పొందటంతో...'

మర్త్య-అన్యైః, అసుర-సుర-యక్ష-ఆదిభిః, అవంధ్యః, అభూత్ = 'మానవులుకాని వాళ్ళైన అసురులు, దేవతలు,యక్షులు మొదలైనవాళ్ళచేత చంపరానివాడైనాడు...'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

10. ' తప స్తప్త్వా భ్రాత్రా సహ తదనుజాతో ఒ_పి సుచిరం
వరం నిద్రాం వవ్రే సపది ఘటకర్ణో విధివశాత్'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తత్-అనుజాతః, ఘటకర్ణః, అపి, భ్రాత్రా సహ, తపః, తప్త్వా = 'అతడి తమ్ముడు కుంభకర్ణుడుకూడ, అన్నతోపాటు తపస్సు చేసి...' (ఘటకర్ణః=కుంభకర్ణః)
విధివశాత్, సపది, నిద్రాం, వరం, వవ్రే = 'విధివశాత్తు, తొందరపాటున, నిద్రను వరంగా కోరుకొన్నాడు....'
ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

11. ' ద్వితీయ శ్చ భ్రాతా ఖలు దశముఖస్యైష స విభీ
షణ స్తప్త్వా, ధాతు ర్వర ముపగతో ధర్మనిరతిమ్'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశముఖస్య, ద్వితీయః, భ్రాతా చ, ఏషః, సః, విభీషణః, ఖలు, తేపే =' రావణుడి రెండవ తమ్ముడు, ఈయనే విభీషణుడు. ఆయనకూడ తపస్సు చేసాడు...'
ధాతుః, ధర్మ-నిరతిమ్, వరం, ఉపగతః = 'బ్రహ్మవలన, ధర్మనిరతిని వరంగా పొందాడు. '
ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

12. ' సురావార్యో గర్వా ద్ద్రుహిణవరజాతా ద్దశముఖః
చతుర్దిక్పాలాన ప్యసమభుజశక్త్యా విజితవాన్'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ద్రుహిణ-వర-జాతాత్. గర్వాత్, దశముఖః = ' బ్రహ్మవరాలవలన వచ్చిన గర్వంతో, దశాస్యుడు...'

సుర-అవార్యః, అ-సమ-భుజ-శక్త్యా, చతుః-దిక్-పాలాన్, అపి, విజితవాన్ ='దేవతలకు అవార్యుడై, సాటిలేని భుజబలంతో నలుగురు దిక్పతులనుకూడ గెలిచాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

13. ' కుబేరం నిష్కాస్య ప్రసభ మహరత్ సోఽథ మహతీం
పురీం లంకాం, దివ్యం ద్యుపథచరణం పుష్పకమపి',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సః, అథ = ' ఆ రావణుడు, అటుపైన...'

కుబేరం, ప్రసభం, నిష్కాస్య, మహతీం, పురీం, లంకాం = 'కుబేరుడిని బలవంతంగా వెడలగొట్టి, గొప్ప నగరమైన లంకను...'

దివ్యం, ద్యు-పథ-చరణం, పుష్పకం, అపి, అహరత్ = 'ఆకాశంలో తిరిగే పుష్పకం అనే

దివ్యవిమానాన్ని కూడ, కాజేసాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

14. ' తత స్సూను స్తస్యాభవ దసమమాయీంద్రజిదితి
ప్రథాం ప్రాప్తో బద్ధ్వా స్వయమమరనాథం రణముఖే ' .
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః, తస్య, అ-సమ-మాయీ, సూనుః, అభవత్ = ' తరువాత ఆ రావణుడికి, సాటి లేని మాయావి ఐన కొడుకు కలిగాడు...'

రణముఖే, స్వయం, అమర-నాథం, బద్ధ్వా, ఇంద్రజిత్, ఇతి, ప్రథాం, ప్రాప్తః = 'యుద్ధంలో స్వయంగా ఇంద్రుడినే బంధించి, ఇంద్రజిత్ అనే పేరును పొందాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

15. శివం ప్రీతం కృత్వా బహువిధమఖై రింద్రజిదభూత్,
అజయ్యః కేనాపి త్రిదశనరదైత్యేషు సమరే
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: బహు-విధ-మఖైః, శివం, ప్రీతం, కృత్వా, ఇంద్రజిత్ = 'పెక్కు రకాల యాగాలతో శివుడిని ప్రీతుడిని చేసి (=మెప్పించి), ఇంద్రజిత్తు... '

త్రిదశ-నర-దైత్యేషు, కేన అపి, సమరే, అ-జయ్యః, అభూత్ = 'దేవతలు, మానవులు, దైత్యులు – వీళ్ళలో ఎవరిచేతకూడ యుద్ధంలో గెలువరానివాడైనాడు. '

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

16. ' విమానారూఢో యాన్ హరగృహహిమాద్రౌ దశముఖో

నిరుద్ధాయాం గత్యాం 'కిమిదమి' తి రుష్టో హిమగిరౌ ' (శిఖరిణీ).

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశముఖః, విమాన-ఆరూఢః, హర-గృహ-హిమ-అద్రౌ, యాన్ = 'దశముఖుడు విమానాన్ని ఎక్కి, శివుడి నెలవైన హిమాలయంమీద పోతూ....'

గత్యాం, రుద్ధాయాం = 'విమానపు నడక ఆగి పోగా (= అడ్డగింపబడగా. సతి సప్తమి)... '

కిం, ఇదం, ఇతి, హిమ-గిరౌ *(శిఖరిణీ)*, రుష్టః = ' 'ఏమిటీ ఇది?' అని హిమాలయంపట్ల కోపగించుకొన్నాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా ,అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

17. ' శివస్యేయం భూమి ర్దశముఖ నివర్తస్వ, నచ తే
విమానస్యాప్యస్యాం గమనమి' తి నందీ తమవదత్'.
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: " 'దశముఖ! నివర్తస్వ. ఇయం, శివస్య, భూమిః.. = " దశముఖా! వెనుకకు మరలు. ఇది శివుడి తావు.....'

అస్యాం, తే చ, విమానస్య, అపి, గమనం, న = 'ఈ తావున, నీకు, నీ విమానానికికూడ తిరుగటం కుదురదు....'

ఇతి, నందీ, తం, అవదత్ = అని, నంది రావణుడితో అన్నాడు."

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

18. ' వదంతం నందీశం కపిముఖ మనాదృత్య వికటం,
జహాసోచ్చైః 'కస్త్వే శివ' ఇతి వదన్ పంక్తివదనః'.
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వదంతం, కపిముఖం, నందీశం, అనాదృత్య = 'అలా మాటలాడుతున్న, కపిముఖుడైన ఆ నందీశ్వరుడిని సరకుచేయక...'

కః, తే, శివః, ఇతి, వదన్, పంక్తివదనః,ఉచ్చైః, వికటం, జహాస = 'ఎవడు నీ శివుడు?' అంటూ దశముఖుడు, పెద్దపెట్టున వికటంగా నవ్వాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

19. ' కపిభ్యో మాదృగ్భ్యో దశవదన! నాశ స్తవ భవేత్,
ఇతి క్రుద్ధో నందీ పరిహసనపాపం తమశపత్',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: క్రుద్ధః, నందీ, పరిహసన-పాపం, తం = ' కోపించిన నంది, పరిహాసం అనే పాపం చేసిన ఆ దశముఖుడిని...'

దశవదన! మాదృగ్భ్యః, కపిభ్యః, తవ, నాశః, భవేత్, ఇతి, అశపత్ = 'దశముఖా! నావంటి కపులవలన నీ నాశనం ఔతుంది.' అని శపించాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

20. ' ప్రచాల్యాతోల్యోచ్చైః ప్రసభ మసమై ర్వింశతిభుజై-
ర్దశగ్రీవః క్షేప్తుం సమయతత కైలాసశిఖరం'

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశగ్రీవః, అసమైః,వింశతి-భుజైః = 'దశగ్రీవుడు, సాటిలేని తన ఇరవై చేతులతో...'

కైలాస-శిఖరం, ప్రచాల్య, ప్రసభం, ఉచ్చైః, ఆతోల్య, క్షేప్తుం, సమయతత = ' కైలాసశిఖరాన్ని కదిలించి, బలంకొద్ది పైకి ఎత్తి, విసరివేయటానికి ప్రయత్నించాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

21. ' చలత్యద్రౌ భీతా గిరిపతిసుతా, తద్విషయవిత్

పదాంగుష్ఠేనేషత్ కుధరమభవః పీడితమధాత్',

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అద్రౌ, చలతి, గిరిపతి-సుతా, భీతా = 'కొండ కదలగా (సతి సప్తమి), పార్వతి భయపడ్డది....'

తత్-విషయ-విత్, అభవః, పద-అంగుష్ఠేన, కుధరం, ఈషత్, పీడితం, అధాత్ = ' ఆ విషయాన్ని తెలుసుకొన్న శివుడు, కాలి వ్రేలితో కొండను ఒకింత అదిమిపెట్టాడు (= అదుమబడినదానినిగా చేసాడు).'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

22. ' గిరిం త్యక్త్వా రక్షో న్యపత దవశం తస్య తు కరాః
గిరిక్ష్మాంతర్లగ్నాః సుబహు మృదితా వింశతిరపి'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రక్షః, గిరిం, త్యక్త్వా, అవశం, న్యపతత్ = ' రాక్షసుడు (=రావణుడు), కొండను వదలివేసి, పట్టుదప్పి క్రింద పడ్డాడు.....'

తస్య, కరాః, తు, వింశతిః, అపి, గిరి-క్ష్మా-అంతః, లగ్నాః, సుబహు, మృదితాః =' వాడి చేతులేమో, ఇరవై కూడా, కొండకు నేలకు మధ్య ఇరుకుకొని బాగా నలిగిపోయాయి.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

23. 'రురోదోచ్చైః పీడావివశమనసా పంక్తివదనో
ముఖైః సర్వై ర్ముక్తై ర్భువనభయదై ర్ఘోరరవణైః '.
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పీడా-వివశ-మనసా, పంక్తివదనః = 'బాధకు అదుపు తప్పిన మనసుతో రావణుడు...'

సర్వైః, ముఖైః, ముక్తైః ='అన్ని నోళ్ళనుండి వెలువడ్డ (=నోళ్ళచేత వదలబడిన వానితో)....'

భువన-భయదైః, ఘోర-నినదైః, ఉచ్చైః, రురోద = 'లోకాలను బెంబేలెత్తించే దారుణశబ్దాలతో పెల్లుగా ఏడిచాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

24. ' కృత్తైః సామ్నాం గానై రనితరకృతై రాక్షసపతిః
సహస్రాబ్దై స్తుష్టం గిరిశమకరోత్ భక్తసులభం',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అనితర-కృతైః, సామ్నాం, గానైః, సహస్ర-అబ్దైః = 'ఇతరులు చేసి ఉండని (=ఇతరులచేత చేయబడనివానితో) సామగానాలతో, వెయ్యి ఏళ్లకు....'

భక్త-సులభం, గిరిశం, రాక్షసపతిః, తుష్టం, అకరోత్ ='భక్తసులభుడైన శివుడిని రావణుడు సంతోషపరిచాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

25. ' శివ స్తుష్టో భూత్వా దశముఖ మధాన్మే చితకరం
కృపాణం చ ప్రాదా దవిఫలమరీణాం నిహననే',

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తుష్టః, భూత్వా, శివః, దశముఖం, మోచిత-కరం, అధాత్ = సంతుష్టుడై శివుడు, రావణుడి చేతులను విడిపించాడు (=విడిపింపబడిన చేతులుగలవానినిగా చేసాడు.)... '

అరీణాం, నిహననే, అ-విఫలం, కృపాణం, చ, ప్రాదాత్ = 'శత్రువులను చంపటంలో వమ్ము కాని కత్తిని కూడ ఇచ్చాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

26. ' ఉవాచేశో రక్షః, ' స్తవ వదనతో రావణ మభూత్,

తత స్త్వం లోకే ఽస్మిన్ భవసి విదితో రావణ ఇతి',

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తవ, వదనతః, రావణమ్, అభూత్ = " 'నీ నోళ్ళనుండి పెనుకేక పుట్టింది...'

తతః, త్వం, అస్మిన్, లోకే రావణః ఇతి, విదితః భవసి ='దానివలన, నీవు ఈ లోకంలో, రావణుడు అని తెలియబడుతావు'...."

ఇతి,ఈశః, రక్షః, ఉవాచ = 'అని శివుడు రావణుడికి చెప్పాడు."

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

27. ' తథా ముక్తో యాతో వ్యచర దసురేశో దశ దిశః
వరేభ్యో దుర్గర్వా దపరిగణయన్ కానపిజనాన్'.
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా, ముక్తః, యాతః, అసుర-ఈశః = 'అలా విడుదల పొంది పోయిన రావణుడు (=వదలబడినవాడు, పోయినవాడు)....'

వరేభ్యః, దుర్గర్వాత్, కాన్, అపి, జనాన్, అపరిగణయన్ = 'వరాలకారణంగా, తగని పొగరుతో, ఎవరిని కూడ లెక్కచేయక...'

దశ, దిశః, వ్యచరత్ = 'పది దిక్కులా తిరిగాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

28. ' జితో వా తేనాసీత్ భువి నరపతి, స్తస్య శరణం
గతో వా ఉ_భూ న్నాన్య, స్త్రిజగదదధిపో ఉ_భూ ద్దశముఖః '
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భువి, తేన, జితః, నరపతిః,వా, ఆసీత్= 'భూమిమీద, వాడిచేత ఓడింపడ్డ రాజైనా

ఉన్నాడు....'

తస్య, శరణం, గతః, నరపతిః, వా, ఆసీత్ = 'వాడి శరణు చొచ్చిన రాజైనా ఉన్నాడు....'

అన్యః, నరపతిః, న, ఆసీత్ = 'మరొక రాజు లేడు....'

దశముఖః, త్రి-జగత్-అధిపః, అభూత్ = ' రావణుడు మూడు లోకాలకూ ఏలిక ఐనాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

29. ' మనుష్యాణా మేకో దశముఖ మజయ్యం తమజయత్,
నృపో మాహిష్మత్యా దశశతకరః సో ఽర్జున ఇతి ',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అజయ్యం, తం, దశముఖమ్, మనుష్యాణాం, ఏకః, అజయత్ = 'జయింపరాని ఆ రావణుడిని, మానవులలో ఒకడు గెలిచాడు....'

సః, అర్జునః, ఇతి, మాహిష్మత్యాః, నృపః, దశ-శత-కరః ='అతడు, 'అర్జునుడు' అని , మాహిష్మతీనగరానికి రాజు, వెయ్యి చేతులవాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

30. ' కపీనామప్యేక స్త్రిదశపతిసూను ర్బలివరః
పతిః కిష్కింధాయాః అజయ దథ వాలీ దశముఖం ',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, కపీనాం, అపి, ఏకః, దశముఖం, అజయత్ = 'ఇక, వానరులలో కూడ ఒకడు రావణుడిని గెలిచాడు....'

త్రిదశపతి-సూనుః, బలి-వరః, కిష్కింధాయాః, పతిః, వాలీ = ఇంద్రుడి కొడుకు, బలవంతులలో మేటి, కిష్కింధానగరానికి పాలకుడు, వాలి (అనేవాడు).'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

31. ' జితో యుష్మత్పూర్వ ఉప్యశప దనరణ్యో దశముఖం
'కులే మే జాత స్త్వాం క్షపయతి రణే సాన్వయ' మితి ',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యుష్మత్-పూర్వః, అనరణ్యః, అపి, జితః, దశముఖమ్ = " మీ పూర్వుడైన అనరణ్యుడు కూడ, ఓడింపబడి(= ఓడింపబడినవాడు), రావణుడిని..."

మే, కులే, జాతః, త్వాం, స-అన్వయం, రణే, క్షపయతి, ఇతి, అశపత్ = " 'నా వంశంలో పుట్టినవాడు నీ వంశంతో సహా నిన్ను యుద్ధంలో నాశనం చేస్తాడు.' అని శపించాడు."

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

32. ' కృతైః స్వీయైః పాపై రలభత బహుభ్యో దశముఖో
బహూన్ శాపా నన్యానపి నిజకులధ్వంసనఫలాన్' ,
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కృతైః, స్వీయైః, పాపైః = 'చేసిన(=చేయబడ్డవానిచేత) తన పాపాలచేత…'

నిజ-కుల-ధ్వంసన-ఫలాన్, బహూన్, అన్యాన్, శాపాన్, అపి = 'తన కులనాశనం ఫలితంగా ఉండే పెక్కు ఇతరశాపాలను కూడా…'

దశముఖః, బహుభ్యః, అలభత = ' రావణుడు పలువురినుండి పొందాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

33. ' నరాన్ మత్వా ఽ_నర్హా నథ దశముఖో నారదవచో-
వశో, దేవాన్ జేతుం సతనయ మగచ్ఛత్సురజగత్ ',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అథ, నారద-వచః, వశః, నరాన్, న-అర్హాన్, మత్వా = ' తరువాత, నారదుడి మాటలకు లోబడ్డ రావణుడు, మానవులను తగనివారినిగా ఎంచి...',

దేవాన్, జేతుం, స-తనయం, సుర-జగత్, అగచ్ఛత్ = 'దేవతలను గెలవటానికి, కొడుకుతో కలసి దేవలోకానికి వెళ్ళాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

34. ' యథోక్తం తే పూర్వం, యుధి సురపతిం రావణసుత-
స్తదా బద్ధ్వైవాప్తో బిరుదమివ నామేంద్రజిదితి ',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ' తే, పూర్వం, ఉక్తం, యథా = నీకు ఇంతకుముందు చెప్పినట్లు...' (14 వ పద్యంలో)

తదా, ఏవ, రావణ-సుతః, యుధి, సురపతిం, యుధి, బద్ధ్వా = 'అప్పుడే, రావణుడి కొడుకు యుద్ధంలో ఇంద్రుడిని బంధించి....'

ఇంద్రజిత్, ఇతి, బిరుదం, ఇవ, నామ, ఆప్తః =' ఇంద్రజిత్ అని, బిరుదువంటి పేరును సంపాదించుకొన్నాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

35. ' అవధ్యత్వం యుద్ధే హుతశిఖిభవే తిష్ఠతి రథే
వరం లబ్ధ్వా ధాతుః సురపతి మముంచన్మఘవజిత్ ',
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: హుత-శిఖి-భవే, రథే, తిష్ఠతి, అవధ్యత్వం = 'హోమం చేసిన (=చేయబడిన) అగ్నినుండి పుట్టిన రథంలో ఉండగా (సతి సప్తమి) అవధ్యత్వాన్ని...'

ధాతుః, వరం, లబ్ధ్వా = ' బ్రహ్మవలన వరంగా పొంది...'

మఘవజిత్, సురపతిం, అముంచత్ = ' ఇంద్రజిత్తు ఇంద్రుడిని వదలిపెట్టాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

36. ' అవధ్యం తావంతం యుధి నిహతవాన్ రావణి మయం
తవ భ్రాతా ఉ_ర్హత్యస్మాత్, భువనహితకృ, త్కాం స్తుతి మపి'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా రావణకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అస్మాత్, అవధ్యం,తావంతం, రావణిం, యుధి, నిహతవాన్ = 'అందువలన, అవధ్యుడైన అంతటి ఇంద్రజిత్తును యుద్ధంలో చంపినవాడు...'

భువన-హిత-కృత్ = ' లోకానికి మేలు చేసినవాడు, ఐన...'

తవ, భ్రాతా, అయం, కాం, స్తుతిమ్, అపి, అర్హతి = ' నీ తమ్ముడు ఈ లక్ష్మణుడు, ఏ స్తుతికైనా

అర్హుడే.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, రావణ-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ రావణుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

37. ' ఇమే భూమ్యాం జాతాః వివిధదివిజాంశైః కపివరాః
విధాతుర్నిర్దేశాత్ తవ సహచరా రావణవధే '
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా వానరకథామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రావణ-వధే, తవ, సహచరాః, ఇమే, కపి-వరాః = 'రావణవధలో నీకు తోడుగా నడచిన ఈ కపివరులు...'

విధాతుః, నిర్దేశాత్, వివిధ-దివిజ-అంశైః, భూమ్యాం, జాతాః = బ్రహ్మ ఆనతిమేరకు పలువురి దేవతల అంశలతో భూమిమీద పుట్టిన వాళ్ళు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, వానర-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ వానరుల కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

38. 'బలే బుద్ధౌ ధైర్యే వచననిపుణత్వే చ హనుమాన్
విశిష్టో உయం భక్త స్తవ విజయహేతుః ప్రథమతః '
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ ఘటజమునినా మారుతికథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అయం, హనుమాన్ = 'ఈ హనుమంతుడు....'

బలే, బుద్ధౌ, ధైర్యే, వచన-నిపుణత్వే, చ, విశిష్టః, = 'బలంలో, తెలివిలో, ధైర్యంలో, సంభాషణనైపుణ్యంలోను మిన్న....'

తవ, భక్తః, ప్రథమతః, తవ, విజయ-హేతుః = ' నీకు భక్తుడు, మొదటినుండి నీ విజయానికి కారణమైనవాడు.'

ఇతి, ఘటజ-మునినా, ప్రోక్తాం, మారుతి-కథామ్, శృణ్వన్ = ఈ విధంగా అగస్త్యమునిచేత చెప్పబడ్డ హనుమంతుడి కథను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

39. కథాః పూర్వాః సర్వా నిగదితవతో భక్తివినతః,
ప్రయుక్తాశీర్వాదాన్ కలశజముఖర్షీన్ జిగమిషూన్
' భవంతో రామే ఉస్మిన్ సదయహృదయాః సంత్వి 'తి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పూర్వాః, కథాః, సర్వాః, నిగదితవతః = పాత గాథలనన్నిటిని చెప్పి (=చెప్పినవాళ్ళను), ప్రయుక్త-ఆశీః, వాదాన్ = ఆశీర్వాదాలు చేసి (చేయబడ్డ ఆశీర్వాదాలు గలవాళ్ళను), జిగమిషూన్, కలశభవ-ముఖ-ఋషీన్, = వెళ్ళగోరుతున్న (వాళ్ళను), అగస్త్యుడు మున్నగు(వాళ్ళను) ఋషులను ఉద్దేశించి,

భక్తి-వినతః= భక్తితో వంగి నమస్కరించి (=వంగినవాడై),

' భవంతః, అస్మిన్, రామే, సదయ-హృదయాః, సంతు, ఇతి, వదన్ = ' మీరు ఈ రాముడిమీద దయగలమనసుతో ఉండండి.' అని అంటున్న

(స-దయ-హృదయాః = దయతోకూడిన మనసుగలవారు)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

40. సఖీన్ బంధూన్ రాజ్ఞః స్వపురగమనార్థోత్సుకహృదః
ప్రియాలాపశ్లాఘావచనబహుమానై రనుమతాన్
ప్రయాప్యేష్టైః కుర్వన్ తదుచితజనై రప్యనుగతాన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స్వ-పుర-గమన-అర్థ-ఉత్సుక-హృదః = తమ ఊళ్ళకు వెళ్ళటానికి ఉత్సుకమైన మదులతో ఉన్న ,

సఖీన్, బంధూన్, రాజ్ఞః = మిత్రులను, రాజులను, బంధువులను,,

ప్రియ-ఆలాప-శ్లాఘా-వచన-బహుమానైః, అనుమతాన్, ప్రయాప్య = మంచి మాటలతోను, మెచ్చుకోళ్ళతోను, కానుకలతోను/సత్కారాలతోను, అనుమతించి పయనం చేయించి,

తత్-ఉచిత-జనైః, ఇష్టైః,అపి,అనుగతాన్, కుర్వన్ = వారికి తగ్గ తనవారిచేతకూడ అనుగమింప జేస్తున్న (=అనుసరింపబడినవారిగా)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

41. కపీశం సుగ్రీవం విహితబహుమానైః కపివరైః
ప్రయాతుం కిష్కింధాం ప్రియసఖమనుజ్ఞాయ విసృజన్,
'కృతా వాక్యాతీతాః కపిభిరుపకారా ' ఇతి వదన్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రియ-సఖం, కపి-ఈశం, సుగ్రీవం = ప్రియమిత్రమైన వానరరాజు సుగ్రీవుడిని,
విహిత-బహుమానైః, కపి-వరైః = బహుమానాలు/సత్కారాలు చేయబడ్డ వానరవరులతో సహ,
కిష్కింధాం, ప్రయాతుం,అనుజ్ఞాయ విసృజన్ = కిష్కింధకు పయనం కావటానికి అనుమతించి పంపుతూ,
కపిభిః, వాక్య-అతీతాః, ఉపకారాః, కృతాః, ఇతి, వదన్ = 'వానరులు మాటలకందని ఉపకారాలు చేసారు.' (=వానరులచేత చేయబడ్డవి) అని అంటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

42. ' త్వయా సాహాయ్యం నః కృత మనుపమం శత్రుహననే,
న విస్మర్తవ్యం మే త' దితి దశకంఠస్య సహజం
ముదోక్త్వా తం లంకాం సహ సహచరై రేవ గమయన్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దశకంఠస్య, సహజం = రావణుడి తమ్ముడైన విభీషణుడిని ఉద్దేశించి,
శత్రు-హననే, నః, త్వయా, న-ఉపమం, సాహాయ్యం, కృతం = ' శత్రువులను చంపటంలో మాకు నీవు సాటిలేని సాయాన్ని చేసావు (=నీచేత చేయబడ్డది)....'
తత్, మే, విస్మర్తవ్యం, న, ఇతి, ముదా, ఉక్త్వా = ' అది నాకు మరవదగ్గది కాదు.' అని సంతోషంగా పలికి,
తం, సహచరైః, సహ, ఏవ, లంకాం, గమయన్ = అతడిని సహచరులతోపాటే లంకకు పంపిస్తున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

43. నృపో భూత్వా కుర్వన్ వివిధసమయార్హాణి వివిధా-
న్యహోరాత్రం కార్యా ణ్యనుజగురుమంత్ర్యాప్తసహితః
జనానాం సర్వేషా మపిచ విదధ త్తుష్టి మతులామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నృపః, భూత్వా = రాజుగా ఉండి,
అనుజ-గురు-మంత్రి-ఆప్త-సహితః = తమ్ముళ్ళతో, గురువులతో, మంత్రులతో, కావలసిన వాళ్ళతో, కలసి,
అహస్-రాత్రం, వివిధ-సమయ-అర్హాణి, కార్యాణి, కుర్వన్ = రేయింబవలు, వేరు వేరు సమయాలకు తగ్గ పనులను చేస్తున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

44. మహీజైః పుష్పాఢ్యైః ఫలభరవినమ్రై ర్విలసితే
గృహోద్యానే, లీలాసరసి, రమమాణః క్షితిజయా
సదా గానై ర్వాద్యై ర్మధుభి రపి భోజ్యై శ్చ వివిధైః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పుష్ప-ఆఢ్యైః, ఫల-భర-వినమ్రైః, విలసితే, గృహ-ఉద్యానే = పూలతో నిండినవి , పండ్లబాగా ఉండటంతో వాలిపోయినవి , ఐన చెట్లతో విలసించిన ఇంటి తోటలోను,
లీలా-సరసి = ఆట కొలనులోను,
గానైః, వాద్యైః, వివిధైః, మధుభిః, భోజ్యైః, అపి = పాటలతోను, సంగీతవాద్యాలతోను, రకరకాల

తేనెలతోను, ఆహారాలతోను,

సదా, క్షితిజయా, రమమాణః = నిత్యమూ సీతతో క్రీడిస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

45. మహీజా మాలోక్య ప్రణయఫలవాన్ దౌహృదవతీమ్
భవిష్యత్పుత్రాప్తిప్రియముదితచేతాః ప్రియకరః
మనో ఽభీష్టం పృచ్ఛన్ 'కిమభిలషసీ' తిప్రియసతీమ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మహీజాం, దౌహృదవతీం, ఆలోక్య, ప్రణయ-ఫలవాన్ = సీతను గర్భవతినిగా చూచి, ప్రేమకు ఫలితాన్ని పొంది(నవాడు)

భవిష్యత్-పుత్ర-ఆప్తి-ప్రియ-ముదిత-చేతాః, ప్రియ-కరః = కానున్న పుత్రలాభం అనే ప్రియానికి సంతసించిన మనసుతో (= .... మనసు గలవాడు), భార్యకు ప్రియం చేయగోరి(నవాడు),

కిం, అభిలషసి, ఇతి, ప్రియాం, మనః-అభీష్టం, పృచ్ఛన్ = 'ఏమి కోరుకొంటావు?' అని భార్యను తన మనసులోని కోర్కెనుగురించి అడుగుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

46. ' పున శ్చేహే పూజ్యాన్ ఫలసలిలమూలాశనవతో
మునీన్ గంగాతీరే కతిపయదినాన్యర్చితు మహం '
ఇతి ప్రోక్తే సత్యా ' వ్రజసి హి, తథైవాస్త్వి' తి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: గంగా-తీరే, ఫల-సలిల-మూల-అశనవతః, పూజ్యాన్, మునీన్ = గంగాతీరాన - పండ్లు, నీళ్ళు, దుంపలు ఆహారంగా ఉండే (వాళ్ళను) పూజ్యులైన మునులను…'

పునః, చ, కతిపయ-దినాని, అర్చితుం, అహం, ఈహే ='మరల కొన్ని దినాలు పూజించటానికి నేను కోరుతున్నాను.'

ఇతి, సత్యా, ప్రోక్తే = అని భార్య చెప్పగా (= భార్యచేత చెప్పబడగా. సతి సప్తమి.),

తథా,ఏవ, అస్తు, వ్రజసి, హి, ఇతి, వదన్ =' అలాగే కానీ. వెళ్ళుదువుగాని లే.' అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

47. ' పురే కా వార్తా మాం ప్రతి వదతి లోకో జనపదే?
కథం వార్తా సీతాం ప్రతి? మదనుజాతాన్ ప్రతి కథం? '
ఇతి స్వీయాన్ పృచ్ఛన్ రహసి పురచారాన్ విమలధీః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురే, జనపదే, లోకః, మాం,ప్రతి, కాః, వార్తాః, వదతి =' నగరంలోను, దేశంలోను, జనం నన్నుగురించి ఏమి మాటలు చెప్పుకొంటున్నారు?... ' (అర్థంలో బహువచనం)

సీతాం, ప్రతి, వార్తా, కథం? = 'సీతనుగురించి వార్త ఏట్లా ఉన్నది?.... '

మత్-అనుజాతాన్, ప్రతి, వార్తా, కథం?= 'నా తమ్ముళ్ళనుగురించి చెప్పుకోవటం ఎలా ఉన్నది?'

ఇతి, రహసి, స్వీయాన్, పుర-చారాన్, పృచ్ఛన్, విమల-ధీః = అని, ఆంతరంగికంగా తన నగరచారులను అడుగుతున్న, నిర్మలహృదయుడైన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

48. ' గుణం వా దోషం వా ప్రకటయతి యం మాంప్రతి జనో
యథార్థం తం జ్ఞాతుం మమ మతి రతో మే కథయత'
ఇతి స్వీయాన్ పృచ్ఛన్ రహసి పురచారాన్ విమలధీః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మాం, ప్రతి, జనః, గుణం, వా, దోషం, వా, యం, ప్రకటయతి = 'నన్ను గురించి జనం, మంచినిగానీ చెడునుగానీ దేనిని వెలిబుచ్చుతున్నారో (అర్థంలో బహువచనం)... '

తం, యథా-అర్థం, జ్ఞాతుం మమ మతిః = 'దానిని ఉన్నదానిని ఉన్నట్లు తెలుసుకోవటానికి నా ఉద్దేశం....'

అతః, మే, కథయ = 'కాబట్టి, నాకు చెప్పండి.'

ఇతి, రహసి, స్వీయాన్, పుర-చారాన్, పృచ్ఛన్, విమల-ధీః = అని, ఆంతరంగికంగా తన నగరచారులను అడుగుతున్న, నిర్మలహృదయుడైన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

49. ' పయోరాశౌ సేతో రచనమితి లోకోత్తర మితి
స్తువంత్యుచ్చై శ్చర్యాం తవ పురజనా విస్మయవశాః'
ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ పురజనకథాం గూఢచరణైః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పయః-రాశౌ, సేతోః, రచనం, ఇతి, లోక-ఉత్తరం, ఇతి = " 'సముద్రంమీద వంతెన కట్టటం అనేది లోకాతీతమైనది.'అని...'

పుర-జనాః, విస్మయ-వశాః, తవ, చర్యాం, ఉచ్చైః, స్తువంతి = ' నగరజనులు అచ్చెరువుకు

లోనై నీ పనిని ఎంతో మెచ్చుకొంటున్నారు.'

ఇతి, గూఢ-చరణైః, ,ప్రోక్తాం, పుర-జన-కథాం, శృణ్వన్ = అని, ఈ విధంగా గూఢచారులు చెప్పిన పౌరుల మాటలను వింటున్న

(గూఢచరణః అంటే పాము అనే అర్థం కూడ ఉంది. అది వేరు.)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

50. ' హృతాం లబ్ధుం భార్యాం దశముఖ మజయ్యం త మవధీత్,'

ఇతి శ్లాఘంతే త్వాం సురవినుతశౌర్యం పురజనాః

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ పురజనకథాం గూఢచరణైః

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: హృతాం, భార్యాం, లబ్ధుం, అజయ్యం, తం, దశముఖం, అవధీత్ = " 'హరించబడ్డ భార్యను పొందటానికి, అజయ్యుడైన అంత గొప్ప రావణుడిని చంపాడు.' అని..."

సుర-వినుత-శౌర్యం, త్వాం, పుర-జనాః, శ్లాఘంతే= "దేవతలు మెచ్చిన శౌర్యంగల నిన్ను, నగరవాసులు మెచ్చుకొంటున్నారు."

ఇతి, గూఢ-చరణైః, ,ప్రోక్తాం, పుర-జన-కథాం, శృణ్వన్ = అని, ఈ విధంగా గూఢచారులు చెప్పిన పౌరుల మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

51. ' పరస్పృష్టాం పత్నీం భజతి ఖలు రామో ఉ_పృపహృతామ్!

జనై శ్చైవం కార్యం కి' మితి కథితం కైశ్చన పురే

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ పురజనకథాం గూఢచరణైః

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రామః, అపి, పర-స్పృష్టాం, పత్నాం, భజతి, ఖలు! = " 'రాముడుసైతం పరులు అంటిన భార్యను పొందుతున్నాడు గదా!.... '

జనైః, చ, ఏవం, కార్యం, కిం? ఇతి, పురే, కైః చ న, కథితం =" 'ప్రజలుకూడ ఇలానే చేయాలా?' అని నగరంలో కొందరు చెప్పుకొన్నారు. (= కొందరిచేత అనబడ్డది.)"

ఇతి, గూఢ-చరణైః, ,ప్రోక్తాం, పుర-జన-కథాం, శృణ్వన్ = అని, ఈ విధంగా గూఢచారులు చెప్పిన పౌరుల మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

52\. ' జనో రాజ్ఞ శ్చర్యా మనుసరతి, తన్నో ఽపి గృహిణీ

పరస్పృష్టా గ్రాహ్యా కి' మితి కథితం కైశ్చన పురే'

ఇతి ప్రోక్తాం శృణ్వన్ పురజనకథాం గూఢచరణైః

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జనః, రాజ్ఞః, చర్యాం, అనుసరతి = " 'జనం రాజుల చేతను అనుసరిస్తారు.'...." (అర్థంలో బహువచనం)

తత్, నః, అపి, పర-స్పృష్టా, గృహిణీ, గ్రాహ్యా,కిం, ఇతి. రరరే, కైః, చ, న, కథితం =" 'కాబట్టి, మనకుకూడ పరులు ముట్టిన భార్య ఏలుకోదగ్గదే ఔతుందా?' అని నగరంలో కొందరు చెప్పుకొన్నారు.(= కొందరిచేత అనబడ్డది.)"

ఇతి, గూఢ-చరణైః, ప్రోక్తాం, పుర-జన-కథాం, శృణ్వన్ =అని, ఈ విధంగా గూఢచారులు చెప్పిన పౌరుల మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

53. వచః శ్రుత్వా చారైః కథిత మసమార్త్యాకులహృదా,
' మయా కార్యం సీతాం ప్రతి కి' మితి సంచింత్య సుచిరమ్,
సమానీయ భ్రాతృత్రయమపి వచ స్తాన్ప్రతి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: చారైః, కథితం, వచః, శ్రుత్వా, అ-సమ-ఆర్తి-ఆకుల-హృదా = చారులు చెప్పిన మాటను విని, ఎనలేని బాధతో కలగిపోయిన మనసుతో (= ...మనసు గలవాడు),
సీతాం, ప్రతి, మయా, కార్యం, కిం, ఇతి, సుచిరం, సంచింత్య = 'సీతవిషయంలో నేను చేయదగ్గది ఏమిటి?' అని ఎంతో సేపు ఆలోచించుకొని,
భ్రాతృ-త్రయం, అపి, సమానీయ, తాన్, ప్రతి, వచః, వదన్ = తమ్ముళ్ళను ముగ్గురినికూడ రప్పించి, వాళ్ళనుద్దేశించి పలుకుతున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

54. ' సతీం రక్షఃస్పృష్టాం సుచిరనిగృహీతాం చ భజతే
కథం రామో రాజే? ' తికిల జనతా వక్తి వచనమ్,
ఇతి భ్రాతృభ్యో ఉ◌ంతఃసదసి జనవాక్యంప్రతి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రాజా, రామః = " 'రాజైన రాముడు...,"

రక్షః-స్పృష్టాం, సుచిర-నిగృహీతాం, సతీం,చ, కథం, భజతే?= రక్కసుడు తాకిన(దానిని), చాలకాలంపాట చెరపెట్టబడ్డ(దానిని) భార్యనుకూడా ఎలా పొందుతున్నాడో!'..."
ఇతి, వచనం,జనతా, వక్తి, కిల!= " అనే మాటను జనం చెప్పుకొంటున్నారట!" (అర్థంలో బహువచనం).
ఇతి, జన-వాక్యం, ప్రతి, అంతః-సదసి, భ్రాతృభ్యః, వదన్ = అని, ఈ విధంగా, ప్రజల మాటనుగురించి ఆంతరంగికసభలో తమ్ముళ్ళకు చెపుతూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

55. ' అహం జానే సీతామమలహృదయాం శీలమహితామ్,
పవిత్రత్వం తస్యాః స్తుతమపి సురైః సర్వవిదితమ్',
ఇతి భ్రాతృభ్యో ఽంతఃసదసి జనవాక్యంప్రతి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సీతాం, అమల-హృదయాం, శీల-మహితాం, అహం, జానే = 'సీతను నిర్మలహృదయనుగాను, శీలంచేత గొప్పదానినిగాను, నేను ఎరుగుదును....'
సురైః, అపి, స్తుతం, తస్యాః, పవిత్రత్వం, సర్వ-విదితం= 'దేవతలచేత సైతం పొగడబడ్డ ఆమె పవిత్రత అందరకు తెలుసు.'
ఇతి, జన-వాక్యం, ప్రతి, అంతః-సదసి, భ్రాతృభ్యః, వదన్ = అని, ఈ విధంగా, ప్రజల మాటనుగురించి ఆంతరంగికసభలో తమ్ముళ్ళకు చెపుతూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

56. ' ప్రవిష్టా సా చాగ్నిం ఖలు భువనవిశ్వాసనధియా

శుచిః సాక్షాత్ తస్యాః ప్రకటమవదత్ కిం న శుచితామ్? '

ఇతి భ్రాతృభ్యో ఽంతఃసదసి జనవాక్యంప్రతి వదన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భువన-విశ్వాసన-ధియా, సా, అగ్నిం, చ, ప్రవిష్టా, ఖలు = 'లోకాన్ని నమ్మించే ఉద్దేశంతో ఆమె (సీత), అగ్నిలోనికి కూడ చొచ్చింది కదా!... '

తస్యాః, శుచితాం, సాక్షాత్, శుచిః, ప్రకటం, అవదత్ కిం న?= 'ఆమె శుద్ధతను, స్వయంగా అగ్నిదేవుడే స్పష్టంగా చెప్పలేదూ!'

ఇతి, జన-వాక్యం, ప్రతి, అంతః-సదసి, భ్రాతృభ్యః, వదన్= అని, ఈ విధంగా, ప్రజల మాటను గురించి ఆంతరంగికసభలో తమ్ముళ్ళకు చెపుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

57. ' తథాప్యద్యైవం తాంప్రతి చ జననిందా సమభవత్,

నృపస్యావశ్యం మే భవతి గణనీయం జనవచః',

ఇతి భ్రాతృభ్యో ఽంతఃసదసి జనవాక్యంప్రతి వదన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా,అపి,తాం ప్రతి,చ, అద్య,ఏవం,జన-నిందా,సమభవత్,ఖలు! = ' అలా ఐనప్పటికి, ఆమెనుగురించి సైతం నేటికి ఇలా జననింద పుట్టిందిగదా!...'

నృపస్య,మే,జన-వచః.అవశ్యం,గణనీయం,భవతి = ' రాజునైన నాకు, జనవాక్యం తప్పక పరిగణించవలసినది ఔతుంది.'

ఇతి, జన-వాక్యం, ప్రతి, అంతః-సదసి, భ్రాతృభ్యః, వదన్ = అని, ఈ విధంగా, ప్రజల మాటనుగురించి ఆంతరంగికసభలో తమ్ముళ్ళకు చెపుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

58. ' అమూలా దుష్కీర్తి ర్మమ జనకజాయాశ్చ భవతీ-
త్యయం తీవ్రః శోకో ఉబ్ధిమివ బడబాగ్ని ర్దహతి మామ్',
ఇతి భ్రాతృభ్యో ఽంతఃసదసి జనవాక్యంప్రతి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మమ, జనకజాయాః, చ,అ-మూలా, దుష్కీర్తిః, భవతి,ఇతి= ' నాకు, సీతకు, ఆధారం లేని అపకీర్తి కలుగుతున్నది.' అనే ....'

అయం, తీవ్రః, శోకః = ' ఈ తీవ్ర శోకం...'

బడబా-అగ్నిః,జలధిం,ఇవ,మాం,దహతి = ' బడబానలం సముద్రాన్ని దహించినట్లు నన్ను కాల్చివేస్తున్నది.'

ఇతి, జన-వాక్యం, ప్రతి, అంతః-సదసి, భ్రాతృభ్యః, వదన్ = అని, ఈ విధంగా, ప్రజల మాటను గురించి ఆంతరంగికసభలో తమ్ముళ్ళకు చెపుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

59. ' అనిష్టం లోకానాం భువి, కిముత రాజ్ఞస్స్వపయశః !
యశ స్త్రాతుం జహ్యాం కిమపి, గృహిణీం జీవితమపి',
ఇతి భ్రాతృభ్యో ఽంతఃసదసి జనవాక్యంప్రతి వదన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అపయశః,భువి,లోకానాం,అనిష్టం. = ' అపకీర్తి అన్నది లోకంలో జనులకు ఇష్టమైనది కాదు.... '

రాజ్ఞః,తు,పునః,కిముత? = 'రాజుకైతే మరి, ఇక చెప్పేదేముంది?...'

యశః,త్రాతుం, గృహిణీం, జీవితం,అపి,కిం అపి,జహ్యాం = ' కీర్తిని నిలుపుకోవటానికి, భార్యను,జీవితాన్నైనా,దేనినైనా వదలుకొంటాను.'

ఇతి, జన-వాక్యం, ప్రతి, అంతః-సదసి, భ్రాతృభ్యః, వదన్ = అని, ఈ విధంగా, ప్రజల మాటనుగురించి ఆంతరంగికసభలో తమ్ముళ్ళకు చెపుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

60. ' తత స్త్వం సౌమిత్రే ధరణితనయాం శ్వో దినముఖే
రథే నీత్వా గంగాతటమునికుటీరేషు విసృజ. '
ఇతి క్ష్మాజాత్యాగంప్రతి సహజముద్దిశ్య నిగదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తతః,సౌమిత్రే! త్వం, శ్వః,దిన-ముఖే,ధరణితనయాం,రథే,నీత్వా = ' అందువలన, లక్ష్మణా! నీవు రేపు ఉదయాన, సీతను రథంలో తీసుకొనిపోయి...'

గంగా-తట-ముని-కుటీరేషు,విసృజ = ' గంగానది ఒడ్డున మునికుటీరాలదగ్గర వదలిపెట్టు.'

ఇతి, క్ష్మాజా-త్యాగం,ప్రతి,సహజం,ఉద్దిశ్య,నిగదన్ = ఈ ప్రకారంగా, సీతాపరిత్యాగాన్నిగురించి తమ్ముడితో(లక్ష్మణుడితో) అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

61. ' తయాభీష్టంచోక్తం వనమునికుటీదర్శన, మతో
భవేత్సీతా ఉఉప్తేష్టా , భవతి జననిందాప్యపగతా',
ఇతి క్ష్మాజాత్యాగంప్రతి సహజముద్దిశ్య నిగదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభ

టీక: వన-ముని-కుటీ-దర్శనం,తయా,ఉక్తం,అభీష్టం,చ = ' అడవులలో మునుల కుటీరాలను చూడటం అన్నది, ఆమె చెప్పిన కోరిక కూడా...'

అతః, సీతా,ఆప్త-ఇష్టా,భవేత్ = ' దీనితో, సీత తీరినకోరికగలది ఔతుంది,...'

జన-నిందా,అపి,అపగతా,భవేత్ = ' లోకనింద కూడ తొలగిపోయింది ఔతుంది.'

ఇతి, క్ష్మాజా-త్యాగం,ప్రతి,సహజం,ఉద్దిశ్య,నిగదన్ = ఈ ప్రకారంగా, సీతాపరిత్యాగాన్ని గురించి తమ్ముడితో(లక్ష్మణుడితో) అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

62. రథే సీతాం భర్త్రాశ్రితమనస మారోప్య, విపినం
ప్రయాతే సౌమిత్రౌ, కథమపి నిగూహ్యోత్కటశుచం,
వహన్ గాఢాం బాధాం మనసి, ' బత సీతే' తి కరుణాం,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భర్తృ-ఆశ్రిత-మనసం,సీతాం,రథం,ఆరోప్య = భర్తను ఆశ్రయించిన మనసుగల సీతను రథం ఎక్కించుకొని

సౌమిత్రౌ,విపినం, ప్రయాతే = లక్ష్మణుడు అడవికి బయలుదేరి పోగా (సతి సప్తమి),

ఉత్కట-శుచం, కథం అపి,నిగృహ్య = పెల్లుబుకుతున్న దుఃఖాన్ని ఏదో ఒకలాగ

నిగ్రహించుకొని,

బత,సీతా,ఇతి,కరుణాం, గాఢాం,బాధాం, మనసి,వహన్ = ' అయ్యో! పాపం సీత!' అనే జాలిని, తీవ్రమైన బాధను మనసులో పెట్టుకొన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

63. వనాంతర్వాల్మీక్యాశ్రమపరిసరే భూమితనయాం
అహృష్టే సౌమిత్రౌ త్యజతి కథయత్యగ్రజవచః,
పురే ధ్యాయన్ ' సీతే భవసి కథ మేకా వనభువీ '
త్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అ-హృష్టే,సౌమిత్రౌ = దిగాలుపడ్డ లక్ష్మణుడు (సతి సప్తమి),

వన-అంతః-వాల్మీకి-ఆశ్రమ-పరిసరే, భూమి-తనయాం,త్యజతి = అడవిలో వాల్మీకి ఆశ్రమానికి చుట్టుపక్కల సీతను వదలిపెట్టుతుండగా (సతి సప్తమి),

అగ్రజ-వచః,కథయతి = అన్న చెప్పిన మాటను ఆమెకు చెప్పుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి),

పురే, సీతే!,వన-భువి,ఏకా,కథం,భవసి,ఇతి,ధ్యాయన్ = నగరంలో, ' సీతా! అడవులలో ఒక్కదానివి ఎలా ఉంటావు?' అని తలచుకొంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

64. కృతాజ్ఞే సౌమిత్రౌ పునరుపగతే రాజభవనం,
'యథాజ్ఞప్తః సీతాం వ్యసృజ ముపగంగం మునికులే'
ఇతి క్లేశేనోక్తిం వదతి, శుచముచ్చై ర్హృది వహన్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కృత-ఆజ్ఞే, సౌమిత్రౌ, రాజ-భవనం, పునః, ఉపగతే = ఆనతిని నిర్వర్తించిన లక్ష్మణుడు, రాజభవనానికి తిరిగి చేరుకొని(సతి సప్తమి)

'యథా-ఆజ్ఞప్తః, = ' ఆనతింప బడ్డట్లుగా ...'

సీతాం, ఉపగంగం, ముని-కులే, వ్యస్సృజం,' ఇతి,ఉక్తిం = ' సీతను గంగ దగ్గర ముని కుటీరం సమీపాన వదలిపెట్టాను.' అనే మాటను

క్లేశేన,వదతి = కష్టంమీద చెప్పుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి),

ఉచ్చైః,శుచం,హృది,వహన్ = పెల్లు దుఃఖాన్ని మనసులో భరిస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

65. కథాం శ్రుత్వా సర్వాం వ్యలపదవశా ఉఽర్యా సకరుణం,
తవ శ్వశ్రూణాం చ న్యగదదభివాదాన్ వినయినీ,
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ ధరణితనయాత్యాగవచనా-
న్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కథాం,సర్వాం,శ్రుత్వా,ఆర్యా,అవశా,సకరుణం,వ్యలపత్ = 'విషయాన్నంతా విన్న వదిన, వివశురాలై దయనీయంగా ఏడిచింది....'

వినయినీ, తవ,చ,స్వశ్రూణాం,చ, అభివాదాన్,న్యగదత్ = ' వినయంగల ఆమె నీకు, అత్తలకు నమస్కారాలను చెప్పింది.'

ఇతి, భ్రాతుః,ధరణితనయా-త్యాగ-వచనాని-శృణ్వన్ = ఈ విధంగా, తమ్ముడియొక్క సీతాపరిత్యాగపు మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

66. ' తదా ప్రత్యాయాతే మయి, ధరణిజాతాం ప్రరుదతీమ్
మహర్షే ర్వాల్మీకేః స్త్రియ ఉపగతాః కాశ్చన గృహాత్ ',
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ ధరణితనయాత్యాగవచనా-
న్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తదా,మయి ప్రత్యాయాతే = ' అప్పుడు, నేను మరలిరాగా (సతి సప్తమి)...'
ప్రరుదతీం,ధరణిజాతాం = ' కడు విలపిస్తున్న సీత దగ్గరకు...'
వాల్మీకేః,మహర్షేః, గృహాత్, కాః చ న,స్త్రియః, ఉపగతాః =; వాల్మీకిమహర్షి ఇంటినుండి కొందరు స్త్రీలు వచ్చారు.
ఇతి, భ్రాతుః,ధరణితనయా-త్యాగ-వచనాని-శృణ్వన్ = ఈ విధమైన, తమ్ముడియొక్క సీతాపరిత్యాగపు మాటలను వింటున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

67. ' స్వయం తాభిః స్త్రీభి ర్మునినిలయ మార్యోపగమితా,
తతో మన్యే సీతాం జనక ఇవ రక్షిష్యతి మునిః' (పాఠా మునిరితి)
ఇతి భ్రాతుః శృణ్వన్ ధరణితనయాత్యాగవచనా-
న్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తాభిః, స్త్రీభిః, స్వయం,ఆర్యా,ముని-నిలయం,ఉపగమితా = 'స్వయంగా ఆ స్త్రీలచేతనే వదిన ముని ఇంటికి చేర్చబడ్డది....'
తతః,మన్యే.మునిః,సీతాం,జనకః,ఇవ,రక్షిష్యతి,(ఇతి), =' అందుచేతఅనుకొంటున్నాను. ముని

సీతను తండ్రిలాగా కాపాడుతాడు.' (ఇతికరణం కావాలంటే, ' పాతా మునిరితి.')

ఇతి, భ్రాతుః,ధరణితనయా-త్యాగ-వచనాని-శృణ్వన్ = ఈ విధమైన, తమ్ముడియొక్క సీతాపరిత్యాగపు మాటలను వింటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

68. విషణ్ణో నిఃశోభః సరుజగజవత్ శోకకరుణా-
వ్యథాక్రాంతః పీఠే కథమపి నిషణ్ణో వివశవత్,
రుదన్ దారత్యాగవ్యథితమనసా ' జానకి బతే'
త్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: విషణ్ణః,నిః-శోభః = దిగాలుపడి(నవాడు), కళతప్పి (నవాడు),

స-రుజ-గజవత్,శోక-కరుణా-వ్యథా-ఆక్రాంతః = జబ్బుపడ్డ ఏనుగులాగా (ఐ), దుఃఖంవలన జాలివలన బాధకు లోగి(నవాడు),

వివశవత్,కథం,అపి,పీఠే,నిషణ్ణః = సోలిపోయినవాడిలాగా, ఎలాగో ఒకలాగ ఆసనంమీద కూర్చొని ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

69. ' వియోగాంతా బంధా, జగతి నిధనాంతా తనుభృతాం
తను, ర్నాశాంతో ఽర్థః, క్షణికమివ సర్వం నరజనేః,
ఇతి భ్రాత్రాశ్వస్తో విరహవికలో వ్యాకులమనాః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తను-భృతాం, బంధాః,వియోగ-అంతాః = ' శరీరధారులకు,బంధాలు అనేవి ఎడబాటుతో ముగిసిపోయేవి...'

తనుః,నిధన-అంతా ='శరీరం అనేది చావుతో ముగిసిపోయేది. ...'

నర-జన్మేః,సర్వం,క్షణికం,ఇవ = మానవజన్మ ఎత్తినవాడికి అంతా తాత్కాలికం వంటిదే.'

విరహ-వికలః,వ్యాకుల-మనాః, ఇతి,భ్రాత్రా,ఆశ్వస్తః = విరహంతో కళతప్పి(నవాడు), కలగిన మనసుతో ఉండి(నవాడు),ఈ విధంగా తమ్ముడిచేత ఓదార్చబడ్డ

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

70. లఘూకర్తుం భార్యావిరహశుచ మాలాపవశతః,
ప్రజాపేక్షా రాజ్ఞః ప్రథమకరణీయేతి నిగదన్
సుమిత్రాపుత్రాయ ప్రథితనృపవృత్తాని కథయన్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భార్యా-విరహ-శుచం,ఆలాప-వశతః, లఘూకర్తుం = భార్య ఎడబాటు దుఃఖాన్ని మాటలలోపడి తగ్గించుకోవటానికి,

ప్రజా-అపేక్షా,రాజ్ఞః,ప్రథమ-కరణీయా,ఇతి,నిగదన్ = ' ప్రజలను చూచుకోవటం అనేది రాజుకు తొలి కర్తవ్యం' అని అంటూ,

ప్రథిత-నృప-వృత్తాని,సుమిత్రాపుత్రాయ,కథయన్ = పేరుగాంచిన రాజుల చరిత్రను లక్ష్మణుడికి చెపుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

(ఇక్కడ రాముడు లక్ష్మణుడికి నృగుడి కథను, నిమి కథను,యయాతి కథను, చెప్పాడు.)

71. మధోః పుత్రం దైత్యం లవణ మతిఘోరం మధువనే
వసంతం తం హంతుం మధుపురపతిం మౌనిహననమ్,
ప్రశాసన్ శత్రుఘ్నం చ్యవనముఖమున్యర్థనవశాత్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: మధు-పుర-పతిం, మధువనే,వసంతం, మౌని-హననమ్,అతిఘోరం = మధుపురానికి అధిపతి, మధువనంలో ఉండేవాడు, మునులను చంపేవాడు,అతిదారుణుడు,
మధోః,పుత్రం, లవణం, తం, దైత్యం,నిహంతుం = మధువు కొడుకు, ఐన లవణుడు అనే దైత్యుడిని చంపటానికి,
చ్యవన-ముఖ-ముని-అర్థనవశాత్ = చ్యవనుడు మున్నగు మునులు చేసిన విన్నపంవలన,
శత్రుఘ్నం,ప్రశాసన్ = శత్రుఘ్నుడిని ఆనతిస్తున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

72. ప్రయాతే శత్రుఘ్నే పథి వసతి వాల్మీకినిలయే
మహీజాతాం రాత్రౌ విదతి నవజాతద్వితనయామ్,
పురే రాజార్థేషు స్వవిధిషు నిమగ్నో బహువిధే-
ష్వయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ప్రయాతే,శత్రుఘ్నే,పథి,వాల్మీకి-నిలయే,రాత్రౌ,వసతి = ప్రయాణమై పోయిన శత్రుఘ్నుడు దారిలో రాత్రికి వాల్మీకి ఆశ్రమంలో ఉంటూ (సతి సప్తమి)
మహీజాతాం, నవ-జాత-ద్వి-తనయాం,విదతి = సీతను అప్పుడే పుట్టిన ఇద్దరు కొడుకులు గలదానినిగా తెలుసుకొంటూ ఉండగా(సతి సప్తమి),

పురే,రాజ-అర్హేషు, బహు-విధేషు,స్వ-విధిషు,నిమగ్నః = నగరంలో, రాజు చెయ్యదగ్గవి, రకరకాలైనవి ఐన తన విధులలో మునిగిపోయి ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

73\. లలాటాక్షప్రాప్తాప్రతిమహిమశూలేన రహితం
రణాగ్రే శత్రుఘ్నే హతవతి మహాస్త్రేణ లవణం
పురం ప్రత్యాయాతే ముదితహృదయో ద్వాదశశర-
ద్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: లలాటాక్ష-ప్రాప్త-అ-ప్రతి-మహిమ-శూలేన,రహితం,లవణం = శివుడినుండి వచ్చిన, ఎదురు లేని మహిమగల ,శూలం తన దగ్గర లేకుండ ఉన్న లవణుని,

రణాగ్రే,మహత్-అస్త్రేణ,హతవతి,శత్రుఘ్నే = యుద్ధంలో గొప్ప అస్త్రంతో చంపిన శత్రుఘ్నుడు (సతి సప్తమి)

ద్వాదశ-శరది,పురం,ప్రత్యాయాతే = పన్నెండవ ఏట అయోధ్యానగరానికి తిరిగిరాగా (సతి సప్తమి)

ముదిత-హృదయః = సంతసించిన మనసుగల

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

74\. యియక్షు ర్ధర్మార్థం శ్రుతభరతసౌమిత్రివచనో
కుభృద్వంశధ్వంసప్రకృతి నృపసూయం పరిహరన్
వహన్నిచ్ఛాం యష్టుం మనసి హయమేధేన మతిమాన్

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: ధర్మ-అర్థం, యియక్షుః = ధర్మవృద్ధికై యాగం చేయగోరి(నవాడు),

శ్రుత-భరత-సౌమిత్రి-వచనః = భరతుడు,లక్ష్మణుడు చెప్పిన మాటలను విని (= వినబడిన మాటలుగలవాడు)

కు-భృత్-వంశ-ధ్వంస-ప్రకృతి, నృపసూయం,పరిహన్ = రాజవంశాలను ధ్వంసం చేసే లక్షణం ఉన్న రాజసూయాన్ని వదలివేస్తూ,

హయమేధేన,యష్టుం,మనసి,ఇచ్ఛాం,వహన్,మతిమాన్ = అశ్వమేధయాగాన్ని చేయటానికి మనసులో కోరిక తాల్చిన బుద్ధిశాలి ఐన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

75. సమీపే గోమత్యాః సరిత ఉచితం నైమిశవనే

యథోక్తం శాస్త్రజ్ఞై ర్విపులమఖవాటం రచయితుం

దిశన్నాజ్ఞాం, వస్తూన్యపి సముపచేతుం బహువిధా-

న్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నైమిశ-వనే,గోమత్యాః,సరితః, సమీపే = నైమిశారణ్యంలో, గోమతీనది దగ్గర,

శాస్త్రజ్ఞైః,ఉక్తం, యథా, ఉచితం = శాస్త్రవిదులు చెప్పినట్లు (=..విదులచేత చెప్పబడినట్లు), తగినదానిని ,

విపుల-మఖ-వాటం,రచయితుం,చ = విశాలమైన యాగవాటికను నిర్మించటానికి,

బహు-విధాని-వస్తూని,అపి,సముపచేతుం,ఆజ్ఞాం, దిశన్ = రకరకాలైన వస్తువులనుకూడ సమకూర్చటానికి, ఆనతిని ఇస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

76. సవార్థాహూతానాం మఖగృహసమీపే క్షితిభృతాం
సఖీనాం బంధూనాం రచయత యథార్హం పటకుటీః,
ఇతి క్రత్వారంభప్రయతసహజాతాన్ ప్రతి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సవ-అర్థ-ఆహూతానాం, క్షితి-భృతాం,బంధూనాం,సఖీనాం = 'యాగంకోసం పిలువబడ్డ రాజులకు,బంధువులకు,మిత్రులకు...'

యథా-అర్హం, పట-కుటీః, మఖ-గృహ-సమీపే,రచయత = 'వారికి తగ్గట్లు డేరాలను యాగవాటిక సమీపంలో నిర్మించండి.'

ఇతి, క్రతు-ఆరంభ-ప్రయత-సహజాతాన్ ప్రతి,వదన్ = అని, యాగపు ప్రయత్నాలలో మునిగిఉన్న తమ్ముళ్ళకు చెపుతూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

77. దధత్ పత్నీస్థానే కనకరచితాం మూర్తి మవనీ-
సుతాయాః కుర్వాణో విధివదఖిలాన్ కార్తవవిధీన్
జనజ్ఞాతాం కుర్వన్ జగతి నిజసీతైకపతితాం,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పత్నీ-స్థానే,కనక-రచితాం,అవనీసుతాయాః,మూర్తిం,దధత్ = ధర్మపత్ని స్థానంలో, బంగారంతో చేసిన సీత విగ్రహాన్ని పెట్టుకొని(నవాడు),

కార్తవ-విధీన్,అఖిలాన్,విధివత్.కుర్వాణః = యాగసంబంధమైన పనులను అన్నిటిని

యథావిధి చేస్తూ(ఉన్నవాడు),

నిజ-సీతా-ఏక-పతితాం, జగతి, జన-జ్ఞాతాం కుర్వన్ = 'సీతకుమాత్రమే పతి' అనే తన లక్షణాన్ని,లోకంలో జనులకు ఎరుకపడ జేస్తూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

78. సమాప్తే నిర్విఘ్నే తురగచరణే లక్ష్మణవశే
ప్రదానే ఒ్యర్థిభ్యో ఒన్నవసనధనానా మవిరతే
జనేషు ప్రీతేషు స్వయమపి భజన్ తుష్టి మతులామ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: లక్ష్మణ-వశే,తురగ-చరణే,నిర్విఘ్నే,సమాప్తే = లక్ష్మణుడి అధీనంలో అశ్వసంచారం నిర్విఘ్నంగా పూర్తి కాగా (సతి సప్తమి)

అర్థిభ్యః,అన్న-వసన-ధనానాం,ప్రదానే,అపి,అవిరతే = అడిగినవాళ్ళకు అన్నం,వస్త్రాలు,ధనం ఇవ్వటంకూడా తెంపు లేక ఉండగా (సతి సప్తమి)

జనేషు,ప్రీతేషు = జనులందరూ సంతుష్టులై ఉండగా (సతి సప్తమి),

స్వయం,అపి,అతులాం,తుష్టిం,భజన్ = స్వయంగా తానుకూడ ఎన లేని సంతసాన్ని పొందుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

79. విదిత్వా వాల్మీకే రచన మతిహృద్యం కుశలవా-
వితి ద్వౌ గాయంతౌ సవసదసి రామాయణ మితి

ఉభౌ తావాహూయ స్వయమపి చ శృణ్వన్ నిజకథామ్,

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వాల్మీకేః,అతి-హృద్యం,రచనం,రామాయణం,ఇతి = వాల్మీకియొక్క అతిమనోహరమైన రచన ఐన రామాయణం అనే దానిని,

కుశ-లవౌ,ఇతి,ద్వౌ,సవ-సదసి-గాయంతి,ఇతి,విదిత్వా = కుశుడు, లవుడు అనే ఇద్దరు యాగశాలలో గానం చేస్తున్నారని తెలుసుకొని,

తౌ,ఉభౌ,ఆహూయ = ఆ ఇద్దరనూ పిలిపించి

నిజ-కథాం,స్వయం,అపి చ,శృణ్వన్ = తన చరిత్రను తానుకూడ వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

80. ఇమౌ సీతాపుత్రౌ ఖలు కుశలవౌ వల్కలధరా-

వితి జ్ఞాత్వా బుద్ధ్వా, తనయవదనాలోకముదితః

భృశం ప్రీతః సీతాం స్వయమృషి రరక్షత్సదయ ఇ-

త్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: వల్కల-ధరౌ,ఇమౌ,కుశ-లవౌ,సీతా-పుత్రౌ,ఖలు = ' నార చీరలు కట్టుకొని ఉన్న ఈ కుశలవులు ఇద్దరు సీత కొడుకులు సుమా!'

ఇతి,బుద్ధ్వా, జ్ఞాత్వా = అని తన మనసుకు తెలుసుకొని,

సదయః,ఋషిః,స్వయం,సీతాం,అరక్షత్,ఇతి భృశం,ప్రీతః = దయగలవాడైన వాల్మీకి ఋషి, తానే సీతను కాపాడాడు.' అని మిక్కిలి సంతసించిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

81. ' పురా త్యక్తా సీతా జనవచనభీత్యా, పునరపి
స్వశుద్ధత్వం సా కిం ప్రకటయతి సప్రత్యయ, ' మితి,
స్వదూతాన్ వాల్మీకేః సముఖ ముచితానేవ విసృజన్,
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పురా, జన-వచన-భీత్యా,సీతా,త్యక్తా = 'మునుపు, జనం మాటవలన భయంతో సీతను వదలిపెట్టాను (=వదలిపెట్టబడ్డది)...'

పునః అపి, సా, స్వ-శుద్ధత్వం, స-ప్రత్యయం, ప్రకటయతి,కిం? ఇతి = ' మరల ఒకసారి ఆమె తన శుద్ధత్వాన్ని రుజువుతో/సాక్ష్యంతో ప్రకటిస్తుందా?' అని

స్వ-దూతాన్.ఉచితాన్,ఏవ,వాల్మీకేః,సముఖం,విసృజన్ = తన దూతలను - తగినవారినే- వాల్మీకి సముఖానికి పంపుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

82. ' తథైవాస్త్వేషా శ్వః స్వయమవనిజా దర్శయతి తే
సమక్షం సర్వేషాం చ నిజశుచితాప్రత్యయ. మితి,
మునే ర్వాక్యం జ్ఞాత్వా ముదమపరిమేయాం హృది వహన్
అయోధ్యారామో మా మవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: తథా,ఏవ,అస్తు. ఏషా,జనకజా,స్వయం,శ్వః,సర్వేషాం,సమక్షం = ' ఆ లాగే కానీ. ఈ సీతయే స్వయంగా రేపు, అందరి కళ్ళ ఎదుట...'

నిజ-శుచితా-ప్రత్యయం,తే,దర్శయతి = ' తన శుద్ధత్వానికి నమ్మికను నీకు చూపుతుంది.'

ఇతి,మునేః,వాక్యం,జ్ఞాత్వా = అని, వాల్మీకి ముని అన్న మాటను తెలుసుకొని,
హృది, అ-పరిమేయాం,ముదం,వహన్ = మనసులో మితిలేని సంతోషాన్ని తాల్చిన
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

83. మహీజాం నమ్రాస్యా మృషిమనుగతాం యాగసదసి
ప్రియాం దృష్ట్వా ఉఽయాతాం శ్రుతి మనుగతాం పద్మజమివ
జనైః సర్వైః సాకం 'భవతి కిముపే' త్యుత్సుకమనాః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: యాగ-సదసి = యాగసభలో,
పద్మజం,అనుగతాం,శ్రుతిం,ఇవ,మునిం,అనుగతాం= బ్రహ్మను అనుసరించిన వేదాన్నిలాగ, వాల్మీకిని అనుసరించిన దానిని,
నమ్ర-ఆస్యాం, ఆయాతాం, ప్రియాం, మహీజాం,దృష్ట్వా = ముఖం వాల్చుకొని ఉన్న (=నమ్రమైన ఆస్యముగలదానిని), తన భార్య సీతను చూచి,
జనైః,సర్వైః,సాకం, ' కిము భవతి వా!' ఇతి,ఉత్సుక-మనాః = జనులందరతోపాటు, ' ఏమి జరుగుతుందో ఏమో కదా!' అని ఉత్సుకమైన మనస్సుతో ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

84. ' అహం రామాదన్యం యది న మనసా వాపి చ భజే
ధరిత్రీ మాతేయం వివర మధునా దాస్యతి మమ '
ఇతి శ్రుత్వా సీతాశపథవచనం విస్మితమనాః

అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రామాత్,అన్యం, అహం, మనసా,వా,అపి,యది,న,భజే = ' రాముడుకాక మరొకడిని నేను మనసులోనైనా తలవక ఉంటే గనుక...'

ఇయం,ధరిత్రీ,మాతా,అధునా, మమ,వివరం,దాస్యతి = ' ఈ భూమాత ఇప్పుడు నాకు తనలోనికి దారిని ఇస్తుంది.'

ఇతి, సీతా-శపథ-వచనం,శ్రుత్వా,విస్మిత-మనాః = ఈ విధంగా సీత శపథవాక్కును విని విస్మితమనస్కుడైన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

85. ' అహం రామం నిత్యం యది శుచిహృదా సేవితవతీ
ధరిత్రీ మాతేయం వివర మధునా దాస్యతి మమ '
ఇతి శ్రుత్వా సీతాశపథవచనం విస్మితమనాః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అహం, నిత్యం రామం,శుచి-హృదా,సేవితవతీ,యది = ' నేను ఎల్లప్పుడూ రాముడిని స్వచ్ఛమైన మనస్సుతో సేవించిన దానినైతే గనుక...'

ఇయం,ధరిత్రీ,మాతా,అధునా, మమ,వివరం,దాస్యతి = ' ఈ భూమాత ఇప్పుడు నాకు తనలోనికి దారిని ఇస్తుంది.'

ఇతి, సీతా-శపథ-వచనం,శ్రుత్వా,విస్మిత-మనాః = ఈ విధంగా సీత శపథవాక్కును విని విస్మితమనస్కుడైన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

86. యదీదం మే సత్యం కథిత మిహ రామం ప్రతి వచః
ధరిత్రీ మాతేయం వివర మధునా దాస్యతి మమ '
ఇతి శ్రుత్వా సీతాశపథవచనం విస్మితమనాః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: రామం,ప్రతి,ఇహ,కథితం,మమ,ఇదం,వచనం,సత్యం,యది = ' రాముడినిగురించి ఇక్కడ చెప్పిన నా ఈ మాట నిజమైతే గనుక...'

ఇయం,ధరిత్రీ,మాతా,అధునా, మమ,వివరం,దాస్యతి = ' ఈ భూమాత ఇప్పుడు నాకు తనలోనికి దారిని ఇస్తుంది.'

ఇతి, సీతా-శపథ-వచనం,శ్రుత్వా,విస్మిత-మనాః = ఈ విధంగా సీత శపథవాక్కును విని విస్మితమనస్కుడైన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

87. సమాప్తే సీతాయాః శపథవచనే భూమితలతః
క్షణాత్ ప్రాదుర్భూతం కనకమయపీఠం ఫణిధృతం
సమాసీనాం తస్మిన్ చకిత ఇవ పశ్యన్ వసుమతీమ్,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సీతాయాః,శపథ-వచనే,సమాప్తే = సీతయొక్క శపథవాక్కు పూర్తి కాగా (సతి సప్తమి), క్షణాత్, భూమి-తలతః, ఫణి-ధృతం,కనకమయ-పీఠం,ప్రాదుర్భూతం = క్షణంపాటులో, భూమిపైనుండి,నాగులు మోస్తూ ఉన్న బంగరు పీఠం వెలువడ్డది (=నాగులచేతమోయబడ్డది).

తస్మిన్,సమాసీనాం,వసుమతీం, చకితః,ఇవ,పశ్యన్ = ఆ పీఠంమీద కూర్చొని ఉన్న భూదేవిని వెరగుపడ్డట్లు చూస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

88. గృహీత్వా బాహుభ్యాం సదయముపవేశ్య క్షితిసుతాం
నిజాంకే భూదేవ్యాం తటిదివ విశంత్యాం ఫణిజగత్,
సమం సర్వైర్లోకైః కిమపి నిగదన్ విహ్వలమనాః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: క్షితిసుతాం, బాహుభ్యాం,గృహీత్వా = సీతను తన రెండు చేతులతోను పట్టుకొని,

సదయం,నిజ-అంకే,ఉపవేశ్య = దయతో తన ఒడిలో కూర్చుండ బెట్టుకొని,

భూదేవ్యాం,తడిత్,ఇవ,ఫణి-జగత్,విశంత్యాం = భూదేవి మెరపులాగ పాతాళంలోనికి ప్రవేశిస్తూ ఉండగా (సతి సప్తమి)

సర్వైః,లోకైః,సమం,విహ్వల-మనాః, కిమపి,నిగదన్ = జనులందరితోపాటు తానుకూడ కలగుండు పడ్డ మనసుతో, ఏదేదో అంటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

89. జనాక్రోశే జ్యాయ స్యమరసుమవర్షే చ నిపత-,
'త్యహో! యాతా సీతే' త్యవశమనసా సాశ్రునయనః
పథిభ్రష్టా ఉ_నన్యా విపినచకితా గౌరివ రుదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: జన-ఆక్రోశే,జ్యాయసి = జనుల అరపు మెండుగా ఉండగా (సతి సప్తమి) ,
అమర-సుమ-వర్షే,నిపతతి,చ = దేవతల పూల వాన కూడ పడుతూ ఉండగా (సతి సప్తమి),
' అహో! సీతా యాతా, ఇతి అవశ-మనసా,స-అశ్రు-నయనః = ' అయ్యో! సీత వెళ్ళిపోయిందే!'
అని పట్టుదప్పిన మనసుతో, నీరునిండిన కళ్ళతో,
పథి-భ్రష్టా,న-అన్యా, విపిన-చకితా,గౌః,ఇవ,రుదన్ = దారి తప్పి, ఒంటరిగా ఉండి, అడవిలో
భయపడ్డ ఆవులాగా ఏడుస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో
నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

90. కథంచిత్ బ్రహ్మాదిత్రిదశకృతశోకోపశమనః ,
స్మరన్ సీతాం, శోచత్కుశలవయుతః ప్రాప్య నగరమ్,
వహన్ రాజ్యం పత్నీవిరహశుచమ ప్యంత రశమాం,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కథంచిత్,బ్రహ్మ-ఆది-త్రిదశ-కృత-శోక-ఉపశమనః = ఏదో ఒక రకంగా బ్రహ్మాది దేవతలు
శోకోపశమనం చేయగా (= చేయబడ్డ ఉపశమనం గలవాడై),
సీతాం,స్మరన్,శోచత్-కుశ-లవ-యుతః,నగరం,ప్రాప్య = సీతను తలచుకొంటూ, ఏడుస్తూ ఉన్న
కుశలవులతో కలసి,అయోధ్యానగరాన్ని చేరి,
రాజ్యమ్, అంతః,అ-శమామ్, పత్నీ-విరహ-శుచం,అపి,వహన్ = రాజ్యాన్నీ, మనసులో ఏ
మాత్రం తగ్గని భార్యావియోగదుఃఖాన్ని కూడ భరిస్తూ ఉన్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో
నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

91. ప్రతిష్ఠాప్య ప్రీత్యా భరతజితగంధర్వవిషయే
ద్వయోః పుర్యో వీరౌ భరతతనయావేవ నృపతీ
వితన్వానో వంశశ్రియ మనుపమాం వీరచరితై-
రయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: భరత-జిత-గంధర్వ-విషయే,ద్వయోః,పుర్యోః = భరతుడిచేత గెలువబడ్డ గంధర్వరాజ్యంలో, రెండు నగరాలలో,
వీరౌ,భరత-తనయౌ,ఏవ,నృపతీ,ప్రీత్యా,ప్రతిష్ఠాప్య = వీరులైన భరతుడి ఇద్దరు కుమారులనే ప్రీతితో రాజులనుగా నిలిపి,
వీర-చరితైః,వంశ-శ్రియం,అ-ఉపమాం, వితన్వానః = వీరప్రవర్తనలతో తన వంశసంపదను ఎనలేనిదానినిగా విస్తరింపజేస్తున్న
అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.
(తక్షుడు,పుష్కలుడు/పుష్కరుడు అని భరతుడి కొడుకులు ఇద్దరు. తక్షశిలానగరం రాజధానిగా కొంత గాంధారదేశభాగాన్ని తక్షుడు, పుష్కలావతి రాజధానిగా కొంత గంధర్వరాజ్యభాగాన్ని పుష్కలుడు,పాలించారు.)

92. ద్వయోః కృత్వా భూపావపి విషయయో ర్లక్ష్మణసుతా-
వుభౌ, కుర్వన్ సర్వా మవని మినవంశోద్భవవశాం,
కులశ్రేష్ఠో రాజప్రణుతమహిమా విస్తృతయశాః
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: లక్ష్మణ-సుతౌ,ఉభౌ,అపి,ద్వయోః,విషయయోః,భూపౌ,కృత్వా = లక్ష్మణుడి కొడుకులను

ఇద్దరను కూడ రెండు రాజ్యాలకు రాజులనుగా చేసి,

సర్వాం,అవనిం,ఇన-వంశ-ఉద్భవ-వశం,కుర్వన్ = భూమినంతటినీ సూర్యవంశీయులవశం చేస్తున్న,

రాజ-ప్రణుత-మహిమా,కుల-శ్రేష్ఠః,విస్తృత-యశాః = రాజులు మెచ్చిన గొప్పదనం గలవాడూ, తన వంశంలో శ్రేష్ఠుడు, విస్తరింపజేసుకొన్న కీర్తి గలవాడు,ఐన,

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

(అంగదుడు,చంద్రకేతువు అని లక్ష్మణుడికి కొడుకులు ఇద్దరు. వీరిలో అంగదుడు కారుపథరాజ్యానికి రాజు. అతడి రాజధాని అంగదీయపురం. రెండవవాడైన చంద్రకేతువు మల్లరాజ్యానికి రాజైనాడు.అతడి రాజధాని పేరు చంద్రకాంతం.)

93. సతీస్థానప్రత్యాహితకనకసీతాకృతిధరో
మహీదేవాన్ దేవాన్ బహువిధసవై ర్భూరివిభవైః
చిరం తృప్తాన్ కుర్వన్ స్వజనపదలోకాన్ వితరణైః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: చిరం = చాలకాలం పాటు,

సతీ-స్థాన-ప్రత్యాహిత-కనక-సీతా-ఆకృతి-ధరః = పత్ని స్థానంలో బంగారపు సీత రూపాన్ని ప్రత్యామ్నాయంగా పెట్టుకొని(= పెట్టుకొన్నవాడు),

భూరి-విభవైః,బహు-విధ-సవైః,దేవాన్,మహీదేవాన్= ఎంతో వైభవంతో కూడిన రకరకాల యాగాలతో, దేవతలను బ్రాహ్మణులను,

వితరణైః, స్వ-జనపద-లోకాన్ = దానాలతో తన రాజ్యంలోని ప్రజలను,

తృప్తాన్,కుర్వన్ = తృప్తి పరుచుతున్నవాడు (= తృప్తులనుగా చేస్తున్నవాడు) , ఐన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

94. నిమగ్నో భూత్వా రాడ్విధిషు సససహస్రాయుతసమాః
కదాచిత్ సందృష్టో రహసి శమనేనర్షిపుషా,
'ప్రవేష్టు ర్మధ్యే స్యాద్వధ' ఇతి తదుక్తే 'ఽస్త్వి' తి వదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: స-సహస్ర-అయుత-సమాః, రాట్-విధిషు, నిమగ్నః = పదకొండు వేల ఏళ్ళపాటు రాజవిధులలో మునిగి ఉండి,

కదాచిత్,ఋషి-వపుషా,శమనేన, రహసి,దృష్టః = ఒకానొకనాడు, ఋషివేషంలో ఉన్న యముడిచేత ఏకాంతంగా సందర్శించబడి,

మధ్యే,ప్రవేష్టుః,వధః,స్యాత్,ఇతి,తత్-ఉక్తే, = ' మధ్యలో ప్రవేశించినవాడికి మరణదండనం జరగాలి.' అని అతడు అనగా (= అతడిచేత అనబడగా. సతి సప్తమి) ,

అస్తు,ఇతి,వదన్ = 'సరే కానీ' (=అగుగాక) అని అంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

95. బ్రువాణః సౌమిత్రిం 'వ్రజతి హి వధం విఘ్నకృ దతః
కురు ద్వారే తిష్ఠన్ గృహమిద మనన్యాగమ' మితి
ప్రవిష్టోఽంతః పృచ్ఛన్ మునిమపిచ 'కార్యం వద కిమి'-
త్య యోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: విఘ్న-కృత్,వధం,వ్రజతి,హి. = ' విఘ్నం కలిగించినవాడు మరణదండనను

పొందుతాడు సుమా!...’

అతః,ద్వారే,తిష్ఠన్,త్వం, ఇదం, గృహం,అ-అన్య-ఆగమం,కురు = ‘ అందుకని,నీవు వాకిట నిలచి, ఈ ఇంటిని ఇతరుల రాక లేనిదానినిగా చేయి.'

ఇతి, సౌమిత్రిం,బ్రువాణః = అని లక్ష్మణుడికి చెపుతున్నవాడు,

అంతః,ప్రవిష్టః,మునిం,అపి,చ = లోపలకు ప్రవేశించి(నవాడై), మునిని కూడ,

కార్యం,కిం,వద,ఇతి,పృచ్ఛన్ = ' పని ఏమిటి? చెప్పు.' అని అడుగుతున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

96. 'అహం కాలో, ధాత్రా తవ హి సవిధం ప్రేషిత ఇహ,
స్వయం విష్ణుః స త్వం, విహితనరజన్మా సురకృతే',
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రహసి మునిరూపాంతకవచాం-
స్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: అహం కాలః.ధాత్రా, ఇహ,తవ,సవిధం,ప్రేషితః,హి = ' నేను కాలుడను. బ్రహ్మచేత ఇక్కడకు నీ సముఖానికి పంపబడ్డాను సుమా!...'

త్వం,స్వయం, సురకృతే,విహిత-నర-జన్మా,సః,విష్ణుః. = ' నీవు సాక్షాత్తుగా, దేవతలకొరకు మానవజన్మను ఎత్తిన ఆ విష్ణుడవే.'

ఇతి, ముని-రూప-అంతక-వచాంసి,రహసి,ప్రీత్యా,శృణ్వన్ = ' ఈ విధంగా,మునిరూపంలో ఉన్న యముడి మాటలను ఏకాంతంలో సంతోషంతో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

97. 'క్షణః ప్రాప్తో గంతుం నిజపదమితి జ్ఞాపనమిదం
మమ ద్వారా బ్రహ్మ వదతి, కురు తద్యత్తవ హృది',
ఇతి ప్రీత్యా శృణ్వన్ రహసి మునిరూపాంతకవచాం-
స్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: నిజ-పదం,గంతుం,క్షణః,ప్రాప్తః,ఇతి, ఇదం,జ్ఞాపనం = ' 'స్వస్థానానికి పోవటానికి సమయం వచ్చింది.' అనే ఈ ఎచ్చరికను ...'

మమ,ద్వారా,బ్రహ్మ,వదతి = ' నా ద్వారా బ్రహ్మ చెపుతున్నాడు...'

తవ,హృది,యత్,తత్,కురు = ' నీ మనసులో ఏది ఉంటే దానిని చేయి.'

ఇతి, ముని-రూప-అంతక-వచాంసి,రహసి,ప్రీత్యా,శృణ్వన్ = ' ఈ విధంగా,మునిరూపంలో ఉన్న యముడి మాటలను ఏకాంతంలో సంతోషంతో వింటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

98. ' వచ స్తే సత్యం, తన్మమ చ విదితం కాలపురుష!
సురోక్త్యా స్వం ధిష్ణ్యం వ్రజితు మధునా మే సముచితం'
ఇతి ధ్యాతస్స్వాత్మా శమనవచనానాం ప్రతివదన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కాలపురుష!,తే,వచః,సత్యం. మమ,చ,తత్,విదితం = ' కాలపురుషా! నీ మాట నిక్కము. నాకుకూడ అది తెలుసు...'

సుర-ఉక్త్యా,అధునా, స్వం.ధిష్ణ్యం,వ్రజితుం, మే,సముచితం = ' దేవతల మాటనుబట్టి, ఇప్పుడు నా స్వస్థానానికి పోవటం నాకు తగినది.'

ఇతి,ధ్యాత-స్వ-ఆత్మా, శమన-వచనానాం,ప్రతివదన్ = ఈ విధంగా, స్మరింపబడ్డ తన స్వరూపం గలవాడై, యముడి మాటలకు సమాధానం ఇస్తున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

99. నృపం ద్రష్టుం ప్రాప్తే సతి వదతి దుర్వాససి హఠాత్,
'శపే వంశం దేశం తవ యది న దత్తః క్షణ ఇతి'
ప్రవిష్టే ఽంత ర్భ్రాత 'ర్యయమిహ కథం వే' తి విమృశన్
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: దుర్వాససి,హఠాత్, నృపం,ద్రష్టుం,ప్రాప్తే = దుర్వాసుడు అకస్మాత్తుగా రాజును చూడటానికి వచ్చి (సతి సప్తమి),

క్షణః,దత్తః,న,యది,తవ,వంశం,దేశం,శపే,ఇతి,వదతి = ' సమయం ఇవ్వకపోతేగనుక నీ వంశాన్ని దేశాన్ని శపిస్తాను.' అని అంటూ ఉండగా(సతి సప్తమి),

భ్రాతరి,అంతః,ప్రవిష్టే = తమ్ముడు లక్ష్మణుడు లోపలకు ప్రవేశించగా (సతి సప్తమి),

అయం,ఇహ,కథం,వా,ఇతి,విమృశన్ = ' ఇతడు ఇక్కడకు ఎట్లా వచ్చాడబ్బా!' అని తర్కించుకొంటున్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

100. తిరోభూతే కాలే, మునిమపి విధాయాత్రితనయం
యథేష్టాన్నై స్తృప్తం, వివశ ఇవ చింతాం హృది వహన్,
కిమర్థం సౌమిత్రొ మమ సమయ ముల్లంఘితవతీ-

త్యయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: కాలే,తిరోభూతే = కాలుడు అంతర్హితుడు కాగా (సతి సప్తమి),

అత్రి-తనయం,మునిం,అపి,ఇష్ట-అన్నైః,తృప్తం, విధాయ = దుర్వాసోమునిని కూడ కోరిన భోజనాలతో తృప్తుడిని చేసి,

సమయం, ఉల్లంఘితవతి, సౌమిత్రౌ, మమ, అర్హం, కిం?, ఇతి = ' నియమాన్ని ఉల్లంఘించిన లక్ష్మణుడిపట్ల నాకు తగినది ఏమిటి?' అని,

వివశః,ఇవ,హృది,చింతాం,వహన్ = వశం తప్పినవాడిలాగా, మనసులో ఆలోచనను పెట్టుకొంటూ ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

101\. 'విసృష్టః సౌమిత్రే త్వమసి కృతదోషః ఖలు మయా,
పరిత్యాగః సాధో ర్వధసమ ఇతి ప్రాజ్ఞవచనమ్.'
ఇతి ప్రోక్తం యాతం సహజ మనుశోచన్ వికలధీః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: సౌమిత్రే! కృత-దోషః,త్వం,మయా,విసృష్టః, అసి,ఖలు!= ' లక్ష్మణా! తప్పు చేసిన నీవు, నాచేత వదలివేయబడ్డావు సుమా!...'

సాధోః,పరిత్యాగః,వధ-సమః,ఇతి,ప్రాజ్ఞ-వచనం = సజ్జనుడికి, వదలివేయటం అనేది చంపటంతో సమానం అని పెద్దల మాట.'

ఇతి,ప్రోక్తం,యాతం,సహజం, అనుశోచన్,వికలధీః = ఈ విధంగా చెప్పబడి,వెళ్ళిపోయిన తమ్ముడినిగురించి శోకిస్తూ మనసు కలతచెంది ఉన్న

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో

నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

102. విసృష్టే సౌమిత్రౌ గతవతి చ యుక్తే నిజపదం,
స్వయం త్యక్తుం భూమిం సుతవిహితరాజ్యః స్థిరమనాః
మహాప్రస్థానాయ ప్రచలితపదః సర్వసహగైః,
అయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: విసృష్టే,సౌమిత్రౌ,యుక్తే,నిజ-పదం,గతవతి,చ = వదలివేయబడ్డ లక్ష్మణుడు, యోగం అవలంబించి, తన స్థానానికి వెడలిపోగా (సతి సప్తమి),

స్థిర-మనాః = స్థిరమైన మనసుతో, (=...మనసుగలవాడు)

స్వయం,భూమిం,త్యక్తుం ,= తానుకూడ భూమిని వదలటానికి

సుత-విహిత-రాజ్యః = కొడుకులకు రాజ్యం అప్పగించి (= కొడుకులయందు ఉంచబడిన రాజ్యం గలవాడై),

సర్వ-సహగైః, మహా-ప్రస్థానాయ, ప్రచలిత-పదః = అందరు అనుచరులతోపాటు, మహాప్రస్థానానికి కాలు కదపిన

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంసృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

103. సమం పౌరై ర్మిత్రై రపి భరతశత్రుఘ్నసహితః
ప్రవిష్టో యోగేన ప్రయతమనసా ప్రాప్య సరయూమ్
గతః స్వీయం స్థానం ముదితవిబుధస్తోత్రవచనై-
రయోధ్యారామో మామవతు దయయా సంసృతిభయాత్.

టీక: పౌరైః,మిత్రైః,అపి,సమం, భరత-శత్రుఘ్న-సహితః = పౌరులతోటి,మిత్రులతోటి,

భరతశత్రుఘ్నసహితుడై,

యోగేన,ప్రయత-మనసా,సరయూం,ప్రాప్య,ప్రవిశ్య = యోగంతో నిలుకడబెట్టిన మనసుతో, సరయూనదిని చేరి దానిలో ప్రవేశించి,

ముదిత-విబుధ-స్తోత్ర-వచనైః,స్వీయం,స్థానం,గతః = సంతసించిన దేవతల స్తోత్రవాక్యాలతో,తన స్వస్థానాన్ని చేరుకొన్న(వాడైన)

అయోధ్యారామః, దయయా, మామ్, సంస్కృతిభయాత్, అవతు = అయోధ్యారాముడు దయతో నన్ను సంసారభయంనుండి కాపాడాలి.

104. శిరోజైః కృష్ణాభైః, సతిలకలలాటేన, కరుణా-
పదాభ్యాం నేత్రాభ్యాం, స్మితయుతమనోజ్ఞాధరరుచా,
గళే ముక్తాహారైః కనకవసనాభ్యాం, హనుమదా-
శ్రితాభ్యాం పాదాభ్యాం, మనసి మమ రామో విలసతు.

కృష్ణ-ఆభైః,శిరోజైః, స-తిలక-లలాటేన = నల్లని జిగిగల కురులతో, తిలకంగల నుదుటితో,

కరుణా-పదాభ్యాం,నేత్రాభ్యాం = దయకు నెలవైన కనుగవతో,

స్మిత-యుత-మనోజ్ఞ-అధర-రుచా = చిరునగవుతో కూడిన మనోహరమైన పెదవికాంతితో,

గళే-ముక్తాహారైః = మెడలో ముత్తెపు సరులతో,

కనక-వసనాభ్యాం = రెండు బంగరు చేలములతో (ఉత్తరీయం,అంతరీయం),

హనుమత్-ఆశ్రితాభ్యాం,పాదాభ్యాం = హనుమంతుడిచేత ఆశ్రయింపబడ్డ అడుగుదోయితో,

రామః,మమ,మనసి,విలసతు = నా మనసులో రాముడు విలసిల్లునుగాక!

ఇత్యుత్తరరామాయణమ్.

-* ఇతి మార్కండేయప్రసాదేన

జోగాంబాసుబ్బరాయయోః పుత్రేణ రచితం

అయోధ్యారామం నామ లఘుకావ్య మిదం సమాప్తమ్ *-

ఇతి,ఉత్తరరామాయణమ్. ఇతి అయోధ్యారామం, నామ, ఇదం కావ్యం సమాప్తం= ఇది ఉత్తరరామాయణం. ఈ విధంగా,అయోధ్యారామం అనే ఈ కావ్యం ముగిసింది.

-* ఇతి శ్రీః *-

ఉపసంహారః

ఆకారశ్రుతవాక్ప్రవర్తనగుణై ర్మర్త్యేషు సర్వాధికః,

పుత్రోదాహరణీయతాముపగతః సద్రక్షణే దీక్షితః

రాజాదర్శగతిః కవీశ్వరగిరా మేకః ప్రకృష్టాశ్రయో,

యస్తం సేవ్యతమం తమో ఽపగతయే ధ్యాయామ్యయోధ్యావిభుమ్

ఆకార-శ్రుత-వాక్-ప్రవర్తన-గుణైః,మర్త్యేషు,సర్వ-అధికః =రూపం,చదువు,మాట, నడవడి, గుణాలతో మానవులలో అందరికంటె మిన్న ఐనవాడు,

పుత్ర-ఉదాహరణీయతాం, ఉపగతః = కొడుకులకు ఉదాహరణంగా చెప్పదగ్గ లక్షణాన్ని పొందినవాడు,

సత్-రక్షణే,దీక్షితః = మంచివారిని కాపాడటంలో దీక్షను కైకొన్నవాడు,

రాజ-ఆదర్శ-గతిః = రాజులకు అనుసరించదగ్గ పోకడగలవాడు,

కవి-ఈశ్వర-గిరాం,ఏకః,ప్రకృష్ట-ఆశ్రయః,యః = మేటి కవుల వాక్కులకు ఒకే ఒక్క ఉన్నతాశ్రయమైనవాడు, ఎవడో,

సేవ్యతమం, తం,అయోధ్యా-విభుం,తమః-అపగతయే,ధ్యాయామి = అందరికంటే సేవించదగ్గవాడైన ఆ అయోధ్యానాథుడిని, అజ్ఞానం తొలగిపోవటానికి , తలచుకొంటాను.

వాణీ యస్య కవే ర్ముఖాత్ ప్రథమతో జాతా, కవీనాం గతిః;

లోకాదర్శనరేశరామచరితాఖ్యానేన ధన్యశ్చ యః,

వందే విశ్వజనీనవాఙ్మధురిమోద్భూతం యశో యస్య తం,

వాల్మీకిం ; కృతయో వచోరుచిరతా మాస్వాద్య యస్యైవ మే

యస్య, కవేః,ముఖాత్,ప్రథమతః,జాతా,వాణీ, కవీనాం,గతిః = ఏ కవి నోట మొదట పుట్టిన

వాక్కు, కవులకు దిక్కు ఐనదో,

లోక-ఆదర్శ-నరేశ-రామ-చరిత-ఆఖ్యానేన,యః,ధన్యః,చ =లోకానికి ఆదర్శరాజైన రాముడి చరిత్రను చెప్పటంతో ఎవడు ధన్యుడైనాడో,

యస్య,యశః,విశ్వ-జనీన-వాక్-మధురిమ-ఉద్భూతం= ఎవని కీర్తి, సమస్తజనులకు వర్తించే వచోమాధుర్యంవలన కలిగినదో,

యస్య,వచః-రుచిరతాం,ఆస్వాద్య,ఏవ, మే,కృతయః,తం,వాల్మీకిం,వందే = ఎవని పలుకుల సొగసును రుచి చూడటంవలననే నా రచనలు కలిగినవో, ఆ వాల్మీకికి వందనం చేస్తున్నాను.

కవిత్వలేశో ఽపి న వర్తతే ఽస్మిన్
కృతే యథాశక్తి మయా ఽఽత్మతుష్ట్యై
రామస్య గాథేత్యపి మానయంతః,
దోషాన్ గుణీకృత్య పఠంతు సంతః

ఆత్మ-తుష్ట్యై,యథాశక్తి,కృతే అస్మిన్,కవిత్వ-లేశః,అపి,న,దృశ్యతే = నా సంతోషంకొరకు చేతనైనట్లు రచించిన దీనిలో, కవిత్వలేశం కూడ ఉండదు.

రామస్య,గాథా,ఇతి,అపి,మానయంతః = రాముడి కథ అని ఐనా మన్నన చూపుతూ

దోషాన్, గుణీకృత్య, సంతః, పఠంతు= తప్పులను ఒప్పులనుగాచేసుకొని, సజ్జనులు చదువుకొందురుగాక!

ఉచ్యతే కవివృత్తాంతం గ్రంథాంతే ఽత్ర సమాసతః,
లోకే వా వ్యవహారాయ, జిజ్ఞాసూనాం కృతే ఽథ వా.

లోకవ్యవహారం కోసమనిగాని, తెలుసుకోవాలనుకొనే వాళ్ళకోసం గాని, గ్రంథం చివరన సంగ్రహంగా కవినిగురించి చెప్పబడుతున్నది.

ఆంధ్రః కుత్ససగోత్రో జోగాంబాసుబ్బరాయయోః పుత్రః,

నందవరవిప్రవంశ్యో మార్కణ్డేయప్రసాదనామాహమ్.

నేను తెలుగువాడను. జోగమ్మ,సుబ్బారావు అనే వారికి కొడుకును.

నందవరశాఖాబ్రాహ్మణుడను. మార్కండేయప్రసాద్ అనే పేరుగలవాడను.

పిత్రర్పితా కృతిరియం మమ, తావతైవ

రామార్పణాయ చ పున, ర్న భవత్యయోగ్యా,

రామోஉపి దోషమిహ పశ్యతి నేతి మన్యే ,

కిం న స్వయం స పితృభక్తజనాగ్రగణ్యః

నా ఈ రచనం, తల్లిదండ్రులకు అంకితం చేయబడ్డది. అంతమాత్రాననే మరల రాముడికి అర్పించటానికి అయోగ్యం కాదు . ఈ విషయంలో రాముడైనా తప్పు పట్టడని అనుకొంటాను. ఆయనే స్వయంగా పితృభక్తులలో అగ్రగణ్యుడు కాదా మరి!

శాకే శరాబ్ధినిధిఖే (1945) శోభకృతి శ్రావణే నిజే ఉగ్ర్యతిథౌ

శిఖినయననగగననేత్రే (2023) హూణే వర్షే కృతిః సమాప్తేయమ్.

శాలివాహనశకం 1945 లో, శోభకృత్ సంవత్సరంలో, నిజ శ్రావణమాసపు తొలి తిథి (శుక్లప్రతిపత్తు) నాడు, హూణశకం 2023 లో, ఈ రచన పూర్తి ఐంది.

మార్కణ్డేయప్రసాద్. భాగ్యనగరే,

శా.శ. 1945. శోభకృత్-నిజశ్రావణ-శుక్ల ప్రతిపది. 17-08-2023.

(టీకా సమాప్తా. శోభకృత్-నిజశ్రావణ-శుక్లైకాదశ్యాం. 27-08-2003.)

.*శ్రీః*.

ॐ

श्रीः

अयोध्यारामम्

(लघुकाव्यम् - सटीकम्)

कथाशेषयोः अस्मत्पित्रोः
जोगांबासुब्बरराययोः स्मृत्यर्थं
इति सविनयमर्पितम्
(शा.श. १९४५ , शोभकृति- निजश्रावण-शुक्ल-प्रतिपदि. 17-08-2023.)

रचयिता
मार्कण्डेयप्रसादः
आंध्ररैपीठविश्रांताधिकारी
अलकापुरी - भाग्यनगरम्
तॆलंगाणा-500035
चरवाणी - 9440260163

ॐ

विषयसूचिका

संख्या	विषयः		पत्रसंख्या
1	विषयसूचिका		315
2	विज्ञापनम्		317
3	मुखपत्रम्		318
	पूर्वरामायणम् (371)		
4	बालकाण्डः	(20)	319
5	अयोध्याकाण्डः	(68)	331
6	आरण्यकाण्डः	(107)	368
7	किष्किंधाकाण्डः	(50)	427
8	सुंदरकाण्डः	(71)	455
9	युद्धकाण्डः	(55)	493
	उत्तररामायणम् (104)		
10	उत्तरकाण्डः	(104)	526
11	उपसंहारः		584

मम अन्यै ग्रंथैः सह अयं ग्रंथोऽपि
मया भ्रियमाणायां जगद्वेदिकायां (वॆब् सैट्)
निक्षिप्तः।

www.vyshnavikrishnamemorial.in

इत्यत्र पश्यत ।

ॐ

अयोध्यारामम्

विज्ञापनम्

प्राय स्त्रिवर्षपूर्वं (2020 तमे वर्षे) यदा अयोध्यायां राममंदिरनिर्माणार्थं भूमिपूजादिकं कृतं तदा उह मेतत्काव्यं रचयितुमुद्युक्तः । किंतु प्रारंभानंतरमेव करोनारोगग्रस्तत्वात् चिकित्सालयाश्रयणेन च , पुनर्गृहागमना दनुपद मेव श्वासकोश रोगात् तीव्रात् पुनरपि चिकित्सालयप्रापणाच्च, विविधौषधप्रयोग परिणामात् देहस्वास्थ्यलोपाच्च, चिराय किमपि लिखितु मशक्तो ऽभवम् । पश्चादपि, कार्यांतरा- सक्तत्वात् अद्यपर्यंत मेत त्काव्यं पुनः स्प्रष्टु मलब्धावसर एव स्थितः ।

अहमधुना, किंचिदिव प्राप्तक्षणः , ईषदिव शक्तियुतः, आरब्धपूरणव द्यथाबुद्धीदं निरवहम् ।

सर्वत्र शिखरिणीवृत्त मितिच, तस्यापि अवर्णादिचतुर्थपादयुत मितिच मनाक् पद्यवैशिष्ट्यं विना, नकिंचिदप्यस्मिन् कवितापद योग्यमित्यनुक्तमपि स्पष्टमेव । भंग्यंतरेणोच्यतां चेत्,कृतिरियं (स्लैड् षो) चित्रमालिकायाः कृतं शब्दमयरूप मिव ।

इदमपि मम मातापित्रोः स्मृत्यर्थ मर्पयामीति मम महान् प्रमोदः ।

मार्कण्डेयप्रसादः **भाग्यनगर्यां,**

शा.श. १९४५, शोभकृति-आषाढे-शुक्लषष्ठ्यां. (24-06-2023)

आदौ न संकल्पित मपि, पश्चात्, उत्तरकाण्डमपि रचयित्वा समयोजयम् ।

मार्कण्डेयप्रसादः . **भाग्यनगर्यां,**

शा.श. १९४५, शोभकृति-निजश्रावण-शुक्ल- प्रतिपदि. 17-08-2023.

ॐ

श्रीः

मुखपत्रम्

मुन्यर्थं क्रतुरक्षणं, शिवधनुर्भंगो विवाहाप्तये
पित्रुक्ते र्विपिनाश्रयो, नरभुजां नाशः स्वभार्याकृते,
चर्या यस्य जनप्रियस्य नृपते स्तं, राम इत्याख्यया
विख्यातं, सुरवैरिभीषणसमिन्नीरोधवीरं, श्रये.

आबाल्यं सुरवैरिमारणचणं, धर्माहितध्वंसनं,
भूमीभारहरं, समस्तसुजनत्राणं, जगत्पूजितं
कृष्णाख्यं यदुवंशभूषण महं ज्ञानस्य संसिद्धये
कुंतीसूनुमिषप्रदर्शितजगत्तत्त्वप्रपंचं भजे

-*-

अयोध्यारामार्पणमस्तु।

पित्रर्पिता कृतिरियं मम, तावतैव
रामार्पणाय च पुन, र्न भवत्ययोग्या,
रामो ऽपि दोषमिह पश्यति नेति मन्ये,
किं न स्वयं स पितृभक्तजनाग्रगण्यः !

-*-

ॐ

श्रीः

अयोध्यारामे

बालकाण्डः

1. सुरारातित्रस्तत्रिदशकृतसंप्रार्थनवशो
रमेशो यो मायाविहितकुहनामानवतनुः,
दशास्यं दिव्यास्त्रै र्युधि समहरत् स प्रभु रसा-
वयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सुरारातयः = राक्षसाः, त्रस्ताः= भीताः, त्रिदशाः= देवाः, रमेशः=विष्णुः, कुहना= कपटम्, दशास्यम्=रावणम्, युधि=युद्धे, संसृतिः= संसारः (जननमरणचक्रम् इति).

<u>तात्पर्य</u>

राक्षसेभ्यो भीता देवा रक्षार्थं विष्णुं प्रार्थयन्त। सतु मानवरूपेण मह्यां जातः। युधि दशकण्ठं अवधीच्च। स रामरूपो विष्णु र्मां संसारभयात् त्रायताम्। (अयमाद्यः श्लोकः ग्रन्थस्थस्स्य विषयस्य सन्ग्रहः। अत ऊर्ध्वं विषय विस्तरः।)

2. पुरा पुत्राभावात् व्यथितहृदये कोसलनृपे
वसिष्ठेनादिष्टे कृतवति सुतेष्टिं दशरथे
गतः कार्यार्थी तत्प्रियतनयतां यो हरि रसा-
वयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

अभावात् = अभूतत्वात्, व्यथितहृदये = संतप्तमनसि, कोसलनृपे= कोसलदेशस्य राज्ञि (दशरथे इति), सुत-इष्टिः= पुत्रकामयागः, तनयताम् = पुतत्वम्, हरिः=विष्णुः,

तात्पर्यं

पुरा कोसलानां राजा दशरथः अपुत्रकः सन्,पुत्रार्थी गुरुणा वसिष्ठेन आदिषटः पुत्रेष्टिं चक्रे। सुरकार्यार्थी विष्णुः, तस्य दशरथस्य रामादिपुत्रचतुष्टयरूपेण जातः। स विष्णुरूपो रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

3. पितु र्मातृणां च स्ववदनविलोका दतिमुदं
दधत्, शत्रुघ्नाप्तो भरतसहितो लक्ष्मणयुतः
जनान् हृष्टान् कुर्वन् पुरि च सहजातैः सह चर-
न्नयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वदनम्= मुखम्, दधत्= कलयन्, सहजातैः=सोदरैः, पुरि=पुरे,

तात्पर्यं :

भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नसहितो रामः पितुश्च, जननीनां च, सन्तोषं जनयति स्म। सोदरैः सह नगरे चरन् पौराणां च मुदं जनयति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

4. वसिष्ठांतेवासी श्रुतिपठननिष्ठावशमनाः
पटुः शास्त्रे शस्त्रे ऽप्यधिगतनृपालोचितकळः
गुरुप्रीतिं पुष्णन् पितृहृदयतोषं च कलय -
न्नयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः:

अन्तेवासी= शिष्यः, श्रुतिः= वेदः, निष्ठा= नियमपरता, पटुः= समर्थः, अधिगतनृपालोचितकळः = राजोचितविद्याः प्राप्तवान,

तात्पर्यं :

रामः वसिष्ठस्य शिष्यो भूत्वा वेदान्श्च , शास्त्राणि च, आयुधविद्याश्च ,राजोचितकळाश्च , अभ्यस्तवान्। तस्मात्, गुरवश्च पिता च समं सन्तुष्टाः बभूवुः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

5. मम त्रातुं सत्रं क्रतुभुगहितेभ्य स्तव सुतो
वनं राम स्त्वाया त्विति कुशिकजे प्रार्थिनि दृढम्,
पितुर्वाक्यात् भ्रात्रा सह तमनुयातो विजयभा-
गयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

सत्रम् = यागः, क्रतुभुक्-अहिताः = देवशत्रवः (राक्षसाः इति), कुशिकजे =कुशिकस्य पुत्रे(विश्वामितत्रे इति), प्रार्थिनि=अर्थयति सति, दृढम् =बाढम्, अनुयातः=अनुसृत्य गतः, विजयभाक्= जयगामी,

तात्पर्य

ऋषिः विश्वामित्रः आगत्य, 'मम क्रतुम राक्षसेभ्य स्त्रातुं रामो वन मागच्छतु' इति दशरथं बाढ मभ्यर्थयत । स च, रामं सलक्ष्मणं तेन सह अप्रेषयत् । मुनिमनुगतो रामो जयं प्राप। (स जयः कीदृश इति अग्रे वक्ष्यमाणं।) स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

6. सह भ्रात्रा भक्त्या मुनिमनुसरन् तस्य वचसा
वने ताटक्याख्यां नरहननशीलां निहतवान् ,
विधेयो गाधेया दधिगतमहास्त्रः परिलसन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात् .

(नतु ताटकी इति, ताटका इति वक्तव्यम्। छन्दोनिर्बन्धात् क्षंतव्यं।)

अर्थाः

ताटक्याख्याम् = ताट्कीनामकां राक्षसीम् (ताटकां इति), नर-हनन-शीलाम् = मानवानां वधः यस्याः शीलं, ताम् ; गाधेयात् = विश्वामित्रात्, अधिगतानि = प्राप्तानि (रामेण अस्स्त्राणि लब्धानि इति)

<u>तात्पर्यं</u>

लक्ष्मणेन सहितो रामो मुनिं भक्त्या अनुसरन्, तस्य वचनं अनुसृत्य, स्त्रियमपि ताटकाम् अवधीत्। आत्मनो विधेयाय रामाय विश्वामित्रो बहूनि महन्ति अस्त्राणि उपादिदेश। तैरस्त्रैः रामो विरराजतराम्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

7. अवन् यज्ञं विघ्नाचरणपर मुच्छिद्य विशिखैः
सुबाहुं, मारीचं त्वधिजलधि संपात्य सहसा,
स्तुतः सिद्धाभीष्टै र्मुनिभि रभितो हर्षविवशै-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

अवन्=रक्षन्, विघ्नाचरणपरम्=विघ्नकरणनिरतम्, उच्छिद्य=छित्वा, विशिखैः=बाणैः, सुबाहुम् = सुबाहुनामकं राक्षसं, मारीचं=मारीचनामकं राक्षसं, अधि-जलधि= समुद्रमध्ये, सहसा= शीघ्रम्, सिद्धम् = संअन्नम्, अभीष्टम् = वांछितम्, अभितः=सर्वत्र,

<u>तात्पर्यं</u>

विश्वामित्रस्य यज्ञं संरक्षन् रामः, यागविघ्नकारिणं सुबाहुं अवधीत्। तादृशमेव मारीचं तु समुद्रमध्ये न्यपातयत्। अभीष्टं लब्ध्वा तुष्टाः मुनयो रामं तुष्टुवुः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

8. क्रतौ पूर्णे हृष्टे कुशिकतनये प्राप्तजनक-

क्षमाधीशाह्वाने सुरुचिरधनुर्यागसमये,
यियासौ, तं सर्वै र्मुनिमनुगतो मैथिलपुरी-
मयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

कुशिक-तनयः= विश्वामित्रः, क्षमा-अधीशः= राजा, सुरुचिरः = मनोज्ञः, धनुर्यागः= धनुर्यागः इति यज्ञविशेषः, मैथिल-पुरीं= मैथिलानाम् राज्ञां पुरीं, (मिथिलानगरम् इति),यियासौ= गंतुं इच्छति,

तात्पर्यं

यागः अवसितः। विश्वामित्रः हृष्टः। तदा तस्य विदेहभूपतेः जनकात् ,धनुर्यागदर्शनाय आह्वानं प्राप्तं। स सर्वै र्मुनिभिः साकं तं यागं द्रष्टुं मिथिलानगरं गन्तुं प्रवृत्तः। रामो ऽपि तं अनुगतः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

9. कथां भागीरथ्याः, प्रथितसगरादिक्षितिभृताम्
चरित्रं , दिव्यानामपि च चरितं गाधिजमुखात् ,
मुदा श्रावं श्रावं वनचरणखेदं प्रशमयन्
अयोध्यारामो मा मवतुदयया संसृतिभयात्

अर्थाः

भागीरथ्याः = गंगायाः, प्रथिताः= विख्याताः, सगरः = सगरः इति राजा, क्षितिभृताम्=राज्ञाम्, गाधिजमुखात्= विस्वामित्रःस्य द्वारा, श्रावं श्रावं = शृण्वन् शृण्वन्, वनचरणखेदम् = वनेषु संचरणात् जातं क्लेशम्, दिव्यानां= देवानाम्, प्रशमयन् =उपशमयन्,

तात्पर्यं

प्रयाणे वर्तमाने, विश्वामित्रो रामाय, गन्गावतरण- कथां च, सगरादिपूर्वभूपतीनां चरित्रं च, केषांचित् दिव्यानां कथाश्च अकथयत्। ताः कथाः शृण्वन् रामः मार्गचरणखीदं अशमयत। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम् ।

10. परिक्रांतो देशा नुपमिथिल माचार्यकथिताम्
अदृश्यां भूतानां पतिविहितशापा द्बहुचिर
अहल्यां दृष्ट्वां ऽंघ्रिन्यसनकृतमोक्षां च कलयन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

परिक्रान्तः= अतीतः, उपमिथिलम् = मिथिलानगरसमीपे, आचार्यकथिताम् = आचार्येण (विश्वामित्रेण) उक्ताम्, अहल्याम् = अहल्यानामकां स्त्रियम्, भूतानाम् = जीविनाम्, पतिविहितशापात्= भर्त्रा (गौतमेन)विहितात् शापात्, बहुचिरम्= चिरकालस्य, अंघ्रिन्यसनकृतमोक्षाम् = पादन्यासात् शापमोक्षम् लब्धवतीम्, कलयन् = कुर्वन्,

तात्पर्यं :

रामो बहून् देशान् अतिक्रम्य, मिथिलोपकण्ठं प्राप्य, तत्र भर्तु गौतमस्य शापात्, भूतानां अदृश्यां सन्तीं अहल्यां, विश्वामित्र- कथनेन विदित्वा, तस्मिन् स्थले आत्मपादन्यासमात्रेण तां शापविमुक्तां चकार । स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

11. पुरे स्थित्वा प्रत्युद्गतजनकनिर्दिष्टभवने
शतानंदेनोक्तं कुशिकतनयस्यादयचरितं

असामान्यं श्रुत्वा तदसमतपोहर्षुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

प्रत्युद्गतः= उत्थाय अग्रे आगतः, मिर्दिष्टभवने= निरूपितसौधे, शतानन्दः= शतानण्दनामकः मुनिः (जनकस्य पुरोहितः, गौतमस्य पुत्रः), कुशिकतनयः= विश्वामित्रः, हर्षुलमनाः=अति- हृष्टचित्तः,

<u>तात्पर्यं</u>

मुनिना च भ्रात्रा च सह रामो मिथिलां प्रविष्टः। तत्र जनकः, तान् सर्वान् एकस्मिन् भवने निवेशयामास । तदा जनकस्य पुरोहितः शतानन्दः , विश्वामित्रस्य पूर्वचरित्रं च तस्य दुष्करतपश्चर्यां च विस्तरेण अकथयत्। तत् श्रुत्वा रामः अतीव हृष्टः। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्

12. सकाशं पंचाशच्छतजनसमूढं गुरुगिरा
समानीतं मध्येसभ मभवचापं निरुपमम्
विलोक्यौत्सुक्यात् तद्ग्रहणनमनार्थं विहितधी-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सकाशम् = समीपम्, समूढम् = सहितैः धृतम्, गुरु-गिरा = गुरोः वाक्येन, मध्येसभम् = सभायाः मध्ये, अभव-चापम् = शिवस्य धनुः, निरुपमम्= असमानम्, औत्सुक्यात्=कुतुहलात्, ग्रहणनमनार्थम् = ग्रहीतुं च, नमितुं च,

<u>**तात्पर्यं**</u>

जनकगेहे चिराय स्थितं शिवचापं दृश्यतां इति विस्वामित्रो राममवदत् । तच्चापं च पन्चशतजनै राकृष्टं सभामध्ये स्थापितं। रामः, तच्चापम ग्रहीतुं

च आक्रषटुं च उत्सुको ऽभवत्। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

13. अयत्नेनारोप्य क्षितिपतिसमक्षं शिवधनुः
समाकृष्याकर्णं जनकतनयाशुल्कविहितम्
द्विधा भग्नं कुर्वन् प्रकृतिजनमूर्छावहरवै-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

अयत्नेन = विना यत्नेन, क्षितिपतिः= राजा (जनकः इति), आकर्णम् = कर्णपर्यन्तम, जनकतनया= सीता, शुल्कम्=कन्या- दानस्य प्रतिफलम् (देयं वा कार्यं वा), विहितम्= कृतम्, प्रकृतिजनाः = साधारणजनाः, मूर्छावहाः= मूर्छां विदधानाः, रवैः=ध्वनिभिः,

तात्पर्यं

तस्य चापस्य आकर्षणं नाम सीतायाः परिणयाय शुल्कं विहितं जनकेन। रामस्तु जनकराजसमक्षं शिवचापं अप्रयत्नमारोप्य आकृष्य भग्नं चाकरोत् येन जनान् मूर्छयन् महान् ध्वनि- र्जातः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

14. विदेहे संहृष्टे सफलनियमे दित्सति सुताम्
'परं चापाकर्षे मम मति रिहाचार्यवचनात्,
प्रमाणं तातोऽत' स्त्विवति पितृवशत्वं प्रकटयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

विदेहः = जनकः, संहृष्टे= संतुष्टे, सफलनियमे= आत्मनः नियमं सफलम् प्राप्तवति सति, दित्सति =दातुम इच्छति सति, सुताम्= पुत्रीम् (सीताम् इति), परं=केवलं, चापाकर्षे= ध्नुःकर्षणे, मतिः=उद्देशः, आचार्यवचनात् =

गुरोः(विश्वामित्रस्य) वाक्यात्, प्रमाणम् = निर्णायकः, पितृवशत्वं = जनकस्य वशे स्थितिम्, प्रकटयन् = स्पष्टीकुर्वन्,

तात्पर्यं

दुहितृशुल्कनियमं सफलमभवदिति हृष्टो जनकः, रामाय सीतां दातुं संसिद्धः। रामस्तु, 'ममोद्देशस्तु आचार्योक्तेन धनुः सन्धातु मेव। अग्रे कन्याग्रहणे तु पितुरेव वाक्यं प्रमाण' इति उक्त्वा आत्मनः पितृवशत्वम प्राकटयत्। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम् ।

15. अयोध्यातः प्राप्ते पितरि जनकप्रेषितजन-
प्रियाख्यानज्ञातप्रथमसुतदोःशक्तिचरिते
धृतोद्योगः पाणिग्रहणविधये स्वत्रिसहजैः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

अयोध्यातः = अयोध्यानामकनगरात्, प्राप्ते=आगते, प्रेषिताः=यापिताः, प्रियाखायनम् = प्रियवार्ताकथनम, प्रथमसुतः =ज्येष्ठपुत्रः (रामह इति), दोःशक्तिः = भुजबलम्, उद्योगः = प्रयत्नः, पाणिहणविध्ये = विवाहविधानाय, स्वत्रिसहजैः = आत्मनः त्रिभिः सोदरैः,

तात्पर्यं

जनकेन प्रेषिताः जनाः अयोध्यां गत्वा दशरथाय रामदोःशक्ति- कथां सर्वां निवेदयांचक्रुः। दशरथः मिथिलां आजगाम। तदा रामः त्रिभि रनुजैःसह पाणिग्रहणाय संसिद्धो ऽभवत् । स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम् ।

16. विवाहालंकारै रतिरुचिररूपो जनकजा-
करं गृहणन् वेदीज्वलितहुतभुक्साक्षिकविधौ

गुरूणां सान्निध्ये निगममनुघोषै र्द्विजकृतै -
रयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अलंकारैः = भूषणैह, रुचिरम् = सुन्दरम्, , जनकजा= सीता, वेदी=वेदिका, हुतभुक् = अग्निः, निगमः=वेदः,मनुः=मन्त्रः, सान्निध्ये=समक्षे, घो्षः=उच्चैःपाठः, द्विजाः=ब्राह्मणाः,

तात्पर्यं

रामः, विवाहवेषभूषणैः मनोहररूपम दधत् , गुरुजन- समक्षं, पुरोहितेषु वेदमन्त्रान् पठत्सु, अग्निसाक्षिकविधौ सीतायाः पाणिं जग्राह। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम् ।

17. मह च्चापं छित्त्वा सदसि जनकानंदजननो
वधूं साध्वीं लब्ध्वा तदनु जनकानंदजननः
गुरून् सर्वान् कुर्व न्नतुलितमुदाविष्टहृदयान् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

सदसि=सभायां, जनकः=जनकराजः, जनकः=पिता (दशरथः इति), आनण्दजननः = संतोषकारकः, वधूं=भार्यां, साध्वीं=सुचरितां, अतुलितमुत् = असमानसंतोषः,

तात्पर्यं

रामः, महतः शिवधनुषो भन्गात् प्रथमं जनकस्य प्रीतिम विधाय, पश्चात् साधुवधूलाभेन आत्मनो जनकस्य दशरथस्य च सन्तोषं अजनयत् ।स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम् ।

18. सभार्याको गच्छन् श्वशुरनिलया दात्मनगरम्
हठा न्मध्येमार्गं भृगुकुलमुनौ रुंधति रुषा
हरन् तस्यौद्धत्यं पितृहृदयशंकां च शमयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u> सभार्याकः = भार्यया सहितः, श्वशुरः= भार्यायाः पिता, निलयात्=गृहात्, मध्येमार्गम= मार्गस्य मध्ये, भृगुकुलमुनिः= परशुरामः, औद्धत्यम् = संरंभम् (द्वितीयाविभक्तौ),

<u>तात्पर्यं</u>

विवाहानन्तरं सभार्याकः रामः , पित्रादिभिः सह अयोध्यां प्रस्थितः। मधेमार्गम् , परशुरामः सरोषं आगत्य निरुद्धवान् । दशरथस्तु भीतः। रामः, तस्य शंकां अपनयन्, भार्गवं जित्वा गृहं गतः। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

19. वसन् पुर्यां पत्न्या सह च सहजैश्चानुदिवसं
पितु श्च भ्रातृणां सकलजननीनां च सुहृदाम्,
दधानः पौराणां स्वचरितभवां प्रीति मतुला-
मयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

पुर्याम् = नगरे (अयोध्यायाम् इति), पत्न्या=भार्यया, सहजैः=सोदरैः, सुहृदाम्=मित्राणाम्, अनुदिवसम् = प्रतिदिनम्, स्वचरितभवाम् = आत्मनः प्रवर्तनात् जाताम्, प्रीतिम्=संतोशम्, अतुलाम्= असमानाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

अयोध्यां पुनरागतो रामः, गर्‍हस्थः सन्, आत्मनः प्रवर्तनेन सरवेषां च

जनानां सन्तोषं अजनयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

20. सशत्रुघ्ने याते तदनु भरते मातुलगृहम्
पितुः सेवां कुर्वन् स्वय मविरतं लक्ष्मणयुतः
पुरीवास्तव्याना मखिलसुखदुःखानि विमृशन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

सशत्रुघ्ने =शत्रुघ्नेन सहिते, मातुलगृहम्=मातुलस्य गेहम् (केकयान् इति), अविरतम्=सदा, विमृशन् =विचारयन्, पुरीवास्तव्यानाम् =नगरनिवासिनाम्,

तात्पर्यं

भरतः शत्रुघ्नेन सह मातुलगृहं, अर्थात् , केकयदेशं गतः। रामः लक्ष्मणेन सह अयोध्यायामेव वसन्, पितरं सेवमानः, पौराणां सुखदुःखानां परामर्शं च निरवहत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

इति

बालकांडः (20)

-*-

ॐ

अयोध्यारामे

अथ

अयोध्याकाण्डः

1. स्मितं वक्त्रे, वाचि प्रकटकरुणां, कर्मणि नयं,
कृतौ धर्मं, युद्धे रुष ममलसत्यं च चरिते,
दधत्, सर्वप्रेयो जनविनुतलोकोत्तरगुणै-,
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

स्मितं=मंदहासः, वाचि=वचने, प्रकटकरुणाम् = स्फुटाण दयां, कर्मणि=क्रियायाम्, नयः=नीतिः, कृतौ=कार्ये, रुषाम्=कोपम्, चरिते=प्रवर्तने, सर्वप्रेयः = सर्वेषां इष्टः, लोकोत्तरगुणाः = लोकातीतगुणाः,

तात्पर्यं

रामस्य मुखे स्मितम भव्ति, वचने दया भवति, विधौ नीति र्भवति,क्रियायां धर्मो भवति,युद्धे क्रोधो भवति।लोकातीतसद्गुणैः रामः सर्वेषां प्रियो बभूव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

2. शुचिः सानुक्रोशः प्रियमधुरवाक्यो वितरणी
जितक्रोधो विद्वान् श्रुतमहितविप्रार्चनरतः
गतो लोकाभीष्टः सकलजनताप्राणसमताम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

सानुक्रोशः = सदयः, वितरणी=दानगुणवान्, श्रुतम्=विधा, महिताः=आढ्याः,

पूजिताः, विप्राः = ब्राह्मणाः, अर्चनरतः= पूजनशीलः. अभीष्टः = प्रियः, जनता= जनाः,

<u>तात्पर्यं</u>

रामः स्वच्छहृदयः, दयावान्,दानी,पण्डित, कोपरहितः। सः प्रियं च मधुरं च भ।षते स्म। विद्यावतो ब्राह्मणान् आद्रियते स्म। लोकानां प्राणसम इष्टो बभूव।स रामो मां संसारभयात्त्रायताम्।

3. सदा रामेत्युक्ति र्दशरथमुखात् वत्सलतया,
सदा रामेत्युक्तं परिजनगणै र्भक्तिविवशैः
सदा पुर्या मेवं न्यनद दभिधा यस्य स महान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

परिजनाः=सेवकाः, वत्सलतया=प्रेमसहितत्वेन, पुर्यां=नगरे, अभिधा=नाम,

<u>तात्पर्यं</u>

पुत्रवात्सल्यलोलो दशरथो सर्वदा राम राम इत्येव वक्ति स्म। रामे भक्त्याधिक्यात् परिजनाः अपि सदा राम राम इत्येव वदन्ति स्म। तथा रामस्य नाम नगरे सर्वत्र च सदा च श्रूयत एव स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

4. सुतं ज्येष्ठं श्रेष्ठं विजितजनचित्तं दशरथो
य मेवैच्छत् कर्तुं विहितयुवराजत्वरुचिरम्
जनानंदाधायी नृपतिपदयोग्यः स गुणवान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

आधायी = विदधानः, विहितयुवराजत्वरुचिरम् = संकलितयौवराज्येन रुचिरम्, पदम्= स्स्थानम् , योग्यः=अर्हः,

तात्पर्यं

दशरथः आत्मनो ज्येष्ठसुतो रामो लोकप्रिय इति च राजपदयोग्य इति च विदित्वा, तमेव युवराजं कर्तुं अभ्यलषत्। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

5. वदन्नात्मोद्देशं नृपसदसि 'रामो विजयताम्'-
इति ध्वानै राजा मुदमनुभवन् विस्मितमनाः,
स्वयं धन्यं मेने सुतमपि य, मीशः स जगता-
मयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

नृप-सदसि=राजसभायां, ध्वानैः=शब्दैः, मुदम्=संतोषं, ईशः=नाथः, विस्मितमनाः= आश्चर्यवच्चित्तः,

तात्पर्यं

यदा राजसभायां दशरथः रामस्य यौवराज्याभिशेकं प्रति स्वीयोद्देशं प्रकटयति तदा, 'रामो विजयतां' इति सभ्यानां निनादान् श्रुत्वा, तादृग्जनप्रियः स्वसुत इति आत्मानं च रामं च उभावपि धन्याविति मेने।स रामो माम् संसारभयात् त्रायतां।

6. स्वयं पित्राहूतः प्रकृतिगुरुमंत्रिप्रभृतिषु
स्थितेषु, 'श्वोभूते भवसि युवराजः कृत' इति
पितु र्वाक्यं श्रुत्वा, 'त्वदभिमतमेवास्त्वि' ति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

प्रकृतिः =साधारणजनाः, श्वोभूते= श्वः, अभिमतम्=वान्छितम्,

<u>तात्पर्यं</u>

दशरथः रामं पूर्णसभायां आहूय, 'श्व स्तव यौवराज्याभिषेको भविष्यति' इति अवदत्। रामस्तु, 'यथा तव अभिमतं तथैवास्तु' इतिमात्रं प्रत्यवदत्। स रामो मां संसार- भयात् त्रायतां।

7. यथाचार्यादिष्टं विधिव दधिदीक्षं सनियमः
कटे कौशे पूते विहितशयनः प्राश्य च हविः
नयन् स्वीये सौधे सहकुतुकदारैः सह निशाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

अधिदीक्षम=दीक्षाप्रकारेण (दीक्षायाम्),स-नियमः=नियमैःसहितः, कौशे= कुशैः कृते, हविः=हय्वचरुः (होमशेषः इति), सौदे=भवने, सह-कुतुक-दारैः= उत्सुकया भार्यया सह.

<u>तात्पर्यं</u>

आचार्याणां वचनं अनुसृत्य रामः, दीक्षां धृत्वा, हविःशेषं भुक्त्वा, रात्रौ स्वमन्दिरे दर्भकटे शयानः आसीत्। सीता च भर्त्रभिषेककुतुका तेन सह आसीत्. स रामो मां संसारभयात् त्रायतां।

8. स्वदासीदुर्बोधप्रचलितमनःकेकयसुता-
वरच्छंदात्, राज्यात् प्रति, वननिवासं विदधतः
पितुः शोकाधायी स्ववचनवशार्तस्य नितराम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

दुर्बोधः=दुष्टबोधनम्, प्रचलितम्=अस्तिमतीकृतम्, स्वदासी = आत्मनः सेविका (कैकय्याः दासी मंथरा इति), केकयसुता = केकयराजस्य पुत्री (दशरथस्य पत्नी कैकयी इति), वरः= अन्येभ्यः वान्छितः विषयः, छन्दः= उद्देशप्रकटनम् (वांछनम), आर्तः=खिन्नः.

तात्पर्यं

मन्थरायाः दुर्बोअधनात् , कैकयी दशरथम स्वीयवरौ प्रार्थयत। ततः दशरथेन रामस्य अभिषेकात् प्रति वनवासो विधेयः अभवत् । प्रियपुत्रस्य रामस्य वनवासं निर्दिशतो दशरथस्य महत् दुःखं जातं।स रामो माम् संसारभयात् त्रायतां।

9. सतीदौष्ट्यात् खिन्ने पितरि विवशे, मंत्रिकथिताम्
सपत्नीमात्राज्ञां स्वशिरसि वहन् तस्य निकटं
स्वयं गत्वा तद्दुःस्थितिनिशमनव्याकुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

दौष्ट्यात्=दुष्टत्वात्, विवशे=अशक्ते, सपत्नी = पितुः पत्नी, मातुः अन्या; मण्त्रिकथिताम्= मंत्रिणा (सुमंत्रेण) उक्तम्, निकटम्=समीपम्, निशमनम्=प्रेक्षणम्, व्याकुलम्=अस्वस्थम्,,

तात्पर्यं

कैकयीकृतात् दौष्ट्यात्, दशरथः खिन्नो विवशश्च बभूव। मन्त्रिणः सुमन्त्रस्य मुखात् सपतनीमातुः कैकेय्याः आदेशं विदित्वा, रामः स्वयम पितुः सकाशं गत्वा, तस्य दुस्त्थितिं वीक्ष्य, विमनाः बभूव।स रामो माम् संसारभयात्

त्रायताम्।

10. पितु र्दैन्यं दृष्ट्वा, किमिदमिति पृष्ट्वा, 'तव पिता
वचो दत्वा तन्निर्वहणविवशः खिद्यत इति,
जनन्योक्त 'स्तात स्त्वविफलवचो मे ऽस्त्वि'ति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

विवशः =अशक्तः, दैन्यम्= दीनत्वम्, निर्वहणम्= संपादनम् (उक्तवत् प्रवर्तनम्),अविफलवचः= अव्यर्थवाक्,

तात्पर्यं

पितु र्दीनस्थितिम दृष्ट्वा रामः कारणं पप्रच्छ। तदा कैकेयी तमवदत् , ' तव पिता मह्यम वचो दत्वा, तस्य निर्वहणे अशक्तः सन् विशण्णः ' इति। रामस्तु, ' मम तातस्य वाक् सफला एव भवतु ' इति अवदत् । स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

11. 'वराभ्यां मे, पत्न्या सह विपिनवास स्तव चतु-
र्दशाब्दांत स्तु स्यात्, भवतु युवराजस्तु भरतः',
कनिष्ठाया मातु र्वचन मिति शृण्वन्नचलधी-
रयोध्यारामो मा मवतुदयया संसृतिभयात्

अर्थाः

विपिनवासः=अरण्ये निवासः, चतुर्दशाब्दान्तः = चतुर्दशभिः वर्षैः विरामवान्, कनिष्ठा = यविष्ठा (सर्वेभ्यः वयसा अवरा), अ-चलद्गीः= स्थिर्मनाः,

तात्पर्यं :

' तव पिता मम द्वौ वरौ दत्तवान् । एकस्मात् वरात् तव सभार्याकस्य

चतुर्द्शवरषाणि वनवासो भवेत् । अन्यस्मात् वरात्तु, भरतो युवराजो भवेत्।' इत्युक्तं कैकेयीवचनं शञ्वन्नपि रामः निस्चलमनस्क एव स्थितः। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

12. 'पिता साक्षा देत द्वदति यदि मां, त न्मम मनः-
प्रमोदायैव स्यात्; कथमिति स नाज्ञापयति माम्,
त्वदुक्तं पित्राज्ञासम' मिति वदन् केकयसुता -
मयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

प्रमोदाय = संतोषाय, केकयसुतां= कैकयीं,

<u>तात्पर्यं</u>

' पिता स्वयमेव मामेतत् वक्ति चेत्, मम हर्श एव स्यात्। कस्मान्न तथा अभवत् ? यद्यपि, तव वचनं च मम तातस्य आदेश इवैव।' इति रामः कैकयीं अभणत् । स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

13. 'पितु श्चेष्टा दुष्टा प्रतिहतजनेष्टा, तमधुना
निगृह्य त्वं राजा भव भुव' इति प्रोत्कटरुषा
वदन्तं सौमित्रिं सहजमृदुवाक्यैः प्रशमयन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात् .

<u>अर्थाः</u>

प्रतिहतम्=अलब्धं कृतम्, इष्टम्= वान्छितम्, निगृह्य=निर्बध्य,
भुवः=भूमेः, प्रोत्कटरुषा = अत्यधिकक्रोधेन,, सहजम्=सोदरम्,

<u>तात्पर्यं</u> :

'प्रजाभीष्टव्यतिरिक्ता पितुः चेष्टा दुषटा। तं निर्बध्य त्वं राजा भव '। इति

रुष्टो लक्ष्मणो राममब्रवीत्। रामस्तु तस्य कोपम् प्राशामयत्। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

14. महीपुत्रीं, ज्ञात्वा पतिविपिनवासं पतिमुखात् ,
सहागत्युद्युक्तां, मुहुरपि निषिद्धां दृढमतिम् ,
कथंचित् संमत्या 'व्रजसह मयैवे' त्युदितवान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात् ,

अर्थाः

महीपुत्री= सीता, विपिनवासम् = वनवासम्, सहागतिः=सह आगमनम्, उद्युक्ताम् = संस्सिद्धाम्,निषिद्धाम् = वारिताम्, दृढमतिम् = दृढनिश्चयाम्, संम्त्या=अंगीकारेण,

तात्पर्य

पत्युः वनवासविषयम पतिमुखादेव ज्ञात्वा सीता च भरतारं अनुगन्तुं संसिद्धा अभवत्। रामेण निरुद्धा अपि सा न त्यक्त- सन्कल्पा। अन्ततः, तस्याः अनुगतिं रामः अनुमेने। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

15. यदि त्यक्त्वा राज्यं व्रजसि विपिनं त्वा मनुसरन्
अहं चागच्छामी' त्यनुगमनसंसिद्ध मनुजं ,
निरुंधन् सौमित्रिं बहुविधसमाश्वासवचनै-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात् .

अर्थाः

विपिनं=अरण्यम, अनुगमनसंसिद्धम्=सह आगमनाय उद्युक्तम्, अनुजम्=सोदरम् (लक्ष्मणम् इति),निरुंधन् = वारयमाणः, सौमित्रिम् = लक्ष्मणम्, समाश्वासवचनैः=प्रसादनवाक्यैः,

<u>तात्पर्यं</u> :

' त्वं राज्यं त्यक्त्वा वनं गच्छसि चेत् , अहमपि त्वामनुव्रजामि। ' इत्युक्त्वा लक्षमणो ऽपि वनगमनायैव

संसिद्धः। रामस्तं बहुविधैः सांत्वनवचनै रवारयत्। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

16. अवार्ये सौमित्रौ विपिनगमने निश्चितमतौ
व्रजंत्यां सीताया मपिच, सह ताभ्यां जिगमिषुः
दधानः सारूप्यं विपिननिलयै र्वल्कलधरैः-
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

विपिनम्=वनम्, जिगमिषुः=गन्तुम् इच्छन्, सारूप्यम्=सम- रूपत्वम्, निलयः=निवासः, वल्कलम् = तरुत्वक, वल्कलधरैः = तापसैः,

<u>तात्पर्यं</u> :

सीतां च लकष्मणं च रोद्धुमशक्तः सन् रामः, तयो रुभयो रपि निजानुगमनाय संमतिं दत्वा, वनवासिभिरिव वल्कलधारणं आचचार। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

17. प्रयाणप्रारंभक्षणसमुचितस्वस्त्ययनकृत् -
द्विजाशीस्तुष्टात्मा विनयविनत स्तान् द्विजवरान् ,
बहूकुर्वन् सर्वान् विविधबहुमानैः समुचितैः ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

क्षणः=समयः, समुचितम् = योग्यम्, स्वस्त्ययनम् = मंगळवाचनम्,

कृत्=कुर्वन्, द्विजः=ब्राह्मणः, आशीः=आशी- र्वचनम्, बहुमानैः=पारितोषिकैः, समुचितैः=अर्हैः,

तात्पर्यं

रामस्य प्रयाणसमये केचित् ब्राह्मणाः स्वस्तिवाचनं चक्रुः। ततस्तुष्टो राम स्तेभ्यो विविधानि परितोषिकानि ददौ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

18. परिष्कारोदारा द्विभवमहिता द्रत्नरुचिरात्
सह भ्रात्रा दारैः सह परिजनाक्रोशभरितात् ,
पितुर्गेहं गच्छन् स्मितवदन एव स्वभवनात्-(यान् सस्मित).
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात् .

अर्थाः

परिष्कारोदारात् =अलंकारैः आढ्यात्, महितात्=महतः, रुचिरात्=सुन्दरात्, दारैः=भार्यया, परिजनाः=सेवकाः, आक्रोशः=दीनारावः, भरितात् = पूरितात्, स्मितवदनः= वदने स्मितेन युतः,

तात्पर्यं

वियोगार्त्या परिजने क्रन्दति, अलन्कऽतात् रत्नमयात् आत्म- भवनात्, सीतालक्ष्मणाभ्याम सह निर्विकारं रामः पितुर्मन्दिरं जगाम। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

19. कथं चिच्चापृच्छ्य प्रियसुतवियोगार्तपितरं
निरंताश्रुस्रावैः पतिसमशुगार्ता श्च जननीः
बहिर्गत्वा ‘यंतः क्व रथ इति’ यात्रास्विव वदन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः:

वियोगः = विश्स्लेषः, आर्तः=दुःखितः, निरन्तम् =अविरामम्, अश्रु=नेत्रजलम् (बाष्पम्), स्रावः=गळनम्, शुक्-आर्ताः=शोकेन व्यथिताः,यन्तः=सारथे !, यात्रासु=प्रयाणेषु

तात्पर्यं

अत्यन्तं दुःखितं पितरं च, तथैएव शोचन्तीः जननीश्च कथमपि आपृच्छय, पितुर्भवनात बहि रागत्य रामः सारथिं प्रति, 'सारथे! रथः क्व?' इति साधारणयात्रासमय इव अपृछत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

20. सुमंत्रेणानीतं रथ मवशचित्तेन शनकैः
समारूढो गच्छन् पथि पथि च शोकाकुलहृदः
समाश्वस्तान् कुर्वन् प्रतिपदनिरुंधत्पुरजनान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

सुमंत्रेण = सुमंत्रनामकेन सारथिना, शनकैः = मंदम् मंदम्, अवशम् = अस्वाधीनम्, शनकैः= शनैः, पथि पथि=सर्ववीथीषु, प्रतिपदम् = पदे पदे, शोकाकुलहृदः =दुःखेन व्याकुलचित्तान् ,

तात्पर्यं

विवशमनाः सुमन्त्रः शनैः रथ मानयत्। तं रथं आरुह्य गच्छन्तं रामं नगरजनाः पदे पदे रुन्धन्ति स्म। तान् समाश्वासयन् एव रामो गच्छति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

21. निषिद्धै रप्यार्तस्वनविकलपौरै रनुगतै-
र्दिनांते विश्रांत्यै विहिततमसातीरवसतिः

जलाहारो वृक्षच्छदरचितशय्यामधिवसन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

आर्त्न-स्वनाः=आर्तरावाः, विकलाः=अस्स्वस्थाः (विषण्णाः), दिनान्ते=सायम्, तमसा=तमसा इति नद्याः नाम, वसतिः=निवासः, छदरचितम् =पर्णैः कल्पितम्,

<u>तात्पर्यं</u> :

रामेण निरुद्धा अपि पौरा आर्त्रारावान् कुर्वन्त स्तम् अनुगता एव। रामः सायंतने तमसानदीतीरं प्राप्य विश्रमाय तत्र स्थितः जलमात्रं आहारं स्वीकत्त्य, पर्णरचितायां शय्यायां निद्रितः। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

22. जनानां मे माभू द्विपिनचरणक्लेश इति तान्
विहायाग्रे गंतुं व्यवसितमनाः वत्सलतया
'प्रयामः सुप्तेष्वे ष्वि' ति रहसि सूतंप्रति वदन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

विपिनचरणक्लेशः =अरण्यसंचारसंकटः, व्यवसितम्=निश्चितम्,, विहाय= त्यक्त्वा, अग्रे=पुरः, रहसि=एकांते,

<u>तात्पर्यं</u>

जनानां वनगमनक्लेशं निवारयितु मिच्छन् , तान् त्यक्त्वा गन्तुकामो रामः, सूतम प्रति रहसि, 'यदा एते जनाः सुप्ताः, तदा वयं यास्यामः।' इति अवदत्। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

23. प्रभाते विज्ञातक्षितिपतिसुतापक्रमगतौ
निवृत्ते दुःखार्ते विकलहृदये पौरनिचये
पुरो दूरं गच्छन् पथि पितृनिदेशानुगमधीः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

प्रभाते= उदयकाले, क्षितिपतिसुतः= राजपुत्रः(रामः), अपक्रमः = अपेत्य गमनम्, निवृत्ते=प्रतियाते, नि्चये=समूहे, पितृनिदेशानुगमधीः = जनकस्य आज्ञां पालयितुं इच्छन्,

तातपर्यं

जनेषु सुप्तेषु, रामो यातः। प्रभाते प्रबुद्धा जनाः तत् ज्ञात्वा विषण्णाः प्रतिनिवर्त्ताः। तस्मिन् समये रामो दूरमग्रे पथि प्रयाति स्म। स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

24. ततो गंगातीरं परमरुचिरं प्राप्य च, गुहं
निषादानां मुख्यं सबल मुपगम्य प्रियसखम्
वसन् रात्रिं हृष्टो गुहविहितवाहाशनविधैः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

परमरुचिरं = बहुसुंदरं, प्राप्य= गत्वा, गुहं=गुहनामकं, निषादानाम् = कैवर्तकानाम्, वाहाः=अश्वाः, अशनम्= आहारः, विधैः=विधानैः,

तात्पर्यं

अनन्तरं रामो गंगातीरं प्राप्तः। तत्र सखा निषादराजो गुहः उपगतः। सः रामस्य रथाश्वावानां घासनीरादिकं व्यदधात्। तेन हृष्टो रामः रात्रिं

उषितवान्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

25. निशायां वृत्तायां सहरथमनुज्ञाय सचिवम्
तरन् गंगां भार्यासहजसहितः संयतजटः
समारूढो दाशै र्नियमितगतिं नाव मुचिताम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

वृत्तायाम् =अतीतायाम्, सहरथम् = रथेन सहितम्, सचिवम्=मन्त्रिणम् (सुमन्त्रम् इति), दाशैः=कैवर्तकैः, नौकानायकैः; नावम् =नौकाम्, उचिताम् = अर्हाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

रामः उषसि, रथेन सह अयोअध्यां गन्तुं सुमन्त्रस्य अनुमतिं दत्वा, वनवासार्हं केशानां जटाबन्धनं कृत्वा, सीतालक्ष्मण- सहितः नावमारुह्य, गन्गां तीर्णः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

26. वसन् पारेगंगं निशि बहुविधै र्दीनवचनै-
रनुक्रोशन् दुःस्थं पितरमिव , तं पातु मिव च
सुमित्रायाः पुत्रं मुहु रपि वदन् 'याहि पुरमि-'
त्ययोध्या रामो मा मवतु दयया संसृतिभयात् .

<u>अर्थाः</u>

पारेगंगम्= गन्गायाः अपरस्स्मिन् तीरे, अनुक्रोशन्= करुणां दर्शयन् खिद्यमानः ,

<u>तात्पर्यं</u> :

गंगामुत्तीर्य रामो रात्रिं वसन् , पितुर्दुर्दशां प्रति खिन्न इव च, तस्य

परित्राणार्थमिव च, लक्ष्मणं अयोध्यां प्रतिप्रयापयितुं बहुविधवचनानि उवाच।
स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

27. 'न शत्रुघ्नो, तातो न, नपुन रयोध्या, न जननी
न वा स्वर्ग स्तुष्ट्यै मम यदि भवेत् त्वद्विरहितः'
इति प्रोक्तैः प्रीतः प्रणयविवदद्भ्रातृवचनै -
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

(मम, तुष्ट्यै,न = 'नाऽलं मम संतोषाय।'नवा स्वर्ग स्तुष्ट्यै प्रभवति मयि त्वद्विरहिते ' इति साधुतरं स्याद्वा!)

अर्थाः

त्वत्-विरहितः=त्वया वियुक्तः, प्रणयः=प्रेम, विवदन्=भाषमाणः,

तात्पर्यं

' त्वया रहितं मां तोषयितुं , तातो वा, जननी वा, शत्रुघ्नो वा, अयोध्या वा, स्वर्गो वा, नालं '।इति प्रेमपूर्वकं वदतो लक्ष्मणस्य वचोभिः रामः प्रीतः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

28. भरद्वाजस्यर्षे स्तदनु समुपेत्याश्रमपदम्,
प्रयागे, तं नत्वा त्रिभुवनगतानागतविदम्
स्ववृत्तांतं पित्रा विहितवनवासादि निगदन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

भरद्वाजस्यर्शेः= भरद्वाजनामकस्य ऋषेः, आश्रमपदं = मुनिनिलयस्थानम्, पयागे=प्रयागनामके क्षेत्रस्थले, अनागतम्= भविष्यत्, गतम्=भूतम्, विदम्=जानंतम्.

<u>तात्पर्यं</u>

पश्चात् , रामः, प्रयागं प्राप्य तत्र भूतभविष्यतो वेदिनो भरद्वाजमहर्षे राश्रमं गत्वा तं प्रणम्य, आत्मनो वनवासस्य कथां सर्वां तस्मै न्यवेदयत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

29. ऋषौ दत्वा ऽर्घ्यादिम् विहितकुशलप्रश्नवचने
’प्रवास स्ते ज्ञातः सुख मिह वसे ’ त्युक्तवति च
’जनावासातीतस्थलमुपदिशे ’ ति प्रतिवदन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

अर्घ्यम्= अतिथिसत्कारे एकतमः अंशः, विहितकुशलप्रश्नवचने= क्षेमविषयं पृष्टवति, जनावासः=जनानां निवासः,

<u>तात्पर्यं</u> :

स ऋषिः भरद्वाज़श्च रामाय अर्घ्यादिकं दत्वा, ' जानामि तव प्रवासस्य कथां। त्वमत्र सुखं निवस'। इत्यवदत्। रामस्तु,'जननिवासानां दूरतः किमपि स्थलं महयं निर्दिश'। इति प्रत्यवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

30. भरद्वाजेनोक्त स्तदनु यमुनादक्षिणतटे
गत श्चित्रारंभं नयनरुचिरं कूट मचलम्
प्रविष्टो दार्वाद्यैः स्वनववसतिं भ्रातृरचिताम् ,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्

(चित्र-आरंभं, कूटं= चित्र इति पदेन आरम्भे युक्तः कूटः=चित्रकूटः। 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं', 'हिरण्यप्रारंभः कशिपुः' इतिवत्। छंदो निर्बंधादेवम्!।)

अर्थाः

नयन-रुचिरम्=नेत्रयोः रम्यम्, अचलः=पर्वतः, दार्वाद्यैः= काष्ठादिभिः, वसतिम् = निवासम्, रचिताम् = निर्मिताम्,

तात्पर्यं

तदा भरद्वाजोक्तं स्थलं, चित्रकूटनामकगिरिं रामो जगाम। तत्र लकश्मणः दार्वादिभिः कुटीरं निर्ममौ। रामः तत्कुटीरं प्रविष्टः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

31. गिरिप्रांते रम्ये, विषय उपकंठे च सरितः,
तरून् जंतून् दिव्यान् दिशि दिशि च निर्दिश्य कथयन्,
प्रियायाः सल्लापैः पुरविरहखेदं परिहरन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

प्रान्ते =पार्श्वे, रम्ये=सुन्दरे, विषये=स्थले, उपकण्ठे= समीपे, सरितः= नद्याः, दिव्यान्=अमानुषान् (गंधर्वाद्यान), विरहः= वियोगः,

तात्पर्यं

गिरेः पार्श्वे च, नद्याः समीपे च, अभितश्चरतो मृगान्, गन्धर्वादीन् दिदिव्यान्श्च निर्दिश्य तान् प्रति कथयन्, कैरपि संलापैः, भार्यायाः पुरवियोगखएदं परिजहार रामः।स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

32. अकस्मादेकस्मि न्नहनि मृगवित्रासकरणं
ध्वनिं श्रुत्वा, दृष्ट्वा हततलरजःपूरितनभः
‘ कुतो ऽयं कस्माद्वा प्रियसहज पश्ये’ रिति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

अकस्स्मात् =हठात्, वित्रासकरणं =भयकरणम्, हततलरजः = पादाहतभूमि-धूळिः, नभः=आकाशम्, प्रियसहज ! = प्रियसोदर !,

तात्पर्यं

चित्रकूटे वसन् रामः, एकस्मिन् दिवसे, वनमृगान् भीषयन्तं एकं महांतं शब्दं शुश्राव। उद्धूतम नभःस्पर्शि भूरजश्च ददर्श। 'भ्रातः ! किमेतत्? पश्य' इति लक्ष्मणमवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

33. ततः सालारूढं किमिदमिति जिज्ञासु मनुजम्
‘ चमूं वीक्षे, वह्निं शमय, नय सीता मपि गुहाम्’
इति क्रुद्धं पश्यन् लघु लघु वदंतं च वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

सालारूढम् = सालजातितरुं आरूढम्, जिज्ञासुम् =वेत्तुम् इच्छंतं,
अनुजम्=सोदरम्, चमूम्= सेनाम्, वह्निम्=अग्निम्, लघु लघु= शीघ्रम्,

तात्पर्यं

लक्ष्मणः, सालवृक्षं आरुह्य परितो दृष्ट्वा, ' सेना आयाति। अग्निं शमय। सीतां अन्तर्गुहं प्रापय।' इति ससंभ्रमं अवदत्। रामः तस्य वचनानि अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

34. ‘चमूः कस्ये’ त्युक्त्वा, पुन रनुज मुद्विग्नहृदयम्
‘ सुतोऽयं कैकेय्याः उपगत इहास्मद्वधधिया ’
इति भ्रातुः शृण्वन् कुपितयमतुल्यस्य वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

चमूः = सेना, उद्विग्नहृदयम् =आकुलचित्तम्, कुपितयमतुल्यस्य = क्रुद्धयमसमानस्य, वधधिया=हननोद्देशेन,

तात्पर्यं

'कस्य सैन्यं?' इति रामः पुनः लक्ष्मणं अपृच्छत्। लक्ष्मणः, 'भरतः आवां हन्तुं आगतः'।इति सोद्वेगः अवदत्। तस्य वचनानि शृण्वन् स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

35. 'मह ल्लब्ध्वा राज्यं निररिमिव कर्तुं खलु खलो
निहंतुं नौ प्राप्तो नवनृपपदौद्धत्यवशधीः'
इति भ्रातुः शृण्वन् कुपितयमतुल्यस्य वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

निररिम् = निःशत्रुम्, खलः=दुष्टः,नृपपदम्=राजपदम्, औद्धत्यम् = गर्वः,

तात्पर्यं

' ताद्राज्यं सर्वं प्राप्य च, राज्यमदात् , आवां हत्वा तद्राज्यं निःशत्रुं चिकीर्षुरिव खल्वसौ खलो भरतः अत्र आगतः'। इति कुपित इव यमो लक्ष्मणः अवदत् । तस्य वचनानि शृण्वन् स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

36. ' कृतोऽनेनास्माकं प्रथम मपकारः स तु महान्,
पुनश्चात्रायातः कथमिव सहे तं नु भरतम् '
इति भ्रातुः शृण्वन् कुपितयमतुल्यस्य वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

अपकारः=हानिः,

तात्पर्यं

'आदावेव असौ भरतः अस्माकं महान्तं अपकारं अकरोत्। पुनरपि अत्रागतः तं कथं क्षमिष्यामि?'। इति कुपित इव यमो लक्ष्मणः अवदत् । तस्य वचनानि शृण्वन् स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

37. ‘ ससैन्यं तं हत्वा भुवमपि करिष्याम्यकलुषाम्
करिष्ये कैकेयीं प्रियसुतवधार्ता मकरुणाम् ’
इति भ्रातुः शृण्वन् कुपितयमतुल्यस्य वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

अ-कलुषाम् = निर्मलाम्, अ-करुणम् = दयारहिताम्,

तात्पर्यं

'सैन्येन सह भरतं हत्वा िमां भूमिं अकलुषां च, अकरुणां कैकयीं प्रियपुत्रवधदुःखितां च करिष्यामि '।इति कुपित इव यमो लक्ष्मणः अवदत् । तस्य वचनानि शृण्वन् स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

38. ‘ तदा क्रोधो रुद्ध स्तव हि वचनात्, संप्रति रिपून्
अशेषं हत्वा मे भवतु कृतकृत्यं धनु रिदम् ’
इति भ्रातुः शृण्वन् कुपितयमतुल्यस्य वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः रुद्धः संयतः, संप्रति = अधुना, रिपून्=शत्रून्, अशेषम् = शेषरहितम् यथा तथा, कृतकृत्यं=निर्वर्तितकार्यम्,

तात्पर्यं

तदा तु, तव वचनात् अहम मम कोपं निगऱ्हीतवान्। अधुना तु, सर्वान् शत्रून् हत्वा एतत् मम धनुः सार्थकं करिष्ये'। इति कुपित इव यमो लक्ष्मणः अवदत् । तस्य वचनानि शृण्वन् स रामो माम् संसारभयात् त्रायताम्।

39. ‘ त्यज क्रोधं वत्स, त्यज च भरते द्वेष, मथवा
जनन्यां कैकेय्यामहित, मवरोह द्रुशिखरात् ’
इति भ्रातुः क्रोधं मृदुतमवचोभिः प्रशमयन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृति भयात्

अर्थाः

द्वेषम् =शत्रुभावम्, अ-हितम् = अनर्थकरम्,, द्रु-शिखरात् = तरोः अग्रात्,

तात्पर्यं

तथा वदतः क्रुद्धस्य लक्ष्मणस्य कोपं, “ वत्स! भरते वा, जनन्यां कैकेय्यां वा द्वेषं न साधुः। तं त्यज। तव कोपं च त्यज। अवरोह वृक्षात्।" इति मृदुभिर्वाक्यैः रामः अशमयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

40. प्रशांते सौमित्रौ निकट उपतिष्ठत्यथ चमूं
स्वयं पश्यन् तातध्वजगजसनाथामपि, पुरः,
पितृच्छत्राभावात्, किमिदमिति शंकाकुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृति भयात्

अर्थाः :

प्रशांते = त्यक्तकोपे, सौमित्रे=लक्ष्मणे, निकटे=समीपे, उपतिष्ठति= तिष्ठति सति, ध्वजः=केत्नम्, सनाथाम् = सहिताम्, पितृच्छत्राभावात् = पितुः छत्रस्य राहित्यात्, शंकाकुलमनाः= संशयेन व्याकुलचित्तः,

<u>तात्पर्यं</u>

लक्ष्मणः शान्तो भूत्वा रामस्य निकटे स्थितः। तदा रामः स्वयं सेनां ददर्श। सेनायाः अग्रे दशरथस्य ध्वजं च गजं च दृष्टावपि , तस्य छत्रे अदृष्टे , किमिदमिति शंकितो ऽभवत्।स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

41. सुमंत्रे शत्रुघ्ने सम मनुगते पार्श्वयुगळे
ततः प्राप्तं दृष्ट्वा भरत मनुजं पादपतितम्
समुत्थाप्य प्रीत्या कुशलमपि वत्सेत्यनुनयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

सुमंत्रे=सुमंत्रनामकमंत्रिणि, समम्=एककाले, अनुगतः=अनुयातः,पार्श्वयुगळे= वामतः, दक्षिणत श्च, अनुजम् =सोदरम्, पादपतितम् = आत्मनः (रामस्य इति) पादयोः पतितम्, अनुनयन्=वत्सलतया वदन्,

<u>तात्पर्यं</u> :

तदा एकतः शत्रुघ्नेन च, अपरतः सुमन्त्रेण च अनुगतः सन् भरतः आगत्य, रामस्य पादयोः पतितः। तं समुत्थाप्य रामः कुशलं अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

42. पितु र्मृत्यो र्वार्ता मविरळगळद्बाष्पविकल-
स्वरार्तिम्लेच्छद्वाग्भरतकथितां कर्णकठिनाम्
निशम्यार्त स्तातस्मरणविवशो विह्वलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u> :

अ-विरळम्= सन्ततं, विकलस्वरः=अस्वस्थस्वरः, आर्तिः=व्यथा, म्लेच्छत्=

अस्पष्टीभवत्,, निशम्य=आकर्ण्य, विह्वलमनाः= व्याकुलचित्तः,

<u>तात्पर्यं</u>

ततो भरतः दुःखार्त्या गद्गदवचसा पितुः मृत्योः वार्तां जगाद। तत् शृत्वा रामः, विह्वलो ऽभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

43. ब्रुवन् 'तातो नष्टः किं? ' मिति पतितो भग्नतरुवत्,
रुदत्या वैदेह्या त्रिभिरपि रुदद्भि श्च सहजैः
गृहीतः; सर्वेषां शुच मपि च कुर्व न्नभिनवाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्,

<u>अर्थाः</u>

नष्टः=मृतः, भग्नतरुवत्=छिन्नवृक्षः इव, सहजैः=सोदरैः,शुचम्= शोकम्, अभिनवाम् = नवीनाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'तातो मृत' इति वार्तां शृण्वन्नेव रामः भग्नतरुरिव भूमौ अपतत् । तस्य त्रयो भ्रातरश्च सीताच तं जगृहुः। तादृशं रामं दृष्ट्वा सर्वेषां च अभिनवं दुःखं सन्जातं। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

44. सुमंत्रेणाश्वस्तः कथमपि नदी मेत्य सहजैः,
त्यजन् दृग्भ्यां बाष्पं सलिलमपि पित्रेऽजलिपुटात्,
'जलं दत्तं पित्रे त इद मुपतिष्ठत्वि ' ति वदन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

आस्वस्तः = प्रसादितः, सहजैः=सोदरैः, दृग्भ्यां =नेत्राभ्याम्, बाष्पम्=नेत्रजलम्, अंजलिपुटात् = संपुटीकृतपाणिद्वयात्,,

<u>तात्पर्यं</u> :

रामं सुमन्त्रः आश्वासयामास। तदा रामो नदीं गत्वा सबाष्पनयन एव पित्रे जलदानादिकं अकरोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

45. पवित्रेषु न्यस्तैः फलरचितपिण्डैः ससहजो
निवापादीन् कृत्वा पुन रुटज मासाद्य विलपन्
वसिष्ठानीतांबापदसविध आर्तः प्रणिपतन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

पवित्रेषु = दर्भेषु, फलरचितपिंडैः = फलकृतैः पिण्डैः, ससहजः= सोदरसहितः, निवापादीन् = तर्पणादीन् , उटजम् = कुटीरम् , आसाद्य= प्राप्य, अंबापदसविधे = जननीनां पदानां समीपे, आर्तः= व्यथावान्, प्रणिपतन्= पादनमस्कारान् कुर्वाणः, सविधे = समीपे,

<u>तात्पर्यं</u>

फलैः कृतैः पिण्डैः पित्रे पिण्डप्रदानतर्पणादीनि कत्वा रामः कुटीरं आजगाम। वसिष्ठः कौसल्यां च इतरराजपत्नीश्च आनयत्। रामः सदुःखं मातुः पादयोः पतितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

46. स्वयं चाश्वस्तः सन् द्विजगुरुभि, राश्वास्य जननीः,
कृपादृष्ट्या पश्यन् प्रकृतिजन मत्याकुलहृदम्,
विमुक्ता न्स्तान् कुर्वन् नृपतिमृतिखेदादिव जनान्-
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

प्रकृतिजनम् = प्रजाः, अत्याकुलहृदम् = अतिखिन्नचित्तम्,, खेदात् =

दुःखात्,

तात्पर्यं

गुरवश्च ब्राह्मणास्च रामं आश्वासयामासुः। रामोपि स्वयम मातरः आश्वासयत्। विशण्णान् जनान् सर्वान् सदयम् आलोकत च। ततस्ते जनाः दशरथमृतिदुःखात विनुक्ता इव बभूवुः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

47. 'न जाने ऽहं मातु र्वरमपि पितुर्वाक्यमपिवा
वनावासं वा ते, तदृतमिति केनापिच शपे. '
इति प्रेम्णा शृण्वन् भरतकथितोक्तिं सकरुणाम्-
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

(अत ऊर्ध्वं चतुर्भिः, रामं प्रति भरतस्य वाक्यं।)

अर्थाः

वनावासम्= अरण्यनिवासम्, ऋतम् = सत्यम्, शपे=शपथं कुर्वे, सकरुणाम्= करुणायुक्तम्,

तात्पर्यं

' मातुः वरं वा, पितुः वाक्यं वा, तव वनवासं वा, अहम् न जानामि। एतत् वाक्यं सत्यं इति केन विषयेणापि च शपे'। इति सकरुणं वदतो भरतस्य वाक्यानि रामः शृण्वन्,स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

48. अयोध्या मागच्छ स्वयमव जनान् राज्य मपि ते
त्वया नेदं कार्यं वननिवसनं नार्हसि च यत्,
इति प्रेम्णा शृण्वन् भरतकथितोक्तिं सकरुणाम्-
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

अव=रक्ष, वननिवसनम् = वनवासम् .

<u>तात्पर्यं</u>

'अयोध्यां आयाहि। तव राज्यं च तव जनान्श्च स्वयम त्वमेव पालय। अयं वनवासः तव अनर्हः। त्वं च वने स्थातुम् न अर्हसि'। इति सकरुणं वदतो भरतस्य वाक्यानि रामः शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

49. प्रवासोऽयं कार्यो यदि पितृवचःपालनकृते,
वने वत्स्यामि त्वत्प्रतिनिधिरहं; त्वं व्रज पुरम्;
इति प्रेम्णा शृण्वन् भरतकथितोक्तिं सकरुणाम् -
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

प्रवासः = गृहात् दूरे निवासः (अयं अरण्यवासः इति), पितृवचःपालनकृते, = तातवाक्यानुसरणार्थम्, प्रतिनिधिः = एकस्य स्थाने कार्यं कुर्वन् अन्यः.

<u>तात्पर्यं</u> '

तातवचनादरात्, अयं वनवासः कर्तव्यश्चेत्, त्वत्प्रति अहं वने वत्स्यामि। त्वं पुरं गच्छ'। इति सकरुणं वदतो भरतस्य वाक्यानि रामः शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

50. त्वयि ज्येष्ठे योग्ये सति कथ महं राजपदभाक्?
भवा स्माकं राजा सदयहृदयो रंजय जनान्
इति प्रेम्णा शृण्वन् भरतकथितोक्तिं सकरुणाम् -
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

योग्ये=अर्हे, राजपदभाक् = राजपदम् भजन्, सदयहृदयः= करुणासहितचित्तः,

रंजय=तोषय,

<u>तात्पर्यं</u>

' ज्येष्ठश्च, राज्यस्य अर्हस्च सुत स्त्वं । त्वयि सति, त्वां विहाय, कनीयानहं कथं राजा भवामि?'। दयया त्वमेव अस्माकं राजा भूत्वा जनान् संतोषय । इति सकरुणं वदतो भरतस्य वाक्यानि रामः शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

51. ‘अहो! मा खिद्येथाः अनुज! पितृवाक्यानुसरणं
प्रधानं सर्वेषां भवति, तवचैत त्सुविदितम्;
शुचं नार्हस्यस्मि’, न्निति भरतशोकं प्रशमयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

(अथ भरताय रामस्य प्रत्युत्तरं ।)

<u>अर्थाः</u>

अनुज ! = सोदर !, प्रधानम्=प्रमुखम्, सुविदितम् = सुष्ठु ज्ञातम्, सुचम्= शोकम्, प्रशमयन्= उपशमयन्,

<u>तात्पर्यं</u>

'वत्स ! अनुज! मा विषादोऽस्तु तव। कस्यापि च पितृवाक्यम अनुसर्तुमेव प्रमुखम कार्यम। त्वं च एतत् जानासि। अस्मिन् विषये मा शुच'। इति रामो भरतस्य शोकं प्रशमयति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

52. पितु र्वाक्यं श्रुत्वा प्रतिवचन मुक्त्वा ऽस्त्विति च यः
सुतः, पश्चा ल्लोभा च्चरति यदि तद्भिन्नसरणिः,
कथं पुत्रः स स्या? दिति तनयधर्मं प्रकटयन्-
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

सरणिः = मार्गः, तनयधर्मम् = पुत्रधर्मम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'कोऽपि प्रथमं पितृवाक्यम अन्गीकृत्य , पश्चात् लोभबुद्ध्या भीनं आचरति चेत् , सह कथं सुतो भवति?'। इति रामो भरतस्य शोकं प्रशमयति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

53. वसिष्ठाद्याचार्यै र्मुहुरपि सुमंत्रादिसचिवैः
पुरं प्रत्यायाही त्युदित मसकृद्वाक्य मचलः
निराकुर्वन्, तातो न भवतु मृषावागिति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

आचार्यैः=गुरुभिः, सचिवैः=मंत्रिभिः, असकृत् = बहुपर्यायाः, अचलः = स्थिरः, निराकुर्वन्=न अंगीकुर्वन्, मृषावाक् =असत्य- वचनः,

<u>तात्पर्यं</u> ।

'वनं त्यक्त्वा पुनरयोध्यां आयाहि।' इति वसिष्ठादि- गुरवश्च सुमन्त्रादिसचिवाश्च वारं वारं रामं अबोधयन्। रामस्तु, 'तातस्य वाक्यं असत्यं मा भवतु।' इति वदन् तेशां वाक्यं निराकुर्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

54. स्वयं राज्यं भर्तुं जनकवचसो वांछसि नचेत्,
त्वदारूढं पादूयुगळ मवतु त्वत्प्रति भुवं
इति भ्रातुः शृण्वन् विनयभरसंशोभिवचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

जनकवचसः = तातवाक्यात्, आरूढम् = पदाभ्याम युक्तम्, पादूयुगळम्= पादरक्षाद्वयम्, विनयभरसंशोभिवचनानि = विनयातिशयेन शोभमानानि वचनानि,.

तात्पर्यं :

'जनकस्य वचनात्, त्वं स्वयं राज्यशासनं कर्तुं न वान्छसि चेत्, तव पादुके द्वे मम देहि। तव प्रतिनिधित्वेन ते राज्याधिपतित्वं वहतः।' इति भरतः रामं प्रति विनयातिशयेन अवदत्। रामस्तद्वाक्यं शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसार- भयात् त्रायताम्।

55. जटावान् मूलाशी मुनिरिव वसन् वल्कलधरः,
प्रतीक्षे त्वां पुर्या बहिरह मराजार्हविभवः,
इति भ्रातुः शृण्वन् विनयभरसंशोभिवचना ,
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात् ।

अर्थाः

जटावान् = केशानाम् जटाः धृतवान्, मूलाशी = मूलानि खदन्, वल्कल-धारः= त्वचः चीरं दधानः, पुर्याः = नगरात्, अराजार्हविभवः = राजयोग्य-वैभवैः विना,

तात्पर्यं :

'अहं राज्यसुखानि परित्यज्य, मुनिरिव जटावान् भूत्वा, मूलाहारेण देहधारणं कुर्वन्, नगरात बहिः त्वां प्रतीक्षमाणः स्थास्यामि। ' इति भरतः रामं प्रति विनयातिशयेन अवदत् । रामस्तद्वाक्यं शृण्वन स्थितः। स रामो मां संसार-भयात् त्रायताम्।

56. नचे दग्रे दृष्टो विहितसमयांते यदि भवान्
प्रवेक्ष्ये वह्‌ना वह मिति ममाप्येष नियमः
इति भ्रातुः शृण्वन् विनयभरसंशोभिवचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अग्रे=पुरतः, विहितसमयांते = निर्दिष्टकालसमाप्तौ , वह्नौ=अग्नौ,

<u>तात्पर्यं</u>

'यदि वनवासकालानन्तरमेव त्वं ममाग्रे न दृष्टो यदिचेत् ,अहं अग्नौ प्रवेक्ष्यामि' इति भरतः रामंप्रति विनयातिशयेन अवदत् । स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

57. परं भ्रातुः प्रीत्यै तदभिमतरीत्या पदधृतं
ददत् पादूद्वंद्वं सदय मबहिर्दर्शितशुचा,
वदन् वत्स भ्रात र्भरत सरयं गच्छ पुरमि-
त्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

परं=केवलं, तदभिमत-रीत्या=तेन (भरतेन) वांछितेन विधानेन, पादूद्वंद्वम्=पादरक्षायुग्मम्, सदयम् = दययासहितं यथा तथा, अबहिर्दर्शितशुचा =अबाह्यप्रकटितशोकेन , सरयम्= त्वरया,

<u>तात्पर्यं</u>

केवलं भरतस्य प्रीत्यै, आत्मपादुके रामो भरताय ददौ। आत्मनः शोकं बहिः न प्रदर्शयन्, ' वत्स ! अथ सत्वरं पुरं गच्छ।' इति भरतं अवदत्। स रामो

मां संसारभयात् त्रायताम्।

58. प्रयाप्याऽऽत्मीया न्स्तान् भरतसहितान् मातृसचिव-
प्रकृत्याचार्यान् , तद्विरहभवदुःखं समधिकं,
स्वयं गूहन्, पत्न्या अपिच सहजस्यापि च नुदन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृति भयात्.

<u>अर्थाः</u>

सचिवान् = मंत्रिणः, प्रकृतीः= प्रजाः, विरहः= वियोगः, समधिकम्=सुष्ठु अधिकम्. गूहन् = छादयन्,।सहजस्य = सोदरस्य, नुदन् = परिहरन्

<u>तात्पर्यं</u> :

तथा भरतं सर्वैः सह अयोअध्यां प्रयाप्य, रामः, स्वजनविरह- जातं आत्मनो दुःखं निगूहन्, भ्रातुश्च सीतायाश्च दुःखं अपि शमयन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

59. इदं स्थानं स्थातुं नगरनिकटत्वा दनुचितं,
जनानां संबाधः परिहरणयोग्यः परमिति,
यियासु स्तत्स्थानात् स्थलमपर मप्राप्यमितरै-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

नगरनिकटत्वात् = पुरसामीप्यात्, अनुचितम् = अयोग्यम्, संबाधः= भूयसी संगतिः, परिहरणयोग्यः=निवारणार्हः, परम्=अत्यंतम्, यियासुः=गंतुं इच्छन्, अपरम्=अन्यम्, अप्राप्यम्= अगम्यम्, इतरैः= अन्यैः,

<u>तात्पर्यं</u>

'एतत् स्थानं नगरस्य संनिहितं। अतः अत्र स्थातुं अनुचितं। जनसंगतिः

परिहरणीया।' इति मत्वा रामः अन्यं स्थानं गन्तुं व्यवसायान् अभूत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

60. ततोऽन्योऽन्यं किंचि द्रहसि वदतो म्लानवदनान्
मुनीन् त्रस्तान् स्थानांतरजिगमिषून् वीक्ष्य, कृपया
न कच्चिन्मन्मूलं तु भयमिति पृच्छन् मुनिवरान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अन्योन्यम् = परस्परम्, रहसि = एकान्ते, म्लानवदनान्= कांतिहीनमुखान्(मुनीन् इति), त्रस्तान्= भीतान्, स्थानान्तरम्= अन्यम् स्थलम् , जिगमिषून् = गन्तुम् इच्छतः, मन्मूलम् = मम कारणात् जातम्, मुनिवरान् = उत्तममुनीन्.

<u>तात्पर्यं</u>

तस्मिन् समये तत्रत्या मुनयः भीताः, विषण्णवदनैः, रहसि परस्परं किमपि संभाशमाणः स्थिताः। तान् वीक्ष्य रामः, 'किं भवतां भयस्य वयमेव हेतुः?।' इति अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

61. तदोक्त स्तै ‘ मैवं, नहिखलु भवान् हेतु, रचिरात्
वने रक्षःपीडा प्रचरति जनस्थानजटिनाम्,
अतो वांछं त्येते स्थल मपर मेतुं मुनय इ-
त्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.।

<u>अर्थाः</u>

अचिरात्= चिरकालात्, रक्षःपीडा= राक्षसेभ्यः पीडा, प्रचरति= महती वर्तते, जनस्थानजटिनाम् = जनस्थाने (दंडकारण्यस्य अंचलभागे) वसतां मुनीनां,

अपरम् = अन्यम्,

<u>तात्पर्यं</u>

तदा ते मुनयः, ' अस्माकं भयस्य त्वं न हेतुः। चिराय अत्र जनस्थाने मुनीनां राक्षसेभ्यो भयं महत अस्ति। तस्मात,एते अन्यं प्रदेशं यातुं इच्छन्ति।' इति रामस्य प्रत्युत्तरं ददुः। रामस्तानि वाक्यानि श्रुण्वन् व्यग्रः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

62. हरं त्यस्मद्वस्तू न्यनिश मवरुंधंति च सवान् ।
मुनीन् घ्नंतो घोरा वनभुवि रमंते पलभुजः ’
इति व्यग्रः श्रुण्व न्नखिलमुनिसंघस्य वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अनिशम् = सदा, अवरुन्धन्ति = निरुन्धन्ति, सवान्= यागान्, पलभुजः= राक्षसाः, व्यग्रः= आकुलः,सश्रद्धः; अखिलमुनिसंघस्य= सर्वमुनिसमूहस्य,

<u>तात्पर्यं</u> :

'अस्मिन् वने राक्षसाः दारुणाः चरन्ति। ते अस्माकं वस्तूनि अपहरन्ति। यागानां अवरोधान् विदधति। मुनीन् निघ्नन्ति च।' इति च मुनयो रामं प्रति अवदन्। रामस्तानि वाक्यानि श्रुण्वन् व्यग्रः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

63. खरो नेता तेषां स खलु दशकंठस्य सहजः,
न रोद्धुं तं शक्यं त्वमपि निरपायां व्रज भुवं,
इति व्यग्रः श्रुण्व न्नखिलमुनिसंघस्य वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

खरः= खरनामकः राक्षसः, नेता=नायकः, दशकण्ठस्य =दशकण्ठनामकस्य राक्षसस्य (रावणस्य इति), निरपायाम्= अपायरहिताम्, भुवम् = स्थलम्,

तात्पर्यं :

' तेषां राक्षसानां प्रधाननायकः खरः। स तु रावणस्य भ्राता। खरस्तु दुर्वारः। त्वं च निर्भयम स्थानं गच्छ।' इति च मुनयो रामं प्रति अवदन्। रामस्तानि वाक्यानि श्रुण्वन् व्यग्रः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

64. ‘ भयं रक्षोभ्यो मा स्त्विव’ ति सपदि रुद्धेषु च, भय-
स्थले स्थातुं न स्या दुचित, मिति यातेषु मुनिषु,
दध च्चिंतां स्थानं व्रजितु मपरं क्वापि च मन-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः, सपदि = अनुपदमेव, रुद्धेषु = अवरुद्धेषु, भयस्थले= अपायस्य स्थाने, उचितम्=योग्यम्, अपरम्=अन्यम्,

तात्पर्यं

तदा रामः अनुपदमेव तान् मुनीन प्रति, ' युष्माकं राक्षसेभ्यः मा भयमस्तु।' इति अवदत्। यद्यपि, 'अपायावहे स्थाने स्थातुं अस्माकं अनुचितं।' इति उक्त्वा ते नुमयो याताः। तदा रामोपि, कुत्रचिदपि गन्तुं निश्चयं चक्रे। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

65. प्रदेशं कांतारे नगरजनसंबाधरहितं
यियासु र्वासार्थं सह सहभुवा दारसहितः,
मुने रत्रे र्गत्वाऽऽश्रम मथ नमन् तन्मुनिपदे

अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कान्तारे = वने, संबाधः = संकटः, भूयसी संगतिः, यियासुः = गंतुं इच्छन्, वासार्थम्= निवासाय, सहभुवा= सोदरेण, दारसहितः= भार्यया सहितः, अत्रेः= अत्रिनामकमुनेः, दारसहितः= भार्यया सहितः, अत्रेः = अत्रिनामकस्य मुनेः,

तात्पर्यं

जनसंपर्कं परिहन्त्य दूरस्थलं गन्तुं इच्छन् रामः, भार्यया च भ्रात्रा च सह, तस्मात् स्थलात्, अत्रेः आश्रमं गत्वा तस्य पादयोः प्रणतः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

66. अवाप्याशीर्वादं परम मनसूयापतिमुनेः
सह भ्रात्रा, शृण्वन्, तदनु मुनिना तेन कथितां
तपश्चर्याप्राप्तां समुद मनसूयामहिततां
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्।।

अर्थाः

अवाप्य = लब्ध्वा, परमम् = उत्तमम्, अनसूया = अत्रेः पत्नी, अनसूयापतिमुनेः=अत्रेः, तपश्चर्याप्राप्तम् = तपसा लब्धम्, महितताम् = महत्त्वम्.

तात्पर्यं :

अत्रे आशीर्वचनं लब्ध्वा, पश्चात, तेन कथितं अनसूयायाः माहात्म्यं भ्रात्रा सह शृण्वन् रामः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

67. मुनेः पत्न्यै ख्यात्वा स्वपरिणयवृत्तांत मखिलं
तया प्रीत्या दत्तं बहु वसनमाल्यादि दधतीम्,

प्रियां दृष्ट्वा हृष्टः क्षणमिव निशां ता मुषितवान्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

स्वपरिणयवृत्तांतम् =आत्मनः (सीतायाः इति)विवाहस्य विषयम्, अखिलम्= सर्वम्, वसनमाल्यादि= वस्त्रपुष्पमालिकादिकम् , उषितवान्= निवासं कृतवान्

तात्पर्यं

सीता आत्मनः परिणयस्य वृत्तान्तं सर्वं अनसूयायै अकथयत्।तदनु अनसूया सीतायै वस्त्रादीनि बहूनि वस्तूनि ददौ। तानि दधतीं सीतां दृष्ट्वा रामो हृष्टः सन् तां रात्रिं क्षणमिव नीतवान्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

68. प्रभाते कृत्यांते मुनिवृषभ मापृच्छ्य विनयी,
पथा तेनोक्तेन प्रियसहजभार्यासहचरः
स य श्चंडांशुः खं घनमिव, वनं दंडक मगा-
दयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कृत्यांते = (प्रातःकाल) करणीयानाम् पश्चात्, मुनिवृषभं=मुनि- श्रेष्ठम् , आपृच्छ्य = गन्तुम् अनुमतिम् लब्ध्वा, विनयी= विनयवान्, पथा = मार्गेण, चंडांशुः = सूर्यः, खं=आकाशं, घनम्= महत्, दंडकम् = दण्डकनामकं वनम्.

तात्पर्यं

अन्येद्युः प्रभाते, कल्यकरणीयानि कत्वा रामः, अत्रिमुनेः अनुमतिं लब्ध्वा, तेन उक्तेन मार्गेण, सीतालक्ष्मण-सहितः गत्वा, आकाशं विशन् सूर्य इव

महत् दन्डकं अरण्यं प्रविष्टः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

इति

-⁕- अयोध्याकाण्डः (68) -⁕-

ॐ

अयोध्यारामे

अथ

आरण्यकाण्डः

1. गतो भ्रात्रा सत्या च सह बहुमुन्याश्रमगणान् ,
ततः प्राप्तातिथ्यो मुनिजनमनोमोहनतनुः,
व्रजन् कांतारांतर्भुव मविदितां लोकभयदा-
मयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मुनिजनमनोमोहनतनुः= मुनीनां मनसां मोहजननम् तनुः यस्य सः, कान्तार-अंतः-भुवम्= वनमध्यम्, अविदिताम्= अज्ञाताम्, लोकभयदाम् = जनानाम् भयं कुर्वतीम् ।

तात्पर्यं :

मुनिजनानां मोहयता रूपेंण रामो बहून् मुन्याश्रमान् गत्वा, तत्र मुनिभिः कृतं आतिथ्यं स्वीकृत्य, सीतया च लक्ष्मणेन च सहितः, तत्पूर्वं अविदितं च,जनानां भयन्करं च, दंडकवनस्य अन्तर्भागं प्रविष्टः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

2. विराधं घोरांगं प्रसभहृतसीताक, मसिना
करौ छित्त्वा, क्षिप्त्वा प्रदरविवरे, शापवचनात्
दद न्मुक्तिं तस्मै तदुदितविधात् तादृशवधात्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

विराधम् = विराधनामकं राक्षसम् , घोरांगम्= भयंकरदेहम् , प्रसभप्रसभहृतसीताकम् = हठात् सीतां अपहृतवंतम्; प्रदरविवरे= श्वभ्रे (भूमै निखाते गर्ते इति), तदुदितविधात् = तेन (विराधेन) उक्तः विधः यस्य तस्मात (वधात् इति), तादृश- वधात् = तथाविधात् हननात् (गर्तनिक्षेपण-रूपवधात् इति)

<u>तात्पर्यं</u>

अरण्ये भयंकररूपो विराधो नाम राक्षसः सीतां हठात् अपाहरत्। रामः तस्य करौ छित्वा, तस्य देहं श्वभ्रे निपात्य , तेन विराधेन उक्तेनैव विधेन (दग्ध्वा) तं हत्वा, तस्य मुनिशापात् मुक्तिं प्रददौ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

3. विराधोक्त्या गत्वा तदनु शरभंगाभिधमुनिं
सकृद्दृष्ट्वा ऽऽत्मानं जिगमिषु मथ ब्रह्मनिलयं,
प्रविष्टं तं पश्यन् ज्वलितदहने विस्मितमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

शरभंगाभिधमुनिम्= शरभंगनामकम् मुनिम्, सकृत्=एकवारम्, जिगमिषुम् = गन्तुं इच्छन्तं, ब्रह्मनिलयं=ब्रह्मणः लोकम्, ज्वलितदहने =दीपिते अग्नौ, विस्मितमनाः= आश्चर्यवच्चित्तः,

<u>तात्पर्यं</u> :

शापमोक्षानन्तरं विराधो रामं 'शरभंगः इति मुनिः तव दर्शनानन्तरं देहत्यागं चिकीर्षुः वर्तते। तं गच्छ।' इति अवदत् . रामः तथैव शरभंगं गतः। स मुनिः, रामदर्शनानन्तरं अग्निप्रविष्टः अभवत्.। तं वीक्ष्य विस्मयं गतः

रामः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

4. मुनीनां सर्वेषां विपिनभुवि रक्षोभवभयं
हरिष्यामी त्युक्त्वा सहमुनिजनै स्तै रुपगतः
सुतीक्ष्णं, तं नत्वा, मुदमनुभवन् तस्य वचनैः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विपिनभुवि = वनप्रदेशे, रक्षोभवभयम् = राक्षसेभ्यः जातं भयं, सुतीक्ष्णम् = सुतीक्ष्णनामकं मुनिम्, मुदम् = संतोषम्।

<u>तात्पर्यं</u>

'वने वसतां मुनीनां राक्षसेभ्यो भयं अपनोदयामि' इत्युक्त्वा रामः मुनिभिः सह सुतीक्ष्णं जगाम। तेन संभाषणेन मुदितः अभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

5. उषित्वा पर्यायै र्बहुमुनिकुटी ष्वब्ददशकं,
सह भ्रात्रा पत्न्या पुनरपि सुतीक्ष्णाश्रमपदं
समायातो द्रष्टुं समुदमभिनंद्यो मुनिगणैः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

पर्यायैः = एकत्र एकवारम् अन्यत्र एकवारम्, बहुमुनिकुटीषु = बहूनां मुनीनां कुटीरेषु, अब्ददशकम् = दशवर्षाणि, समुदम् = हर्षेण,

<u>तात्पर्यं</u>

रामः विविधमुन्याश्रमेषु कंचित्कंचित्कालं दशवर्शाणि न्युवास। पुनरपि सुतीक्षस्य आश्रमम ययौ। तत्र स मुनिश्च अन्ये मुनयश्च रामं साभिलाषम्

आहूतवन्तः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

6. सुखं नीत्वा तस्मिन् समय मथ कंचि न्मुनिहितः,
सुतीक्ष्णोक्त्या ऽगस्त्यं महिततपसं द्रष्टु मसमम्,
व्रजन् रक्षःपीडाविकलमुनिमद्दक्षिणदिशां
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

मुनिहितः= मुनीनां हितः (प्रियकरः), अगस्त्यं= अगस्त्यनामकं मुनिं, महिततपम् = महातपश्शालिनम्, असमम्= असमानम्, रक्षःपीडाविकलमुनिमद्दक्षिणदिशाम् = राक्षसपीडातः व्याकुलाः मुनयः यस्यां दिशि संति तां दिशम् (दक्षिणदिशम् इति),

<u>तात्पर्यं</u>

सुतीक्ष्णस्य आश्रमे कंचित्कालं उषित्वा मुनीनां हितकरो रामः, तेन मुनिना अनुमतः महातपःसम्पन्नं असमानम, अगस्त्यं द्रष्टुं इच्छन्, यत्र मुनयः राक्षसानां पीडया त्रस्ताः, तां दक्षिणां दिशं प्रति प्रस्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

7. चिरा दायातो ऽसा विति घटभुवा प्रीतमनसा
कृतातिथ्यः, पूर्वं त्रिदशपतिनिक्षिप्त मतुलं
धनु र्विष्णो र्दत्तं सविनय मुपादाय धृतवान्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभरात्.

<u>अर्थाः</u>

घटभुवा = अगस्त्येन, प्रीतमनसा=संतुष्टचित्तेन,, कृतातिथ्यः= अतिथिसत्कारं कृतवान्, त्रिदशपतिनिक्षिप्तम = इन्द्रेण पूर्वं आत्मनै (

अगस्त्ये) न्यस्तम्, सविनयम्= विनयेन,

<u>तात्पर्यं</u>

अगस्त्यः चिरादागतं रामं दृष्ट्वा प्रीतः। तस्य आतिथ्यं दत्वा, पुरा इन्द्रेण आत्मनि न्यस्तम वैशणवम धनुः च तस्मै ददौ। रामः सविनयं तत चापं आदाय अधारयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

8. गत स्तस्मा द्देशा द्यमदिश मगस्त्यस्य वचनात्,
तटे गोदावर्याः परमरुचिरे पंचवटके
कृतावासो वर्षान् वनवसनशिष्टा नपि नयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

यमदिशम् = दक्षिणदिशम् , गोदावर्याः= गोदावरीनामकनद्याः, पन्चवटके= पंचवटकनामस्थले (पंचवट्याम् इति), वनवसनम्= वनवासः, वर्षान् = संवत्सरान्, शिष्टान् = अवशिष्टान्,,

<u>तात्पर्यं</u>

ततः अगस्त्येन अनुमतः रामः दक्षिणां दिशां प्रत्येव समधिकं गत्वा पन्चवटस्थाने निवासं विधाय, वनवासे अवशिष्टानि वर्षाणि नयति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

9. जटायुर्नामैको दशरथसखो दण्डकगृहो
महान् गृध्रो वृद्धः स्वयमुपगतः स्निग्धहृदयः
य मासी त्तेना ऽऽदृतविहितसख्यः स सुमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

जटायुः=जटायुनामकः पक्षी, दशरथसखः= दशरथस्य मित्रम्, दंडकगृहः = दण्डकारण्यनिवासी , स्निग्धहृदयः = सप्रेममनाः, स्निग्धहृदयः = स्प्रेमचित्तः, दृतविहितसख्यः =आदृतश्च, कृतमैत्रीकश्च, सुमनाः=सुहृदयः,

तात्पर्यं :

जटायुः इति एको जरठो गृध्रः दशरथस्य सखा दन्डकवमे आसीत्। स प्रेम्णा रामं स्वयं उपेतः। रामस्तं सादरं आत्मनः सखायं चक्रे। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

10. परोक्षं ते भ्रातु श्च विविधभये ऽस्मिन् घनवने
महीजां रक्षिष्या म्यहमिति जटायो र्द्विजपतेः
वचः शृण्वन् प्रेमप्रकटन मुदारं स्थितमतेः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

परोक्षम्= असान्निध्ये, विविधभये= बहवपाये, घनवने=महारण्ये, महीजाम= सीताम्, द्विजपतेः= पक्षिराजस्य (जटायोः इति), प्रेमप्रकटनम् = स्नेहं दर्शयत्, उदारम्= महत्.

तात्पर्यं :

'अस्मिन् अपायकारणे वने, तव च लक्ष्मणस्य च परोक्षं अहं सीतायाः रक्षकः स्थास्यामि।' इति जटायुः रामं प्रेमपूर्वकं वचनं उवाच। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

11. विनोदं कुर्वाणो विविधकथनै र्दारमनसः,
हठा द्दृष्टो रक्षःपतिसहजया शूर्पणखया

समीपे सौमित्रौ सति परमभक्त्या परिचर-
त्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दारमनसः= भार्यायाः मनसः(सीतायाः इति), रक्षःपतिसहजया = राक्षसराजस्य (रावणस्य)स्वस्रा, शूर्पणखया=शूर्पणखानामकया (राक्षस्या),सौमित्रौ=लक्ष्मणे,

तात्पर्यं

कदाचित् रामः बहून् विषयान् प्रति कथयन् सीतायाः विनोदं करोति स्म। लक्ष्मणस्तु समीपे सेवमानः स्थितः। अकस्मात् तत्र आगता, रावणस्य भगिनी, शूर्पणखा नाम राक्षसी रामं ददर्श। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

12. ' अहं साक्षा द्रक्षःकुलपतिदशग्रीवसहजा
चरंती स्वच्छंदा विपिनभुवि मद्भ्रातृवचनात्'
इति स्मेता शृण्व न्नसुरमहिळोक्तानि वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

साक्षात् = स्वयम, रक्षःकुलपतिदशग्रीवसहजा = राक्षसराजस्य दशग्रीवनामकस्य (रावणस्य इति) स्वसा, स्वच्छन्दा= आत्माधीना , विपिनभुवि = वन- प्रदेशे, स्मेता=स्मितं कुर्वाणः, असुरमहिळा=राक्षसस्त्री (शूर्पणखा इति),

तात्पर्यं

'अहं स्वयं राक्षसराजस्य स्वसा। मम भ्रातुः वचनात् अत्र वने यथेष्टं

चरामि'। इति शूर्पणखा रामं उवाच। तानि वचनानि रामः सस्मितं शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

13. ' कुरूपां त्यक्त्वेमां तव सहचरीं, मा मसदृशां
यथाकामाकारां प्रिय तव कुरुष्व प्रियसखीम्',
इति स्मेता शृण्व न्नसुरमहिळोक्तानि व
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कुरूपाम् = कुत्सितरूपाम्,, सहचरीम् = भार्याम् , असदृशां = असमानाम्, यथाकामाकाराम् = कामरूपिणीम्,

तात्पर्यं

' तव सहचरी इयं कुरूपा। तां त्यज। अहं सुन्दरी च कामरूपिणी च। मां तव प्रियसखीं कुरुष्व '। इति शूर्पणखा रामं उवाच। तानि वचनानि रामः सस्मितं शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

14. ' सभार्याकं मां त्वं जिगमिषसि किं? दाररहितं
व्रजस्येनं चे मत्सहज मसपत्नी विलससि'
वदन्नेवं रक्षःस्त्रिय मुदितकामां परिहसन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सभार्याकम् = भार्यया सह वर्तमानम्, जिगमिषसि = गन्तुम् इच्छसि, दारर्हितम्= भार्याविरहितम्, असपत्नी =सपत्नी- रहिता, रक्षःस्त्रियम् = राक्षसवनिताम् (शूर्पणखाम् इति) उदितकामाम् = कामवतीम्,

तात्पर्यं : ' भार्यया सह वर्तमानं मां कथमिच्छसि?। अयं मम सहजः भार्यया

विना वर्तते। तं गच्छसि चेत, सपत्नीरहिता विराजसे'। इति कामाकुलां शूर्पणखां परिहसन् रामः अवदत्। स
रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

15. ' स्वतंत्रं तं त्यक्त्वा व्रजसि परतंत्रं किमिति मां?
भवार्यस्यार्धांगी तदनु च मया सेव्यस' इति
हसन् भ्रातु शृण्व न्नसुरमहिळायाः प्रतिवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

स्वतन्त्रम् = आत्माधीनम्, परतन्त्रम् = अन्याधीनम् (सेवकम् इति), आर्यस्य = पूज्यस्य अग्रजस्य (रामस्य इति), अर्धांगी= भार्या, तदनु = पश्चात्, असुरमहिळायाः = राक्षसस्त्रियः (शूर्पणखायाः इति),प्रतिवचांस्सि =उत्तरवाक्यानि,

तात्पर्यं

'स्वतन्त्रं मम अग्रजं विहाय सेवकं मां कस्मात् इच्छसि? तस्य भार्या भव। ततः त्वं च मया सेव्यसे'। इति लक्ष्मणः शूर्पणखां अवदत्। तानि वचणानि रामः सहासं शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

16. ' इमां सीतां हत्वा तव सहचरी स्या' मिति मही-
सुतां प्रत्यायांती मसुरवनितां भीकरमुखीं
निगृ 'ह्यैनां भ्रातः कुरु विकृतरूपा' मिति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सहचरी=भार्या, महीसुताम् = स्सीताम्, असुरवनिताम् = राक्षस- स्त्रियम्

(शूर्पणणखाम् इति), भीकरमुखीम् = भयंकरवक्त्राम्, निगृह्य=गृहीत्वा वारयित्वा, विकृतरूपाम् = विकाराकाराम्,

<u>तात्पर्यं</u> :

'इमां सीतां हत्वा तव भार्या भविष्यामि' इत वदंती शूर्पणखा भीकरवक्त्रेण सीतां प्रति अधावत्। रामस्तां निगृह्य, ' लक्ष्मण! एतां राक्षसीं विकाररूपां कुरु'। इति अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

17. विरूपां सौमित्रिस्फुरदसिनिकृत्तश्रुतिनसं,
प्रधावंती मंतर्विपिन मुरुरावेण रुदतीम्
मनुष्यादां पश्यन् भियमवनिजायाः परिहरन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विरूपां=विकाराकाराम्,सौमित्रिः=लक्ष्मणः,स्पुरदसिः=लसतखड्गः (शातखद्गह इति), निकृत्तश्रुतिनसं = कर्णौ च नासा च छिन्नाः यस्याः ताम्, अंतर्विपिनम् = वनमध्ये, उरुरावेण = महता शब्देन, मनुष्यादाम् =राक्षसीम् (शूर्पणखाम् इति), अवनिजायाः=सीतायाः,

<u>तात्पर्यं</u>

लक्ष्मणः खड्गेन शूर्पणखायाः कर्णौ नासिकां च चिच्छेद। तेन दारुणाकारा सा उच्चैः रुदती वने अधावत। तां पश्यन् रामः सीतायाः भयं अपनुनोद। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

18. प्रतीकारानीता नतिकुपितया शूर्पणखया
शरै र्निघ्न न्नुग्रः समिति त्रिशिरोदूषणखरान्

चतुर्भिः साहस्रैः सह दशभि रेको नरभुजां,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रतीकारानीतान् = प्रतीकारार्थम् (शूर्पणखया) आनीतान्, अतिकुपितया = अतीव रुष्टया (शूर्पणखया), उग्रः = भयंकरः, समिति= युद्धे, त्रिशिरोदूषण-खरान् =त्रिशिराः, दूषणः,खरः - इति त्रीन् राक्षसान्, नरभुजाम्=राक्षसानां, साहस्रैः=सहस्रपरिमाणैः

तात्पर्यं

रामेण कृततस्य आत्मनः पराभवस्य कुपिता शूर्पणखा प्रतीकारं कर्तुं खरं च, दूषणं च, त्रिशिरसं च, तैः सह चतुर्दशसहस्रराक्षस- सैन्यं च आनयत्। रामः उग्रो भूत्वा एक एव युद्ध्वा तान् सर्वान् जघान। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

19. जयी स्थित्वा हत्वा समिति घटिकाभि श्च तिसृभिः
नरादान् दुर्धर्षा, नवनिसुतया सन्नभिनुतः
निजभ्रात्रा दिव्यै रपि हृतभयै मौनिनिवहैः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

समिति = युद्धे, घटिका= घटिका इति कालमानम् (२४ निमिषैः समम्, द्वे घटिके= एकः मुहूर्तः। सार्धमुहूर्तेन राक्षसाः हताः)। नरादान् = राक्षसान्, दुर्धर्षान् = धर्षयितुम् अशक्यान्, अवनिसुतया= सीतया, दिव्यैः=देवैः, हृतभयैः= येषाम् भयं अप a हतं तैः, मौनिनिवहैः= मुनिसमूहैः,

तात्पर्यं

दुरासदान् राक्षसान् सर्वानपि सार्धमुहूर्तेन कालेन हत्वा विजयं प्राप्य स्थितं रामं सीता च, लक्ष्मणश्च चारणादयो दिव्याश्च नुनुवुः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

20. प्रतीकारं कर्तुं स्वसु रवमतेः राक्षसपतौ
गते साहाय्यार्थि न्युदितरुषि मारीच मसुरम्,
स यं श्रुत्वैवाभू- द्व्यसु रिव, स भीकृद्रिपुहृदां,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अवमतेः=अवमानस्य, राक्षसपतौ = रावणे, साहाय्यार्थिनि = सहायत्वम् अर्थयमाने, उदितरुषि = जातकोपे, मारीचम् = मारीएचनामकम् (राक्षसम्), असुरम् = राक्षसम्, व्यसुः = गतासुः, (मृतः इति), भीकृत्=भयकारकः, रिपुहृदाम्= शत्रूणम् मनसाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

स्वसुः शूर्पणाखायाः रामेण कृतस्य पराभवस्य प्रतीकारं चिकीर्षुः कुपितो रावणः, साहाय्यं इक्च्छन्, पूर्वानुचरं राक्षसं मारीचं जगाम। स मारीचस्तु राम इति नाम श्रुत्वैव निर्जीव इव बभूव। शत्रूणां तादृग्भयंकरः स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

21. भया द्रक्षोभर्तु र्निज मपिच वैरं हृदि वहन्
दुरात्मा मारीचो कनकमृगरूपः परिसरे
यमाक्रष्टुं दृष्टः स जनकसुतेच्छानुगतधीः,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रक्षोभर्तुः= राक्षसराजस्य (रावणस्य इति), निजम् =स्वकीयम् , वैरम्=शत्रुत्वम्, हृदि=मनसि, दुरात्मा=दुष्टचित्तः, कनकमृग- रूपम्= स्वर्णहरिणाकारम् , जनकसुतेच्छा= सीतायाः वांछा, अनुगता=अनुसुता (अनुकूला इति), धीः=मतिः,

<u>तात्पर्यं</u>

रावणभया च्च, रामे आत्मनः पूर्ववैराच्च, दुर्बुद्धिः मारीचः, सुवर्णहरिणरूपेण रामं आक्रष्टुं तस्य कुटीरस्य परिसरे परिबभ्राम। सीतावान्छितं यथा तथा चरितुं वान्छन् स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

22. ' अपूर्वं हेमांगं रुचिर ममु माश्चर्यजनकम्
गृहक्रीडार्हं मे हरिण मधुनैवानय विभो!'
इति प्रेम्णा शृण्व न्नवनितनयाभ्यर्थनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अपूर्वं=नूतनं, हेमांगम् =कनकशरीरवंतं,, रुचिरम् =सुंदरम्, आश्चर्यजनकम् = विस्मयकारणम्,,गृहक्रीडार्हं=गृहे क्रीडितुम् योग्यम्, अवनितनयाभ्यर्थनवचांसि= सीतायाः प्रार्थनवाक्यानि,

<u>तात्पर्यं</u>

' नाथ ! स्वर्णमयदेहं बिभ्रत् अयं हरिणः अपूर्वः, आश्चर्यं जनयति च। अमुं तूर्णं आनीय मे देहि। अहं गृहे अनेन क्रीदितुं इच्छामि।' इति सीता रामं प्रार्थयत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

23. श्रुतः किं दृष्टः किं कनकहरिणो मर्त्यजगति?
प्रभो मायैषा स्यात् कुटिलमतिमारीचरचिता,

इति भ्रातुः शृण्वन् वचनमपि पश्यन्श्च दयिताम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मर्त्यजगति = मानवलोके, कुटिलमतिः=वक्रबुद्धिः, रचिता=कल्पिता, दयिताम् = भार्याम् (सीताम् इति),

तात्पर्यं

'अग्रज ! भूमौ हेममयः एणः इति न श्रुतो वा न दृष्टो वा। सर्वमेतत् मायाविनो मारीचस्य माया स्यात्।' इति लक्ष्मणो रामं उवाच। रामः तस्य वाक्यानि शृण्वन्नेव सीतां वीक्षमाणश्च स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

24. मृग श्चेदानेष्ये त मसुसहितं वा ऽसुरहितम्,
नराशी मारीचो यदि जनकृते हन्मि तमपि,
अवन् सीतां तिष्ठ त्वमिति सहजातं प्रति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असुसहितम्=सप्राणम्, असुरहितम् =प्राणरहितम् / निर्जीवम्, नराशी = राक्षसः, जनकृते= जनानां अर्थे, सहजातम्=सोदरम्,

तात्पर्यं

'अनुज ! अयं यथार्थमेव मऌगश्चेत् , तम सजीवं वा हतं वा आनेष्यामि। यदि मानुशादो राक्षसो मारीचश्चेत्, तदाऽपि जनक्षेमार्थं तम वधिश्यामि। त्वं तु सीतां रक्षन् अत्रैव तिष्ठ।' इति लक्ष्मणं रामः प्रत्यवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

25. क्वचि द्बाहुग्राह्यं, क्वचि दनतिदूरे स्थित मिव,
क्वचि दूरे यांतं, क्वचिदपि तरुच्छन्न मिव च,
वने पश्यन् मायाहरिण मनुधावन् बहुचिरात्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

बाहुग्राह्यम् = करेण लभ्यम्, अनतिदूरे = समीपे, तरुच्छन्नम्=वृक्षैः पिहितम्, मायाहरिणम् = मिथ्यामृगम्,

तात्पर्यं

आत्मानं जिघृक्षौ अनुधावति रामे, स मायाहरिणः एकस्मिन् समये करग्राह्य इव अदृश्यत। अपरस्मिन् समये किंचिद्दूरे स्थित इव अदृश्यत। परस्मिन् क्षणे तरुगुल्मादीनां मध्ये लीन इव अदृश्यत। तथा तं हरिणं रामः बहुचिरं अन्वधावत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

26. परं दूरं नीतः कृतककनकैणेन सुचिरात्,
मृगो नायं मायी भवति पुरुषादः खल इति
अमर्षात् तं हंतु शरधिशरपुंखं परिमृशन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कृतककनकैणेन= असहजसुवर्णमृगेण (मयामृगेण इति), मायी=मायावान्, पुरुषादः=राक्षसः, खलः=दुष्टः, अमर्षात् = रोषात्, शरधिशरपुंखम् = तूणिरस्थबाणस्य मूलम्, परिमृशन्= स्पृशन्,

तात्पर्यं

तथा लभ्यालभ्यमिव दृश्यमानं पलायमानं तं हरिणं चिराय अनुधाव्य रामः

वने सुदूरं गतः। तदा रामः, 'अयं न मृगः। मायावी राक्षसो मारीच एव स्यात् ' इति निश्चित्य, तं हन्तुं इच्छन् शरं जग्राह। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

27. शराविद्धां मार्गीं तनु मथ विहायात्मवपुषा
कुबुद्धिं मारीचं भुवि पतित मुत्पत्य गिरिवत्,
विलोक्यांतर्ध्याय न्ननुजवचनं विस्मितमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

शराविद्धाम् = बाणाहताम्, मार्गिम् = मृगस्य संबन्धिनीम् (हरिणरूपाम् इति), आत्मवपुषा= स्वरूपेण, कुबुद्धिम् =दुर्बुद्धिम्, भुवि=भूमय, गिरिवत्=पर्वतः इव, अन्तः=मनसि,अनुजवचनम्= सोदरस्य (लक्ष्मणस्य) वाक्यम्.

तात्पर्यं

रामस्य बाणेन विद्धः मारीचः हरिणशरीरं त्यक्त्वा गिरिमात्रेण निजदेहेन, दूरं उत्पत्य भूमौ पतितः। तं तथाविधं आलोक्य रामः पूर्वोक्तानि लक्ष्मणस्य वचनानि सस्मार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

28. कृताक्रोशं सीते ति तदनु च हा लक्ष्मण बते-
त्यरण्यश्रव्यस्वस्वरसदृशकण्ठध्वनिभृतं
सुरारातिं दृष्ट्वा किमिदमिति चिंताकुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

आक्रोशः = आर्तारावः, श्रव्यम्=श्रवणीयम्, स्वस्वरः = आत्मनः कण्ठस्वरः

(रामस्य स्वरः इति), सदृशकंठद्वनिभृतम् = समानकण्टस्वरधारिणम् ,

<u>तात्पर्यं</u>

मरिष्यमाणो मारीचः, रामस्य कन्ठस्वरं अवलम्ब्य, यावद्वनान्तं श्रव्येण ध्वनिना, 'हा सीते ! हा लक्ष्मण !' इति आक्रन्दनं चकार। तेन रामः 'किं इदं' इति विस्मितो बभूव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

29. वचः सौमित्रे स्तत् ध्रुव, मसुर एवैष विमतिः
परं त्वस्यैतन्मत्स्वरविहितमायाविरवणं,
प्रिया मे भ्राता वा किमिति मनुते वेति विमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

वचः=वचनम्, सौमित्रेः=लक्ष्मणस्य, असुरः=राक्षसः, विमतिः= शत्रुः, मत्स्वरविहितम् =मम कण्ठस्वरेण कृतम् ,विरवणम्=आक्रोशनम्, विमनाः= विकलमनाः (अप्रसन्नः इति),

<u>तात्पर्यं</u>

'लक्ष्मणस्य तत वाक्यं सत्यमेव। अयं अस्माकं शत्रुः स मारीच एव। यद्यपि, मम कंठस्वरेण अनेन उच्चैः आक्रन्दितं। एतत् श्रुत्वा, सीता वा लक्ष्मणो वा किं भावयति?'। इति आलोचनेन रामो विमनाः बभूव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

30. निशम्यार्तारावं विहितमिव भर्त्रा जनकजा
भिया “ऽऽपन्नो रामो व्रज त” मिति सौमित्रि मवदत्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

निशम्य= श्रुत्वा, आर्तारावम् = आक्रण्दनम्, विहितम्= कृतं, जनकजा=सीता,आपन्नः=आपदि पतितः,सौमित्रिम् = लक्ष्मणम्,

<u>तात्पर्यं</u>

भर्तुः कंठस्वरेण कृतं आर्तारावं श्रुत्वा तत्र कुटीरे सती सीता भीता बभूव। ' लक्षण! रामः आपन्न इति मन्ये। तं व्रज' । इति सा लक्ष्मणम उवाच। तत् अजानन् रामः, विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

31. न रामस्यापत् स्यात्, भवति! भव निश्चिंतहृदये-
त्यभीतः सौमित्रिः स्थिरमति रुवाच क्षितिसुताम्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

भवति!=आर्ये!/ मातः!, निश्चिंतहृदया=अशंकितचित्ता , अभीतः = भयं न गतवान्, सौमित्रिः=लक्ष्मणः, स्थिरमतिः = निश्चलचित्तः , क्षितिसुताम् = सीताम्,

<u>तात्पर्यं</u> :

' मातः! रामस्य कदापि आपत् न सम्भवति। निश्चिन्ता तिष्ठ' इति निर्भयः विश्वासी लक्ष्मणः सीतां प्रति प्रत्युवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

32. विपन्नं सौमित्रे व्रजसि न कथं भ्रातर मिति
क्रुधा ऽगादीत् सीता परुषवचनान्याकुलमनाः

तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा भवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विपन्नम्=आपदं गतम्, सौमित्रे = लक्ष्मण! क्रुधा=रुषा,
आकुलमनाः=अस्वस्थचित्ता , परुषवचनानि= कठिनवाक्यानि,

<u>तात्पर्यं</u>

'लक्ष्मण ! विपन्नं तव अग्रजं त्रातुं कस्मात् न यासि?' इति क्रुद्धा सीता विकलेन मनसा लक्ष्मणं परुषाणि वचनानि उवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

33. ततः सीताप्रोक्तात्यनुचितवचःखिन्नहृद यः
प्रयातः सौमित्रि स्त्वमुदितमनाः अग्रजपथे
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा भवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u> अनुचितवचःखिन्नहृद यः = अयुक्तवचनैः विषण्णचित्तः, प्रयातः=गतः,सौमित्रिः=लक्ष्मणः, अमुदितमनाः = असंतुष्टमनाः, अग्रजपथे = अग्रजस्य मार्गे (रामस्य पथि इति)

<u>तात्पर्यं</u>

पश्चात्, सीतायाः अनुचितवचनैः खिन्नो लक्ष्मणः, अप्रसन्नेन मनसैव रामस्य मार्गे यातः। तत् अजानन् रामः विकलमनाः शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

34. क्षणं लब्ध्वा रामे तदनु च गते तस्य सहजे
दशास्यः संप्राप्तः सपदि यतिरूपः क्षितिसुताम्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

क्षणम् = अवकाशम्, सहजे = सोदरे (लक्ष्मणे इति), दशास्यः=रावणः, स्सपदि=अनुपदम्, यतिरूपः = संन्यासिवेषं धृतवान्, क्षितिसुताम् = सीताम्,

<u>तात्पर्यं</u>

तथा रामे च लक्ष्मणे च अपगते, अवकाशं लब्ध्वा रावणः यतिरूपेण सीतां उपजगाम। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

35. यतिं मत्वा रक्षः प्रियवचन, माहूय सदने
न्यगादीत् दत्वार्घ्यं समुपविशतात्रे त्यवनिजा,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

यतिम् = संन्यासिनम्, रक्षः = राक्षसम् (रावणम् इति), प्रियवचनम् =प्रियाणि वचनानि वदंतम्, सदने=कुटीरे, अर्घ्यम्= अतिथिपूजावस्तूनि (पुष्पजलादीनि), अवनिजा= सीता,

<u>तात्पर्यं</u>

सीता च, प्रियभाषिणं तं राक्षसं सत्यमेव यतिं संभाव्य, अन्तराहूय, अर्घ्यं च आसनं च ददौ। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं

आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

36. कृतालापः प्रोक्तस्वकुलनिलयाख्याबलयशाः
सकामः कांते त्व य्यहमिति दशास्यो भणितवान्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कृतालापः=संभाषणम् कृतवान्,प्रोक्तस्वकुलनिलयाख्याबलयशाः= आत्मनः कुलं च निवासं च नाम च शक्तिं च कीर्तिं च उक्तवान्, सकामः=कामवान्, कांते!=सुंदरि!, दश्शास्यः=रावणः,

तात्पर्यं

रावणः, सीतया संभाषणं कुर्वन्, आत्मनः कुलं च, निवासं च, नाम च, बलं च, कीर्तिं च कीर्तयित्वा , 'सुन्दरि ! अहं त्वां कामये' इत्युवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

37. भव त्वं भार्या मे, व्रजसि सुरभोगा निति वचो
दशास्यो भूपुत्री मवद दतिकामाकुलमनाः
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सुरभोगान् = देवतानां सुखानि, दशास्यः=रावणः, भूपुत्रीम् = सीताम्, अतिकामाकुलमनाः = अतीव कामेन अस्वस्थमनाः,

तात्पर्यं

'सीते !त्वं मम भार्या भव। देवसौख्यानि व्रज' इति अतीव कामार्तमनाः रावणः सीतां उवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

38. कुटीवासो नार्ह स्तव निवस सौधेष्विति वचो
दशास्यो भूपुत्री मवद दतिकामाकुलमनाः
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कुटीवासः = कुटीरे निवासः, अर्हः=युक्तः, सौधेशु=भवनेषु, दशास्यः=रावणः, भूपुत्रीम् = सीताम्, अतिकामाकुलमनाः = अतीव कामेन अस्वस्थमनाः,

तात्पर्यं

'सीते ! तव कुटीरनिवासः अनर्हः। सौधेषु निवस' इति कामार्तमनाः रावणः सीतां उवाच। तत् अजानन् रामः विकल- मनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

39. मया साकं लंका नगर मधिगच्छेति वचनं
दशास्यो भूपुत्री मवद दतिकामाकुलमनाः
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

साकम्=सह, लंकां= लंकानामकनगरम्, अधिगच्छ =व्रज, दशास्यः=रावणः, भूपुत्रीम् = सीताम्, अतिकामाकुलमनाः = अतीव कामेन अस्वस्थमनाः,

तात्पर्यं :

'सीते ! त्वम मया सह मम लंकानगरं आगच्छ' इति कामार्तमनाः रावणः सीतां उवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

40. मदीया चेत् सेव्या भवसि सुरमुख्यै रिति वचो
दशास्यो भूपुत्री मवददतिकामाकुलमनाः,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मदीया = मत्सम्बंधिनी (मम भार्या इति), सेव्या=सेवनीया, सुरमुख्यैः= देवताप्रधानैः, दशास्यः=रावणः, भूपुत्रीम् = सीताम्, अतिकामाकुलमनाः = अतीव कामेन अस्वस्थमनाः,

तात्पर्यं

'सीते! यदि त्वं मम भार्या भवसि चेत्, त्वां सुरप्रधाना अपि सेविष्यंते' इति कामार्तमनाः रावणः सीतां उवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

41. नरं दीनं रामं त्यज तव सुखायेति वचनं
दशास्यो भूपुत्री मवददतिकामाकुलमनाः,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

नरम्=मानुषम्, दीनम् = संपद्रहितम्, दशास्यः=रावणः, भूपुत्रीम् = सीताम्, अतिकामाकुलमनाः = अतीव कामेन अस्वस्थमनाः,

<u>तात्पर्यं</u>

'सीते! अयं तव भर्ता रामस्तु मानव श्च। तं त्यक्त्वा मया सह आगत्य सुखानि व्रज' इति कामार्तमनाः रावणः सीतां उवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

42. दशास्योक्तिं श्रुत्वा धरणितनया निर्जनवने
रुषा भीत्या ऽवादीत् तमसुरपतिं वेपथुमती,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशस्योक्तिम् =रावणस्य वचनम्, धरणितनया=सीता, निर्जनवने=जनरहिते वने, रुषा=कोपेन, असुरपतिम्=राक्षसराजम् (रावणम् इति), वेपथुमती = कंपमाना,

<u>तात्पर्यं</u>

रावणस्य वचांसि श्रुत्वा असहाया वने सती सीता, भयेन च रोषेण च वेपमाना, तं राक्षसं प्रत्युवाच। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

43. क्व रामः क्व त्वं रे? स मृगपतिवत् त्वं तु वृकवत्,
धिगल्पं दुष्टं त्वा मिति धरणिजा दैत्य मवदत्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

मृगपतिवत् =सिंहः इव, वृकवत्=वृकः इव, धिक् ! = निंदा अस्तु!, अल्पम् = नीच्म्, दुष्टम् = दुर्मतिम्, धरणिजा= सीता, दैत्यम् = राक्षसम् (रावणम् इति। दैत्यदानवराक्षसानाम् जातिभेदे सत्यपि, एते त्रयः शब्दाः पर्यायवाचकाः प्रयुज्यंते।)

तात्पर्यं

'अरे ! रामः क्व? त्वं क्व? सतु सिंह इव, त्वं तु वृक इव। त्वं अल्पश्च दुष्टश्च। धिक् त्वां !' इति सीता रावणं प्रत्य्वदत्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

44. इदं भाषित्वा त्वं कथ मसुयुतो यास्यसि पुनः?
धिगल्पं दुष्टं त्वा मिति धरणिजा दैत्य मवदत्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असुयुतः = सप्राणः, धिक् ! = निंदा अस्तु!, अल्पम् = नीच्म्, दुष्टम् = दुर्मतिम्, धरणिजा= सीता, दैत्यम् = राक्षसम्

तात्पर्यं

'इदं अनुचितं वचनं भाषित्वा त्वं सप्राणः निरपायः कथं पुनर्यास्यसि? त्वं अल्पश्च दुष्टश्च। धिक् त्वां !' इति सीता रावणं प्रत्य्वदत्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

45. किमु त्वां काकुत्स्थ स्त्यजति सुख मत्रास्ति यदि चेत्,
धिगल्पं दुष्टं त्वा मिति धरणिजा दैत्य मवदत्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

काकुत्स्थः = रामः (ककुत्स्थस्य कुले जातः इति काकुत्स्थः) धिक् ! = निंदा अस्तु!, अल्पम् = नीच्म्, दुष्टम् = दुर्मतिम्, धरणिजा= सीता, दैत्यम् = राक्षसम्

<u>तात्पर्यं</u>

'यदि रामः अधुना अत्रास्तिचेत्, किं स त्वां सुखेन मुन्चति? त्वं अल्पश्च दुष्टश्च। धिक् त्वां !' इति सीता रावणं प्रत्यवदत्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति
स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

46. सतीं राम स्यैवं जिगमिषसि हा मृत्युमिव मां,
धिगल्पं दुष्टं त्वा मिति धरणिजा दैत्य मवदत्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

सतीम्=भार्याम्, जिगमिषसि = गंतुम् इच्छसि, मृत्युमिव = मरणम् इव, धिक् ! = निंदा अस्तु!, अल्पम्= नीच्म्, दुष्टम् = दुर्मतिम्, धरणिजा= सीता, दैत्यम् = राक्षसम्

<u>तात्पर्यं</u> :

'हा ! रामस्य भार्यां मां मृत्युमिव गन्तुमिच्छसि! त्वं अल्पश्च दुष्टश्च। धिक् त्वां !' इति सीता रावणं प्रत्य्वदत्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

47. असिं लेक्षि क्षुद्र! प्रमृजसि च सूच्या ऽक्षि कुमते!
धिगल्पं दुष्टं त्वा मिति धरणिजा दैत्य मवदत्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

असिम्=खड्गम्, क्षुद्र!=नीच !,सूच्या=सूचिकया, अक्षि=नेत्रम्, धिक् ! = निंदा अस्तु!, अल्पम् = नीच्म्, दुष्टम् = दुर्मतिम्, धरणिजा= सीता, दैत्यम् = राक्षसम्

<u>तात्पर्य</u>

'नीच ! (मां कामयमानः त्वं) खड्गं जिह्वया लेक्षि। सूचिकया नेत्रं मार्जयसि। त्वं अल्पश्च दुष्टश्च। धिक् त्वां !' इति सीता रावणं प्रत्य्वदत्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म।स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

48. तदा क्रुद्धक्ष्माजावचन मवकर्ण्यासुरपतिः
यते स्त्यक्त्वा रूपं निज मभज दत्युग्रवपुषा
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

क्रुद्धक्ष्माजावचनम्= कुपितायाः सीतायाः वाक्यम्, अवकर्ण्य= न श्रुत्वा,

असुरपतिः= राक्षसराजः(रावणः इति), यतेः=संन्यासिनः, निजम्= स्वकम्, अत्युग्रवपुषा = अतिदारुणशरीरेण,

तात्पर्यं

क्रुद्धायाः सीतायाः वचनानि अवकर्ण्य, रावणः भिक्षुरूपं त्यक्त्वा बीभत्सवपुषा भयंकरं निजरूपं दर्शयामास। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

49. दशास्यै रक्ताक्षैः, प्रहरणधरै र्विंशतिभुजैः,
अतिष्ठद्रुष्टो ऽग्रे धरणितनयाया असुरराट्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दशास्यैः= दशभिः मुखैः, रक्ताक्षैः=अरुणनयनवद्भिः, प्रहरणधरैः = आयुधानि बिभ्रद्भिः, विंशतिभुजैः = विंशतिभिः बाहुभिः, रुष्टः=क्रुद्धः, अग्रे=पुरः, धरणितनयायाः=सीतायाः, असुरराट् = राक्षसराजः (रावणः इति),

तात्पर्यं :

क्रुद्धो रावणः तदा, अरुणनयनवद्भिः दशभिः वदनैः, सायुधैः विंशतिभिः भुजैः, सीतायाः अग्रे अतिष्ठत्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

50. खरै र्युक्तो दिव्यः खरनिनदवान् राक्षसपतेः
समीपे दृश्यो ऽभूत् सपदि स च मायामयरथः
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

खरैः = खरजातिभिः अश्वैः (खरः इति संकरजातिः अश्वः), खरनिनदवान् =दारुण्ध्वनिकारी , राक्षसपतेः=रावणस्य, सपदि=अनंतरम्, मायामयरथः= मायायुतः रथः,

तात्पर्यं

कटुशब्दजननः, खरयुक्तः (खरः=संकरजात्यश्वः) रावणस्य दिव्यरथोऽपि तस्य पार्श्वे द।ष्टः स्थितः। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

51. सुवर्णालंकारै ररुणवसनाभ्या मसिधनुः-
श्शरै र्युक्तः सीता मसुरपति रंकेन जगृहे
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सुवर्णालंकारैः **=** कनकभूशणैः**,** अरुणवसनाभ्याम् = रक्त- वस्त्राभ्याम् , असिः= खड्गः, असुरपतिः = राक्षसराजः (रावणः इति), अंकेन = बाहुबन्धेन (उत्सन्गे इति वा),

तात्पर्यं

अरुणवस्त्रान्वितः, सुवर्णभूषणसहितः, खड्गचापशरधरः भूत्वा रावणः सीतां कराभ्यां जग्राह। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

52. भयेनाक्रोशंतीं रथ मथ समारोप्य धरणी-
सुतां रक्षोनाथः समुदपत दूर्ध्वं सहरथः,

तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

आक्रोशंतीम् =आक्रंदंतीम्, धरणीसुताम्= सीताम्, रक्षोनाथः = राक्षसराजः (रावणः,इति), सहरथः= रथेन सहितः, ऊर्ध्वम् = आकाशमार्गं प्रति, ्स्समुदपत् = उत्पपात

तात्पर्यं

भयेन आक्रन्दन्तीं सीतां रथमारोप्य रावणः रथेन सह आकाशमार्गं गतः। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

53. पतिं सौमित्रिं च प्रति धरणिजा ऽऽक्रोश मकरोत्,
परित्रायस्वासा वपहरति मां रावण इति
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पतिम्=भर्तारम् (रामम् इति), सौम्त्रिम् = लक्ष्मणम्, धरणिजा= सीता, आक्रोशम्=विरावम्, परित्रायस्व = रक्ष,

तात्पर्यं

'असौ रावणः मां अपहरति। त्रायस्व। ' इति सीता रामं च लक्षणं च आहूय बहुशः आचुक्रोश। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

54. जटायुः श्रुत्वा ता नवनितनयाक्रंदनरवान्
तरो रुड्डीयागात् सखिसुतसतीं त्रातुमभयः
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

जटायुः=जटायुः नाम पक्षी, अवनितनयाक्रंदनरवान् = सीतायाः आर्तनादान् , सखिसुतसतीम् = मित्रसुतस्य भार्याम् (जटायोः मित्रम् दशरथः, तस्य सुतः रामः, तस्य भार्या सीता, ताम् सीतां रक्षितुम् इति।),
अभयः=भयरहितः,

तात्पर्यं

सीतायाः आक्रन्दनानि श्रुत्वा जटायुः, सख्युः स्नुषां त्रातुम्, आत्मनो निवासात् तरोः उड्डीय, निर्भयः सीतां आजगाम। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

55. निषिध्यन् दुष्कार्यं परजनकळत्रापहरणं
कृतं रक्षोभर्त्रा जरठपतगो ऽभाषत बहु ,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मिषिध्यन्=असाधु इति निषेधं कुर्वाणः, परजनकळत्रापहरणम् = परभार्यापहरणम् , रक्षोभर्त्रा=राक्षसराजेन (रावणेन इति),जरठपतगः=वृद्धपक्षी,

तात्पर्यं

रावणेन कृतं परभार्याहरणमिति दुष्कार्यं अनुचितमिति निषिद्ध्य जटायुः तं राक्षसं बहु अभाषत। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां
संसारभयात् त्रायताम्।

56. प्रयांतं वैदेहया सरय मवकर्ण्यात्मवचना -
' न्यरे तिष्ठे ' त्युक्त्वा न्यरुण दसुरं पक्षिकुलराट् ,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्रयांतं= गच्छंतं, वैदेहया= सीतया, सरयम्= वेगेन, अवकर्ण्य = न श्रुत्वा, न्यरुणत्=निरुद्धवान्, पक्षिकुलराट् = पक्षिराजः (जटायुः इति),

<u>तात्पर्यं</u>

आत्मनो वचनानि अनाकर्ण्य सीतया सह सवेगं गच्छन्तं रावणं, ' अरे! तिष्ठ।' इति भर्त्सयित्वा, जटायुः रुरोध। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

57. ततः संग्रामो ऽभू दसुरपतिनोग्रायुधभृता
खगेशस्य त्रोटीचरणनखपक्षायुधवतः
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

संग्रामः = युद्धम्, असुरपतिना = राक्षसराजेन (रावणेन इति) उग्रायुधभृता = दारुणायुधानि बिभ्रता, खगेशस्य=पक्षिराजस्य (जटायोः इति), त्रोटी=तुण्डम्,

चरणः=पादः,

तात्पर्यं

ततः, भीकरायुधवता रावणेन, मुखनखपक्षचरणायुधो जटायुः युद्धं चकार। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

58. खगः पक्षोद्धूतप्रतिभटशर स्तीक्ष्णनखरै-
व्र्रणान् सर्वेष्वंगे ष्वपिच दशवक्त्रस्य कृतवान्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

खगः = पक्षी (जटायुः), उद्धूतः=विधुतः,प्रतिभटः=शत्रुः (रावणः इति), नखरैः=नखैः, व्रणान्=क्षतानि, दशवक्त्रस्य = रावणस्य,

तात्पर्यं

रावणस्य बाणान् पक्षवातेन निर्धूय जटायुः, तीक्ष्णैः नखैः तस्य देहे सर्वत्र व्रणान् चकार। तत् अजानन् रामः विकल- मनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

59. जटायुर्विध्वस्ते धनुषि च रथादौ परिकरे
दशास्य श्चिच्छेद प्रसभ मसिना तस्य गरुतौ
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

विध्वस्ते=नष्टीकृते, परिकरे=सामग्र्याम्, दशास्यः = रावणः, प्रसभम्=बलात् /

हठात्, असिना=खड्गेन, गरुतौ=पक्षौ,

<u>तात्पर्यं</u>

तस्मिन् युद्धे जटायुः, रावणस्य चापं च, रथादीनि च विध्वस्तानि चकार। रावणस्तु खड्गेन तस्य पक्षिणः पक्षौ चिच्छेद। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

60. परिक्षीणप्राणे पतितवति वृद्धे खगपतौ
गृहीत्वा वैदेही मभजदसुरो व्योमपदवीम्,
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

परिक्षीणप्राणे= क्षीणबले, खगपतौ = पक्षिराजे (जटायौ इति), वैदेहीम् = सीताम्, अभजत् = गतः, असुरः= रावणः, व्योमपदवीम् = आकाशमार्गम्,

<u>तात्पर्यं</u>

छिन्नपक्षो जटायुः क्षीणशक्तिः धरणौ पपात। रावणः पुनरपि सीतां गृहीत्वा आकाशमार्गेण गतः। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

61. तथा हृत्वा ऽऽत्मानं जरठ मपि हत्वा खगपतिं
द्युमार्गे गच्छंतं जनकतनया ऽनिंद दसुरम्
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

जरठम्=वृद्धम्, खगपतिम्=पक्षिराजम (जटायुम् इति),द्युमार्गे = आकाशमार्गे , जनकतनया= सीता, असुरम् =राक्षसम् (रावणम् इति).

<u>तात्पर्यं</u>

आत्मानं अपहृत्य च वृद्धखगं जटायुं हत्वा च गच्छन्तं रावणं सीता बाढं अनिन्दत् । तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

62. हृता रक्षोनीता बहु च विलपंती जनकजा
दर्शाद्रेः शृंगे कपिकुलवरान् पंच सहितान्
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रक्षोनीता = राक्षसेन नीता, जनकजा= सीता, अद्रेः शृंगे = पर्वतस्य शिखरे, कपिः = वानरः, वरान् =उत्तमान्, सहितान् = एकत्र स्थितान्,

<u>तात्पर्यं</u>

तथा ह्रियमाणा विलपंती सीता, एकस्मिन् गिरिशिखरे संगम्य स्थितान् कपीन् पंच ददर्श। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

63. इमे शंसेयु र्मां रघुकुलवराये त्यवनिजा
पटे भूषा न्यस्य प्लवगपतिषु प्राक्षिप दधः
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रघुकुलावराय = रामाय, अवनिजा= सीता, पटे=वस्त्रे, भूषाः=अलन्कारान्, न्यस्य= निधाय, प्लवगपतिषु= वानरवरेषु, प्राक्षिपत् = क्षिप्तवती,

तात्पर्यं

'अनेन इमे कपयः मां रामाय वक्ष्यन्ति ' इति मत्वा सीता, आत्मनो भूषणानि पटे न्यस्य तेषु कपिषु चिक्षेप। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

64. तथा हृत्वा नीत्वा धरणितनयां पंक्तिवदनः
स्वपुर्यां लंकायां सलिलनिधिमध्ये निहितवान्
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

धरणितनयाम्=सीतायाम्, पंक्तिवदनः= रावणः, स्वपुर्यां = आत्मनः नगर्याम्, लंकायाम्=लंकानामकायाम् (नगर्याम्), सलिलनिधिमाध्ये=समुद्रमध्ये, निहितवान् = न्यस्तवान्,

तात्पर्यं

रावणः तथा सीतां अपहृत्य, समुद्रमधे सतीं आत्मनः पुरीं लकां नीत्वा, तत्र निदधौ। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात्
त्रायताम्।

65. दिना दस्मान्मां त्वं नतु भजसि वर्षेण यदि चेत्,
न जीविष्यस्येवे त्यभणदसुरो भूमितनयाम्

तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असुरः = राक्षसः (रावणःइति), भूमितनयाम् = सीताम्,

तात्पर्यं :

'अस्मात् दिनात् आरभय एकेन वर्षेण त्वं मां न भजसि चेत, न जीविष्यसि ' इति रावणः सीतां अभर्त्सयत्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

66. अशोकाख्योद्याने बहुविटपिरम्ये दशमुखो
न्यधात् रक्षःस्त्रीभिः प्रतिकलवृतां भूमितनयाम्.
तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अशोकाख्योद्याने =अशोकनाम्नि उपवने, बहुविटपिरम्ये = अनेकवृक्षैः सुन्दरे, दशमुखः=रावणः, रक्षःस्त्रीभिः = राक्षसीभिः, प्रतिकलवृतां = सर्वदा परिवृताम्, भूमितनयाम् = सीताम्,

तात्पर्यं

रावणः सीतां, विविधतरुसुन्दरे अशोकनाम्नि उद्यानवने अनुक्षणराक्षसस्त्री-परिरक्षितां न्यधात्। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

67. अपि ज्ञाता रामो विजनविपिने मा मपहृतां,
अपि प्राप्स्यत्यत्रे त्यभव दतिखिन्ना धरणिजा

तदज्ञात्वा शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अपि ज्ञाता= ज्ञास्यति किम्?, विजनविपिने = निर्जनवने, अपि प्राप्स्यति = आगमिष्यति किम्?, अतिखिन्ना = अतिविषण्णा, धरणिजा= सीता,

<u>तात्पर्यं</u>

'अहं निर्जनवने रावणेन अपहृता इति च, लंकायां निक्षिप्ता इति च रामो ज्ञास्यति वा ! मां त्रातुं अत्र कथमपि आगमिष्यति वा !' इति चिन्तयन्ती सीता नितरां खिन्ना बभूव। तत् अजानन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

68. हते मारीचे तत्कृतविरवणाकर्णनभिया
कथंभूता सीता किमथ मनुते लक्ष्मण इति
हृदि ध्यायन् शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विरवणाकर्णनभिया = आक्रोशश्रवणभयेन, ध्यायन् = भावयन्, <u>तात्पर्यं</u>

तत्र वने, मारीचे निहते, तस्य मायाक्रन्दनारवान् आकर्ण्य भयेन सीता कथं अस्ति वा इति च, लक्ष्मण श्च किं भावयति वा इति च, मनसि चिन्तां वहन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

69. बहून्यालोक्याध्व न्यशुभशकुना न्यस्तिमितधीः
किमेषां दुष्टानां भवति शकुनानां फलमिति

हृदि ध्यायन् सीतां प्रति धृतभिया ऽऽयान् निजकुटीम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अध्वनि=मार्गे, अशुभशकुनानि=दुर्निमित्तानि,, अस्तिमितधीः= विकलमनाः, धृतभिया = धृतेन भयेन,

तात्पर्यं

पथि अनेकानि अशुभानि शकुनानि वीक्ष्य, अस्तिमितहृदयो भुत्वा, 'एषां दुःशकुनानां किं फलं भविष्यति वा?' इति मनसि चिन्तयन्, रामः, सीतायाः विषये मनसि भयेन, आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

70. हठा दूरे दृष्ट्वा लघुगमन मायांत मनुजं
विहायैकां सीता मयमिह समागच्छति कथं
इति ध्यायन् शीघ्रं विकलमनसा ऽऽयान् निजकुटीम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

हठात्=अकस्मात्, लघुगमनम् = वेगेन गच्छन्तम्, अनुजम्=सोदरम् (लक्ष्मणम् इति), विहाय=त्यक्त्वा, एकाम् = एकाकिनीम्,

तात्पर्यं :

तथा गच्छन् रामः अकस्मात् दूरे सरयं आगच्छन्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, ' सीतां एकाकिनीम् विहाय असौ अत्र कस्मात् आगच्छति?' इति ध्यायन् रामः विकलमनसा शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

71. तथा प्राप्तं दृष्ट्वा विमुद मनुजं निष्प्रभमुखं
किमर्थं वैदेही मसुरनिलये निर्जनवने
परित्यज्यायात स्त्व? मपि सुखिनी सान्वि?ति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

विमुदम् = सन्तोषरहितम्, अनुजम् =सोदरम् (लक्ष्मणम् इति),
निष्प्रभमुखम्= कांतिहीनवदनम् , वैदेहीं= सीतां, असुरनिलये = राक्षसावासे,
निर्जनवने=जनरहिते वने, सुखिनी= कुशलिनी,

तात्पर्यं

तथा आत्मनः सकाशं आगतं अप्रसन्नं निस्तेजस्कमुखं लक्ष्मणं दृष्ट्वा, 'असुराणां निलये निर्जने वने सीतां एकाकिनीं त्यक्त्वा त्वं कस्मादागतः? सा सुखिनी किंनु?' इति रामः अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

72. श्रुते हा सीतेति स्वरमिव तवालंब्य नदिते
महत्याक्रंदे त्वां प्रति भयमुपेता जनकजा
इति भ्रातुः शृण्व न्नवनितनयावर्तनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

नदिते= शब्दिते, आक्रन्दे=आक्रोशे, जनकजा=सीता,
अवनितनया=स्सिता, वर्तनम्= प्रवर्तनम्,

तात्पर्यं

'तव स्वरेणेव नदितं 'हा सीते!' इति महत् आक्रन्दनं श्रुत्वा सीता भीता'। इति लक्ष्मणोक्तानि सीताप्रवर्तनविषयवाक्यानि रामः शृणोति स्म। स रामो

मां संसारभयात् त्रायताम्।

73. अहो! मां च त्वां च प्रति कृतविरावो मम पतिः
विपन्नः किं स ? त्वं व्रज तमिति मां सोदितवती,
इति भ्रातुः शृण्व न्नवनितनयावर्तनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कृतविरावः = विरवणम् कृतवान्, विपन्नः = आपदं गतः, उदितवती = भाषितवती,

तात्पर्यं :

" 'अहो! मम भर्ता त्वां प्रति च, मां प्रति च, आक्रन्दति। स विपन्नः किं? त्वं तं गच्छ' इति सीता मां अवोचत्'। इति लक्ष्मणोक्तानि सीताप्रवर्तनविषय वाक्यानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

74. न ते भर्ता भीरु, र्विपदिति न तस्य प्रभवति,
स्वरो ऽयं नो तस्ये त्यह मपि तदा तां भणितवान्,
इति भ्रातुः शृण्व न्नवनितनयावर्तनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

भीरुः =भयवान्, विपत् =आपत्, भणितवान् = उक्तवान्,

तात्पर्यं

' तव भर्ता रामो न भीरुः। तस्य कापि आपत् न भवति । अयं स्वरश्च रामस्य न' इति अहमपि सीतां प्रत्यवोचम्। इति लक्ष्मणोक्तानि सीताप्रवर्तनविषयवाक्यानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात्

त्रायताम्।

75. तथाप्यत्यंतं सा भयविवशधी र्मां प्रति बहू-
न्यवोच दुर्वाक्या न्यसकृ दविषह्याणि बहुधा
इति भ्रातुः शृण्व न्नवनितनयावर्तनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अत्यंतम् = अतीव, असकृत् = मुहुर्मुहुः, अविषह्याणि = असहनीयानि, बहुधा=अनेकधा,

<u>तात्पर्यं</u> :

" मया तथा उक्ते अपि, भयलोला सा माम प्रति बहूनि दुष्टानि वाक्यानि मुहुर्मुहुः अवोचत् "। इति लक्ष्मणोक्तानि
सीताप्रवर्तनविषयवाक्यानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

76. नते मातः शंका स्त्वसुरकृतमायेय मखिला
क्षणा द्रामो ऽत्राया त्यभयमिति सीता मकथयम्,
इति भ्रातुः शृण्व न्नवनितनयावर्तनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

असुरः=राक्षसः,अखिला=सर्वा, अभयम्=न भयम् यथा तथा,

<u>तात्पर्यं</u>

“ मातः! शंकां त्यज। इदं सर्वं च राक्षसमायासम्भवं। क्षणादूर्ध्वं राम एव अत्रायास्यति। भयं मास्तु ' इति अहं आर्यां उक्तवान्"। इति लक्ष्मणोक्तानि

सीताप्रवर्तनविषयवाक्यानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

77. अनार्य! क्रूरात्मन्! जिगमिषसि मां भ्रातरि हते,
रिपुः प्रच्छन्न स्त्वं न हित इति सा निंदितवती,
इति भ्रातुः शृण्व न्नवनितनयावर्तनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनार्य ! = दुःशील !, क्रूरात्मन् ! = निर्दय !, जिगमिषसि = गन्तुं इच्छसि, भ्रातरि= सोदरे (रामे इति), प्रच्छन्नः= निगूढः, रिपुः=शत्रुः, हितः=आत्मीयः,

तात्पर्यं

' तदा सीता मां, ' अनार्य! क्रूरबुद्धे! रामे हते त्वं मां गन्तुं इच्छसि ननु? त्वं अस्माकं हितो न, प्रत्युत प्रच्छन्नः शत्रुरेव' इति निन्दावचनानि उक्तवती। इति लक्ष्मणोक्तानि सीताप्रवर्तनविषयवाक्यानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

78. अशक्तो ऽहं सोढुं श्रवणकटुवाक्या न्यनुचिता-
न्यहेतू न्यार्याया स्त्वदनुसरणायागत इह
इति भ्रातुः शृण्व न्नवनितनयावर्तनवचां-
स्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

श्रवणकतुवाक्यानि = कर्णयोअः कठिनानि वचनानि, अनुचितानि = अयोग्यानि, अहेतूनि=कारणरहितानि, आर्यायाः=पूज्यायाः (सीतायाः इति),

तात्पर्यं

' आर्यायाः अहेतुकानि अनुचितानि कटुवाक्यानि सोढुं अशक्तः सन्, अहं त्वां अनुसर्तुं आगतः'। इति लक्ष्मणोक्तानि सीताप्रवर्तनविषयवाक्यानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

79. समर्थं मां जानन्नपि विकृतरक्षोनिहनने
पतिक्षेमार्तस्त्रीवचनकुपितो ऽप्यर्हसि नहि
विहातुं तामेकां त्वमिति सहजातं प्रतिवदन्-
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

समर्थम् = शक्तम्, रक्षोनिहनने= राक्षसानां वधे, आर्ता = आकुला, कुपितः = रुष्टः, विहातुम् = त्यक्तुम्, सहजातम् = सोदरम्,

तात्पर्यं

'लक्ष्मण! राक्षसान् हन्तुं अहं समर्थ इति त्वं जानास्येव। तथापि, भर्तुः क्षेमं प्रति खिन्नायाः स्त्रियः वचनेभ्यः कुपितो भूत्वा, तावन्मात्रेण तां एकां विहातुं तव अनुचितं ननु!' इति रामः लक्ष्मणं अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

80. अकृत्वा चाऽऽज्ञां मे, परिगणयता स्त्रीजनवचः,
त्वया सौमित्रे यत्कृत मिद मसाध्वेव नितराम्,
ब्रुव न्नेवं भ्रात्रा सह च सहसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

स्त्रीजनवचः = स्त्रीवाक्यम्, सौमित्रे !=लक्ष्मण !, असास्धु = दुष्टम्, सहसा=सत्वरम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'लक्ष्मण! मया आज्ञप्तं कार्यं सीतारक्षणं अकृत्वा, उपरि, स्त्रीवचनं परिगणयन् त्वं परं असाधु कार्यं क्रतवान्'। इति लक्ष्मणं वदन्, तेन सह रामः शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

81. महत् धृत्वा ऽस्माभिः खरवधभवं वैर मसुराः
न कच्चि त्तां लब्धा मह्रषत बलान्मत्सहचरीम्,
ब्रुव न्नेवं भ्रात्रा सह च सहसा ऽऽयान् निजकुटीम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

खरवधभवम् = खरवधहेतुना जातम्, वैरम् = शत्रुत्वम्, असुराः=राक्षसाः, मत्सहचरीम् = मम भार्याम् (सीताम् इति),

<u>तात्पर्यं</u>

' खरवधात, राक्षसाः अस्मासु अतीव वैरं धृतवन्तः। आवयोः अपगतयोः एकां लब्ध्वा,ते असुराः नकच्चित् तां अपहृतवन्तः?' इति लक्ष्मणं वदन्, तेन सह रामः शीघ्रं आत्मनः कुटीरं आयाति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्

82. सह भ्रात्रा गत्वा ऽवसथ मुटजाग्रे प्रियसती-
मदृष्ट्वा , दृष्ट्वाथोटजमपि महीजाविरहितम् ,
क्व मे सीता याता किमिदमिति शंकाकुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अवसथम् = गृहम्, उटजाग्रे = कुटीरस्स्य पुरतः, महीजाविरहितम्= सीतया विना स्थितम् , शंका=संशयः/भयम्, आकुलमनाः=विकलमनाः,

तात्पर्यं

रामः लक्ष्मणेन सह कुटीरं गतः।तत्र कुटीमुखे वा कुटीरे वा सीता न आसीत्। 'किं अभूत? सीता क्व गता?' इति रामः विषण्णो ऽभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

83. बहि र्गेहस्यांतः पुनरपिसमीक्ष्य, क्षितिसुता
मदृष्ट्वा, 'हा भ्रात स्त्वयि मयि च गेहा दपगते
हृता सा रक्षोभिः किमु? किमशिता वेति विलपन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

क्षितिसुतां = सीतां , रक्षोभिः = राक्षसैः, अशिता = भक्षिता,

तात्पर्यं

रामः पुनरपि कुटीरस्य अन्तश्च बहिश्च सुष्ठु समीक्ष्यापि सीतां न ददर्श। तेन दुःखितः सन्, ' हा! लक्ष्मण! आवयोः उभयोरपि न सत्योः, राक्षसाः सीतां अपहृतवन्तः किंनु? उत भक्षितवन्तः किंनु?' इति लक्ष्मणं वदन् विललाप। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

84. किमेषा लीना वा क्वचिदपि परीहासचतुरा,
नदीं याता स्नातुं कि? मथ कुसुमार्थं किमुगता?
विहारार्थं याता किमु वनमिति व्याकुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

लीना= प्रच्छन्ना, परीहासचतुरा = केळिनिपुणा , विहारार्थम् = विहरणाय,

तात्पर्यं

' परिहासकुशला सीता क्रीडार्थं क्वापि लीना किं? अथ वा स्नातुं नदीं याता? न चेत्, किम पुष्पार्थं गता वा? अथ न चेत्, विहाराय वनमेव गता वा?' इति बहुशः चिन्तयन् रामः विकलमनाः बभूव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

85. ' प्रिये क्रीडालीना ऽसि यदि भव दृश्ये'ति च वदन्
' प्रिया दृष्टा सीता मम किमि' ति पृच्छन् मृगतरून्
व्रजन् तिष्ठन् भ्राम्यन् क्व खलु मम सीतेति विलपन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

क्रीडालीना=क्रीडार्थम् निगूढा, दृश्या= दृग्गोचरा, मृगतरून् = जंतून्श्च, वृक्षान्श्च;

<u>तात्पर्यं</u>

' सीते! क्रीडार्थं क्वापि लीना असि चेत्, बहिरागच्छ'। इति वदन्श्च ; तरून्श्च मृगान्श्च गत्वा 'किं मम प्रिया सीता दृष्टा?' इति पृच्छन्श्च; इतस्ततो व्रजन्श्च; क्वचित् तिष्ठन्श्च; पुनः सर्वत्र भ्राम्यन्श्च, रामो बहुधा रुरोद। स रामो मां संसार- भयात् त्रायताम्।

86. ' न ते युक्तः शोकः प्रकृतिजनवन्मा भज भियं,
सरो वा स्रोतो वा विपिनमपि सा स्याद्गतवती
व्रजान्विष्यावस्ता मि' ति सहभुवा ऽऽश्वासितमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

युक्तः=उचितः, प्रकृतिजनवत् =साधारणमनुष्यवत् , भियम् = भीतिम्,

सहभुवा=सोदरेण (लक्ष्मणेन इति), आश्वासितमनाः = प्रसादितचित्तः,

<u>तात्पर्यं</u>

' अग्रज! साधारणजन इव त्वं शोचितुं नार्हसि। आर्या वनं वा सरो वा नदीं वा गतवती स्यात्। गच्छऽन्वेषणं कुरुवः'। इति लक्ष्मणः रामस्य आश्वासनं चकार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

87. ततो लब्ध्वा धैर्यं सहजवचनैः पर्णसदना-
दगतः प्रांते दूरे तरुगिरिगुहागुल्मसरितः
' क्व सीते वीक्षे त्वा?' मिति मृगयमाणः प्रियसतीम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सहजवचनैः = सोदरस्य वाक्यैः, पर्णसदनात् = पर्णशालायाः ,प्रांते=समीपे, गुल्मः= कुन्जः (क्षुद्रतरुः), सरित् = नदी, मृगयमाणः = अन्वेषणं कुर्वाणः, प्रियसतीम्= प्रियभार्याम् (सीताम् इति),

<u>तात्पर्यं</u>

लक्ष्मणस्य वचोभिः किंचित् धैर्यं प्राप्य रामः पर्णशलायाः समीपे च दूरे च स्थितेषु मिकुण्जेषु च, तरुषु च, गुहासु च, गिरिषु च 'सीतां क्व पश्यामि?' इति चिन्तयन् अमृगयत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

88. मृगाणां चेष्टाभिः ससलिलदृशां दक्षिणदिशां
प्रति स्वै रालोकै र्द्युपथ मवनीं चापि दिशतां,
दिशं लब्ध्वा, भ्रात्रा सपदि पदवीं तामनुसरन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

चेष्टाभिः = चर्याभिः, ससलिलदृशां = सजलनयनवताम्, स्वैः= स्वकीयैः, आलोकैः= वीक्षणैः, द्युपथम्=आकाशमार्गम्,अवनीम्= भूमिम्, दिशम्=सूचनाम् (दिक् -इदं पदं अत्र न दिग्वाचकम् । दिक्प्रदर्शनम् इतिवत्।), सपदि=अनन्तरम्, पदवीम् = मार्गम्,

तात्पर्यं

तथा भ्राम्यति रामे, तदा तत्रस्थाः केचित् मृगाः सजलनेत्राः, दृग्भिश्च काभिरपि चेष्टाभिश्च भूमौ च आकाशे च दक्षिणदिशां निरदिशन्। तेन कांचित सूचनां लब्ध्वा, लक्ष्मणेन सह रामः तया दिशा गतः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

89. विलोक्यासृग्बिंदून् कुसुमनिचयं हारशकला-
न्यपाकीर्णा न्युर्व्यां , ' धरणितनयाया ' इति विदन्
' नकच्चित् सीता मे नरभुगशिता वे' ति विलपन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असृग्बिंदून् =रक्तबिन्दून्, कुसुमनिचयम् =पुष्पाणम् समूहम्, अपाकीर्णानि= विकिर्णानि, अवनितनयायाः = सीतायाः, नरभुगशिता=राक्षसैः भक्षिता,

तात्पर्यं

तथा पथि गच्छन् रामः मह्यां तत्र तत्र पतितान् रक्तबिन्दून्श्च, कुसुमानि च, हाराणां खन्डानि च, अपश्यत्। 'इमानि पुष्पाणि च इमे हाराश्च सीतायाः एव।' इति उक्त्वा, 'किं सीता राक्षसैः भक्षिता?' इति वदन् विललाप। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

90. धनु श्छिन्नं, भग्नं रथ, मिषुधियुग्मं शकलितं,
नियंतारं दृष्ट्वा निहतपतितं प्रग्रहधरम्,
मह च्चांघ्रे श्चिह्नं, ' ध्रुवमपहृता से' ति विलपन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

इषुधियुग्मम् = तूणीरद्वयम्, शकलितम्=खंडितम्, नियंतारं = सारथिम्,
प्रग्रहधरम् = अभीषून् धृतवंतम्, अंघ्रेः=पादस्य,

<u>तात्पर्यं</u>

रामः, ततः भूमौ छिन्नं चापं च, भग्नं रथं च, खंडितौ निषंगौ च, करगृहीतप्रग्रहैः सह निहतं पतितं सारथिं च, महतः पादस्य चिह्नं च दृष्ट्वा, 'नूनं सीता अपहृता' इति भाषाणैः विललाप। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

91. ततो ऽप्यग्रे गत्वा पथि रुधिरसिक्तं निपतितं
जटायुं दृष्ट्वा 'ऽसौ नरभुगधमो मत्प्रियसतीं
अशित्वा ऽत्राऽऽसीनः सुख मिव, निहन्या' मिति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रुधिर-सिक्तम्= रक्तेन क्लिन्नम्, नरभुगधमः= नीचराक्षसः,

<u>तात्पर्यं</u>

ततोपि अग्रे गत्वा रामः, मार्गे पतितं रक्तसिक्तं जटायुं ददर्श। 'असौ को ऽपि राक्षसः मम सीतां हत्वा भक्षयित्वा ,अत्र सुखं आस्ते इव। अमुं हन्मि।' इति अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

92. ' अहो! नाहं रक्षो रघुवर! जटायु, स्तव सतीं
बला द्धृत्वा यातो नरभुगधिपो रावण' इति
वदंतं क्षीणासुं जरठविहगं वीक्ष्य विमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रक्षः= राक्षसः, रघुवर! = रघूणाम् श्रेष्ठ ! (राम ! इति), नरभुगधिपः = राक्षसराजः (रावणः इति), क्षीणासुम्=अवसन्नप्राणम्, जरठविहगम्=वृद्धपक्षिणम् , विमनाः=दुःखितः,

<u>तात्पर्यं</u>

तदा जटायुः, 'राम ! अहं जटायुः न तु राक्षसः। राक्षसराजो रावणः सीतां बलात् अपहृत्य गतः।' इति रामं अवदत्। तथा वदंतं तादृशं मृतप्रायं जटायुं वीक्ष्य रामः दुःखितो ऽभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

93. ' मया रुद्धो युद्धे रथतुरगयंतृक्षयकरे
रुषा पक्षौ छित्वा मम सह तया सोऽद्रव' दिति
श्रमेणोक्त्वा प्राणान् त्यजति विहगे दुःखितमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

यंता = सारथिः, क्षयः=नाशः, रुषा=कोपेन, श्रमेण= क्लेशेन,

<u>तात्पर्यं</u>

'अहं तं निरुद्ध्य तेन युद्धं च अकरवम् । तस्मिन् युद्धे तस्य रथतुरगसारथिषु नष्टेषु,, रुष्टः स रावणः मम पक्षौ चित्वा, सीतां आदाय विद्रुतः'। इति महता क्लेशेन उक्त्वा जटायुः प्राणान् अत्यजत्। तं वीक्ष्य

रामः परं दुःखितः। अभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

94. दयाशोकाक्रांतः खगपतिवधा द्राक्षसकृतात्,
कृतज्ञत्वात् तस्य स्वयमनलसंस्कारमुचितं
विधा 'यायं धन्यः परमगति माप्नोत्वि' ति वदन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

खगपतिवधात् =पक्षिराजस्य (जटायोः इति) मारणात्, राक्षसकृतात् = रावणेन कृतात्, कृतज्ञः= कृतम् उपकारम् स्मरन्, अनलसंस्स्कारम् =मृत-दहनकार्यम्, उचितम् =अर्हम्, परमगतिम् =अत्युत्तमगतिम् (मोक्षम् इति),

तात्पर्यं

जटायुः रावणेन निहत इति रामः परमां दयां च अतीव शोकं च अवहत्। कृतज्ञतया , तस्य पक्षिणः स्वयमेव दहनादिकानि कृत्वा, ' अयं धन्यः पुण्यलोकान् गच्छतु' इति अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

95. प्रियभ्रात्रा युक्तः प्रतिपदसमाश्वासवचसा,
चरन् क्रौंचारण्ये जनकतनयान्वेषणपरः
स्मरन् नित्यं पत्नीं परमदयनीया मपहृताम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रतिपदसमास्वासवचसा = पदे पदे आश्वासनवचनानि वदता, क्रौंचारण्ये= क्रौंचनामके वने, जनकतनयान्वेषणपरम् = सीता- मार्गणकार्यनिमग्नम् , दयनीयाम् = करुणार्हाम्,

तात्पर्यं

लक्ष्मणः रामं पदे पदे आश्वासयति स्म। तेन सह रामः, अपहृतां दयनीयास्थितिं गतां सीतां अनुक्षणं स्मरन्, तां अन्वेषमाणः, क्रौंचारण्ये चचार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

96. ततो दृष्ट्वा मध्येगहन मुदरीभूतवदनम्
कबंधं निर्ग्रीवं विपद मलिकैकायतदृशम्
चतुःक्रोशव्याप्ता ऽऽयतभुजयुगं विस्मितमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

मध्येगहनम् =सान्द्रवनमध्ये, उदरीभूतवदनम् = वदनम् उदरेलीनं स्थितं यस्य तम्, कबण्धम् = कबंधनामकम्, निर्ग्रीवम् = ग्रीवारहितम्, विपदम् = पादरहितम्, अलिकैकायतदृशम् = फाले एकम् महत् नेत्रन्म् वहंतम्, चतुःक्रोशव्याप्तायतभुजयुगम् = योजनमात्रदीर्घबाहू वहंतम्,

<u>तात्पर्यं</u>

तथा वने चरन् रामः वनमध्ये एकत्र , कबंधं नाम राक्षसं अपश्यत्। तस्य राक्षसस्य वक्त्रं उदरे स्थितं। ग्रीवा न आसीत्। पादौ न आस्तां। एकं महत् नेत्रं ललाटे आसीत्। तस्य बाहू योजनमात्रदीर्घौ। तादृशं बीभत्सरूपं राक्षसं दृष्ट्वा रामः विस्मितो ऽभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

97. दृढं कृष्ट्वा दोर्भ्यां परिसरमृगव्रात मदतो
जिघृक्षो रात्मानं सहसहज मुच्छिद्य च करौ
तनूं दग्ध्वा शापं च सपदि कबंधस्य विनयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

परिसरमुगव्रातम् = समीपजन्तुगणम्,, अदतः=खादतः, जिघृक्षोः =ग्रहीतुम् इच्छतः, सहसहजम्= भ्रात्रा सहितम्, विनयन् = परिहरन्,

<u>तात्पर्यं</u>

स राक्षसः कबन्धः, आत्मनो दीर्घबाहुभ्यां परिसरे चरतो मृगान् आकृष्य भक्षयति स्म। स रामलक्ष्मणवपि ग्रहीतुं अयतत। रामः तस्य करौ चित्वा, देहं दग्ध्वा, तस्य राक्षसस्य पूर्वसंभूतं मुनिशपं च अपानोदयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

98. हृते शापे लब्ध्वा सहजमहिमानं निजवपुः
कबंधे व्योमस्थे वदति निजशापस्य च कथां
ततो मुक्तिं शृण्वन् स्वकृतकरविच्छेदनभवाम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

सहजमहिमानम् = नैजमहत्त्वम्, निजवपुः=सहजशरीरम्, व्योमस्थे = आका्शस्थिते , स्वकृतकरविच्छेदनभवाम् =आत्मना कृतात् (कबंधस्य) करच्छेदनतः जाताम् (शापमुक्तिम्),

<u>तात्पर्यं</u>

शापात् मुक्तः कबन्धः आत्मनः पूर्वदेहं च सहजं महिमानं च प्राप्य व्योम्नि स्थितः। सः आत्मनः शापस्य कथां च रामकृतात् करविच्छेदात् , तस्मात् शापात् लब्धां मुक्तिं च रामाय अकथयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

99. कबंधोक्तां रक्षोहृतधरणिजाप्राप्तिसरणिं
शुभां प्रीत्या शृण्व न्नभिनवमनस्तोषणकरीम् ,

चिरालब्धां सीतां पुनरुपगता मेव गणयन् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

रक्षोहृतधरणिजाप्राप्तिसरणिं = राक्षसेन (रावणेन इति) अपहृतायाः सीतायाः प्राप्तेः मार्गम्, अभिनवमनस्तोषणकरीम् = मनसः नूतनसंतोषस्स्य कारिणीम्, उपगताम् = प्राप्ताम्,

तात्पर्यं :

रावणेन अपहृतां सीतां लब्धुं कबन्धः रामाय एकं उपायं अकथयत्। मनसः नूतनं सन्तोषं जनयंतं तं विषयं श्रुत्वैव, चिराय अनुपलब्धा सीता पुनरपि लब्धा इत्येव रामः अम्न्यत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

100. ' रवेः सूनुं वीरं त्रिदशपतिभूवाल्यवरजं
कपिं सुग्रीवं त्वं रघुवर ! कुरुष्व प्रियसखं '
इति प्रीत्या शृण्वन् प्रियकरकबंधोक्तवचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

त्रिदशपतिभूवाल्यवरजम् = इन्द्रतनयस्य वालिनः कनीयसम् भ्रातरम्, सुग्रीवम् = सुग्रीवनामकम्, रघुवर ! राम !,

तात्पर्यं

'इन्द्रसूनोः वालिनः अवरजः, सूर्यसूनुः, सुग्रीव इति वानरवीरः अस्ति। त्वं तेन सह सख्यं कुरुष्व।' प्रियं कुर्वतः कबन्धस्य एवंविधानि वचनानि रामः प्रीत्या अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

101. ' स हेतोः कस्माच्चित् निवसति चतुर्भि श्च सचिवैः
प्रवास्यस्मिन् ऋश्ये शिखरिणि चिरा दग्रजभिया '
इति प्रीत्या शृण्वन् प्रियकरकबंधोक्तवचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सचिवैः=मंत्रिभिः, प्रवासी = गृहात् दूरे अन्यत्र निवसन्, ऋश्ये शिखरिणि = ऋश्यमूकनामके गिरौ (अत्र ऋश्यः=ऋश्यमूकः, नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणम् इति क्षन्तव्यम्।), अग्रजभिया = अग्रजात् (वालिनः इति) भीत्या,

तात्पर्यं :

'सः सुग्रीवः, कस्माच्चित् कारणात् , अग्रजात् वालिनो भीतः , स्वकीयैः चतुर्भिः सचिवैः सह अस्मिन् ऋस्यमूकगिरौ पावासी वसति '। प्रियं कुर्वतः कबन्धस्य एवंविधानि वचनानि रामः प्रीत्या अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

102. ' समस्तान् भूलोके पुरवनसरित्सिंधुकुधरान्
स वेत्त्य, स्मात् सीतापद मपिच गंतुं प्रभवति'
इति प्रीत्या शृण्वन् प्रियकरकबंधोक्तवचना-
न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

समस्तान् = सर्वान्, पुरवनसरित्सिंधुकुधरान् = नगराणि च, वनानि च, नदीश्च, समुद्रान्श्च, पर्वतान्श्च, सीतपदम् = सीतायाः स्थानम्,

तात्पर्यं

'सः सुग्रीवः, अस्मिन् भूलोके सतः गिरीन्श्च, कानानि च, नगराणि च,

नदीश्च, समुद्रान्श्च सुष्ठु वेत्ति। ततः, सीतायाः स्तानं च गत्तुं शक्नोति '। प्रियं कुर्वतः कबन्धस्य एवंविधानि वचनानि रामः प्रीत्या अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

103. ' सतीदूरः खिन्न स्त्वमिव, तव तुल्यव्यसनवान्
त्वया त्रातः कर्ता तव शुभ मसौ वानरपतिः'
इति प्रीत्या शृण्वन् प्रियकरकबन्धोक्तवचना -
न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सतीदूरः = भार्यावियुक्तह, तुल्यव्यसनवान् = समान- दुःखवान्, त्रातः=रक्षितः, वानरपतिः =कपिराजः (सुग्रीवः इति),

तात्पर्यं

' सः सुग्रीवश्च त्वमिव भार्यावियोगखिन्नः। तत्वया समान- दुःखः। त्वं तं रक्षसि चेत्, स तव शुभं करिष्यति '। प्रियं कुर्वतः कबन्धस्य एवंविधानि वचनानि रामः प्रीत्या अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

104. ' इतः पंपातीरे वसति शबरी या कृतवती
मतंगर्षेः सेवां, भरति च भवद्दर्शनकृते'
इति प्रीत्या शृण्वन् प्रियकरकबंधोक्तवचना -
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पंपातीरे = पम्पानामकसरसः तीरे, शबरी= शबरीनामका स्त्री, मतंगर्षेः= मतंगनामकमहर्षेः, भरति = प्राणान् बिभर्ति, भवद्दर्शनकृते = तव दर्शनाय,

<u>तात्पर्यं</u> :

'शबरी नाम एका जरठमहिळा पूर्वं मतंगमहर्षेः सेवां कृत्वा, (तस्य महर्षेः देहान्तानन्तरं) , आत्मनः शरीरत्यागात् पूर्वं त्वां द्रष्टुं इच्छंती अत्र पंपासरसस्तीरे वसति '। प्रियं कुर्वतः कबन्धस्य एवंविधानि वचनानि रामः प्रीत्या अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

105. 'अतः सुग्रीवं त्वं व्रज , पथि समालोक्य शबरीम्,
कृते तत्कार्ये त्वं भवसि कृतकार्यो रघुपते! '
इति प्रीत्या शृण्वन् प्रियकरकबंधोक्तवचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रघुपते! =राम!, तत्कार्ये = तस्य (सुग्रीवस्य इति) कार्ये, कृतकार्यः= निर्वर्तितकार्यः (तव कार्यं सुग्रीवेण कृतम् भविष्यति इति),

<u>तात्पर्यं</u> :

' राम! तस्मात्, त्वं प्रथमं शबरीं वीक्ष्य, तदनु सुग्रीवं व्रज। तस्य कार्यं कुरु, तव कार्यं च तेन कारयस्व '। प्रियं कुर्वतः कबन्धस्य एवंविधानि वचनानि रामः प्रीत्या अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

106. कबंधोक्त्या यातः समुपगतवान् भक्तशबरीं,
निजालोकप्रीता मुपहितफलां प्रापितफलाम्
प्रविष्टा मग्निं ता मृषिविजितलोकान्श्च गमयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

निजालोकप्रीताम् =आत्मनः दर्शनात् प्रीताम्, उपहितफलाम् = फलानि

समर्पितवतीम्, प्रापितफलाम् =फलितम् प्रापितवतीम्, ऋषिविजितलोकान् = ऋषिभिः आर्जितान् पुण्यलोकान्, गमयन्=प्रापयन्,

तात्पर्यं

कबन्धेन उक्तरीत्या रामः भक्तां शबरीं गत्वा, तया दत्तानि फलानि स्वीकृत्य, तस्याः अनुगुणं फलं प्रदाय, अग्निप्रविष्टां तां परममुनिगम्यलोकान् अगमयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

107. सह भ्रात्रा वांछ न्नदयमतिरुष्टाग्रजकृत -
प्रियाहैन्यक्लिष्टप्लवगपतिसुग्रीवसखितां
चरन् पारेपंपं वनभुवि वसंतार्दितमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वांछन् = इच्छन्, अदयमतिरुष्टाग्रजकृतप्रियाहैन्य क्लिष्ट-प्लवगपतिसुग्रीवसखितां = मिर्दयमतिना कुपितेन अग्रजेन (वालिना) कृतात् , भार्यावियोगात् क्लेशं गतेन सुग्रीवेण मैत्रीं , पारेपम्पम् = पंपासरसः परतः, वनभुवि=अरण्यस्थले, वसंतार्दितमनाः = वसंतर्तुपीडितचित्तेन वर्तमानः (विरहार्तः इति),

तात्पर्यं

निर्दयस्य अग्रजस्य वालिनः कोपात् भार्यावियोगक्लेशं अनुभवता सुग्रीवेण मैत्रीं वांछन् रामः लक्ष्मणेन सह,पंपासरसः अपरे तीरे अरण्यभूमौ, वसन्तसमयप्रवर्धितविरहबाधया आकुलेन मनसा संचचार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

-* इति आरण्यकाण्डः (107) *-

ॐ

अयोध्यारामे

अथ

किष्किंधाकाण्डः

1. ' कथं सुग्रीवेण प्रभवति समायोग इह ना '-
विति ध्यायन् भ्रात्रा सह गिरिसमीपक्षितिचरः
अकस्मा द्दृष्ट स्तत्प्लवगपतिना शैलशिखरात्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

समायोगः= समागमः, अकस्मात्=हठात्, प्लवगपतिना =वानर- राजेन (स्सुग्रीवेण इति), शैलश्शिखरात् =पर्वतशृंगात्,

<u>तात्पर्य</u>

'मम सुग्रीवेण संगतिः कथं भविष्यति?' इति चिन्तया लक्ष्मणेन सह ऋस्यमूकगिरिसमीपभुवि संचरन्तं रामं स सुग्रीव एव आत्मनो निवासात् गिरिशिखरात् ददर्श। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

2. ' किमेतौ वीरौ द्वा वसिविशिखबाणासनभृतौ
युवानौ मां हंतुं चरत इह वालिप्रणिहितौ? '
इति व्यग्रं दृष्टः प्लवगपतिना शैलशिखरात् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

असिविशिखबाणासनभृतौ =खड्गौ च, बाणान्श्च, धनुषी च, वहंतौ, प्रणिहितौ = प्रेषितौ, व्यग्रम्= व्यग्रम् यथा भवति तथा, (सशंकं इति) प्लवगपतिना=

वानरराजेन (सुग्रीवेण इति),

<u>तात्पर्यं</u>

'शरचापासिद्हरौ एतौ द्वौ युवानौ मम हननार्थं वाली अप्रेषयत् किम?" इति शैलाग्रात् सुग्रीवः सभयं रामं ददर्श। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

3. ' न वाल्यत्रायातुं प्रभवति मतंगोक्तिभयतो,
न चेमौ द्वौ तस्ये' त्यभयवचना न्मारुतभुवो,
भियं त्यक्त्वा दृष्टः प्लवगपतिना शैलशिखरात्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्रभवति =शक्नोति, मतंगोक्तिभयतो = मतंगनामकमुनेः वचनात् भयात्, अभयवचनात् = भयवारणवाक्यैः, मारुतभुवः = हनुमतः,

<u>तात्पर्यं</u>

'मतंगशपभीतो वाली अत्र आयातुं न शक्तः। एतौ द्वावपि वालिनो जनौ च।' इति हनुमतः अभयवनात् भयं त्यक्त्वा सुग्रीवः गिरिशिखरात् रामं दद्र्श। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

4. ' हनूमन्! त्वं तौ द्वौ प्रकृतिनरवत्प्राप्य चतुरः
कुतः कस्मा द्धेतो श्चरत इति जानीहि मतिमन्! '
इति स्वाम्यादेशात् पवनसुतदृष्टो ऽद्रिशिखरात्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्रकृतिनरवत् =साधारणमानवः इव, चतुरः=निपुणः, मतिमन् =बुद्धिशालिन् !, हेतोः=कारणात्, स्वम्यादेशात् = राज्ञः आज्ञायाः (सुग्रीवस्य आज्ञया इति),

पवनसुतः=हनुमान्,

<u>तात्पर्यं</u>

'मेधाविन् ! हनूमन् ! त्वं निपुणः। अतः, साधारणजनरूपेण तौ वीरौ गत्वा, तौ कस्य पुरुषौ इति च,कस्मात् अत्र संचरत इति च ज्ञात्वा आगच्छ' इति सुग्रीवेण आदिष्टो हनुमान् रामं गिरिशिखरात् ददर्श। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

5. प्रभूक्त्या ऽऽयातेन प्रकृतिजनभिक्ष्वाकृतिभृता
समायुक्तः प्रोक्तः परवचनरूपेंगितविदा
मरुत्पुत्रे णार्यांतिकसमुचितैः श्लक्ष्णवचनै-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

प्रभूक्त्या = राज्ञः वचनेन (सुग्रीवस्य वचनेन इति),
प्रकृतिजनभिक्ष्वाकृतिभृता = साधारणभिक्षुकजनरूपम् वहता, समायुक्तः = संमिळितः , परवचनरूपेंगितविदा = अन्येषां वाक्यानि च रूपं च भावं च जानता, मरुत्पुत्रेण=हनुमता, आर्यांतिकसमुचितैः = पूज्यानां समीपे उचितैः, श्लक्ष्णवचनैः = मृदुभाषणैः,

<u>तात्पर्यं</u>

स्वामिनः आदेशात् , परेंगितवित् हनुमान्, भिक्षुरूपं धृत्वा, रामलक्ष्मणयोः सकाशं गतः। आर्येषु उचितैः साधुवचनैः स रामेण संभाषणं चकार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

6. ' युवां कौ श्रीमंतौ मुनितनुभृता वायुधधरौ?
चरंतौ देवाभौ कथमिह युवानौ वनभुवि? '

इति प्रीत्या पृष्टः पवनतनयेनार्यवचनै-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

श्रीमंतौ = महितौ, मुनितनुभृतौ = मुनिरूपधारिणौ, आयुधधरौ= आयुधानि धृतवंतौ, देवाभौ=देवतेजस्कौ, पवनतनयेन=हनुमता, आर्यवचनैः सद्वचनैः ,

तात्पर्यं

' आर्य! युवां कौ? मुनिवेषधरावपि सायुधौ। महांतौ च, देवा इव तेजस्विनौ च। तथापि किमर्थं अत्र वने चरथः?' इति हनुमान् प्रीतिपूर्वकं रामं पप्रच्छ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

7. ' हनूमान् नाम्नाहं पवनवरजः केसरिसुतो
द्विषद्भ्रातृक्लिष्टप्लवगपतिसुग्रीवसचिवः'
इति प्रीत्या शृण्वन् पवनतनयोक्तानि वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

हनूमान्= नाम्ना हनुमान् इति, पवनवरजः=वायोः वरात् जातः, केसरिसुतः = केसरिनामकस्य पुत्रः, द्विषद्भ्रातृक्लिष्ट-प्लवगपतिसुग्रीवसचिवः = शत्रुभूतेन अग्रजेन क्लेशितस्य वानरमुख्यस्य सुग्रीवस्य मंत्री, पवनतानयोक्तानि = हनुमता उक्तानि ,

तात्पर्यं

अहं हनुमान् नाम वानरः। वायुदेवस्य वरेण जातः। केसरिणः सुतः। मम स्वामी वानरप्रभुः सुग्रीवः। सतु वैरं दधता अग्रजेन क्लेशितः सन् अस्ति '। इति हनुमतो वाक्यानि रामः प्रीत्या शुश्राव।स रामो मां संसारभयात्त्रायताम्।

8. ' ममा दिष्टो राज्ञा तव सविध मस्म्यागत इह,
त्वया सुग्रीवो ऽसावभिलषति सख्यं शुभकरं '
इति प्रीत्या शृण्वन् पवनतनयोक्तानि वचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

आदिष्टः=आज्ञप्तः, सविधम्=स्काशम, सख्यम् = मैत्रीम्, सुभकरम् = शुभदायि,

तात्पर्यं

' अहं मम स्वामिनो वाक्यात् अत्रागतः। सुग्रीवः त्वया सह शुभावहं सख्यं वान्छति'। इति हनुमतो वाक्यानि रामः प्रीत्या शुश्राव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

9. ' वचोवैदग्ध्यं ते पवनज मनो मोदयति मे
प्रभोः सिद्धि स्तस्य त्वमिव गुणवान् यस्य सचिवः '
इति प्रीत्या स्वाग्रस्थितपवनपुत्रं प्रति वदन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वचोवैदग्ध्यम् = शब्दपांडित्यम् / संभाषणनैपुण्यम्, पवनज != हनुमन् !, सिद्धिः=कार्यसंसिद्धिः, गुणवान् = सद्गुणशली, स्वाग्रस्थितः=आत्मनः पुरः स्स्थितः,

तात्पर्यं

' हनुमन्! तव वाक्यनैपुण्यं मम मनसः ह्लादं करोतिा। त्वादृशो गुणवान्

मन्त्री चेत्,स्वामिनः कार्याणि सिद्ध्यन्त्येव। ' इति रामः अग्रे स्थितं हनूमन्तं प्रति प्रीत्या अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

10. ' श्रुतः सुग्रीव स्त्वत्प्रभु रिह वसन्नग्रजभिया
यते ऽहं तं द्रष्टुं व्रजितुमपि तेनैव सखिताम् '
इति प्रीत्या स्वाग्रस्थितपवनपुत्रं प्रति वदन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अग्रजभिया = अग्रजात् भीत्या, सखिताम् = मैत्रीम्,

तात्पर्यं

'हनुमन्! सुग्रीव इति तव प्रभुः, अग्रजभयात् अत्र वसति इति अहं अशृणवम्। अहमपि तं द्रष्टुं च, तेनैव सख्यं कर्तुं च यते' इति रामः अग्रे स्थितं हनूमन्तं प्रति प्रीत्या अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

11. ' हृतां सुग्रीवस्य श्रिय, मपहृतां तां जनकजाम्
पुनः प्राप्तुं, सख्यं नृकपिवरयो रस्तु युवयोः '
इति प्रोक्तो भ्रात्रा, धृतसहजमूर्त्या हनुमता ऽ,
प्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

श्रियम्=(राज्य)सम्पदम्, जनकजाम्=सीताम्, सख्यम्=मैत्रीम्, नृकपिवरयोः= नरवरस्य कपिवरस्य च उभयोः (रामसुग्रीवयोः इति), धृतसहजमूर्त्या = सहजरूपं धृतवता,

तात्पर्यं

' त्वं अपहृतां सीतां पुनर्लब्धुं च, सुग्रीवः अपहृतां आत्मनः राज्यश्रियं

पुनःप्राप्तुं च, नरवानरवरयोः युवयो रुभयोरपि सख्यं भवेत्।' इति, लक्षाणश्च, निजरूपं धृतवान् हनुमान्श्च रामं अवदतां। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

12. धृतः स्कंधे नीतः पवनतनयेनानुजयुतो
गुहां भानोः सूनोः , तरुविटपपीठेन महितः
तमाश्लिष्याश्लिष्टः सुहृदुचितवाक्यानि निगदन
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

स्कन्धे= अंसे(भुजे), पवनतनयेन = हमुनता, अनुजयुतः = सोदरेण सहितह, भानोः सूनोः = सुग्रीवस्य, तरुविटपपीठेन = वृक्षशाखया कल्पितेन आसनेन पूजितः, सुहृदुचितवाक्यानि = मित्रयोग्यानि वाक्यानि, निगदन् = वदन्,

<u>तात्पर्यं</u>

तदा हनुमान् रामं च लक्ष्मणं च स्कंधे धृत्वा सुग्रीवस्य गुहां अनयत्। तुरुशाखां एकां रामाय आसनं च निदधौ। सुग्रीवेण आश्लिष्टः रामः स्वयं तं आश्लिष्य मित्रोचितसंलापं चकार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

13. हनूमत्संदीप्ते विधिवदनले काष्ठयुगळा-,
' दयं वह्निः साक्षी मम तव च मैत्र्या ' इति वदन्
सहर्षं कुर्वाणः प्लवगकुलनाथेन सखिताम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

हनूमतसंदीप्ते = हनुमता ज्वलिते, विधिवत् = यथाविधि, अनले=अग्नौ, काष्ठयुगळात् =दारुयुग्मात्, मैत्र्याः=सख्यस्य, प्लवगकुलनाथेन=वानरराजेन,

(सुग्रीवेण इति), सखिताम्=मैत्रीम,

<u>तात्पर्यं</u>

तदा हनुमान् काष्ठद्वयेन अग्निं अज्वलयत्। ' तव च मम च सख्यस्य अयं अग्निः साक्षी ' इति वदन् रामः सहर्षं सुग्रीवेण मैत्रीं चक्रे। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

14. पुरा दृष्टैका स्त्री वियति ह्रियमाणा नरभुजा,
तया क्षिप्ता भूषा मयि ससचिवे वस्त्रसहिताः '
इति प्रोक्तः सीतांप्रति कुतुकवान् सौरिवचनै-
रयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

वियति=आकाशे, नरभुजा=राक्षसेन, ससचिवे=मंत्रिसहिते, भूषाः=भूषणानि, वस्त्रसहिताः = पटेन सहिताह, सीतां प्रति = सीतायाः विषये, कुतुकवान् = औत्सुक्यवान्,

<u>तात्पर्यं</u>

'पूर्वं कांचित् वनितां केनापि राक्षसेन आकाशमार्गे अपह्रियमाणां वयं अपश्याम। सा च कानिचित् भूषणानि च वस्त्रं च अस्मासु व्यक्षिपत् '। इति सुग्रीवः रामं अब्रवीत्। तैर्वचनैः रामस्य सीतायाः विषये उत्सुकता जाता। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

15. गुहायां निक्षिप्तान् समुपनिहितान् वानरवरै-
रलंकारान् दृष्ट्वा सजलदृगभिज्ञाय सहसा,
इमे तस्या एवे' त्यपरिमितशोकेन निगदन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

निक्षिप्तान् = न्यस्तान्, समुपनिहितान् = समक्षम् आनीय निहितान्,
सजलदृक् = सबाष्पनयनः, अभिज्ञाय= विज्ञाय, सहसा =झडिति,
निगदन्=वदन्,

<u>तात्पर्यं</u>

आत्मभिः गुहायां निक्षिप्तानि आभरणनि समानीय वानराः रामाय अदर्शयन्। तानि दृष्ट्वैव अभिज्ञाय रामः, महता शोकेन 'इमानि भूषणानि सीतायाः एव' इति सबाष्पं अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

16. शुचं त्यक्त्वा भक्तिप्रणययुतसुग्रीववचनैः,
' क्व तद्रक्षः? सीता क्व खलु निहिता? मित्र ! कथय,
निहन्म्यद्यैवास्त्रै रखिलमनुजादानिति वदन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

शुचम्=शोकम्, भक्तिप्रणययुतसुग्रीववचनैः = भक्त्या च प्रेम्णा
च सहितैः सुग्रीवस्य वचनैः, रक्षः=राक्षसः, अखिलमनुजादान् = सर्वान्
राक्षसान्,

<u>तात्पर्यं</u>

भक्त्या च प्रणयेन च वदतः सुग्रीवस्य वचनैः शोकं परित्यज्य रामः, ' सखे! स राक्षसह क्व? सीता क्व निहिता? कथय। सर्वानपि राक्षसान् अधुनैव हन्मि' इति अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

17. ' न जाने तद्रक्षःकुलनिलयशौर्यादिविषयान्,
यतिष्ये तत् कर्तुं, व्रजसि तव येन प्रियसतीम्',

इति प्रोक्तं शृण्वन् दिनकरसुतेनोत्सुकमनाः,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

(एतदारभ्य आपंचत्रिंशांतं ऊनविंशतिभिः रामं प्रति सुग्रीववाक्यं.)

अर्थाः

रक्षः=राक्षसः, कुलनिलयशौर्यादिविषयान् = वंशनिवासबलादीन् विश्शयान्, दिनकरसुतेन = सूर्यतनयेन (सुग्रीवेण इति), उत्सुकमनाः = औत्सुक्यवत् चित्तं वहन्,

तात्पर्यं

'तस्य राक्षसस्य कुलं वा निवासं वा शौर्यादिकं वा अहं न जानामि। यद्यपि, यथा त्वं सीतां व्रजसि तथा करिष्यामि.' इति सुग्रीवस्य वचनानि रामः उत्सुकतया शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

18. ' अभीष्टं कर्तुं ते किमपि न पटुः सांप्रत महम्,
ममावस्थां विद्धि प्रथम, मथ यद्वास्ति कुरु तत्',
इति प्रोक्तं शृण्वन् दिनकरसुतेनोत्सुकमनाः,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अभीष्टम् = वांछितम्, पटुः=समर्थः, साम्प्रतम् =अधुना, अवस्थाम्=दशाम्, प्रथमम् =आदौ, दिनकरसुतेन = सुग्रीवेण, उत्सुकमनाः=कुतुकयुतमनाः,

तात्पर्यं

'सांप्रतं तु अहं तव वांछितं किमपि कर्तुं नैव शक्तः। प्रथमतः त्वं मम अद्यतनावस्थां जानीहि। पश्चात् यत कर्तुं शक्यते तत कुरु' इति सुग्रीवस्य वचनानि रामः उत्सुकतया शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

19. ' मम भ्राता वाली निरुपमबल, स्तेन निकृतो
गिरौ तस्यागम्ये सचिवसहितो ऽत्रास्मि सभयम्'
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निरुपमबलः =असमानबलः, निकृतः= हानिं अनुभावितः, अगम्ये=गन्तुं अशक्ये, सभयम्=भीत्या, अखिलम्=सर्वम्म वानरपतेः= वानरराजस्य (वालिनः इति वा, सुग्रीवस्य इति वा),

तात्पर्यं

'मम अग्रजः वाली असमानबलवान्। तेन कृतेन निकारेण क्लेशितोऽहं, तस्य अगम्ये अस्मिन् शैले सचिवैः सह सभयमेव वसामि' इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

20. ' पुरा मायाव्याख्यं विहितसमराह्वान मसुरं
पुरा द्यातो वाली विमति मनुधावन् सह मया
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मायाव्याख्यं = मायाविनामकं , विमतिम् = शत्रुम्, समराह्वानम् = युद्धाय आह्वानम्, पुरात्= (किष्किंधा) नगरात्,

तात्पर्यं

'मायावी इति असुरो वालिनः शत्रुः। कदाचित् सः वालिनं युद्धाय आह्वयत्। क्रुद्धो वाली मया सह पुरात् बहिरागन्य तं असुरं अन्वधावत् '। इति सुग्रीवेण

कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

21. बली वाली भीत्या धरणिविवरे लीन मसुरं
निहंतुं, मां त्यक्त्वा बिलवदन एको ऽन्त रगमत्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

धरणिविवरे = भूमिगह्वरे (गुहायां इति), लीनम्=गूढम्, असुरम्=राक्षसम्, बिलवदने= बिलस्य मुखस्थाने,

तात्पर्यं

'मायावी भीतः धरण्यां बिले प्रविश्य लीनः। मां बिलद्वारे संस्थाप्य वाली एक एव तं हन्तुं बिलं प्रविष्टः'। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

22. ततो याते वर्षे, वहति बिलतः फेनरुधिर-
प्रवाहे, तं दृष्ट्वा समभव महं विह्वलमनाः,
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

याते = अतीते, वर्षे = संवत्सरे, फेनरुधिरप्रवाहे = फेनस्य च रक्तस्य च प्रवाहे, विह्वलमनाः= व्याकुलमनाः (भीतः इति),

तात्पर्यं

' पूर्णेन एकेन वर्षेणापि वाली न प्रत्यायातः। बिलात् बहिः फेनस्य च

रक्तस्य च महान् प्रवाहः निरगच्छत्। अतो मम मनो विह्वलम् अभवत्।' इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

23. अनायाते भ्रातर्यसुरगणकोलाहलरवे
श्रुते चोच्चै, स्तंप्र त्यभव दशुभाशंकि हृदयम्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असुरगणकोलाहलरवे = राक्षससमूहस्य संकीर्णध्वनौ, अशुभाशंकि =अशुभं शंकमानम्, हृदयम् = मनः,

तात्पर्यं

' वाली तु नागतः, बिले तु सुराणां नहान् कोलाहलश्च वर्तमानः श्रूयते स्म। अग्रजं प्रति मम मनसि अशुभं शन्कितं।' इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

24. गुरुं नष्टं मत्वा पिहितविवरो भूरिशिलया
गतो ऽहं किष्किंधां विहितजलदानादिकविधिः
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

गुरुम्=अग्रजम्, नष्टम् = हतम्, पिहितविवरः = गुहाम् आच्छन्नवान् , भूरिशिलया = महता पाषाणेन, विहितजल- दानादिकविधिः = निवाप- प्रदानादिकं विधानं कृतवान्,

तात्पर्यं

'अग्रजो रिपुभिः हतः इति मत्वा, बिलमुखं महत्या शिलया आच्छाद्य, तस्य जलप्रदानादिकं विधाय, अहं किष्किन्धां पुनरागतः'। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

25. अदृष्टं मां दृष्ट्वा कुशलमतयो राजसचिवाः
कथां मत्तो ज्ञात्वा, युधि निरनयन् वालिनिधनं
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कुशलमतयः=निपुणबुद्धयः, राजसचिवाः=राज्ञः(वालिनः) मंत्रिणः,
निधनम्=मरणम्,

तात्पर्यं

' मां खिन्नं दृष्ट्वा चतुरमतयो मन्त्रिणः मम मुखात् ,यत् प्रवृत्तं तत् सर्वं अजानन्। तदनुसारेण ते वालिनो वधं निरचिन्वन् '। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

26. अकुर्वन् मां नाथं सकलकपिराज्यस्य सचिवाः
स्थितो ऽहं राजार्हे पथि समभिरक्षन् कपिकुलम्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सकलकपिराज्यस्य = सर्ववानरराजस्य , सचिवाः=मंत्रिणः, राजार्हे = राज्ञः योग्ये, पथि=मार्गे, कपिकुलम्= कपिजातिम्,

<u>तात्पर्यं</u>

' मन्त्रिणो मां कपिराज्यस्य राजानं अकुर्वन्। अहं च यथाविधि राज्यं निर्वहन्, कपिकुलं रक्षन् स्थितः '। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

27. तदा ऽऽयातो वाली, न्यपतमह मार्यस्य पदयोः
अशृण्वन् मद्वाक्यं ससचिव मनिंदत् बहु स माम्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

आर्यस्य=अग्रजस्य, ससचिवम्=मंत्रिसहितम्,

<u>तात्पर्यं</u>

' तस्मिन् समये वाली आगतः। अहं तस्य चरणयोः न्यपतम्। वाली तु, मम वचनानि अनाकर्णयन्नेव मां च मम सचिवान्श्च बहु अनिन्दत् ।' इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

28. रिपुं हंतुं याते मयि बिलमुखं ग्रावपिहितं
विधाया ऽऽयात स्त्वं खल इति गुरु र्मां गदितवान्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्था</u>:

बिलमुखम्=गुहायाः द्वारम्, ग्रावपिहितम् = शिलया छन्नम्, विधाय=कृत्वा, खल !=दुष्ट !, गुरुः=अग्रजः,

<u>तात्पर्यं</u>

“ ' दुष्ट ! मयि रिपुं हन्तुं बिलं प्रविष्टे, त्वं बिलमुखं शिलया पिधाय गृहं आगतः' इति मम अग्रजः मां अवदत्।“ इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

29. अरीन् हत्वा दिष्ट्या, पिहितविवरं प्राप्य, विदिते
गते त्व, य्येको ऽहं स्थित इति गुरुर्मां गदितवान्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दिष्ट्या = अदृष्टवशात्, पिहितविवरम् = छन्नम् बिलम्, गुरुः=अग्रजः,

<u>तात्पर्यं</u> “

'अदृष्टवशात् , अहं शत्रून् हत्वा पुनरागत्य, बिलमुखं पिहितं दृष्ट्वा, त्वं गतः इति विदित्वा, अहं एक एव तत्र स्थितः' इति मम अग्रजो मां अवदत् "। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

30. कथंचित् भित्त्वा तां बिलमुखसमाच्छादनशिलां
बहिर्निष्क्रम्या स्म्यागत इति गुरु र्मां गदितवान्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

बिलमुखसमाच्छादनशिलाम् = गुहामुखं छादयंतीं शिलां, गुरुः=अग्रजः,

<u>तात्पर्यं</u> “ '

बिलमुखपिधानशिलां तां कथंचित् निर्भिद्य, अहं बहिरागत्य गृहं प्राप्तः' इति मम अग्रजो मां अवदत्"। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

31. दुरात्मा क्रूर स्त्वं कपिकुलपतित्वाय कृतवान्
अमुं भ्रातृद्रोहं गुरु मिति गुरु र्मां गदितवान्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कपिकुलपतित्वाय = वानरराजपदाय, गुरुम् = महांतम्, गदितवान् = उक्तवान्,

तात्पर्य

“ 'दुर्बुद्धिः क्रूरश्च त्वं, वानरराजपदं प्राप्तुं अमुं महान्तं अग्रजद्रोहं अकरोः' इति मम अग्रजो मां अवदत् "। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

32. इहानर्हः स्थातुं व्रज बहि रितिक्रोधविवशो
विदारं मां वाली कपिविषयनिष्कासित मधात्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनर्हः=अयोग्यः, क्रोधविवशः = कोपेन स्ववशे न स्थितः,
विदारम्=भार्यारहितम्, विषयः=देशः, निष्कासितम् =बहिः यापितम्,
अधात्=अकरोत्,

<u>तात्पर्यं</u>

“ ' त्वं वानरराज्ये स्थातुं अनर्हः। व्रज।' इत्युक्त्वा क्रुद्धो वाली मां भार्यारहितं बहिर्निष्कासितं अकरोत्"। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

33. अशांतक्रोधो मां स पुनरनुधावन् प्रतिदिशं
परित्राणायार्तं सकलभुव मद्रावय दिमाम्
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अशांतक्रोधः = अनुपशमितकोपः, प्रतिदिशम्= दिशि दिशि , सकलभुवम् = सर्वाम् भूमिम्,

<u>तात्पर्यं</u>

' तथा मां निष्कास्यापि वालिनः कोपो न शांतः। सः मां सर्वत्र अनुधावन् इमां भूमिं सर्वां प्राद्रावयत्"। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

34. वसाम्यस्मिन्नद्रौ कथमपि चिरा दात्मसचिवैः
र्मतंगोक्ते र्गम्यो नतु गिरिरयं वालिन इति
इति प्रोक्तं शृण्वन् चरितमखिलं वानरपते-
रयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

आत्मसचिवैः=स्वीयमंत्रिभिः , मतंगोक्तेः= मतंगमुनेः वचनात्, गम्यः=गंतुं शक्यः,

<u>तात्पर्यं</u>

' मतंगमुनेः शपात्, वाली अमुं गिरिं प्राप्तुं न शक्नोति इति स्मृत्वा, चिरेण अहं सचिवैः सह अत्रैव कथंचित् निवसामि '। इति सुग्रीवेण कथितां वालिनः कथां सर्वां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

35. कथंचि द्राम त्वं हर मम भयं वालिजनितं
तदा ऽहं शक्तः स्यां किमपि तव साहाय्यकरणे
इति प्रीत्या शृण्वन् प्लवगपतिसुग्रीववचना-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

वालिजनितम् = वालिनः संभूतम्, साहाय्यकरणे=साहाय्यं कर्तुं,

<u>तात्पर्यं</u>

'राम ! कथमपि त्वं मम वालिभयं परिहर। तदा अहं तव किमपि साहाय्यं कर्तुं शक्नोमि'। इति सुग्रीवस्य वचनानि रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

36. मया वाली बाणै र्निहत इति मन्यस्व, न भयं
युधे कुर्वाह्वानं व्रज च विजयं मा चिर मिति,
भयं सुग्रीवस्य प्रतिशमनवाक्यैः परिहरन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्रतिशमनवाक्यैः =उपशमनकारणवचनैः ,

<u>तात्पर्यं</u>

' वाली मम बाणैः हत इत्येव मन्यस्व। तव न भयं। वालिनं युद्धाय आह्वय।

जयं च व्रज। मा विलन्बः अस्तु।' इति वचनैः रामः सुग्रीवस्य भयं प्रतिशमयति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

37. पुरा वालिक्षिप्तां निरसुपतितां दुंदुभितनुम्
क्षिपे तिव्यादिष्टां हरिसुतवधप्रत्ययकृते
पदाग्रेण क्षिप्त्वा रवितनयशंकां परिहरन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वालिक्षिप्ताम् = वालिना परिक्षिप्तम् , निरसुपतिताम्= निर्जीवं पतिताम्, दुंदुभितनुम्=दुंदुभेः कायम्, व्यादिष्टाम् =निर्दिष्टाम्, हरिसुतवधप्रत्ययकृते = इंद्रसूनोः (वालिनः) वधे विश्वासय , रवितनयशंकाम् = सुग्रीवस्स्य संसयम्, परिहरन् =निवारयन्,

तात्पर्यं

वालिवधाय रामस्य सामर्थ्ये प्रत्ययं प्राप्तुं सुग्रीवः, वालिना पूर्वं परिक्षिप्तं निर्जीवं पतितं दुण्दुभेः शरीरं दर्शयित्वा, 'तं विक्षिप ' इति अवदत्। रामः तं देहं पादाग्रेणैव क्षिप्त्वा, सुग्रीवस्य शंकां पर्यहरत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

38. भुजाभ्यां वाली या नसकृदभनक् सप्त विपुलान्,
पुरा, तान् सालान् स्वप्रदरहतिभिन्नांश्च विदधत्
वधे स्वाराट्सूनोः रवितनयशंकां परिहरन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असकृत् =बहुवारं, विपुलान् =विस्तृतान्, सालान्=सालजाति- तरून्,

स्वप्रदरहतिभिन्नान् =आत्मनः बाणस्य प्रहारेण भग्नान्, विदधत्=कुर्वाणः, स्वाराट्सूनोः = इन्द्रतनयस्य (वालिनः इति), रवितनयशंकां = सूर्यतनयस्य (सुग्रीवस्य इति) संशयम् ,

तात्पर्यं

वालिवधाय रामस्य सामर्थ्ये प्रत्ययं प्राप्तुं सुग्रीवः अपरमपि निदर्शनं वांछन् , पूर्वं वालिना भग्नान् सप्त महतः सालान् भंक्तुं रामस्य निरदिशत्। रामः तान् सालान् एकेन बाणेनैव छित्वा, सुग्रीवस्य शंकां अपानोदयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

39. कृताह्वानं योद्धुं सुरपतिसुतेनात्मवचनात्,
भृशं विद्धं पश्यन्नपि रविसुतं विद्रुतमपि
अमुक्तेषु र्भ्रातृद्वयसदृशतामोहितमनाः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कृताह्वानं = (युद्धाय) आह्वानम् कृतवंतम् , सुरपतिस्सुतेन= वालिना, विद्धम्=ताडितम्, रविस्सुतं=सुग्रीवम्, अमुक्तेषुः= बाणम् अप्‌ुमुक्तवान् , र्भ्रातृद्वयसदृशतामोहितमनाः = उभयोः सोदरयोः रूपसादृश्यात् भ्रांतचित्तः,

तात्पर्यं

रामस्य वचने प्रत्ययात् सुग्रीवः वालिनं योद्धुं आह्वयत्। युद्धे वालिना भृशं ताडितः स्वयमेव विद्रुतः। तत् सर्वं पस्यन्नपि रामः, द्वयोः भ्रात्रोः सारूप्यात् मोहितः सन्, बाणं अमुक्त्वैव स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

40. विषण्णं सुग्रीवं कथितशरमोक्षान्वितभयं
पुन र्योद्धुं गच्छे त्यसकृदभयोक्तै रनुनयन्,

अभिज्ञानं कण्ठे ससुमगजपुष्पीं निहितवान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विषण्णम्=दुःखितम्, कथितशरमोक्षान्वितभयं = शरमोचनस्य अनुबद्धम् भयम् कथितवान् , अभयोक्तैः=भयवारणवचनैः, अभिज्ञानं=लांछनम् /चिह्नम्, ससुमगजपुष्पीम्=पुष्प सहितां गजपुष्पीनामकां लतां, निहितवान्= न्यस्तवान्,

<u>तात्पर्यं</u>

विषण्णाय सुग्रीवाय, बाणमोचनेन संभाव्यं अनिष्टं उपन्यस्य, पुनरपि योद्धुं गच्छ इति बहुभिः अभयवाक्यैः अनुनीय, रामः अभिज्ञानार्थं सुग्रीवस्य गळे पुष्पितां गजपुष्पीं लतां न्यधात्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

41. जितभ्रात्रा ऽऽह्वानं सपदि कृत माकर्ण्य नगरात्-
बहिर्यातं क्रोधा दनुजहननार्थं हरिसुतं
तरुच्छन्नः पश्यन् सह सहजसुग्रीवसचिवैः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

जितभ्रात्रा = पराजितेन सोदरेण (स्सुग्रीवेण इति), सपदि = अनुपदमेव, अनुजहननार्थम् = अनुजम् (सुग्रीवम् इति) हंतुं , हरिसुतम्=वालिनम्, तरुच्छन्नः= तरुषु अन्तर्हितः, सहजसुग्रीवसहजैः = सोदरेण (लक्ष्मणेन इति) च सुग्रीवस्य मंत्रिभिश्च सह,,

<u>तात्पर्यं</u>

सांप्रतमेव जितो भूत्वा अपि पुनः युद्धाह्वानं कुर्वन्तं अनुजं सुग्रीवं प्रति क्रुद्धो

वाली तं हन्तुं किष्किन्धापुरात् बहिरागतः। लक्ष्मणेन च सुग्रीवस्य सचिवैः सह च तरुषण्डे प्रच्छन्नः स्थित्वा रामः तं वालिनं पश्यति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

42. नियुद्धे सुग्रीवे महति बलवद्वालिबलतः
प्रहीणे निश्शक्ते सभय मसकृत्पश्यति दिशः
शरं मुंचन्नेकं हृदयदळनं वालिनि हठात्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

नियुद्धे=बाहुयुद्धे, बलवद्वालिबलतः = बलशालिनः वालिनः बलात्, प्रहीणे = अवसीदति, निश्शक्ते= शक्तिरहिते, हृदयदळनं = हृदयस्य भेदकम् , हठात्=अकस्मात्

<u>तात्पर्यं</u>

वालिसुग्रीवयोः महत् नियुद्धं अवर्तत। तस्मिन् युद्धे, बलशलिनो वालिनो बलात् सुग्रीवः क्षीणः अभूत्। स मुहुर्मुहुरपि दिशो वीक्षते स्म। तदा अकस्मात् रामः एकं हृदयभेदनं बाणं वालिनि व्यमुंचत् । स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

43. रणे ऽन्येनासक्ते मयि शर मधर्मेण विधिना
प्रयोक्तुं युक्तं ते कथ मिति कपीशस्य वदतः
अधर्मे ऽधर्मं त्व य्युचित मिति वाक्यं प्रतिवदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

युक्तम्=अर्हम्, कपीशस्य = वानरराजस्य (वालिनः इति), अधर्मे=धर्मरहिते,

अधर्मम्=धर्मविरुद्धम्, उचितम्=अर्हम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'अन्येन युद्धे प्रसक्तं मां शरेण ताडयितुं तव कथं युक्तं?' इति वाली रामं आक्षिपत्। ' अधर्मवर्तने त्वयि अधर्मं युक्तमेव।' इति वालिनो रामः प्रतिसमाधानं ददौ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

44. समाश्वास्य प्राणेश्वरवधशुचो वालिगृहिणीं,
रुदंतं सुग्रीवं स्वयमिव कृता दग्रजवधात्,
कपीनां तं कुर्व न्नधिपति मुदारः सफलवाक्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्राणेश्वरवधशुचः = भर्तुः मरणात् संजातात् शोकात्, वालिगृहिणीं= वालिनः भार्याम् (ताराम् इति), अग्रजवधात् = अग्रजस्य हननत्, अधिपतिम्=नायकम्, उदारः=महान् , सफलवाक् = सफला वाक् यस्य सः(निर्वर्तितस्ववचनः इति),

<u>तात्पर्यं</u>

भर्तुः मरणात् शोचंतीं वालिभार्यां तारां च, आत्मना कारितस्य अग्रजवधस्य खिद्यमानं सस्ग्रीवं च आश्वास्य, रामः आत्मनो वाक्यं सफलं कुर्वन्, सुग्रीवं कपीनां राजानं चकार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

45. शरद्यर्हं कर्तुं जनकतनयान्वेषण मिति
प्रतीक्षां कुर्वन् प्रस्रवणगिरि माश्रित्य निवसन्
हृदि ध्यायन् सीतां विरहविवशत्वाकुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

शरदि = शरत्काले, अर्हम् = योग्यम्, जनकतनयान्वेषणम् = सीतायै मार्गण्म्, प्रतीक्षाम्=प्रतिपालनम् /निरीक्षणम्, प्रस्रवणगिरिम्=प्रस्रवणनामकं पर्वतम्, विरहविवशत्वाकुलमनाः = भार्यावियोगव्यथया अस्वाधीनतया व्याकुलचित्तः,

तात्पर्यं

'सीतायाः अन्वेषणं शरत्काले कर्तुमुचितं ' इति निर्णीय, तावत्पर्यंतं निरीक्षमाणः प्रस्रवणगिरौ निवसन् रामः, नित्यं सीतां स्मरन् , तया विरहितो विचलितमनसा कालं नयति स्म।स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

46. अकार्यप्रारंभे कथितसमये ऽप्यर्कतनये,
नुदन् तं कार्यार्थं परुषवचनै र्भ्रातृमुखतः,
प्रसादस्ये वोच्चैः पद मुचितकोपस्य च
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अकार्यप्रारम्भे= कार्यस्य प्रारंभं न कृतवति, कथितसमये=उक्त- काले, अर्कतनये=सुग्रीवे, परुषवचनैः=कठिनवाक्यैः, भ्रातृमुखतः= सोदरस्य (लक्ष्मणस्य इति) द्वारा, नुदन्=चोदयन्, प्रसादस्य =अनुग्रहस्य, उचितकोपस्य= यथार्हं रोषस्य, पदम्=स्थानम्,

तात्पर्यं

पूर्वोक्तसमये सुग्रीवो सीतान्वेषणकार्यं नारभत। ततः क्रुद्धो रामः लक्ष्मण-मुखेन परुषवचनैः सुग्रीवं कार्यार्थं प्राचोदयत्।तथाविधया चर्यया, रामः आत्मनः प्रसादं यथा पूर्वं दर्शयामास, तथा तत्समानं कोपं च निदर्शयामास।

स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

47. कपीन् सुग्रीवाज्ञावशसमुपयातान् कुशलिनो
विसृष्टान् सीतार्थं दिशि दिशि विलोक्योत्सुकहृदा
भृशं हृष्टो मासावधिकृतपुनःप्राप्तिनियमान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सुग्रीवाज्ञावशसमुपयातान् = सुग्रीवस्य आज्ञायाः विधेयाः भूत्वा प्राप्तान्, कुशलिनः = निपुणान्, विसृष्टान् =प्रेषितान्, उत्सुकहृदा= सकुतुकमनसा, मासावधिकृतपुनःप्राप्तिनियमान् = पुनरागमनाय मासकालावधिं नियमं विहितान् (कपीन्),

तात्पर्यं

सुग्रीवस्य आज्ञया कुशलाः कपयः समानीताः। मासात् पूर्वमेव पुनरागन्तव्य मिति नियमं विधाय, सुग्रीवः तान् कपीन् सीतान्वेषणाय चतसृषु दिक्षु अप्रेषयत्। तथा आत्मनः कार्यार्थं विसृष्टान् कपीन् उत्सुकतया वीक्ष्य रामः हृष्टो बभूव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

48. अगस्त्याशां गच्छ त्यथ हरिसमूहे ऽंगदमुखे
मरुत्सूनुन्यस्तोर्मिक उदितबाष्पो विकलधीः,
अभिज्ञानायेदं दिश जनकजायै इति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अगस्त्याशाम् = दक्षिणदिशाम्, हरिस्समूहे=कपिगणे, अंगदमुखे= अंगदनामकः मुखे येषां ते, (अंगदनेतृकाः इति), मरुत्सूनुन्यस्तोर्मिकः =

हनुमति अंगुळीयकं न्यस्तवान्, उदितबाश्पः=जाताश्रुः, विकलधीः= आकुल-मनाः, अभिज्ञानाय = चिह्नाय, दिश =देहि, जनकजायै = सीतायै,

तात्पर्यं

तत्समये, अंगदं नेतारं कृत्वा एकः कपीनां गणः दक्षिणां दिशं गच्छति स्म। तस्मिन् गणे स्थितस्य हनुमतः रामः आत्मनः अन्गुळीयकं दत्वा, ' सीतायै इदं मम अभिज्ञानं दर्शय' इति साश्रुलोचनः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

49. उदक्प्रत्यक्प्राग्दिग्गतकपिषु दावाद्रिनगरे-
ष्वदृष्टोर्वीजाते ष्वफलविभुकार्येषु समये
पुनःप्राप्ते, ष्वाशा मिव दधदवाग्दिग्गतकपि -
ष्वयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

उदक्प्रत्यक्प्राग्दिग्गतकपिषु = उत्तरदिशया पश्चिमदिशया प्राग्दिशया च गतेषु वानरेषु, दावाद्रिनगरे = वनेषु पर्वतेषु पुरेषु च, अदृष्टोर्वीजातेषु = सीतां न दृष्ट्वत्सु, अफलविभुकार्येषु = असंसिद्धराजकार्यवत्सु , अवाग्दिग्गतकपिषु=दक्षिणदिशां गतेषु वानरेषु, दधत् - वहन्,

तात्पर्यं :

पुर्वपश्चिमोत्तरदिशो गताः कपयः,नगरेषु च अरण्येषु च पर्वतेषु च सीतां अदृष्ट्वा, उक्तसमयस्य पुनरागताः। तदा अनागतेषु दक्षिणदिग्गतकपिषु किंचिदिव आशां वहन् रामः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

50. नतु प्रत्यायाते कपिवरगणे दक्षिणदिशां
गते,मासे ऽतीते, किमिदमिति चिंतां हृदि वहन्,

प्रिया मे दृष्टावा कपिभि रथ नोवेति विमनाः,
अयोध्यारामोमामवतुदययासंसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रत्यायाते = पुनरागते, अतीते = गते, विमनाः = अप्रसन्नचित्तः ,

तात्पर्यं

दक्षिणदिशं गताः कपयस्तु उक्तसमये अपि न प्रत्यागताः। ततः रामः, ' किमिदं? कपयः न आगताः। ते सीतां अपश्यन् वा न वा?' इति चिन्ताकुलः आसीत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

इति

-*- किष्किंधाकाण्डः (50) -*-

-***-

ॐ

अयोध्यारामे

अथ

सुंदरकाण्डः

1. अहन्येकस्मिन् प्रस्रवणगिरिकूटे ससहजः,
ससुग्रीवः स्थित्वा सरय मुपयाते दधिमुखे
कपौ किष्किंधाराण्मधुवनपतौ 'कोन्वि' ति वदन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रस्रवणगिरिकूटे= प्रस्रवणपर्वतस्य शिखरे , ससहजः = भ्रात्रा (लक्ष्मणेन) सहितः, ससुग्रीवः= सुग्रीवेण सहितः, सरयम् = सत्वरम्, दधिमुखे=दधिमुखनामके वानरे, किष्किंधाराण्मधुवनपतौ = किष्किन्धापुरस्य राज्ञां मधुवन- नामकस्य उपवनस्य पालके,

तात्पर्य

एकस्मिन् दिने प्रस्रवणे गिरौ रामः सुग्रीवेण च लक्षणेन च सह स्थितः। तदा किषकिंन्धायाः राजां मधुवनस्य रक्षकः दधिमुखो नाम कपिः सत्वरं आगतः। ' कः एषः?' इति रामः सुग्रीवं पप्रच्छ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

2. अकस्मादायातैः पवनतनयाद्यैः कपिवरै-
रवार्यै रुत्सिक्तै र्हृतमधुभि रस्मि प्रमृदितः,
ससुग्रीवः शृण्वन् दधिमुखवचां स्येव मुदिता-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अकस्मात् = हठात्, पवनतनयाद्यैः = हनुमदादिभिः , अवार्यैः = अवारणीयैः , उत्सिक्तैः = गर्वितैः, हृतमधुभिः = पुष्परसम् अपहृतवद्भिः , प्रमृदितः= चूर्णितः (मर्दितः इति), दधिमुखवचांस्सि = दधिमुखस्य वाक्यानि,

तात्पर्यं

'हनुमदादयः कपयः अक्स्मात् आगत्य मधूनि पीत्वा , अवार्याः उत्सिक्ताश्च सन्तो मां अताडयन्।' एवं उक्तानि दधिमुखस्य वचनानि सुग्रीवेण सह स्थितो रामः शुश्राव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

3. अमत्वा राजाज्ञां कृतनियम मुल्लंघितवतः
त्वदीयानप्येता नविनयजुषो दण्डय विभो!
ससुग्रीवः शृण्वन् दधिमुखवचां स्येव मुदिता-
न्ययोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अमत्वा= अगणयित्वा, कृतनियमम् = विहितं समयम् , त्वदीयान् = तावकीयान्, अविनयजुषः=अविनयम प्राप्तवतः,

तात्पर्यं

' ते तव आज्ञां न अगणयन्। विहितं नियमं (मधुहरणे च सीतान्वेषणे च) उदलंघंत। तस्मात्, तव जनानपि तान् दण्डय स्वामिन्!' एवं उक्तानि दधिमुखस्य वचनानि सुग्रीवेण सह स्थितो रामः शुश्राव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

4. कृतं स्यात् कार्यं तै र्यदिद मनिदंपूर्वचरितं
कृतं राजाज्ञातिक्रमणमपि तन्मर्षित मिति

सहर्षे सुग्रीवे वदति मुदित स्तस्य वचनैः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनिदंपूर्वचरितम् = अतः पूर्वम् न आचरितम्, राजाज्ञातिक्रमणम्= राज्ञः आदेशस्य उल्लंघनम्, मर्षितम् = क्षांतम्, सहर्षे = संतोषेण सहितः, मुदितः=हृष्टः,

तात्पर्यं

' ते कृतकार्याः इति भावये। तत एव ते इतःपूर्वं कदापि न कृतं राजाज्ञातिक्रमं च अद्य कृतवन्तः। तेषां दोषः क्षांतः' इति सुग्रीवः सहर्षं अवदत्। तदाकर्ण्य रामोपि हृष्टः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

5. अहो दृष्टा सीते त्यसकृदुदितोद्घोषणरवै-
रुपायांतं दृष्ट्वा सह सहचरै र्वायुतनयं
स्तुतः सख्या भ्रात्रा जयसि विजयस्वेति नितराम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

असकृदुदितोद्घोषणरवैः = बहुवारम् उच्चैः स्स्वरेण कृतैः रावितैः , वायुतनयम् = हमुमंतम्,

तात्पर्यं

'अहो! दृष्टा सीता। दृष्टा सीता' इति मुहुर्मुहुरपि तारस्वरैः घोषयद्भिः वानरैः सह समीपं आयान्तं हनुमन्तं दृष्ट्वा लक्ष्मणश्च सुग्रीवश्च 'जयसि जयसि' इति वचोभिः रामं अभीक्ष्णं प्रशशंसतुः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

6. सहर्षोत्साहोक्तिप्रतिनिनदपूर्णाखिलदिशम्
हनूमत्यायाते कपिगणयुते स्वीयसविधं
प्रभो! दृष्टेत्युक्त्वा चरणविनते हर्षुलमनाः
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

सहर्षोत्साहोक्तिप्रतिनिनदपूर्णाखिलदिशम् = आनंदेन च उत्साहेन च उक्तानां वचनानां प्रतिध्वनिभिः सर्वाश्च दिशः पूरिताः यथा तथा, कपिगणयुते = वानरसमूहेन सहिते, स्वीयसविधम् = आत्मनः (रामस्य इति) सकाशम्, हर्षुलमनाः= अतिहृष्टमनाः,

तात्पर्यं

हर्षेण च उत्साहेन च उक्तानां वचनानां प्रतिध्वनिभिः सर्वाः दिशः पूरयन्, हनुमान् वानरैः सह, सकाशं आगत्य, 'स्वामिन् दृष्टा !' इति वदन् रामस्य पादयोः प्रणतः। तं वीक्ष्य रामः अतीव तुतोष। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

7. भवद्विश्वासार्थं नृपतनय! चूडामणि रयं
तया दत्तेत्युक्त्वा ददति हनुम त्युज्ज्वलमणिं,
गृहीत्वा तं पश्यन् स्वयमिवसतीं तामुपगताम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

भवद्विश्वासार्थं = तव प्रत्ययाय, नृपतनय ! =राजौत्र ! (राम ! इति), चूडामणिः=शिरोरत्नम्, उज्ज्वलमणिम् =प्रभावंतं मणिम्, उपगताम्=समीपम् प्राप्ताम,

<u>तात्पर्यं</u>

'राजतनय! तव विश्वासार्थं सीता अमुं चूडामणिं तुभ्यं प्राददात्' इति वदन् हनुमान् तं भासुरं मणिं रामाय प्रददौ। तं मणिम् आदाय रामः, साक्षात् तां सीतामेव पश्यन्निव अपश्यत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

8. दृशो रानंदाश्रुस्रुतिविकलयो र्वायुतनयं
प्रशंसन् ' क्वास्ते सा कथ मिति वद ब्रूहि सुमते! '
इति प्रीत्या पृच्छन् धरणितनयान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

आनंदाश्रुस्रुतिविकलयोः =हर्षबाष्पस्स्रावत् अस्वस्थयोः, वायुतनयम्=हनुमंतम्, सुमते ! = सुबुद्धे !

<u>तात्पर्यं</u>

रामः आनण्दबाष्पाणि मुन्चन् हनुमंतं प्रशंसन्, ' सुमते! सीता क्व अस्ति,कथं अस्ति,कथय ' इति अपृच्छत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

9. वयं स्वाम्यादेशात् पुरवनगिरीन् दक्षिणदिशि
प्रचिन्वंतो याताः सलिलनिधितीरं विमनसः
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

(अतःऊर्ध्वं,रामं प्रति हनुमतो वाक्यं,आसप्ततितमश्लोकं,द्वाषष्टिभिः)

<u>अर्थाः</u>

स्वाम्यादेशात् = राज्ञः आज्ञया, पुरवनगिरीन् = नगराणि च अरण्यानि च

पर्वतान्श्च, प्रचिनवन्तः = गवेषमाणाः, सलिलनिधितीरम्=समुद्रस्य तटम्, धरणितनयाअन्वेषणकथाम्= सीतायै अन्वेषणस्य विषयम्,

तात्पर्यं :

'अस्माकं स्वामिनः आदेशात् वयं दक्षिणदिशि पुराणि वनानि नगान्श्च सीतार्थं चिन्वंतः अचराम। (असाफल्यात्) दुर्मनसो भूत्वा वयं सर्वे क्रमेण समुद्रतीरं गताः.' इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

10. ततः खिन्ना नस्मान् जलधितरणोपायरहितान्
    उपेतः संपाति र्जरठविहगः पक्षविकलः
    इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितान्वेषणकथाम्
    अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

खिन्नान्=विषण्णान्, जलधितरणोपायरहितान् = समुद्रलंघनाय उपायं अलब्धवतः, संपातिः = संपातिनामकः (पक्षी), जरठविहगः = वृद्धपक्षी, पक्षविकलः = पक्षाभ्याण विकलः (नष्टपक्षः इति),

तात्पर्यं

' तत्र समुद्रतरणे कर्तव्यमूढान् खिन्नान् स्थितान् अस्मान्, संपातिरिति एकः भग्नपक्षः वृद्धपक्षी आगतः।' इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

11. जटायोः स भ्राता किल सहजनामश्रुतिवशात्
    विवादेष्वस्माकं किमिदमिति सो ऽस्मानुपगतः

इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सहजनामश्रुतिवशात्= सोदरस्य (जटायोः इति)नाम्नः श्रवणात् , विवादेषु = संभाषणेषु, उपगतः=प्राप्तः,

<u>तात्पर्यं</u>

' स संपातिः जटायोः भ्राता किल ! अस्माकं परस्परसंभाषणेषु तस्य अनुजस्य जटायोः नाम श्रुत्वा, तत् कथमिति वेत्तुम स अस्मान् उपगतः किल!' इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

12. दशास्येन भ्राता निहत इति सीता मपहृता
विदित्वा संपाति र्व्यलप दनुजप्रेमविवशः
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशास्येन = रावणेन, निहतः=मारितः, अनुजप्रेमविवशः = सोदरे प्रेम्णा अवशः,

<u>तात्पर्यं</u>

'सीताहरणसमये रावणेन जटयुर्हत इति स अस्मत् विदित्वा , भ्रातृप्रेमवशः स नितांतं दुःखितः अभवत्।' इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

13. निरीक्षे ऽहं युष्मान् मुनिवचन मालंब्य सुचिरात्
समायाता यूयं प्रिय मिति च संपाति रवदत्
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मुनिवचनम् = (निशाकरनामकस्य) मुनेः वाक्यम्, सुचिरात्=बहुकालम्,

तात्पर्यं "

'मुनेर्वचन मवलंब्य, अहं चिराय युष्मान् निरीक्षमाणः स्थितः। अद्य यूयं आगताः इति मम महत् प्रियं' इति च संपाति रवदत्।" इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

14. पुरा य न्निर्दग्धं प्रभवति पुनः पक्षयुगळं
भवत्प्रेयःख्याना न्मम तदिति संपाति रवदत्
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निर्दग्धम् = संपूर्णशः दग्धम्, पक्षयुगळम् = पक्षद्वयम्, प्रेयःख्यानात् = प्रियतमविषयस्य कथनात्,

तात्पर्यं

" 'पुरा दग्धं मम पक्षयुगळं, युष्माकं प्रियाख्यानात् मम पुनः जायते' इति च सम्पाति रस्मान् अवदत्।" इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

15. दशग्रीवः सीतां सलिलनिधिमध्ये निहितवान्
नगर्यां लंकायां स्वयमिति च संपाति रवदत्
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशग्रीवः=रावणः, सलिलनिधिमध्ये = समुद्रमध्ये, लंकायाम् = लंकानामकायां (नगर्याम्) , नगर्याम् =पुरे,

<u>तात्पर्यं</u>

" ' रावणः सीतां समुद्रमध्ये लन्कानगरे स्वयमेव न्यदधात्।' इति च सम्पाति रस्मा नवदत्।" इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

16. अयं तीर्णो वार्धि र्यदि, जनकजा दृश्यत इति
ब्रुवाणः संपाति र्नवजनितपक्षो व्यडयत,
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

वार्धिः = समुद्रः, तीर्णः = उल्लंघितः, जनकजा=सीता, ब्रुवाणः=वदन्, नवजनितपक्षः = सद्यःसंजातपक्षः, व्यडयत = शनैः डयमानः गतः,

<u>तात्पर्यं</u>

“ 'यदि यूयं अमुं समुद्रं तरंति चेत्, सीतां द्रक्ष्यथ।' इति ब्रुवन्नेव संपातिः सद्यःसंजातपक्षः डयमानः अगच्छत्।" इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

17. हनूमन् त्वं शक्त स्तरितु मुदधिं योजनशत-
स्तृतं तूर्णं याही त्यवददथ मां भल्लुकपतिः
इति प्रीत्या शृण्वन् जलधितरणे मारुतिकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

शक्तः = समर्थः, उदधिम्=समुद्रम्, योजनशत स्तृतं = शत-योजनपर्यंतविस्तीर्णम् , भल्लुकपतिः =भल्लूकानाम् राजा (जाम्बवान् इति),

तात्पर्यं

" तदा, 'हनुमन् ! शतयोजनविस्तृतं अमुं समुद्रं तरीतुं त्वं समर्थः। सत्वरं याहि।' इति भल्लूकराजः आर्यो जाम्बवान् मां अवदत्।" इति हनुमतोक्तां समुद्रलंघनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

18. समालंब्यार्योक्तिं मयि तव च कारुण्य मतुलं,
मया तीर्णः कंधिः पथि सुरकृतं शोधन मपि.
इति प्रीत्या शृण्वन् जलधितरणे मारुतिकथाम्.
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

आर्योक्तिम् = पूज्यस्य (जांबवतः इति) वचनम्, अतुलम् = असमानम्, कारुण्यम् = दयाभावम्, कंधिः = समुद्रः, सुरकृतं= देवैः कृतं, शोधनम् = परीक्षा,

तात्पर्यं

" आर्यस्य जांबवतः वचनं च, तव दयां च अवलम्ब्य, अहं समुद्रं उत्तीर्णवान्। मध्येमार्गं सुरैः विहितं मम शक्तिसंशोधनं च तीर्णं." इति

हनुमतोक्तां समुद्रलंघनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

19. तथोल्लंघ्यांभोधिं दिनपरिणतौ सूक्ष्मवपुषा
शनै र्लंकाद्वारं प्रति समवतीर्णो ऽभव महम्
इति प्रीत्या शृण्वन् जलधितरणे मारुतिकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

उल्लंघ्य = उत्तीर्य, अंभोधिम् =समुस्द्रम्, दिनपरिणतौ = दिनस्य अवसाने (सायम् इति), सूक्ष्मवपुषा = स्वल्पदेहेन, समवतीर्णः=अवपतितः,

<u>तात्पर्यं</u>

"तथा समुद्रं उल्लंघ्य, सायंसमये अहं सूक्ष्मदेहेन, शनकैः लंकापुरद्वारसमीपे अवातरम्"। इति हनुमतोक्तां समुद्रलंघन- कथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

20. प्रवेशं रुंधाना मसुरपुरशक्तिं बलवतीं
प्रहृत्य स्त्रीरूपां दशमुखपुरीं प्राविशमहम्
इति प्रीत्या शृण्वन् जलधितरणे मारुतिकथाम्.
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रुंधानाम्=निषिध्यंतीम् , असुरपुरशक्तिम्=लंकानगरदेवताम् , स्स्त्रीरूपाम् = महिळारूपं बिभ्रतीम्, दशमुखपुरीम् = लंकाम्

<u>तात्पर्यं</u>

" तदा पुरं प्रविविक्षुं मां लंकापुरशक्तिः स्त्रीरूपेण न्यरुणत्। तां प्रहृत्य, अहं

लण्कां प्रविष्टः।" इति हनुमतोक्तां समुद्र्लंघनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

21. पुरे सौधे सौधे पथि पथि निशीथावधि चरन्
क्ववा सीता गुप्ते त्यकरव मथान्वेषण महम्
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितान्वेषणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सौधे सौधे = प्रतिभवने, पथि पथि = प्रतिमार्गे, निशीथावधि = अर्धरात्रपर्यंतम्, गुप्ता=गूढं निहिता,

<u>तात्पर्यं</u> :

"लंकायां वीथीं वीथीं गत्वा, सौधे सौधे प्रविश्य, सीतायै अन्वेषणं अकरवम्।" इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

22. अशोकाख्योद्याने बहुविटपिरम्ये ऽह मचरम्
विचिन्वन् सीतार्थं कृतिसफलतेच्छां हृदि वहन्
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयान्वेषणकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

अशोकाख्योद्याने = अशोकनामके उपवने, बहुविटपिरम्ये = विविधैः तरुभिः सुंदरे, कृतिसफलतेच्छां =कार्यसाफल्यवांछाम्, धरणितनयान्वेषणकथाम् = सीतायै अन्वेश्षणस्य विषयम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'कथमपि साफल्यं प्राप्तुं इच्चन् अहं तदा बहुविधवृक्षैः सुन्दरम् अशोकं नाम उद्यानवनं प्रविश्य, तत्रापि सीतायै विचिन्वन् अचरम्।' इति हनुमतोक्तां सीतान्वेषणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

23. तरोर्मूले ऽपश्यम् क्वचि दतिकुरूपासुरसती-
वृतां सीतां दीनां वृकगणपरीता मिव मृगीम्
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

अतिकुरूपासुरसतीवृतां = बहुविकृतरूपाभिः असुरस्त्रीभिः परिवृताम्, वृकगणपरीताम् = वृकानाम् समूहैः परिवृताम् , मृगीम्=हरिणीम्, धरणितनयादर्शनकथाम् =सीतायाः संदर्शनस्य विषयम् ,

<u>तात्पर्यं</u>

'तस्मिन् वने क्वचित् तरुमूले, बीभत्सरूपाभिः असुरस्त्रीभिः परिवृतां, वृकैः परिवृतां मृगी इव स्थितां , सीतां अपश्यम्।' इति हनुमतोक्तां सीतासंदर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

24. अहो! किं ब्रूमः! सा कथमपि सजीवा तवकृते
कृशा धूमाक्रांता द्युतिविरहितेवानलशिखा
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्

<u>अर्थाः</u>

सजीवा=प्राणसहिता, धूमाक्रांता=धूमेन छन्ना, द्युतिविरहिता= कांतिहीना, अनलशिखा= अग्निज्वाला,

तात्पर्यं

'हा! किमुच्यताम् ! सा सीता कृशा भूत्वा, धूमच्छन्ना अग्निशिखेव निष्प्रभा वर्तते। केवलं त्वदर्थं कथंचित् प्राणान् धृत्वा स्थिता।।' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

25. निशा किंचिच्छेषा रघुवर तदा, वृक्षपिहितो,
व्रजेयं सीतां तां कथमिति सचिंतो ऽभव महम्
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निशा = रात्रिः, किंचिच्छेषा = स्वल्पावशिष्टा (गतप्राया इति), रघुवर ! = राम !, वृक्षपिहितः = तरुच्छन्नः, सचिंतः=आलोचनेन सहितः,

तात्पर्यं

'राम ! तदा रात्रिः अतीतप्राया। अहं तरुमध्ये गूढः स्थित्वा, केनोपायेन सीतां व्रजामीति चिन्तयन् स्थितः।' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

26. क्षणे तस्मिन् तत्र स्वय मुपगत स्त्रीपरिवृतो
दशास्यः कामार्तो, मद इव चलन् मूर्तिसहितः
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

उपगतः=प्राप्तः, स्त्रीपरिवृतः=स्त्रीभिः परिवेष्टितः, दशास्यः= रावणः, कामार्तः=कामाकुलः, मूर्तिसहितः=साकारः,

तात्पर्यं

'तस्मिन्नेव समये, बह्वीभिः स्त्रीभिः सह रावणः स्वयं तत्र आगतः। सतु मूर्तीभूतः चलन् मद इव दृष्टः।' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

27. अवोचत् 'सीते मां सदय मुपगच्छे'ति स वचः
तृणीकुर्वंती सा धिगिति तमवोचत् प्रतिवचः
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

उपगच्छ= व्रज, सदयम् = दयया, तृणीकुर्वंती =तृणसमानं कुर्वंती, धिक् = निन्दा अस्तु (धिक् इति निंदावाचकशब्दः), प्रतिवचः=उतरम्,

तात्पर्यं

" रावणः, 'सीते! सदया भूत्वा मां परिगृहाण।' इति अवदत्। सा च तं तृणप्रायं कृत्वा,'धिक्' इति प्रत्युत्तरं अददात्।" इति हनुमतोक्तां सीतादर्शन - कथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

28. 'द्विमासाभ्यामूर्ध्वं नतु भवसि, मां गच्छसि नचेत्'
इति क्रोधेनोक्त्वा ऽगम दसुरराट् स्त्रीजनयुतः
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असुरराट् = राक्षसराजः (रावणः इति), स्त्रीजनयुतः= स्त्रीभिः सहितः,

तात्पर्यं

" ' यदि त्वं मां न व्रजसि चेत्, द्वभायं मासाभ्यां ऊर्ध्वं तव वध एव भविश्यति।' इति रोषेणोक्त्वा रावणः स्त्रीभिः सह प्रतिन्यवर्तत।" इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

29. गते तस्मिन्, सुप्ता स्वसुरवनितास्व, प्यवनिजाम्
असुत्यागोद्युक्ता मह मथ समेतुं व्यवसितः,
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असुरवनितासु =राक्षसस्त्रीषु, अवनिजाम्=सीताम्, असुत्यागोद्युक्ताम = प्राणत्यागाय यतमानां, समेतुम्=गंतुम्, व्यवसितः =प्रयत्नवान्,

तात्पर्यं

'रावणस्य निष्क्रमणस्य अनन्तरं, राक्षसस्त्रियश्च प्रसुप्ताः। तदा सीता प्राणत्यागाय उद्युक्ता। अथ तस्याः समीपं गंतुं अहं संनद्धः अभवम्।' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

30. न शंकेतैषा मामसुर इति मत्वेति मनसा
मया त्वच्चारित्रं ललित मुपगीतं प्रथमतः
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

असुरः=राक्षसः मत्वा=आलोच्य, चारित्रम् = चरितम्, ललितम्=मृदुरीत्या, प्रथमतः=आदौ, उपगीतम् = प्रस्तुतम्,

तात्पर्यं

' एषा मामपि असुरं मत्वा मा बिभेतु इति संचिंत्य, अहं तत्समीपगमनात् पूर्वं तव गाथां ललितरीत्या अकीर्तयम्।" इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

31. श्रुते भर्तुर्नाम्नि श्रुतिमधुनि मा मैक्षत सती,
गतो ऽहं द्राक् तस्याः सविध मवतीर्य द्रुशिखरात्
इति प्रोक्तां कृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

श्रुतिमधुनि = कर्णयोः मधु इव मधुरे, द्राक् = सत्वरम्, सविधम् = सकाशम्, द्रुशिखरात् =तरोः अग्रात्,

तात्पर्यं

'तस्मिन् स्थले तस्मिन् काले, श्रुतिमधुरं भर्तुर्नाम श्रुत्वा, सा मां अपश्यत्। अहं तरो रवतीर्य तस्याः सकाशं अगच्छम्।" इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

32. प्रियालापैः पृष्ट्वा निरचिनवमेषा धरणिजे-
त्यथोक्त्वा त्वद्वृत्तं सकल मभयां ता मकरवम्,
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रियालापैः = इष्टसंभाषणैः, धरणिजा=सीता, त्वद्वृत्तं=तव चरितम् (रामस्य कथाम् इति), सकलम्=सर्वम्, अभयाम्= भयरहिताम्,

तात्पर्यं

'प्रियवचनैः तां पृष्ट्वा, सा सीतैवेति अहं निशचयं प्राप्तः। पश्चात्, तव वृत्तांतं सर्वं तस्यै कथयित्वा, अहं तस्याः भयं अपानोदयम्।' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

33. प्रदत्तं ते ऽंगुळ्याभरण मथ तस्यै रघुपते!
तदालोक्य प्रीता तव मुखमिवाभू त्तव सती
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अंगुळ्याभरणम् = अंगुळीयकम् , रघुपते ! = राम !,

तात्पर्यं

' राम ! तदा अहं सीतायै तव अंगुळीयकं प्राददाम्। तत् वीक्ष्य सा सती साक्षात् तव मुखं वीक्ष्येव प्रीता स्थिता। ' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

34. तया विश्वासार्थं तव कथितकाकाक्षिकथया
शिरोरत्नं दत्तं, तदिद मधुना ते ऽर्पित मिह
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विश्वासार्थम् = विस्वासाय, कथितकाकाक्षिकथा = काकस्य अक्ष्णः कथां कथितवया, (काकनेत्रहरणसन्दर्भं कथितवत्या इति), शिरोरत्नम्= चूडामणिः, अर्पितम् = दत्तम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'तव विस्वासाय सा, (युवयोः वनस्थयोः प्रवृत्तं) काकाक्षिहरण- विषयं कथयित्वा, तस्याः चूडामणिं च प्राददात्। मया अधुना तुभ्यं दत्तं रत्नं तदेव।' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

35. त्वया साक्षा द्दृष्टं मयि कथ मयं रावण इति
प्रभोः सर्वं ब्रूही त्यभण दथ सा शोकविकला
इति प्रोक्तां शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्रभोः = स्स्वामिनः (रामस्य इति), शोकविकला = शोकेन व्याकुला,

<u>तात्पर्यं</u>

" ' हनुमन्! रावणः मयि कथं प्रवर्तते इति स्वयमेव त्वं अद्राक्षीः खलु ! एतत् सर्वं रामाय आख्याहि।' इति सा दुःखाकुला मां अवदत्।" इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

36. कृते कार्ये देव्या अनुमति महं प्राप्य च, पुन-
र्निवृत्त्यर्थं, कार्यं किमपि करणीयं गणितवान्

इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनुमतिम् = अनुज्ञाम्, पुनर्निवृत्त्यर्थम् = प्रतिनिवर्तनाय, गणितवान् = आलोचितवान् , करणीयम् = कर्तुं योग्यम्,

तात्पर्यं

'तथा मम कार्यं संपन्न मपि, पुनर्निवर्तनाय देव्याः अनुमतिं च लब्ध्वा अपि, किमपि करणीयं शेषं अस्तीति मम मतिः उत्पन्ना।' इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

37. वनध्वंसा द्रक्षःपतिमनसि भीतिं जनयितुं
तरून् नैकान् भग्ना नकरव महं कानपि वने
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वनध्वंसात्=आरामस्य नाशनात्, रक्षःपतिमनसि=राक्षसराजस्स्य (रावणस्य इति), भीतिम्=भयम्, नैकान्=बहून्, रिपुपुरवनध्वंसनकथां =शत्रूणां नगरे उपवनस्य ध्वंसस्य कथां ,

तात्पर्यं

'उद्यानवनध्वंसनेन रावणस्य मनसि भीतिं जनयितुं अहं तत्र वने कान्श्चित् तरून् बहून् भग्नान् अकरवम्।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

38. दशास्य स्तद्-ज्ञात्वा परिजनमुखा न्मद्ग्रहणधीः
निशाटानामष्टायुतनिकर मप्रेषय दथ,
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशास्यः = रावणः, परिजनमुखात् = सेवकानां द्वारा, मद्ग्रहणधीः=मम निर्बंधे मतिम् वहन्, निशाटानाम्=राक्षसानां , अष्टायुतनिकरम् = अष्टानां अयुतानाम् (८००००) समूहम्,

<u>तात्पर्यं</u>

' वनविध्वंसवार्तां रावणस्य परिजनाः तस्य न्यवेदयन्। ततः क्रुद्धः सः, मां निग्रहीतुं अशीतिसहस्राणि राक्षसान् अप्रेषयत्।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

39. तदा ऽहं तान् हत्वा पुनरपि रिपुत्रासनधिया,
महांतं प्रासादं फटफटनिनादै रभनजम्
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रिपुत्रासनधिया =शत्रूनाम् भीषणे मत्या, प्रासादम् =भवनम्, फटफटनिनादैः= फट फट इति शब्दैः,

<u>तात्पर्यं</u>

' अहं तान् सर्वान् हत्वा, शत्रून् भीषयितुम, पुनरपि महांतं प्रासादं एकं

फटफटारावैः अभनजम्।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

40. ततो राजाज्ञप्तो मयि निपतितो मंत्रितनयः
स जंब्वादिर्माली सपदि युधि तंचाप्यवधिषम्
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

(जंबु-आदिः, माली = जंबु इति पदं आदौ यस्य स माली)

अर्थाः

राजाज्ञप्तः=राज्ञा (रावणेन इति) आदिष्टः, निपतितः=आपतितः, मंत्रितनयः= सचिवस्य पुत्रः, जंब्वादिःमाली = जम्बुमाली,

तात्पर्यं

' पश्चात् , रावणेन आदिष्टः जंबुमाली इति मन्त्रितनयः एकः मां निग्रहीतुं आगच्छत्। अहं तमपि निहतवान्।' इति हनुमता उक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

41. ततः सप्तायाताः सचिवतनयाः, पंच च ततो
विरूपाक्षाद्या, स्तानपि युधि रुषा ऽहं निहतवान्
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सचिवतनयाः=मंत्रिपुत्राः, विरूपाक्षाद्याः = विरूपाक्षनामकः प्रमुखः येषाम् ते, रुषा = कोपेन,

तात्पर्यं

' जंबुमालिवधानन्तरं, अपरे सप्त मन्त्रितनयाः योद्धुं आगताः। ते च हताः। तदनु अपरे पंच विरूपाक्षप्रमुखाः आगताः। तानपि अहं निहतवान्' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

42. ततो मद्बंधार्थं समुपगतवान् राक्षसपतेः
सुतः साक्षा दक्षः, तमपि सहसा ऽहं क्षपितवान्
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

मद्बंधार्थम् = मां निग्रहीतुम्, राक्षसपतेः = रावणस्य, अक्षः=अक्षनामकः, क्षपितवान्=हतवान्,

<u>तात्पर्यं</u>

' ततः, अक्षः इति, साक्षात् रावणस्य सुतः एव मद्बंधनाय आगतः। स च मया हतः।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंस-- कथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

43. तदा प्राप्तो योद्धुं दशमुखसुत स्त्विंद्रजिदिति
प्रचण्डः संग्रामे नरसुरसुरारातिभयदः
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशमुखसुतः = रावणस्य पुत्रः, इन्द्रजित् = इन्द्रजिन्नामकः, प्रचंडः=तीव्रः, नरस्सुरसुरारातिभयदः = नराणां च देवानां च राक्षसानां च भयंकरः,

<u>तात्पर्यं</u>

' ततस्तु रावणस्य तनयः इन्द्रकित् इति योद्धुं आगतः। सः रणे प्रचण्डः, नरसुरासुराणां सर्वेषां अपि भयंकरः।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

44. प्रयुक्ते ब्रह्मास्त्रे मयि हरिजिता धातृवरवान्
अमोघं तत् कर्तुं विवश इव निश्चेष्ट मभवम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

हरिजिता= इन्द्रजिता, धातृवरवान् = ब्रह्मवरयुतः, अमोघम्= अव्यर्थम्, विवशः=अस्वाधीनः, निस्चेष्टः=निश्चलनः,

<u>तात्पर्यं</u>

' इन्द्रजित् मयि ब्रह्मास्त्रं अमुन्चत्। (तदस्त्रं प्रति) ब्रह्मवरवान् अहं तस्य अस्त्रस्य संमानार्थम, तत् अमोघं कर्तुं बद्ध इव चेष्टारहितः आसम्।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंस- कथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

45. तथा लब्धं बद्ध्वा बहुविधगुणै र्मां नरभुजः
भृशं घ्नंतः काष्ठैः सरय मनयन् रावणसभाम्
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

बहुविधगुणैः= विविधाभिः रज्जुभिः, काष्ठैः=दारुभिः, नरभुजः= राक्षसाः,

सरयम्=सत्वरम्, रावणसभाम् = रावणस्य सभां,

तात्पर्यं

' तथा निश्चेष्टं लब्धं मां असुराः पाशैः बद्ध्वा, दण्डैः बहुधा ताडयंतः तूर्णं रावणस्य सभां अनयन्।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

46. तदा मुक्तो ऽस्त्रेणा प्यह मनुगत स्तान् जड इव
स्वयं द्रष्टुं रक्षःपति मपि तदीयानपि जनान्
इति प्रीत्या शृण्वन् रिपुपुरवनध्वंसनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनुगतः = अनुयातः, जडः=अज्ञः, रक्षःपतिम् = राक्षसराजम् (रावणम् इति), रिपुपुरवनध्वंसनकथाम् = शत्रुनगरे (लंकायां इति) उपवनस्य ध्वंसस्य कथाम्,

तात्पर्यं

' तस्य समयस्य अहं अस्त्रबण्धात् विमुक्त एव अभवम्। यद्यपि, रावणं च तस्य जनान्श्च प्रत्यक्षं द्रष्टुमिच्छन्, अहं किमप्यजानन्निव तान् अनुगतः।' इति हनुमतोक्तां अशोकवनध्वंसकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

47. अपश्यं भ्राजंतं जलदमिव हेमाद्रिशिखरे
स्थितं हैमे पीठे सदसि दशकण्ठं ससचिवं
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

भ्राजंतम् = विराजमानम्, जलदम्=मेघम्, हेमाद्रिशिखरे = मेरुगिरिशिरसि , हैमे=कनकमये, सदसि = सभायाम्, ससचिवम्=मंत्रिसहितम्, दशकण्ठम् = रावणम्,

तात्पर्यं

' तत्र सभायां कनकपीठे निषण्णः मन्त्रिसहितो रावणः, मेरुगिरिशिखरे मेघः इव विराजमानः। इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

48. प्रहस्त स्तस्योक्त्या न्यगद दुचितं मां प्रति वचः
' कपे! कस्य त्वं? कः? कुत उपवनध्वंसन ?मिति,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

तस्स्य =रावणस्य, प्रहस्तः = प्रहस्तनामकः (रावणस्य मातुलः, मंत्री च), उचितम्=युक्तम्, उपवनध्वंसनम् = आरामनाशनम्,

तात्पर्यं

“रावणस्य चोदनया प्रहस्तः मां, ' वानर! त्वं कः? कस्य जनः? उपवनध्वंसस्य किं कारणं?' इति अपृच्छत्।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

49. तदा नामग्राहं त्वमपि कपिराजो ऽपि कथितः,
सखित्वं वां प्रोक्तं, धरणितनयान्वेषण मपि

इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

नामग्राहम् = नामोक्त्या, कपिराजः=वानरराजः (सुग्रीवः इति), सखित्वम् = मैत्री, धरणितनयान्वेशणम् =सीतायाः मार्गणम्,

तात्पर्यं

'तदा अहं, तव च, सुग्रीवस्य च, नामनी उद्घुष्य, युवयो रुभयोः मैत्रीं च, सीतान्वेषणविषयं च अकथयम् ।' इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

50. अहं दूतो रामप्रणिहित इहोत्तीर्णजलधिः
हितं वक्ष्ये श्रूयाः इति भणितवान् रावण महम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम् ,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

रामप्रणिहितः = रामेण प्रेषितः, उत्तीर्णजलधिः = समुद्रम् तीर्णवान्,

तात्पर्यं

" 'अहं रामस्य दूतः। समुद्रं तीर्त्वा इह आगतः। तव शुभं वक्ष्यामि। शृणु ।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

51. कथं युक्तं राज्ञ स्तव परकळत्रापहरणं
व्रजस्यस्मा न्निंदा मिति भणितवान् रावण महम्,

इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

परजनकळत्रापहरणम् = अन्यजनस्य भार्यायाः हरणम् , निंदाम् = दूषणम्,,

<u>तात्पर्यं</u>

" 'स्वयं राजा सन्, अन्यपुरुषस्य कळत्रं अपहर्तुं त्वं कथं अर्हसि? अनेन तव लोकनिन्दा भवति।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

52. कृतं दोषं ज्ञात्वा स्वय मपहृता मर्पय पुन-
नृपायैषां सीता मिति भणितवान् रावण महम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

नृपाय= राज्ञे (रामाय इति)

<u>तात्पर्यं</u>

“ 'आत्मना कृतं दोषं त्वमेव जानीहि। या सीता त्वया अपहृता तां सीतां त्वं स्वयमेव रामाय प्रत्यर्पय।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम्।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

53. न याव ल्लंकां ते पथि पथि निरुंधंति कपयः
त्यजे स्ताव त्सीता मिति भणितवान् रावण महम्,

इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पथि पथि = प्रतिमार्गे,

तात्पर्यं

" ' यावदेव वानराः तव लंकानगरं सर्वत्र न निर्बध्नंति तावदेव सीतां मुंच।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

54. न याव द्राम स्त्वां निशितविशिखै र्हंति समरे
त्यजे स्ताव त्सीता मिति भणितवान् रावण महम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निशितविशिखैः = शातबाणैः,

तात्पर्यं

" 'यावदेव रामः शितबाणैः त्वां युद्धे न हन्ति तावदेव सीतां मुंच।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

55. न याव त्ते युद्धे सहजतनुजाः रामनिहताः
त्यजे स्ताव त्सीता मिति भणितवान् रावण महम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सहजतनुजाः = सोदराश्च, पुत्राश्च, रामनिहताः = रामेण हताः,

तात्पर्यं

" 'यावदेव रामः युद्धे तव सोदरान्श्च तनयान्श्च न हन्ति, तावदेव सीतां मुंच।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

56. न यावत् त्वत्सैन्यं निखिलमपि रामास्त्रनिहतं
त्यजे स्ताव त्सीता मिति भणितवान् रावण महम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

त्वत्सैन्यम् =तव सैन्यम् निखिलम् =सर्वम्, रामास्त्रनिहतम्= रामस्य अस्त्रैः हतम्,

तात्पर्यं

" 'यावदेव तव सैन्यं सर्वं रामस्य अस्त्रैः न हतं, तावदेव सीतां मुंच।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

57. न शक्यं ते सोढुं रणशिरसि रामस्य विशिखान्
विनाश स्ते माभू दिति भणितवान् रावण महम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

रणशिरसि = युद्धमुखे, विशिखान् = बाणान्, मा भूत् = न भवतु,

तात्पर्यं

" 'समरे रामस्य बाणान् त्वं सोढुं न शक्ष्यसि। तव नाशो मा भवतु।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

58. परस्त्रीव्यामोहात् भवसि कुलविध्वंसकुतुकः
न सा रीतिः पुंसा मिति भणितवान् रावण महम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

परस्त्रीव्यामोहात्=अन्यस्य भार्यायां मोहात्, कुलविध्वंसकुतुकः= वंशनाशने वांछावान् , रीतिः=विधानम्,

तात्पर्यं

" ' परस्त्रीव्यामोहात् त्वं वंशनाशनं कर्तुं उत्सहसे। न सः पुरुषयोग्यमार्गः।' इति अहं रावणं उद्दिश्य अवदम् ।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

59. स रुष्टो मद्वाक्या दवद दसुरान् ' दुर्धिय ममुं
घ्नतामर्यादं परुषवचनं वानर मिति
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सः= रावणः, रुष्टः= क्रुद्धः, मद्वाक्यात् = मम वचनात्, असुरान्=राक्षसान्,

दुर्धियम्=अल्पबुधिम्, अमर्यादम्=अवधिं न जानंतं, परुषवचनम् = तीक्ष्णवाक्यम्,

तात्पर्यं

" तदा मम वचनात् रुष्टः रावणः, ' अयं वानरो बुद्धिहीनः। मर्यादां न जानाति। परुषवचनानि वदति। अमुं घ्नत।' इति असुरान् अभणत्।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

60. दशास्यस्य श्रुत्वा वचन मनुज स्तस्य तु विभी-
षणो नाम्ना धीमान् वचन मवदत् धर्मरुचिरम्
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

(अत्र प्रथमपादांते यतिभंगो मर्षणीय श्छंदोनिर्बंधात्.)

अर्थाः

दशास्यस्य=रावणस्य, अनुजः=यवीयान् भ्राता, विभीषणः=विभीषणनामकः, धीमान् = बुद्धिमान्, धर्मरुचिरम् = धर्मेण शोभितम्,

तात्पर्यं

" रावणस्य तद्वचनं श्रुत्वा विभीषणनामा तस्य अनुजः बुद्धिमान् धर्मसंमतं वचनं एकं अवदत्." इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

61. अयं दूतो वध्यो न खलु परवान्, दण्ड मुचितं
वधा दन्यं देही त्यवद दनुजो राक्षसविभुम्

इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वध्यः=हंतव्यः, परवान्=अस्वतंत्रः, दण्डम् =दण्डनम्, उचितम्= अर्हम्, अनुजः = सोदरः, राक्षसविभुम् = राक्षसराजम् (रावणम् इति)

तात्पर्यं

"अयं वानरस्तु अन्यस्य जनस्य दूतः। अतः पराधीन एव। तस्मात्, वधादन्यं कमपि उचितं दण्डनं विधातुमर्हसि।' इति विभीषणो रावणं अवदत्।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

62 परं क्रोधाविष्टो ऽप्युचित मिति मत्वा ऽनुजवचः,
तथैवास्त्वित्युक्त्वा हृदि किमपि सो ऽध्याय दचिरम्
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

क्रोधाविष्टः= कोपयुक्तः, उचितम्= योग्यम्, अनुजवचः = सोदरस्य वचनम्, अचिरम्=स्वल्पकालः,

तात्पर्यं

“ अतीव क्रुद्धोऽपि,रावणः विभीषणस्य वचनं समुचितमेवेति मत्वा, तथैवास्तु इति संमतिं दत्वा, मनसि किंचित् अचिन्तयत्।“ इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

63. कपीनां लांगूलं प्रमुख मथ संदीपयत तत्
सचिह्नो ऽयं यात्वि त्यभण दसुरान् राक्षसपतिः
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

लांगूलं = वालम्, प्रमुखम = प्रधानम्, सचिह्नः= चिह्नेन सहितः, असुरान् = राक्षसान्, राक्षसपतिः = रावणः,

तात्पर्यं

"वानराणां पुच्छं ननु मुख्यं अन्गम! तत्, अस्य पुच्छं दीपयित्वा विमुंचत। दग्ध्पुच्छः तेन चिह्नेन अयं याति।' इति रावणः असुरान् अवदत्।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

64. प्रवृद्धं पुच्छं मे बहुभिरपि संवेष्टित मभूत्
पटै, स्तैलैः सिक्तं निभृत मसुरै र्दीपितमभूत्
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रवृद्धं=वर्धितम् (दीर्घीकृतम् इति), पटैः=वस्त्रैः, असुरैः=राक्षसैः, दीपितम् = अग्निना योजितम्,

तात्पर्यं

" तदा अहं मम पुच्छं प्रावर्धयम्। असुराः तत् पुच्छं बहुभिः पटैः समवेष्टयन्श्च, तैलैः असिन्चन्श्च। तदनु ते मम पुच्छे अग्निं न्यदधुः। "

इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

65. ज्वलत्पुच्छं मां ते पुरि पथिषु संचार्य सुचिरात्,
अयं दूतः शत्रो रिति समहसन् बाढ मसुराः
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

ज्वलत्पुच्छम् = ज्वलता वालेन सहितम्, पुरि = पुरे, पथिषु = मार्गेषु, संचार्य = चारयित्वा, सुचिरात्=दीर्घकालम्, बाढम् = अतीव, असुराः= राक्षसाः,

तात्पर्यं

"तथा ज्वलता पुच्छेन स्थितं मां असुराः 'अयं वानरः शत्रूणां दूतः' इति घोषयंतः हसंतश्च लंकानगरे वीथीषु चिरं समचारयन्।" इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

66. न दृष्टं यद्रात्रौ पुरि तदहनि प्रेक्षित मभूत्
इति प्रीतः पाशान् मम समवधूता नकरवम्,
इति प्रीत्या शृण्वन् हनुमदुदितां रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पुरि=नगरे, पाशान् =बंधनानि, समवधूताम्=विधूतान्,

तात्पर्यं

" तथा संचार्यमाणः अहं, 'नगरे निशायां यत् द्रष्टुं न शक्यं अभूत्, तत् सर्वं

अनेन अहनि संचारणेन दृष्टं' इति अहृष्यम्। तदा अहं मम पाशान् विधुतवान्। " इति हनुमतोक्तां रावणकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

67. यमग्निं लांगूले मम विहितवंतो नरभुजः,
तमे वाग्निं दत्वा निरदहमहं राक्षसपुरीम्
इति प्रोक्तं शृण्व न्नरिनगरदाहं श्रुतिसुधाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

लांगूले=वाले, नरभुजः=राक्षसाः, राक्षसपुरीम = राक्षसानाम् पुरीम् (लंकाम् इति), दाहम् = दहनम, श्रुतिसुधाम् = कर्णयोः अमृतं इव मधुरम्,

तात्पर्यं

"असुरैः मम वाले निहितं अग्निं एव दत्वा अहं तेषां लांकानगरं अदाहयम।" इति हनुमतोक्तां लंकादहनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

68. गतो वीथीं वीथीं कनकमयगेहे रिपुपुरे
गतः सौधं सौधं चकितमनुजादे ऽह मदहम्
इति प्रोक्तं शृण्व न्नरिनगरदाहं श्रुतिसुधाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वीथीम् विथीम् = प्रतिविथीम् , कनकमयगेहे = स्वर्णरचित-- गेहवति, रिपुपुरे = शत्रुनगरे (लंकायां इति), सौधं सौधं = प्रति भवनम् , चकितमनुजादे = भीतराक्षसजनवति ,

तात्पर्य

“हेममयगेहवति तस्मिन् लंकानगरे, अहं वीथीं वीथीं गत्वा सौधं सौधं उददीपयम्। तेन सर्वे असुराः भीताः।“ इति हनुमतोक्तां लंकादहनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

69. प्रभो! चित्रंत्वेतत्, ननु मम शिखी वाल मदहत् ,
परं शीतो ऽभून्मे स, तव महिमायं रघुपते!
इति प्रोक्तं शृण्व न्नरिनगरदाहं श्रुतिसुधाम्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रभो ! = स्स्वामिन् !, शिखी = अग्निः,महिमा= महत्त्वम्, रघुपते !=राम !,

तात्पर्य

"स्वामिन्! इदं तु विचित्रं ! अग्निः मम वालं तु न अदहत्। प्रत्युत, स मम अत्यण्तं शीतल एवाभवत्। राम ! अयं तव खलु महिमा !" इति हनुमतोक्तां लंकादहनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

70. अहं सीतां दृष्ट्वा पुनरपि, समाश्वास्य मधुरै-
र्वचोभि, स्तीर्णो ऽब्धिं मम सहचरैः सम्मिळितवान्
इति प्रीत्या शृण्वन् धरणितनयादर्शनकथाम्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अब्धिम् =समुद्रम्, तीर्णः=लंघितवान्, सहचरैः=सहगामिभिः, सम्मिळितवान्= युक्तवान्,

तात्पर्य

"तदनु, अहं पुनरपि सीतायाः सकाशं गत्वा, प्रियवचनैः तां समाश्वास्य, समुद्रं उल्लंघ्य, मम सहचरैः वानरैः सह युक्तः।" इति हनुमतोक्तां सीतादर्शनकथां रामः प्रीत्या शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

71. सतीक्षेमं श्रुत्वा पवनतनयेनोक्त, मथ तं
परिष्वज्य प्रेम्णा विदधदिव सत्कार मुचितम्,
प्रियाख्यानप्रीतो हृदयपरितोषं प्रकटयन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सतीक्षेमम् = भार्यायाः (सीतायाः इति) सुखित्वम्, पवनतनयेन=हनुमता, परिष्वज्य =आलिंग्य, विदधत् =कुर्वाणः, सत्कारम्= संमानम्, उचितम्= अर्हम्, प्रियाख्यानप्रीतः= इष्ट-- वार्ताकथनात् हृष्टः, हृदयपरितोषं = मनः-संतोषम्, प्रकट्यन् = आविष्कुर्वन्,

तात्पर्यं

तथा हनुमतः मुखात् सीतायाः क्षेमस्य वार्तां श्रुत्वा रामः, प्रियवचनश्रावणेन प्रीतः तस्य योग्यं सत्कारं कुर्वन्निव प्रेम्णा तं परिष्वज्य, आत्ममनस्तोषं प्राकटयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

इति

-*- सुंदरकाण्डः (71) -*-

ॐ

अयोध्यारामे

अथ

युद्धकाण्डः

1. व्यवस्थां द्वाराणा मपिच परिखासंक्रमविधम्
स्थितिं प्राकारस्य द्विरदरथयंत्रादिविषयान्
द्विषत्पुर्याः शृण्वन् हनुमदुदिता नुत्सुकमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

व्यवस्थाम्=सन्निवेशम्, परिखासंक्रमविधम् = खेयस्योपरि सेतूनाम् विधानम् (परिखा / खेयम् = पुरप्राकारस्य परितः खातं जलपूरितं श्वभ्रम्), प्राकारस्य = सालस्य, द्विरदरथयंत्रादिविषयान् = गजानां च रथानां च यंत्राणं च विषयान् , द्विषत्पुर्याः=शत्रुनगरस्य (लंकायाः इति), उत्स्सुकमनाः=आसक्तमनाः,

तात्पर्यं

लंकायाः प्राकारश्च, द्वाराणि च,परिखायां सेतवश्च कथं सन्ति इति च, तस्यां नगर्यां रथानां प्रति च गजानांम प्रति च, यण्त्राणां प्रति च हनुमति कथयति, रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

2. समिद्यात्रोत्साहप्रकटनवचःपूरितदिशं
समंतात् गर्जत्सु प्रसभ मनुगच्छत्सु कपिषु
प्रयातो भ्रात्रा च प्लवगपतिना चासुरपुरीम्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

समिद्यात्रोत्साहप्रकटनवचःपूरितदिशं = युद्धयात्रायां उत्साहं प्रकाशयद्भिः वाक्यैः दिशः पूरिताः यथा तथा, समंतात्=परितः, प्रसभम् = बलात्, प्लवगपतिना=वानरराजेन (सुग्रीवेण इति), असुरपुरीम् = राक्षसानां नगरम् (लंकाम् इति),

<u>तात्पर्यं</u>

रामः लक्ष्मणेन च सुग्रीवेण च सह, लंकानगरं प्रस्थितः। वानराः संरब्धाः, युद्धयात्रोत्साहेन गर्जंतः, आत्मनां विरावैः दिशः पूरयंतः रामं परिवार्य गच्छन्ति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

3. पुरःपश्चात्पार्श्वद्वयनियमितैः सैन्यपतिभि-
वृतं संख्यातीतं विपिनचरसैन्यं पथि नयन्
अतिक्रांतः सह्यं मलयमचलं शीघ्रगमनैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

पुरःपश्चात्पार्श्वद्वयनियमितैः = अग्रतश्च पृष्ठतश्च वामतश्श्च दक्षिणतश्च नियुक्तैः, सैन्यपतिभिः=सेनानीभिः, संख्यातीतम् = असंख्येयम्, विपिनचरसैन्यम् =वानराणां सैन्यम्, पथि=मार्गे, सह्यम् = सह्यनामकपर्वतम्, अतिक्रांतः =अतीतः, शीघ्रगमनैः= वेगवत्प्रयाणैः,

<u>तात्पर्यं</u>

पुरस्ताच्च, पश्चाच्च, उभयोः पार्श्वयोश्च, नियुक्ताः सेनापतयः प्रयांतीं असंख्याकां वानरसेनां परिरक्षंति स्म। तां महतीं सेनां नयन् रामः शीघ्रप्रयाणैः, सह्याद्रिं च मलयगिरिं च अतिक्रम्य गतः। स रामो मां

संसारभयात् त्रायताम्।

4. महेंद्राद्रिं तीर्णः समुपगतवान् वारिधितटीम्
निवेश्य स्वानीकं, तरुरुचिरवेलावनभुवि
स्थितः सुग्रीवाद्यै र्जलधितरणार्थं विहितधीः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

महेंद्राद्रिम्=महेन्द्रनामकपर्वतम् , तीर्णःअतीतः, वारिधितटीम्= समुद्रस्य तीरम्, निवेश्य = संस्थाप्य, स्वानीकम् = आत्मनः सैन्यम् (वानरसैन्यम् इति), तरुरुचिरवेलावनभुवि =वृक्षैः सुंदरे स्समुद्रतटवनस्थले,, जलधितरणार्थम् = समुद्रं तरीतुम्, विहितधीः=आलोचनम् कृतवान्,

तात्पर्य

तथैव महेंद्रपर्वतं च अतिक्रम्य रामः, समुद्रतीरं प्राप्तः। तत्र तरुसुन्दरे तीरवनस्थले वानरसेनां निवेश्य,सुग्रीवादिभिः सहितः समुद्रतरणाय चिन्तयन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

5. अगाधो निर्मार्गो निरवतरणो नक्रनिलयः
समुत्तुंगै र्भंगै र्दिवमिव विशन्नंबुधि रयम्,
तरीतुं नः शक्यः कथमिति विचारं हृदि वहन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अगाधः = महागंभीरः, मिर्मार्गः= मार्गरहितः, निरवतरणः= जलावतारघट्टरहितः, नक्रनिलयः=मकराणां निवासः,समुत्तुण्गैः= अत्यन्तम् उच्चैः स्थितैः, भंगैः=तरंगैः, दिवं = आकाशम्, अंभ्धिः = स्समुद्रः,

विचारम्=आलोचनम्,   हृदि =मनसि,

<u>तात्पर्यं</u>

' अयं समुद्रः अगाधः। अस्मिन् गन्तुं मार्गाः अपि न। अन्तःप्रवेशाय घट्टादिकानि च न सन्ति। उच्चैः उत्पतद्भिः तरन्गैः आकाशं प्रविशतीव। एतादृशं सागरं सेनया सह कथं तरामः?' इति रामः चिन्तयति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

6. दशास्यस्य भ्राता तव शरण मिच्छन्निह विभी-
षणः संप्राप्तः स्वाग्रजकृतनिरासः ससचिवः
इति प्रीत्या शृण्वन् प्लवगपतिनोक्तानि वचना-
न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

(अत्र प्रथमपादांते यतिभंगो मर्षणीय श्छंदोनिर्बंधात्.)

<u>अर्थाः</u>

दशास्यस्य =रावणस्य, स्वाग्रजकृतनिरासः = आत्मनः अग्रजेन (रावणेन इति) तिरस्कारं अनुभूतवान्, ससचिवः=मंत्रिसहितः, प्लवगपतिना = वानरराजेन (सुग्रीवेण इति),

<u>तात्पर्यं</u>

तस्मिन् समये, सुग्रीवः 'एश्षः विभीषणः इति रावणस्य अनुजः, भ्रात्रा निष्कासितः तव शरणं इच्चन् सचिवैः सह इह आगतः।' इति रामं अवदत्। तानि वचनानि रामः प्रीत्या अशृणोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

7. रिपो र्भ्राता, त्यक्त्वा विषमसमये भ्रातर, मरीन्
गतो, ऽयं न ग्राह्यो ऽसुर इति कपीशेन कथिते,

तमात्मीयं कुर्वन् सुहृदिति मरुत्सूनुवचनात्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्

अर्थाः

रिपोः=शत्रोः, विषमसमये= क्लेशकाले, अरीन्= शत्रून्, ग्राहयः= स्वीकार्यः, असुरः=राक्षसः, कपीशेन=वानरराजेन (सुग्रीवेण इति), तम्=विभीषणम्, , आत्मीयम् = स्वजनम्, सुहृत् = मित्रम् , मरुत्सूनुवचनात् = हनुमतः वाक्यात्,

तात्पर्यं

'अयं तु अस्माकं वैरी राक्षसः। शत्रोः रावणस्य साक्षात् सहजः। तत्रापि, आपत्समये अग्रजं परित्यज्य शत्रूनेव प्राप्तः। ततः अयं अस्माकं न स्वीकरणार्हः' इति सुग्रीवः रामं अवदत्। तथापि, हनुमतो वाक्यात्तु, रामः तं विभीषणं मित्रमिति उक्त्वा आत्मीयं चक्रे। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

8. दशास्यं हत्वा , त्वा मसुरवर! लंकापुरपतिं
करिष्यामीत्युक्त्वा, जलधिसलिलै र्भ्रातृकरतः
रिपो र्भ्रातू राज्ञा मुचित मभिषेकं च कलयन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दशास्यम् = रावणम्, असुरवर ! = राक्षसोत्तम !, लंकापुरपतिम् = लंकानगरस्य राजानम, जलधिसलिलैः=समुद्रजलैः, भ्रातृकरतः = सोदरस्य (लक्ष्मणस्य इति) कराभ्याम् , रिपोः=शत्रोः, अभिषेकम् = स्नपनम्,

तात्पर्यं

' राक्षसवर ! रावणं हत्वा अहं त्वां अस्य राक्षसराज्यस्य राजानं करिष्यामि।' इति उक्त्वा रामः, लक्ष्मणेन समुद्रजलैः तदैव विभीषणस्य राजपदाभिषेकं अकारयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

9. पयोराशे! मार्गं मम सकपिसैन्यस्य दयया
प्रदेहीति ध्यायन् जलनिधितटे दर्भशयने
त्रिरात्रं दीक्षायां नियममहिताया मुषितवान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

पयोराशे ! =हे समुद्र !, सकपिसैन्यस्य =वानरसैन्यसहितस्य, जलनिधितटे= समुद्रतीरे, दर्भशयने = पवित्राणां आस्तरणे, त्रिरात्रम् =त्रीणि दिनानि, नियममहितायाम्=नियमैः महत्याम्, उषितवान्=स्थितः

<u>तात्पर्यं</u>

' समुद्र ! सैन्येन सह त्वां उत्तीर्य गंतुं मम मार्गं दर्शय।' इति समुद्रं प्रार्थयन् रामः, समुद्रतीरे दर्भशयने दिनत्रयं नियमपूर्वकं दीक्षायां अवसत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

10. समुद्रे नाविर्भूते, 'न परिगणयत्यर्थन मसा'
विति क्रुद्धो, यत्तो जडधि मिषुशुष्कं कलयितुं
धनु र्धृत्वा, भ्रात्रा कथमपि निरुद्धः स्तिमितधीः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

न आविर्भूते=अगोचरीभूते, अर्थनम्=प्रार्थनाम्, क्रुद्धः=कुपितः, जडधिम्=समुद्रम, इषुशुष्कम्=बाणैः शोषितम्, स्तिमितधीः= शान्तमनाः,

<u>तात्पर्यं</u>

समुद्रे अग्रे न आविर्भूते सति, 'असौ मम पार्थनां न गणयति।' इति क्रुद्धो भूत्वा, शरैः समुद्रजलं शोषयितुं उद्युक्तः धनुः जगृहे। लक्ष्मणः कथंचित् रामं प्रशांतं अकरोत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

11. ' नलः सेनानी स्ते मयि विपुलसेतुं पितृवरात्
करो, त्वेतत्सैन्यं तव तरतु सर्वं सुख ' मिति
स्वयं दृश्यो भूत्वा वदति जलधौ ' ओ' मिति वदन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

नलः= नलनामकवानरः, सेनानीः=सेनापतिः (अत्र सेनानीः इत्युक्ते, सेनापतीनां एकतमः इति एव, न सर्वसेनापतिः इति। ऋक्षवानर-गोलांगूलानाम् सर्वसौम्याधिपतिः, स तु नीलः।) विपुलस्सेतुम् = विशालम् सेतुम्, पितृवरात्=जनकस्य (नीलस्य पितुः विस्स्वकर्मणः इति।) वरात्, जलधौ=समुद्रे, ओम् =तथा (अंगीकारः)

<u>तात्पर्यं</u> :

समुद्रः साक्षात्भूय 'राम ! अयं तव सेनानीः नलः पितृवरात् मयि एकं महांतं सेतुं निर्मातु। तेन त्वं तव सैन्येन सर्वेण सह मां सुखं तर।' इति अवदत्। रामोऽपि 'तथैव' इति अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

12. प्लवंगै रानीतै स्तरुभि रुपलैः, पंचदिवसैः
नले नाब्धौ सेतुं रचित मनिदंपूर्व मवनौ
मुदा पश्यन् द्युस्थैः सह सुरगणै र्विस्मयवशैः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्लवंगैः=वानरैः, तरुभिः=वृक्षैः, उपलैः=शिलाभिः, पण्चदिवसैः = पंचभिः दिनैः, अनिदंपूर्वम्=अपूर्वम्, अवनौ=भूम्याम्, द्युस्थैः=आकाशे स्थितैः, सुरगणैः= देवसमूहैः, विस्स्मयवशैः = आश्चर्यं गतैः,

तात्पर्यं

तदा वानराः तरून्श्च शिलाश्च समानयन्। तान् उपयुज्य नलः पंचभिः दिनैः सेतुं निर्ममे। भूलोके अपूर्वं तावद्विधं सेतुं दिवः दिव्याः विस्मिताः ददृशुः। रामश्च तथैव सहर्षं तं सेतुं ऐक्षत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

13. अपारं पाथोधिं प्लवगमयसैन्येन महता
सुहृद्भि श्च भ्रात्रा च सह पुरकेळीसर इव
समुत्तीर्णः पादं भुवि च निदधत् मूर्ध्नि च रिपोः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अपारम् =अदृश्यमानापरतटम्, पाथोधिम्=समुद्रम्, प्लवगमयसैन्येन = वानरसैन्येन, सुहृद्भिः=मित्रैः, पुरकेळीसरः= नगरे क्रीडासरः, स्समुत्तीर्णः=अतिक्रांतवान्, निदधत्=न्यस्य्न्, मूर्ध्नि=शिरसि, रिपोः=शत्रोः,

तात्पर्यं

महता वानरसैन्येन च, मित्रैश्च, भ्रात्रा च सह,अपारं समुद्रं, नगरे केळीसर इव उत्तीर्य, धरण्यां पादं निदधानो रामः,शत्रोः शिरसि च पादं निदधानः इव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

14. दशास्येनादिष्टौ रहसि कपिरूपौ कपिबलं
प्रविष्टौ चारौ द्वौ शुक इति पुनः सारण इति

गृहीतौ 'मुच्येतां प्रभुवचनतंत्रा' विति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दशास्येन= रावणेन, आदिष्टौ=आज्ञप्तौ, रहसि=निगूढम् अज्ञातप्रकारेण, चारौ= गूढचारिणौ, शुकः=शुकनमकः, सारणः= सारणनामकः, प्रभुवचनतंत्रौ = राजवाक्यबद्धौ,

तात्पर्यं

शुक इति च चारण इति च रावणस्य द्वौ चारौ तस्य आदेशात्, वानररूपं धृत्वा वानरसेनां प्रविष्टौ। उभावपि गृहीतौ च। ' राजशासनवशौ तौ मुंचत ' इति उक्त्वा रामः तौ उभावपि व्यमोचयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

15. हृता सीता देया पुन रिति हितै रुक्त मसकृत्,
वचो नैव श्रुण्व त्यसुरकुलराजे निजपुरे,
सुवेलस्थः पश्यन् महितविभवां तस्य नगरीम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

हितैः= श्रेयःकांक्षिभिः, असकृत् = पुनः पुनः, असुरकुलराजे = राक्षसराजे (रावणे इति), निजपुरे=आत्मनः नगरे (लंकायां इति), सुवेलस्थः=सुवेलनामकपर्वते स्थितः, महितविभवां=महा-- संपद्वतीम् (लंकां इति), तस्य=रावणस्य,

तात्पर्यं

' त्वया हतां सीतां पुनरपि रामाय समर्पय। ' इति रावणस्य हितकांक्षिणः

जनाः तम् असकृत् अबोधयन्। सतु तेषां वचनानि सुतरां न आकर्णयत। तस्मिन्नेव समये रामः सुवेलगिरिं आरुह्य तस्मात् स्थलात् , विभवान्वितां लांकापुरीं आलोकते स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

16. सुवेलाद्रेः शृंगात् दशवदनसौधे विहगवत्
जवात् प्लुत्वा युद्ध्वा पुनरुपगतं वानरपतिं
विलोक्यैतद्युक्तं नतु तव, पुनर्मास्त्विति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सुवेलाद्रेः = सुवेलनामकपर्वतस्य, शृंगात्=शिखरात्, दशवदनसौधे=रावणस्य भवने, विहगवत् = पक्षी इव, जवात्=बलात्, वानरपतिम्= सुग्रीवम्, मा अस्स्तु= न भवतु,

तात्पर्यं

सुग्रीवः सुवेलगिरिशिखरात् जवेन पक्षिवत् उत्प्लुत्य, रावणस्य भवने तस्य सकाशे अवतीर्य, तेन युद्ध्वा पुनः रामस्य पार्श्वं उपागतः। रामस्तु , 'एतत् तव युक्तं कार्यं न। पुनः कदापि एवं मा भवतु।' इति सुग्रीवं न्यषिध्यत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

17. चतुर्दिग्द्वाराभिस्थितकपिबलै र्नेतृनियतै-
र्वृतायां लंकायां, दशवदन मुद्दिश्य नयवित्,
दिदिक्षुः संदेशं व्रज शरण मित्यंगदमुखात्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

चतुर्दिग्द्वाराभिस्थितकपिबलैः =चतसृषु दिक्षु द्वराणाम् अग्रे स्थितैः

वानरसैन्यैः, नेतृनियतै=नायकैः नियमितैः, दशवदनम्= रावणम्, नयवित् = नीतिज्ञः, दिदिक्षुः=दातुम् इच्छन्, अंगदमुखात् = अंगदस्स्य द्वारा,

<u>तात्पर्यं</u>

नेतृभिः नियतं वानरसैन्यं लंकायाः चतसृषु दिक्षु द्वाराणि निर्बध्य स्थितं। राजनीतिवित् रामः तदा 'शरणं इच्छ' इति रावणं प्रति अंगदमुखेन संदेशं प्रेषयितुं अभ्यलषत् । स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

18. यया शक्त्या ऽटव्यां मयि न सति सीतां त्व महरः,
दुरात्मन्! शक्तिं ते पुन रिह च तां दर्शय मयि,
इति स्वं संदेशं दशमुखसकाशं प्रहितवान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दुरात्मन् !=दुर्बुद्धे !, स्वम् = स्वकीयम्, दशमुखसकाशम् = रावणस्य सन्निधिम् (रावणं प्रति इति), प्रहितवान्=प्रेषितवान्,

<u>तात्पर्यं</u>

'दुष्टबुद्धे ! यां शक्तिं अवलंब्य मम परोक्षं वने तदा त्वं सीतां अपाहरः, तामेव शक्तिं अधुना अत्र मयि च प्रदर्शय।' इति रामः स्वं संदेशं रावणाय अप्रेषयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

19. निरर्थे संजाते रिपुसदसि दौत्ये ऽंगदकृते,
स्मरन् सीतां क्लिष्टा मसुरनगरे निश्चितमतिः
दिश न्नाज्ञां योद्धुं दिशि दिशि कपीना मरिबलैः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

निरर्थे= व्यर्थे, संजाते=भूते, रिपुसदसि= शत्रूणां सभायाम्, अंगदकृते=अंगदेन निर्वर्तिते, क्लिष्टाम् = कर्शिताम्, असुरनगरे=राक्षसानां पुरे (लंकायां इति), निश्चितमतिः = निर्णीतोद्देशवान् , दिशि दिशि=सर्वदिशासु, अरिबलैः=शत्रुसैन्यैः,

तात्पर्यं :

रावणसभायां अंगदस्य दौत्यं विफलं अभवत्। तदा रामः लंकायां क्लिश्यमानां सीतां अनुस्मरन्, युद्धाय निश्चयं कृत्वा, 'राक्षसैः सह सर्वत्र युध्यध्वं' इति वानराणां आज्ञां अदिशत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

20. कपीनां पाषाणक्षितिजनखदंष्ट्रायुधवताम् ,
मह द्युद्धं चापासिमुसलगदावद्भि रसुरैः
प्रवृत्तं पश्यन्, घ्नन् स्वयमपि बहून् राक्षसवरान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पाषाणक्षितिजनखदंष्ट्रायुधवताम्, = शिलाश्च वृक्षाश्च, नखानि च दंष्ट्राश्च इति एतानि आयुधवत् बिभ्रद्भिः, चापासिमुसलगदावद्भिः = धनूंषि च खड्गाश्च मुसलाश्च गदाश्च इति एतानि आयुधानि बिभ्रद्भिः, असुरैः = राक्षसैः, घ्नन्=संहरन्, राक्षसवरान् = राक्षसश्रेश्ष्ठान्,

तात्पर्यं

तदा वानराणां राक्षसैः सह महत् युद्धं अवर्तत। तस्मिन् युद्धे, तरुशिलानखदंष्ट्रा एव कपीनां आयुधानि। राक्षसानां तु चापासिमुसलगदाः। रामः तत् युद्धं पस्यन् स्वयमपि अनेकान् राक्षसवीरान् घ्नन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

21. निशायुद्धे बद्धः सह सहभुवा पींद्रजिदभि-
प्रयुक्तोग्राह्यस्त्रप्रभवफणिरूपाशुगगणैः,
गरुत्मत्यायाते फणिशरविमोक्षेण विलसन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निशायुद्धे=रात्रियुद्धे, सहभुवा सह=सोदरेण (लक्ष्मणेन इति) सह, इंद्रजिदभिप्रयुक्तोग्राह्यस्त्रप्रभवफणिरूपाशुगगणैः = इण्द्रजिता प्रयुक्तात् नागास्त्रात् उद्भूतैः फणिरूपाणां बाणानां गणैः, गरुत्मति=गरुडे, फणिशरविमोक्षेण = नागास्त्रस्य बण्धात् विमुक्त्या,

तात्पर्य

रात्रौ प्रवृत्ते युद्धे इन्द्रजित् रामलक्ष्मणयोः नागास्त्रं प्रयुयोज। तस्मात् अस्त्रात् फणिरूपाः शराः संभूय रामं च लक्षणं च बबन्धुः। गरुत्मतः आगमनात् ते सर्परूपशराः प्रदुद्रुवुः। रामः ससोदरः बन्धविमुक्तः सन् शुशुभे। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

22. रणाग्रे धूम्राक्षं घ्नति पवनजे ऽकंपनमपि
प्रहस्तं नीले च घ्नति कपिगणोत्साहजनने
मुदा पश्यन्नन्या नपि हतरिपू नंगदमुखान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

रणाग्रे=युद्धमुखे, धूम्राक्षम्=धूम्राक्षनामकं राक्षसम्, घ्नति= संहरति, पवनजे=हनुमति, अकंपनम् =अकंपननामकं राक्षसम्, प्रहस्तम्= प्रहस्तनामकराक्षसम्, नीले= नीलनामकवानरे, हतरिपून्= शत्रून् निहतवतः,

अंगदनुखान् = अंगदादीन्,

<u>तात्पर्यं</u>

युद्धे हनुमान् धूम्राक्षं च अकपनं च जघान। वानराणां उत्साहं जनयन् नीलः प्रहस्तं जघान। अंगदादयः अनन्ये वानरवीराः अपि इतरान् राक्षसान् बहून् निजघ्नुः। शत्रुघातिनः तान् वानरान् सर्वान् रामः ससंतोषं पश्यति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

23. रुषोग्रं निर्यातं प्रथमसमरार्थं दशमुखं,
हनूमन्नीलादीन् रणशिरसि कुर्वंत मवशान्
अहो! तेजः शौर्यं बल मिति प्रशंसन् विमति म-
प्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रुषा = कोपेन, निर्यातम् =बहिरागतम्, प्रथमसमरार्थम् = आद्ययुद्धाय, दशमुखम् =रावणम्, हनूमन्नीलादीन् = हनुमान् , नीलः, इत्यादीन् (वानरान् इति) रणसिरसि=युद्धाग्रे, अवशान्= स्थातुं अशक्तान्, विमतिम्=शत्रुम् ,

<u>तात्पर्यं</u>

रावणः रोषेण प्रथमतः स्वयं योद्धुं आगतः। स हनुमंतं च नीलं च इतरानपि वानरान् तीव्रं विद्ध्वा विवशान् चकार। शत्रुमपि तादृशं वीरं, 'अहो! कियत् तेजः! कियत् शौर्यं!' इति रामः प्रशशंस। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

24. विसंज्ञे सौमित्रौ दशवदनशक्त्यस्त्रनिहतेः,
घ्नता रक्षोनाथं युधि हनुमता तूर्ण मविते;
स्वयं योद्धुं वांछ न्नसुरकुलनाथं प्रति चलन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विसंज्ञे=मूर्छिते, सौमित्रौ=लक्ष्मणे, दशवदनशक्त्यस्त्रनिहते = रावणस्य शक्तिनामकस्य अस्स्त्रस्य आघातात् , घ्नता = ताडयता, रक्षोनाथम् =रावणम्, तूर्णम्=शीघ्रम्, अविते=रक्षिते, असुरकुलनाथम् = राक्षसजातिपतिम् (रावणम् इति),

<u>तात्पर्यं</u>

रावणस्य शक्तिबाणस्य प्रहरणात् सौमित्रिः विसंज्ञः पतितः। तदा हनुमान् रावणं प्रहत्य लक्ष्मणं अरक्षत्। ततः रावणेन स्वयमेव योद्धुं इच्छन् रामः तस्य अभिमुखः ययौ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

25. विधायेष्वाघातव्यथितविवशांगं दशमुखम्,
किरीटाश्वच्छत्रध्वजरथधनुःक्षत्तृरहितम् , '
व्रजाद्य श्रांतो ऽसि श्व इह पुन रेही' ति निगदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विधाय=कृत्वा, इष्वाघातव्यथितविवशांगं = बाणहतिभिः पीडितानि अशक्तानि अंगानि बिभ्रतम्, दशमुखम् = रावणम् ,
किरीटाश्वच्छत्रध्वजरथधनुःक्षत्तृरहितम्, = किरीटेन च अश्वैश्च छत्रेण च केतुना च रथेन च सारथिना च विरहितम् , निगदन् = वदन्

<u>तात्पर्यं</u>

रामः बाणैः रावणं विद्ध्वा सर्वगात्रं पीडयित्वा, तस्य रथसारथिहयकिरीटछत्र ध्वजचापानि नष्टानि अगरोत्। 'अधुना त्वं श्रांतो ऽसि। अद्य गच्छ। श्वः पुनरागच्छ।' इति रावणम् रामः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

26. रणे कर्णं कुंभप्रमुखपद मद्रिप्रतितनुं
प्लवंगान् खादंतं दिशि दिशि च विद्रावितकपिम्
शरै श्छेदेन घ्न न्नतिविपुलबाह्वंघ्रिशिरसाम् (?)
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

(विवृत्तास्यं निघ्नन् भुजपदशिरश्छेदिविशिखैः) (१- कुंभ इति पदं प्रमुखे यस्य कर्णस्य स कुम्भकर्णः। २- 'बाह्वंघ्रिशिरसां' इत्ययं समासः साधुरेव किं?रामायणे 'कर्णनेत्राणां' इतिवद्वा, आन्ध्रभारते 'वक्षोमुखांगेषु' इतिवद्वा। नतुचेत्, 'विवृत्तास्यं निघ्नन् भुजपदशिरश्छेदिविशिखैः' इति पठितव्यं।)

<u>अर्थाः</u>

कुंभप्रमुखपदं कर्णं = कुम्भकर्णं (कुंभकर्णनामकं राक्षसम्), अद्रिप्रतितनुम्=पर्वतसमशरीरम्, प्लवंगान्=वानरान्, दिशि दिशि= सर्वदिक्षु, विद्रावितकपिम् = वानरान् विद्रवितवंतम्, अतिविपुलबाह्वंघ्रिशिरसाम् = अत्यंतं महताम् करपदशीर्षाणाम् (विवृत्तास्यं=विस्तारितम् वक्त्रम् बिभ्रतम्, भुजपदशिरश्छेदिविशिखै= भुजौ च पादौ च मस्तकं च छिंदद्भिः शरैः)

<u>तात्पर्यं</u>

पर्वतसमानदेहः कुंभकर्णः योद्धुं आगतः। सः वानरान् भक्षयन् तान् भीषयित्वा सर्वतः प्राद्रावयत्। रामः शरैः तस्य बाहू च पादौ च शीर्षं च विच्छिद्य तं अवधीत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

27. सुते रक्षोभर्तुः सबल मतिकाये ऽस्त्रविदुषि
स्वयं ब्रह्मास्त्रेण प्रथनभुवि सौमित्रिनिहते
प्रशंसन् तत् कार्यं महदिति सहान्यैः सहचरैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रक्षोभर्तुः=राक्षसराजस्य, (रावणस्य इति), साबलम्=बलसहितम्, अतिकाये = अतिकायनामकराक्षसे, अस्त्रविदुषि = अस्त्रज्ञे, ब्रह्मास्त्रेण=ब्राह्मस्त्रनामकेन अस्त्रेण, प्रथनभुवि = युद्धभूमौ, सौमित्रिनिहते= लक्ष्मणेन हते,

तात्पर्यं :

तदनु , रावणस्य तनयः अस्त्रवेदी अकंपनः लक्ष्मणप्रयुक्तेन ब्रह्मास्त्रेण ससैन्यं निहतः। तत् महत् कार्यं इति सर्वैः सह रामः लक्ष्मणं प्रशशंस। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

28. द्युवीथीचार्यंतर्हितबहुळमायींद्रजिदिषु-
प्रविद्धो भग्नांगैः सह कपिभि रत्यंतमवशैः
व्यथामुक्तो मारुत्युपहितहिमाद्र्यौषधबलात्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

द्युवीथीचार्यंतर्हितबहुळमायींद्रजिदिषु-प्रविद्धः = आकाशमार्गे चरतः अदृश्यस्य महामायाविनः इन्द्रजितः बाणैः बाढं ताडितः, भग्नाण्गैः=छिन्नावयवैः, अत्यन्तम्=अतीव, अवशैः=अशक्तैः, व्यथामुक्तः=बाधाविमुक्तः, मारुत्युपहितहिमाद्र्यौषधबलात् = हनुमता आनीय निहितस्य हिमवत्पर्वते जातस्य ओषधेः प्रभावात्,

तात्पर्यं

मायावी इन्द्रजित् आकाशे अंतर्हितः स्थित्वा, शरैः वानरान् अत्यंतं विद्ध्वा भग्नावयवान्श्च विवशानश्च अकरोत्। रामोपि अतीव विद्धः। तदा हनुमान् हिमालयपर्वतात् ओषधिं आनयत्। तेन, सर्वैः वानरैः सह रामोपि व्यथाविमुक्तः अभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

29. पुरो मायासीताहननभवविभ्रांतिविवशान्
कपीन् कृत्वा होमार्थ मिति विगते चेंद्रजिति, तत्
विदन् सर्वं माये त्यसुरकुलराड्भ्रातृवचनैः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पुरः=अग्रे, मायासीताहननभवविभ्रांतिविवशान् =कल्पितसीतायाः मारणात् जातेन विभ्रमेण मोहितान् , होमार्थम्=होमं कर्तुम्,विगते=निर्ग्ते, असुरकुलराड्भ्रातृवचनैः = राक्षसराजस्य सोदरस्य (विभीषणस्य इति) वाक्यैः, माया =असत्,

तात्पर्यं

इन्द्रजित् वानराणां समक्षं मायासीतां हत्वा तान् संमोहितान कृत्वा, होमकर्म निर्वर्तितुं अपक्रांतः। तत सर्वं मायाकल्पितं इति विभीषणस्य वचनैः रामःसत्यं अबुध्यत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

30. अजय्यो नः स स्यात् विहितहवन स्त्विंद्रजि दिति
स्फुटं प्रोक्तं मत्वा हित मिति च वैभीषणवचः,
दिश न्नाज्ञां भ्रात्रे जहि रिपु मपूर्ते हवन इ-
त्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अजय्यः = जेतुं अशक्यः, विहितहवनः =होमं कृतवान्, स्फुटम्=स्पष्टम्, वैभीषणवचः=विभीषणस्य वचनम्, दिशन्= ददत् , रिपुम् = शत्रुम् (इन्द्रजितम् इति,) अपूर्ते=अपूर्णे,

तात्पर्यं

'यदि इन्द्रजित् होमं यथाविधि निर्वहति चेत् स केनापि अवध्य एव भवति।' इति विभीषणस्य वचनं साधु मत्वा, 'हवनकर्मणः समाप्तेः पूर्वमेव इन्द्रजितं जहि' इति रामः लक्ष्मणस्य आज्ञां ददौ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

31. चिरं युद्ध्वा दिष्ट्या समिति हतवा निंद्रजित मि-
त्यगर्वोक्तिं श्रुत्वा सहजकथिताम्, प्रीतमनसा
' हतो नायं पुत्रो, हत इव पितास्ये' ति निगदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दिष्ट्या = दैववशात्, समिति= युद्धे, अगरर्वोक्तिम्= गर्वरहितं वाक्यम्, सहजकथिताम् = सोदरेण (लक्ष्मणेन) उक्तम् , निगदन् = वदन्,

तात्पर्यं

' चिरं घोरं युद्ध्वा भाग्यवशात इन्द्रजितं निहतवान्' इति वदतः लक्ष्मणस्य निर्गर्वं वचः श्रुत्वा प्रीतः रामः, 'हतस्तु असौ इन्द्रजित् न, साक्षात् स रावण एव।' इति अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

32. पुनर्युद्धायातासुरपतिकरक्षिप्तविलस - न्महाशक्त्याघाता द्भुवि निपतिते भ्रातरि रुषा शरान् घोरान् मुक्त्वा विमति मथ विद्राव्य जयवान् अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पुनर्युद्धायातासुरपतिकरक्षिप्तविलस न्महाशक्त्याघातात् =पुनरपि योद्धुं आगतस्य रावणस्य करेण क्षिप्तस्य महतः शक्तिबाणस्य प्रहारात् , भुवि = भूमौ, रुषा=कोपेन, विमतिं=शत्रुम (रावणम् इति),

तात्पर्यं

रावणः पुनरपि योद्धुं आगतः। तस्य शक्तिबाणाघातात् लक्ष्मणो मूर्छितः भुवि पपात। तदा क्रुद्धो रामः घोरैः शरैः रावणं विद्ध्वा समरभुवः प्राद्रावयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

33. पुनः संज्ञां प्राप्ते सपदि सहजे शीतगिरितः
सुषेणोक्त्या ऽऽनीतात् पवनतनये नौषधिवरात्
सुषेणस्य श्लाघां पवनतनयस्यापि निगदन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

संज्ञाम् = चेतनाम्, सपदि=अनुपदम्, सहजे=सोदरे (लक्ष्मणे इति), शीतगिरितः=हिमवतः, सुषेणोक्त्या= सुषेणनामकस्य वानरस्य वचनेन, पवनतनयेन= हनुमता, औषधिवरात् = श्रेष्ठभेषजलतायाः, श्लाघाम् = प्रशंसाम्, निगदन्=वदन्,

तात्पर्यं

सुषेणस्य वचसा हनुमान् हिमालयात् ओषधिं आनयत्। तस्य प्रभावेण लक्षणः सहसा संज्ञां प्राप्तः। रामः सुषेणं च हनुमंतं च प्रशशंस। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

34. रथो ऽयं ते साक्षात् त्रिदशपतिना प्रेषित इह
प्रभो! दिव्यै रश्वैः सह परिकरै र्यंतरि मयि,
इति प्रीत्या शृण्व न्नमरपतियंत्रुक्तवचना-
न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

त्र्दशपतिना =देवराजेन (इंद्रेण इति), प्रभो!=स्वामिन् !,दिव्यैः=स्वर्गसंबंधिभिः,

परिकरैः=साधनैः, यंतरि = सारथौ, अमरपतियंत्रा = देवराजस्य सारथिना (मातलिना इति),

<u>तात्पर्यं</u>

' प्रभो! राम! दिव्यहयैः दिव्यपरिकरैः सह मत्सारथिकं अमुं रथं तुभ्यं स्वयं इन्द्रः अप्रेषयत्।' इति मातलिः (स्वर्गात् आगत्य) रामं अवदत्। रामः तानि वचनानि श्रुत्वा प्रीतः बभूव। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

35. जयो वा मृत्युर्वा स्त्विवति दशमुखे योद्धरि, जयं
लभे नूनं हंतास्म्यमु मिति रणोत्साहलसितः
रथस्थ स्तेजस्वी यम इव समक्षं नरभुजाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशमुखे = रावणे, योद्धरि=युध्यमाने, नूनम्=अवश्यम्, हंतास्मि= वधिष्यामि, रणोत्साहलसितः=युद्धोत्साहेन विलसितः, तेजस्वी = तेजःसहितः, समक्षम्=पुरतः, नरभुजाम् = राक्षसानाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'मम युद्धजयो वा अस्तु, वीरमरणं वा अस्तु ' इति निश्चित्य रावणः युद्धे स्थितः। रामस्तु, ' अवश्यं जयं प्राप्स्यामि। अमुं रावणं वधिष्यामि।' इति निश्चित्य रथे तेजस्वी स्थित्वा , राक्षसानां प्रत्यक्षं स्थितः यम इव रराज। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

36. क्रियामूढं रक्षःपति मगणितेषुप्रसरणै-
रनंतैः कृत्वा ऽपद्रुत मपि विधायाहवमुखात्,

रविस्तोत्रं प्राप्तः समरजयदं कुंभजमुखात्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

क्रियामूढम्=चर्यासु अशक्तम् (निश्चेष्टम् इति), रक्षःपतिम् = राक्षसराजम् (रावणम् इति), अगणितेशुप्रसरणैः =संख्यातीतानां बाणानां प्रसारैः, अनंतैः= अविरामैः, अपद्रुतम् = विद्रुतम्, आहवमुखात् =युद्धमुखात्, रविस्तोत्रम् =सूर्यस्तवम् (आदित्य- हृदयम् इति), समरजयदम्=युद्धे जयदायि, कुंभजमुखात् = अगस्स्त्यस्य मुखतः,

तात्पर्यं

संख्यातीतशरान् प्रयुज्य रावणं निश्चेष्टं कृत्वा युद्धात् विद्राव्य, रामः अगस्त्यात् युद्धजयप्रदं आदित्यहृदयं नाम सूर्यस्तोत्रं प्राप्तः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

37. दिवारात्रं वृत्ते धृतिकुशलताविस्मयकृता
स्थिर स्तिष्ठन् घोरे त्रिदशरिपुणा द्वंद्वसमरे
महास्त्रप्रत्यस्त्रप्रभवशिखिसंक्षोभितजग- ,
त्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दिवारात्रम् = अहर्निशम्, धृतिकुशलताविस्मयकृता = धैर्येण च नैपुण्येन च आश्चर्यम् कलयता, त्रिदशरिपुणा = देवशत्रुणा (रावणेन इति), महास्त्रप्रत्यस्त्रप्रभवशिखिसंक्षोभितजग ति = महद्भ्यः अस्त्रेभ्यश्च तेषां प्रत्यस्त्रेभ्यश्च, संजातेन अग्निना लोकान् संक्षुब्धान् कृतवति, द्वंद्वसमरे= द्वयोः युद्धे,

<u>तात्पर्यं</u>

रामरावणयोः युद्धं अहर्निशं प्रवृत्तं। तस्मिन् युद्धे, धैर्येण च नैपुण्येन च रावणः रामस्य विस्मयं अजनयत्। उभयोरपि अस्त्रप्रत्यस्त्रेभ्यः अग्निकीलाः सम्भूय लोकान् वित्रासयंति स्म। रावणेन तथाविधे घोरे द्वंद्वसमरे रामः स्थिरः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

38. रिपो श्छिन्ने छिन्ने शिरसि शिरसि प्रेक्ष्य तु, नवे
नवे जाते जाते, बत! किमिदमत्यद्भुतमिति
व्रजन् चित्ते चिंता मपि रिपुवधे जागृतमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रिपोः =शत्रोः, अत्यद्भुतम् =महत् विचित्रम् , रिपुवधे=शत्रुसंहारे, जागृतमनाः= अप्रमत्तचित्तः ,

<u>तात्पर्यं</u>

रामः यदा रावणस्य शिरः चिच्छेद तदा तस्य नूतनं शिरः जायत। तथा शत्रोः छिन्ने छिन्ने शिरसि नवं नवं जातं शिरः वीक्ष्य रामः 'किमेतत् विचुत्रम् नहत !' इति विस्मितो भूत्वापि, शत्रुवधे सवधान एव स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

39. अशक्यो ऽयं हंतुं प्रकृतिविशिखैः पंक्तिवदनः,
जहि ब्रह्मास्त्रेणा ऽप्रतिहतमहिम्नेति वचनं
हरे र्यंत्रा प्रोक्तं मनसि निदधत् तत्परमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्रकृतिविशिखैः = साधारणबाणैः, पंक्तिवदनः = रावणः, अप्रतिहतमहिम्ना= अमोघमहत्त्ववता,, ब्रह्मास्त्रेण= ब्रह्मास्त्र- नामकेन अस्त्रेण, हरेः=इंद्रस्य, यंत्रा =सारथिना (मातलिना इति), तत्परमनाः = तल्लग्नमनाः,

तात्पर्यं

'राम! अयं दशवदनः साधारणबाणैः न वध्यः। अवंध्यमहिम्ना ब्रह्मास्त्रेणैव अमुं जहि।' इति मातलिः रामं अवदत्। रामः तानि वचनानि मनसि धृत्वा, तत्परेण मनसा युद्ध्यते स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

40. चलंत्यां च क्षोण्यां, भयमुपगते भूतनिवहे,
प्रकृष्टं ब्रह्मास्त्रं निजधनुषि संधाय विधिना
प्रयुंजन् देवारा वतदितरवध्ये दशशिर-
स्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

क्षोण्याम् = भूमौ, भूतनिवहे=प्राणिसमूहे, प्रकृष्टं = उतमम्, निजधनुषि = आत्मनः चापे, विधिना=यथाविधि, देवारौ=देवशत्रौ (रावणे इति), अतदितरवध्ये= ब्रह्मास्त्रात् इतरेण अवध्ये, दशशिरसि = रावणे,

तात्पर्यं

अन्यशस्त्रैः अवध्यं राक्षसं रावणं हंतुं रामः, अत्युत्तमं अस्त्रं ब्रह्मास्त्रं विधिपूर्वकं धनुषि संधाय रावणे मुमोच। तदा भूमिः चचाल। सर्वाश्च भूतगणाः तत्रसुः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

41. नराणां देवाना मुपगतभयानां , बहुचिरात्
पदं लब्ध्वा हृत्सु , प्रविशदिव धैर्यं पुनरपि,

महत् पश्यन्नस्त्रं विशदुरसि देवाहितपतेः ,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिन्हयात् ।

<u>अर्थाः</u>

उपगतभयानाम्= भयं प्राप्तवताम् , बहुचिरात्= सुचिरकालात्, पदम् = स्थानम् , हृत्सु =मनस्सु, प्रविशत् = अंतर्गच्छत्, विशत् = अन्तर्गच्छत्, उरसि = वक्षसि, देवाहितपतेः = राक्षसराजस्य (रावणस्य इति),

<u>तात्पर्यं</u>

सुचिरकालादपि रावणात् भयं अनुभवताम् स्थितानाम् देवानां च मनुष्याणां च मनस्सु, पुनरपि स्थानं ल्ब्ध्वा , तेषां मनसां अन्तः प्रविशन् धैर्यगुणः यथा तथा, रावणस्य वक्षसि प्रविशत् महत् ब्रह्मास्त्रं रामः पश्यन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्.

42. पतत्युर्व्यां वज्राहत इव नगो राक्षसपतौ
स्तुतो 'निष्पीडा भू' रिति सुरगणैः साधुनिनदैः
प्रियैः सुग्रीवाद्यैः सह कपिगणै र्लक्ष्मणमुखैः ,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

उर्व्याम् =भूमौ, वज्राहतः= वज्रेण ताडितः, नगः=पर्वतः, राक्षसपतौ= राक्षसराजे (रावणे इति), निष्पीडा = पीडारहिता, भूः=भूमिः, सुरगणैः= देवसमूहैः, साधुनिनदैः = साधु साधु इति शब्दैः, सुग्रीवाद्यैः = सुग्रीवप्रमुखैः, कपिगणैः = वानरसमूहैः, लक्ष्मणमुखैः = लक्ष्मणादिभिः,

<u>तात्पर्यं</u>

वज्राघातात् भिन्नः गिरिरिव रावणः भूमौ पपात। तदा देवताः, 'भुवः पीडा

निर्गता' इत्युक्त्वा ' साधु साधु ' इति निनादैः रामं प्रशशंसुः। लक्ष्मणसुग्रीवादयश्च वानराश्च रामं तुष्टुवुः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

43. विषीदंतं रक्षःपतिसहज मात्माग्रजवधात्
समाश्वास्य, स्त्रीणां शुचमपि तदर्हैः प्रशमयन्
दिशन्नाज्ञां कर्तुं मृतदशमुख स्यांत्यकृतिम-
प्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विषीदंतं = खिद्यमानम्, रक्षःपतिसहजम् = राक्षसराजस्य सोदरम् (विभीषणम् इति), आत्माग्रजवधात् = आत्मनः अग्रजस्य (रावणस्य इति) निधनात्, शुचम् =शोकम् , तदर्हैः=तस्य कर्यस्य योग्यैः, मृतदशमुखस्स्य = मृतस्य रावणस्य, अंत्यकृतिम् = अंतिमसंस्कारम (दहनादिकम् इति),

<u>तात्पर्यं</u> :

अग्रजस्स्य रावणस्य वधात् विषण्णं विभीषणं आश्वास्य, भर्तुः वधात् रुदतीनां रावणपत्नीनां शोकं च योग्यैः जनैः प्रशमयन् रामः, युद्धनिहतस्य रावणस्य और्ध्वदैहिकं कर्तुं च विभीषणं निरदिशत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

44. समानीतां सीतां पतिविजयवार्तां श्रुतवतीम्
ह्रिया भीत्या हृष्ट्या समुख मुपयातां नतमुखीम्
वदन् 'नेच्छामि त्वा' मिति सकललोकाप्रियवचां-
स्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

समानीताम्=आनीताम्, पतिविजयवार्तां = भर्तुः (रामस्य इति) विजयस्य वार्ताम् , ह्रिया=लज्जया, भीत्या=भयेन, हृष्ट्या =संतोषेण, नतमुखीम् = अधोमुखीम्, समुखम्=समक्षम्, उपयाताम्=आगताम्,सकललोकाप्रियवचांसि = सर्वेषां जनानां अपि अनिष्टानि वचनानि,

<u>तात्पर्यं</u>

भर्तुः विजयस्य वार्तां श्रुत्वा, तस्य समुखं आनीता सीता, संतोषेण च लज्जया च भयेन च, विनम्रमुखी रामस्य समुखे स्थिता। रामः तां उद्दिश्य, 'अहं त्वां न इच्चामि.। इति सर्वेषां जनानामपि अनिष्टम वाक्यं जगाद। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

45. ' अधर्मैकारंभस्मरविवशरक्षःपतिहृतां
तदावासस्थां त्वां पुनरपिच गृहृणामि यदि चेत्,
जगत्यस्मिन् निंदा भवति मम सीते' ति निगदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अधर्मैकारंभस्मरविवशरक्षःपतिहृतां = केवलं अधर्मे यतमानेन काममोहितेन राक्षसराजेन (रावणेन इति) अपहृताम् , तदावासस्थाम् = तस्य (रावणस्य इति) निवासे स्थिताम्, निगदन् = वदन्,

<u>तात्पर्यं</u>

'नित्यं अधर्मं कर्तुं उद्यतेन कामवशेन राक्षसराजेन रावणेन त्वं अपहृता ऽसि। तस्य निलये उषिता असि। तथाविधां त्वां अहं पुनः गृहृणामि चेत्, अस्मिन् लोके जनाः मां निन्दिष्यंति।' इति सीतां उद्दिश्य रामो जगाद। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

46. ' ग्रहीतुं नार्हा मे त्व' मिति निजवाक्या द्धरणिजां
विविक्षंती मग्नौ पतिनिरसनोद्विग्नमनसा
भृशं शोच्यां पश्य न्ननन्नुमितशोकं हृदि वहन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अर्हा=योग्या, निजवाक्यात् =आत्मनः (रामस्य इति) वाक्यात् , धरणिजाम् = सीताम्, विविक्षंतीम् = प्रवेष्टुं इच्छम्तीम्, पतिनिरसनोद्विग्नमनसा= भर्तुः तिरस्कारेण व्यथितेन मनसा, भृशं=अतीव, शोच्यां=दयनीयाम्, अननुमितशोकम् =अनूह्यं शोकं, हृदि=मनसि,

<u>तात्पर्यं</u>

'अतः, त्वं मम पुनर्ग्रहणय न योग्या।' इति रामः सीतां अवदत्। भर्तुः निरासात् उद्विग्ना सीता अग्निं प्रवेष्टुं उद्युक्ता अभवत्। तथा अत्यंतं शोचनीयामपि तां पश्यन् मनसि अपरिमितं शोकं वहन् रामः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

47. प्रविष्टामग्नाव प्यनभिहतदेहां जनकजां
ज्वलज्ज्वालामध्यात् बहिरुपहितां तत्र शिखिना
समं लोकैः पश्यन् प्रमुदितमनाः विस्मयवशैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अनभिहतदेहाम् = अक्षतदेहाम्, जनकजाम् = सीताम्, ज्वलज्वालामध्यात् = ज्वलतां अग्निकीलानां मध्यतः, शिखिना =अग्निना, लोकैः समम्=जनैः सह, प्रमुदितमनाः= हृष्टचित्तः, विस्मयवशैः =आश्चर्ये निमग्नैः,

तात्पर्यं

सीता अग्निं प्रविष्टा। तथापि, ज्वलत्कीलिकामध्यात् अक्षतदेहां तां अग्निदेवेन स्वयं बहिः स्थापितां वीक्ष्य सर्वे जनाः विस्मिताः बभूवुः। तैः सह रामोपि सहर्षं सीतां पश्यन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

48. ' सदा त्वां ध्यायंती तृणमिव दशास्यं कृतवती
सती सीता ग्राह्ये' त्यनलमुखदेवैर्निगदिते
'तथास्त्विव' त्युक्त्वा तां सपदि परिगृह्णन् प्रणयवान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दशास्यम् = रवणम्, सती = पतिव्रता, ग्राह्या=स्वीकार्या, अनलमुखदेवैः= अग्निप्रमुखदेवताभिः, प्रणयवान् =स्नेहवान्,

तात्पर्यं

' सीता महती साध्वी। सदा त्वामेव मनसि ध्यायन्ती स्थिता। रावणं तृणसमानं अगणयत्। इयं त्वया ग्राह्या।' इति अग्निना सह अन्ये देवाः रामं अवदन्। 'तथैव' इति वदन् रामः सानुरागं सीतां पर्यग्रहीत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

49. ' मदेकव्यासक्तां त्रिकरणविशुद्धां जनकजां
अहं जाने, किंतु प्रकृतिजनविश्वासनकृते
इदं सीताचेतोव्यथनकृदकार्षी' मिति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मदेकव्यासक्ताम् = म्यि एव संसक्ताम्, त्रिकरणविशुद्धाम् =

मनोवाक्कायकर्मभिः पवित्राम्, प्रकृतिजनविश्वासनकृते = सामान्यजनानां प्रत्ययं जनयितुम्, इदं=इदं (तिरस्करणादिकं), सीताचेतोव्यथनकृत् = सीतायां मनसः व्यथाम् कुर्वत् ,

तात्पर्यं

'सीता मदेकपरायणा इति च त्रिकरणशुद्धा इति च अहं तु जानाम्येव। किंतु, सामान्यलोकविस्वासं स्थापयितुं एवं अस्याः मनसः खेदस्स्य कारकम् इदं कार्यं अहम् कृतवान्।' इति रामः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

50. सह भ्रात्रा दारै रसुरपतिना वानरगणैः
विमानारूढो यान् भरतमुपयातुं निजपुरीम्,
वदन् पत्नी 'मेतत् स्मर, तदि' ति निर्दिश्य धरणौ
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दारैः= भार्यया (सीतया इति), असुरपतिना = राक्षसराजेन (विभीषणेन इति), वानरगणैः = कपिसमूहैः, विमानारूढः = विमानं आरूढः (पुष्पकनामकं विमानं आरुह्य), निजपुरीम् = आत्मनः नगरम् (अयोध्याम् इति)

तात्पर्यं

लक्ष्मणेन च, विभीषणेन च, वानरैश्च सह विमानं आरुह्य भरतेन सह मेळनाय अयोध्यां गच्छन् रामः, विमानात् अधः भूम्यां निर्दिश्य, स्सीतां उद्दिश्य, 'सीते! पश्य, एतत तदेव, स्मर।' इति कथयति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

51. स्ववृत्तांतं ख्यातुं वरमिति नियुज्यानिलसुतं
पुरो यातुं यत्र श्रयति भरत स्तत्र, तदनु,

गतो नंदिग्रामं भरतमपि दृष्ट्वा कुतुकवान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

स्ववृत्तांतं =आत्मनः (प्रतिनिवर्तनादिकम्) विषयम्, वरम् = साधु, अनिलसुतम् = हनुमंतम्, नंदिग्रामं= नंदिग्रामनामकं स्थलं, कुतुकवान् = औत्सुक्यवान्,

तात्पर्यं

'अस्माकं पुनरागमनस्य वृत्तांतं भरताय अग्रतः कथयितुं वरं' इति मत्वा रामः, प्रथमं हनुमंतं भरतस्य स्थानं गंतुं आदिश्य, ततः पश्चात् स्वयं नंदिग्रामं गत्वा भरतं वीक्ष्य सकुतुकः अभूत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

52. मुदा प्रत्यायातान् कुशलमनुयुंजन् निजजनान्,
वदन् नाम्ना सर्वान् कपिपतिमुखान् स्वाननुचरान्,
जनानंदं पुष्णन् स्वजनसमुपेतो बहुचिरात्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनुयुंजन्= पृच्छन्, निजजनान् =आत्मीयान् , कपिपतिमुखान् = वानर-राजादीन् (सुग्रीवादीन् इति), जनानंदम् = लोकानां संतोषम्, बहुचिरात् =बहुदीर्घकालेन, स्वजनसमुपेतः= स्वकीयैः जनैः युक्तः,

तात्पर्यं

रामस्य आगतस्य सर्वे जनाः प्रत्युद्गताः। तान् सर्वान् 'अपि कुशलम?' इति पृच्छन्, आत्मना सह आगतान् नामग्राहं स्वजनेभ्यः परिचिन्वन् ,

चिरकालांतरेण आत्मीयान् प्राप्तः तेषां मुदं अवर्धयत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

53. यथार्हं कुर्वाणः प्रकृतिगुरुमातृष्वपि विधिम्
जटाबंधं त्यक्त्वा वनसमुचितं वल्कलमपि
कृतस्नानो भूषारुचिरनिजवेषं च कलयन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

यथार्हम्=योग्यम् यथा तथा, प्रकृतिगुरुमातृषु = साधारणजनेषु , आचार्येषु, जननीषु च, जटाबंधम् =जटीभूतानां केशानां ग्रंथिम्, वनसमुचितम् = व्ने योअग्यम्, वल्कलम् = तरुत्वचः चीरम्, कृतस्नानः=स्नानं कृतवान् , भूषारुचिरनिजवेषं = अलंकारैः सुण्दरं आत्मनः वेषम्,

<u>तात्पर्यं</u>

मातृषु च गुरुषु च, सामान्यजनेषु च तत्तदर्हप्रकारेण प्रवर्तमानो रामः, वनवासोचितं जटाबंधं च वल्कलं च त्यक्त्वा, स्नात्वा, सर्वभूषणरुचिरं पूर्ववेषं अदधात्। स रामो मां संसार- भयात् त्रायताम्।

54. जयेत्युच्चैर्नादैः सदसि जनघोषे प्रचलिते
सुहृद्भ्रातृस्तोत्रे गुरुभि रभिषिक्तो मनुजलैः
जनानां साकारं सुकृतमिव भूनाथपदभाक्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सदसि=सभायाम्, जनघोषे=जनानां आरावे, प्रचलिते=प्रचुरे, सुहृद्भ्रातृस्तोत्रे = मित्राणां च सोदराणाम च स्तवैः , मनुजलैः=मंत्रजलैः, साकारं=मूर्तिमत्,

सुकृतम्= पुण्यम्, भूनाथपदभाक् = राजपदं गच्छन्,

<u>तात्पर्यं</u>

सभायां जनानां जयनिनादेषु च, सुहृदां च अनुजानां च स्तोत्रेषु च बहुशः वर्तमानेषु,, प्रजानां पुण्यस्य साकारफलवत् रामः, आचार्यैः मंत्रपूतजलैः राजपदे अभिषिक्तः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

55. गुरूणां मातृणां निरत मनुजानां च सुहृदां
प्रियो भृत्यानां च प्रथम मिव सन् आदरपदम्,
स्वचारित्रैः श्लाघ्यै र्जनमुदमपूर्वं विहितवान्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

निरतम्=सदा, सुहृदां=मित्राणाम्, भृत्यानां=सेवकानाम्, आदरपदम् = प्रेम्णः स्थानम्, स्वचारित्रैः=आत्मनः प्रवर्तनैः, श्लाघ्यैः = प्रशंसार्हैः, जनमुदम् = प्रजासंतोषम्, अपूर्वम्= ततः पूर्वम न जातम्,

<u>तात्पर्यं</u>

आचार्याणां च जननीनां च सोदराणां च सेवकानां च , आदरस्य प्रथम - पात्रमिव प्रियो भूत्वा, श्लाघनीयैः स्वप्रवर्तनैः रामः जनानां अपूर्वं संतोषं अकलयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

इति

युद्धकाण्डः (55).

इति

पूर्वरामायणम् (371)

-*- शोभकृति-आषाढे-शुक्ल षष्ठ्याम्-24.06.23.-*-

ॐ

अयोध्यारामे

अथ

उत्तरकाण्डः (उत्तररामायणम्)

1. अयोध्यां संप्राप्तो विधिवदभिषिक्तो नृपपदे,
सभायामासीनो कलशभवमुख्या नृषिवरान्
समायाता नर्चन्नुचितवचनाघ्र्यादिकविधै-
रयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

विधिवत् = यथाविधि, कलश्शभवमुख्यान् = अगस्त्यादीन् ,
ऋषिवरान्=ऋषिश्रेष्ठान्, उचितवचनाग्र्यादिकविधैः =अर्हैः भाषणैश्च
अघ्र्यादिपूजाभिश्च,,

तात्पर्य

रामः युद्धानंतरं अयोध्यां आगत्य, विधिवत् राज्ये अभिषिक्तः। सभायां आसीनं तं द्रष्टुं अगस्त्यादयः ऋषय आगताः। रामः तान् अर्हवचनैश्च अघ्र्यादिकैश्च अपूजयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

2. ' दशास्यं हत्वा त्वं, पितुरपि बलाढ्यस्य हननात् ,
स्तवार्हः सौमित्रि र्हरवरवतो वासवजितः ',
इति श्लाघां शृण्वन् कलशभवमुख्यर्षिगदिताम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दशास्स्यम् = रावणम्, स्तवार्हः = स्तोत्रस्य योग्यः, सौमित्रिः=लक्ष्मणः,

हरवरवतः = शिवात् वरान् प्राप्तवतः (इन्द्रजितः इति), वासवजितः = इंद्रजितः, श्लाघाम्= प्रशंस्साम्, कलशभवमुख्यर्षिगदिताम् = अगस्त्यादिभिः मुनिभिः उक्ताम्,

तात्पर्यं

'राम ! रावणं हत्वा त्वं स्तुतिपात्रं असि। रावणादपि अधिकतरशक्तिशालिनं शिववरबलसंपन्नं इन्द्रजितं हत्वा असौ तव भ्राता लक्ष्मणश्च स्तुतिपात्रं अस्ति।' इति ते अगस्त्यादयः मुनयः अश्लाघंत। रामः तेषां श्लाघनं शृण्णोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

3. ' कथं तादृग्वीरः खलु दशमुख-? स्तस्य तनयो
विशिष्टो ऽभू त्ताता दपि कथमसाविंद्रजि' दिति,
मुनीन् पृच्छन् श्रोतुं दशमुखकथां कुंभजमुखान्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

तादृग्वीरः = तथाविथवीरः, दशमुखः= रावणः, विशिष्टः=अधिकः, दशमुखकथाम् = रावणस्य कथाम्, कुंभजमुखान् = अगस्त्यादीन्,

तात्पर्यं

'रावणः तावान् वीरः कथं अभवत्? तस्य सूनुः इंद्रजित् पितुरपि बलवत्तरः कथं आसीत?' इति रामः रावणस्य कथां श्रोतुं इच्छन् अगस्त्यादिमुनीन् अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

4. ' पुलस्त्यो नामाभू दृषि रजभव स्तस्य खलु वि-
श्रवाः सूनु र्मग्नः स्तपसि, तृणबिंद्वाश्रमभुवि',

इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

(एतदारभ्य, अष्टत्रिंशांतं, पंचत्रिंशद्धि रगस्त्यवचनं, रामं प्रति.)

अर्थाः

पुलस्त्यः = पुलस्त्यनामकः, अजभवः=ब्रह्मणः संजातः, विश्रवाः = विश्रवोनामकः, तृणबिंद्वाश्रमभुवि' = तृणबिंदु- नामकस्य मुनेः आश्रमस्थले, घटजमुनिना = अगस्त्यमुनिना, प्रोक्ताम् = कथिताम्, रावणकथाम् = रावणस्य चरित्रम्,

तात्पर्यं

(रामस्य प्रश्नस्य अगस्त्यः उत्तरं ददाति।) "ब्रह्मणो जातः पुलस्त्य इति ऋषि रासीत्। तस्य सूनुः विश्रवाः इति। स विश्रवाः, तृणबिन्दोः आश्रमे तपः आचरन् स्थितः।" इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

5. ' कुबेरस्तत्सूनु र्विधिकरुणया पुष्पकमगात्
विमानं, दिक्पालः समजनि धनानामधिपतिः'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कुबेरः = कुबेरनामकः, तत्सूनुः = तस्य पुत्रः (विश्रवसः पुत्रः इति), विधिकरुणया = ब्रह्मणः अनुग्रहात्, पुष्पकम् = पुष्पकनामकं, विमानम् = व्योमयानम्, दिक्पालः = दिशः पालकः,

तात्पर्यं

' तस्य विश्रवसः सूनुः कुबेरः इति। स कुबेरः, ब्रह्मणः अनुग्रहात्, धनाधिपो दिक्पतिः बभूव च, पुष्पकं नाम विमानं प्राप च।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

6. ' स पश्चात् लंकायां हरिविजितरक्षोगणवरैः
पुरा त्यक्तायां पुर्यवस दधिपाथोनिधि गिरौ'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

लंकायाम् = लन्कानाम्कायाम् , हरिविजितरक्षोगणवरैः = विष्णुना निर्जितैः राक्षसमुख्यैः, पुरि= नगर्याम्, अधिपाथोनिधि=समुद्रे, गिरौ = (त्रिकूटनामके) पर्वते,

<u>तात्पर्यं</u>

' तदनु सः कुबेरः, पूर्वं विष्णुना निर्जितैः राक्षसैः परित्यक्तां लंकानगरीं समुद्रमध्ये गिरौ स्थितां गत्वा तत्र निवासं चक्रे ।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

7. ' पुनः कैकस्याख्या पितृवचनतो राक्षससुता
गता पुत्रार्थं विश्रवस मृषि मर्चंत मनलम्',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

कैकस्याख्या =कैकसीनाम्नी, पितृवचनतः =जनकस्य वाक्यात्, राक्षससुता= (सुमालिनामकस्य) राक्षसस्य पुत्री (कैकसी इति पूर्वोक्ता), पुत्रार्थम् = पुत्रान्

प्राप्तुम्, अनलम् अर्चन्तम् = अग्नेः पूजां कुर्वंतं (संध्यासमये इति),

तात्पर्यं

' पुनरपि, कैकसी नाम एका राक्षसकन्या पित्रादेशात् पुत्रार्थिनी तं विश्रवसमेव सन्ध्यासमये जगाम।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

8. ' दशग्रीवं लेभे तनय मथ सा विंशतिभुजं,
पुनः प्राप्ता सूनुद्वयमपि सुतां शूर्पणखकाम्'.
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्. (शूर्पणखका=शूर्पणखा)

अर्थाः

दशग्रीवम् = दशग्रीवनामकम्, विंशतिभुजम् =विंशतिबाहुयुक्तं, शूर्पणखकां = शूर्पणखानाम्नीम्,

तात्पर्यं

' सा कैकसी विश्रवसः, पुत्रत्रयं प्राप येषां ज्येष्ठः दशग्रीवः इति दशभिः मस्तकैश्च विंशतिभिः करैश्च जातः। पश्चात्, कैकस्याः शूर्पणखा नाम एका कन्या च संजाता।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

9. ' तपश्चर्याप्रीतद्रुहिणवरलाभा द्दशशिराः
अवध्यो मर्त्यान्यै रसुरसुरयक्षादिभि रभूत्',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

तपश्चर्याप्रीतद्रुहिणवरलाभा त् = आत्मनः तपसा प्रीतात् ब्रह्मणः वराणां प्राप्तेः, दशशिराः=रावणः, मर्त्यान्यैः=मानवेभ्यः अन्यैः, असुरसुरयक्षादिभिः = असुराः देवाः यक्षाः-- इत्याद्यैः, अवध्यः = हंतुं अशक्यः,

तात्पर्यं

' तपसा ब्रह्माणं प्रीणयित्वा दशग्रीवः,तस्मात् वरान् लेभे। ततः सः देवासुरयक्षादिभिः अजय्यो बभूव।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

10. ' तप स्तप्त्वा भ्रात्रा सह तदनुजातो ऽपि सुचिरं
वरं निद्रां वव्रे सपदि घटकर्णो विधिवशात्'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनुजातः=यवीयान् भ्राता (कुम्भकर्णः इति), घटकर्णः= कुम्भ- कर्णः, सपदि= अनुपदमेव (त्वरमाणतया इति), विधिवशात् = दैवात्,

तात्पर्यं

'दशग्रीवेण सह तस्य प्रथमः अनुजः कुंभकर्णश्च तपः चकार। किं तु, सः दौर्भाग्यात् संभ्रमवशो भूत्वा, निद्रां वरं वव्रे।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

11. ' द्वितीय श्च भ्राता खलु दशमुखस्यैष स विभी-
षण स्तेपे, धातु र्वर मुपगतो धर्मनिरतिम्'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

धातुः = ब्रह्मणः, धर्मनिरतिम् =धर्मपरत्वम्,

<u>तात्पर्यं</u>

' दशास्यस्य द्वितीयो भ्राता असौ विभीषणोऽपि तपः चक्रे। धर्मनिरतत्वं वरं विधातुः प्राप।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्। (तदा विभीषणः रामस्य सभायामेव अगस्त्यस्य पुरतः स्थितः इत्यस्मात्, एषः इति सामीप्यसूचननिर्देशः।)

12. ' सुरावार्यो गर्वा दद्रुहिणवरजाता द्दशमुखः
चतुर्दिक्पालान प्यसमभुजशक्त्या विजितवान्'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

द्रुहिणवरजातात् =ब्रह्मवरेभ्यः संजातात्, सुरावार्यः=देवैः वारयितुं न शक्यः, दशमुखः= रावणः, चतुर्दिक्पालान् = चतसृणां दिशां पालकान्, असमभुजशक्त्या =असमानबाहुबलेन,

<u>तात्पर्यं</u> '

ब्रह्मवरशक्त्या दशास्यः गर्वोद्धतो भूत्वा, असमानेन भुजबलेन दिक्पालान् चतुरोपि निरजयत् ।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

13. ' कुबेरं निष्कास्य प्रसभ महरत् सोऽथ महतीं
पुरीं लंकां, दिव्यं द्युपथचरणं पुष्पकमपि',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,

अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निष्कास्य = बलात् बहिष्कृत्य, द्युपथचरणम् = आकाशमार्ग-- गामिनम्, पुष्पकम् = पुष्पकनामकम् (विमानम् इति),

तात्पर्यं

' प्रथमतः स रावणः, लंकानगरात् कुबेरं बलात् निष्कास्य, तत् महत् नगरं च , तस्य पुष्पकविमानं च जहार।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

14. ' तत स्सूनु स्तस्याभव दसममायींद्रजिदिति
प्रथां प्राप्तो बद्ध्वा स्वयममरनाथं रणमुखे ' .
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सूनुः = पुत्रः, असममायी = असमानमायावान्, इन्द्रजित् = इन्द्रजिन्नामकः, प्रथाम्=नाम, अमरनाथम्=इन्द्रम्, रणमुखे = युधरंगे,

तात्पर्यं

' ततः, तस्य रावणस्य, महामायावी एकः सूनुः जातः। स समरे साक्षात् इन्द्रमेव बद्ध्वा ' इन्द्रजित् ' इति नाम लेभे।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

15. शिवं प्रीतं कृत्वा बहुविधमखै रिंद्रजिदभूत्,
अजय्यः केनापि त्रिदशनरदैत्येषु समरे
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,

अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

बहुविधमखैः= विविधैः यज्ञैः, त्रिदशनरदैत्येषु = देवेषु च मानवेषु च दैत्येषु च, अजय्यः = जेतुम् अशक्यः,

तात्पर्यं

' स इन्द्रजित् बहुविधैः यज्ञैः शिवं तर्पयित्वा, तस्मात् वरान् लब्ध्वा, सुरनरदैत्यानां कैरपि अवध्यो बभूव।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

16. ' विमानारूढो यान् हरगृहहिमाद्रौ दशमुखो
निरुद्धायां गत्यां 'किमिदमि' ति रुष्टो हिमगिरौ'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

विमानारूढः = विमानम् आरूढवान् , हरगृहहिमाद्रौ= शिवस्य निलये हिमवत्पर्वते, दशमुखः=रावणः, गत्याम् = गमने, रुश्टः=कुपितः,

तात्पर्यं

' दशास्यः पुष्पकं आरुह्य हरनिवासे हिमगिरौ चरन्, तत्र विमानस्य गमने निरुद्धे सति, 'किमिदम् मम' इति तस्मै गिरये चुकोप।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

17. ' शिवस्येयं भूमि र्दशमुख निवर्तस्व, नच ते
विमानस्याप्यस्यां गमनमि' ति नंदी तमवदत्'.
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,

अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दशमुख ! = रावण !, नंदी = नंदिनामकः शिवस्य अनुचरः,

तात्पर्यं

' तदा नंदी आगत्य, 'दशमुख ! इदं स्थलं शिवस्य। अत्र तव वा तव विमानस्य वा गतिः न भवति। निवर्तस्व।' इति रावणं अवदत्.।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

18. ' वदंतं नंदीशं कपिमुख मनादृत्य विकटं,
जहासोच्चैः 'कस्ते शिव' इति वदन् पंक्तिवदनः'.
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कपिमुखम् = वानरमुखम्, अनादृत्य = असंमान्य / अमत्वा, विकटम् = सहेळनम्, पंक्तिवदनः=रावणः,

तात्पर्यं

' तथा वदंतं वानरमुखं नन्दिनं निरादरं वीक्ष्य रावणः, 'कः स ते शिवः?' इत्युक्त्वा, उच्चैः जहास।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

19. ' कपिभ्यो मादृग्भ्यो दशवदन! नाश स्तव भवेत्,
इति क्रुद्धो नंदी परिहसनपापं तमशपत्',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,

अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मादृग्भ्यः = मम सरूपैः, दशवदन !=रावण !, परिहसनपापम्= परिहासपापकारिणम,

तात्पर्यं

'तथा परिहासपापं कृतवंतं दशमुखं, "मादृशाः कपयः एव तव नाशं करिष्यंति" इति नंदी शशाप'। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

20. ' प्रचाल्यातोल्योच्चैः प्रसभ मसमै र्विंशतिभुजै-
र्दशग्रीवः क्षेप्तुं समयतत कैलासशिखरं'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

प्रचाल्य = चालयित्वा, आतोल्य = उदधृत्य, असमैः = असमानैः, दशग्रीवः=रावणः, कैलासशिखरम् = कैलासनामकं हिमवत्पर्वतस्य शिखरम्,

तात्पर्यं

'दशग्रीवः असमैः आत्मनः विंशतिभुजैः कैलासशिखरं बलात् प्रचाल्य उच्चैः आतोल्य, क्षेप्तुं उद्युक्तः अभवत्।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

21. ' चलत्यद्रौ भीता गिरिपतिसुता, तद्विषयवित्
पदांगुष्ठेनेषत् कुधरमभवः पीडितमधात्',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,

अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

गिरिपतिसुता=पार्वती, तद्विषयवित् =तं विषयं जानन्, पदांगुष्ठेन=पादस्य अंगुष्ठेन, ईषत्=स्वल्पम्, कुधरम्=पर्वतम्,

तात्पर्यं

'कैलासस्य चलनात् पार्वती भीता बभूव। तत्सर्वं विदित्वा शिवः पादांगुष्ठेन तं गिरिं ईषदिव अपीडयत् '। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

22. ' गिरिं त्यक्त्वा रक्षो न्यपत दवश तस्य तु कराः
गिरिक्ष्मांतर्लग्नाः सुबहु मृदिता विंशतिरपि'
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

रक्षः = राक्षसः (रावणः इति), अवशः=अस्वाधीनः / अशक्तः, गिरिक्ष्मांतर्लग्नाः = गिरेश्च भूमेश्च मध्ये संलग्नाः, सुबहु = अतीव, मृदिताः= मर्दिताः / पीडिताः ,

तात्पर्यं

'रावणः विवशो भूत्वा गिरिं त्यक्त्वा पपात। पतनसमये तस्य विंशतिकरास्तु, शैलस्य च अधोभूमेश्च अन्तरा लग्नाः, तस्मात् नितरां पीडिताश्च बभूवुः।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

23. 'रुरोदोच्चैः पीडाविवशमनसा पंक्तिवदनो

मुखैः सर्वै र्मुक्तै र्भुवनभयदै र्घोररवणैः '.
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पीडाविवशमनसा = पीडया अवशेन चित्तेन, पंक्तिवदनः = रावणः, भुवनभयदैः = लोकानाम् भयकारिभिः, घोररवणैः = दारुणाक्रंदनैः

तात्पर्यं

' कराणां पीडनात्, तां बाधां असहमानः दशास्यः, दशभिरपि मुखैः लोकभयंकराणि विरावणानि कुर्वन् उच्चैः रुरोद'। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

24. ' कृतैः साम्नां गानै रनितरकृतै राक्षसपतिः
सहस्राब्दै स्तुष्टं गिरिशमकरोत् भक्तसुलभं',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनितरकृतैः = अन्यैः न कृतैः, सहस्राब्दैः= सहस्रं संवत्सरैः, तुष्टम् = प्रीतम्, गिरिशम् = शिवम्, भक्तसुलभम्=भक्तानां सुगमम्,

तात्पर्यं

' ततो दशास्यः, सहस्रवर्षाणि अनन्यकृतानि सामगानानि कृत्वा, भक्तसुलभं शंकरं अतोषयत् '। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

25. ' शिव स्तुष्टो भूत्वा दशमुख मधान्मोचितकरं
कृपाणं च प्रादा दविफलमरीणां निहनने',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

दशमुखम् = रावणम्, मोचितकरम् = बाहूनां मुक्तिं प्राप्तवंतं, कृपाणं=खड्गम्, अविफलम् = सदा सफलम्, अरीणाम् = शत्रूणाम्, निहननए= मारणे,

तात्पर्यं

' तथा सामगानसंतुष्टः शिवः, दशास्यस्य करान् मोचयित्वा, शत्रुमारणे नित्यसफलं खड्गमेकं प्रादाच्च।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

26. ' उवाचेशो रक्ष, ' स्तव वदनतो रावण मभूत्,
तत स्त्वं लोके ऽस्मिन् भवसि विदितो रावण इति',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

रक्षः =राक्षसम् (रावणम् इति। अत्र द्वितीयाविभक्तौ), विदितः = विज्ञातः, रावणः इति = रावणनाम्ना,

तात्पर्यं

" तदनु, शिवः, ' तव वदनेभ्यः रावणं संजातं। ततः लोके तव रावणः इति नाम भवति.' इति दशास्यं अवदत् "। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं

रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

27. ' तथा मुक्तो यातो व्यचर दसुरेशो दश दिशः
वरेभ्यो दुर्गर्वा दपरिगणयन् कानपिजनान्'.
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

असुरेशः=राक्षसराजः (रावणः इति), दुर्गर्वात् = अयुक्तात् गर्वात्,

<u>तात्पर्यं</u>

' तथा शिवस्य दयया बाहुपीडायाः विमुक्तो गत्वा दशास्यः, वरगर्वेण कानपि जनान् अपरिगणयन् दशसु दिक्षु च चचार।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

28. ' जितो वा तेनासीत् भुवि नरपति, स्तस्य शरणं
गतो वा ऽभू न्नान्य, स्त्रिजगददधिपो ऽभू द्दशमुखः '
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

भुवि = भूमौ, नरपतिः = राजा, शरणम् =आश्रयम् (अत्र द्वितीयाविभक्तौ),त्रिजगदधिपः= त्रयाणाम् लोकानाम् अधिपः, दशमुखः=रावणः

<u>तात्पर्यं</u>

' तस्मिन् काले राजसु सर्वेषु दशास्येन विजितो वा अभूत्, अथ वा तस्य शरणं गतो वा अभूत्। न कोऽपि तद्भिन्नः। तेन रावणः त्रयाणां लोकानां अपि

अधिनायकः अभवत्।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

29. ' मनुष्याणा मेको दशमुख मजय्यं तमजयत्,
नृपो माहिष्मत्या दशशतकरः सो ऽर्जुन इति ',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशमुखम् =रावणम्, अजय्यम् =जेतुम् अशक्यम्, माहिष्मत्याः =माहिष्मती-नामकस्य नगरस्य, दशशतकरः =सहस्रबाहुः, अर्जुनः= अर्जुननामकः,

<u>तात्पर्यं</u>

'तथाविधं अजय्यं तं रावणं, नराणां एकः नृपः अजयत्। सतु माहिष्मती - पुरस्य राजा अर्जुनः इति सहस्रबाहुः'। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

30. ' कपीनामप्येक स्त्रिदशपतिसूनु र्बलिवरः
पतिः किष्किंधायाः अजय दथ वाली दशमुखं ',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

त्रिदशपतिस्सूनुः = इंद्रपुत्रः (वाली इति), बलिवरः = बलवतां श्रेष्ठः, किष्किंधायाः = किष्किंधानामकपुरस्य , वाली = वालिनामकः (वानरः), दशमुखम् = राव्वणम्,

<u>तात्पर्यं</u>

'तथैव, वानराणां अपि एकः रावणं अजयत्। सतु इंद्रवरसंजातः, बलवतां श्रेष्ठः, वाली इति किष्किन्धायाः पालकः।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

31. ' जितो युष्मत्पूर्वो ऽप्यशप दनरण्यो दशमुखं
'कुले मे जात स्त्वां क्षपयति रणे सान्वय' मिति ' ,
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

युष्मत्पूर्वः= युश्ष्माकं वंशे पूर्वजः (इक्ष्वाकूणां रामस्य पूर्वः इति), अनरण्यः= अनरण्यनामकः राजा, दशमुखम्=रावणम्, क्षपयति =नाशयति, सान्वयम् = वंशेन सहितम्,

<u>तात्पर्य</u>

'युष्माकं पूर्वः अनरण्यः इति राजा अपि दशास्येन जितः। स रावणं 'मम कुले जातः समरे त्वां च तव वंशं च नाशयिष्यति' इति शशाप।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

32. ' कृतैः स्वीयैः पापै रलभत बहुभ्यो दशमुखो
बहून् शापा नन्यानपि निजकुलध्वंसनफलान्' ,
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

स्वीयैः = स्वकैः, दशमुखः=रावणः, निजकुलध्वंसनफलान् = आत्मनः

वंशस्स्य नाशनम् फलितम् ददानाः,

<u>तात्पर्यं</u>

' रावणः आत्मना आचरितानां पापानां परिणामेन, निजवंशनाशनफलान् शापान् बहून् बहुभिः अवाप'। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

33. ' नरान् मत्वा ऽनर्हा नथ दशमुखो नारदवचो-
वशो, देवान् जेतुं सतनय मगच्छ त्सुरजगत् ',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अनर्हान् = अयोग्यान्, नारदवचोवशः=नारदवाक्यबद्धः, सतनयम्=सुतेन सह (मेघनादेन सह इति), सुरजगत्=स्वर्गम्,

<u>तात्पर्यं</u>

' तदनु, नारदस्य वचोभिः रावणः, नरान् आत्मनः न तुल्यान् मत्वा, देवान् जेतुं पुत्रसहितः स्वर्गलोकं जगाम'। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

34. ' यथोक्तं ते पूर्वं, युधि सुरपतिं रावणसुत-
स्तदा बद्ध्वैवाप्तो बिरुदमिव नामेंद्रजिदिति ',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सुरपतिम् =इंद्रम्, रावणसुतः=मेघनादः (इन्द्रजित्) बिरुदम् = प्रज्ञानाम,

<u>तात्पर्यं</u>

' यथा तव इतःपूर्वमेव मया उक्तम, तस्मिन् संदर्भे एव युद्धे इन्द्रं बद्ध्वा रावणस्य सुतः (मेघनादः) 'इंद्रजित्' इति बिरुदनाम प्राप'। इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

35. ' अवध्यत्वं युद्धे हुतशिखिभवे तिष्ठति रथे
वरं लब्ध्वा धातुः सुरपति ममुंचन्मघवजित् ',
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अवध्यत्वम् =अहननीयत्वम्, हुतशिखिभवे=होमार्चिताग्नेः संजाते, धातुः=ब्रह्मणः, सुरपतिम्=इंद्रम्, मघवजित्=इन्द्रजित्,

<u>तात्पर्यं</u>

'हुतात् अग्नेः सम्भूते रथे स्थितस्य आत्मनः, समरे परैः अवध्यत्वम् वर्ततां इति वरम् ब्रह्मणो लब्ध्वा, इन्द्रजित् देवेंद्रं अमुन्चत्।' इति अगस्त्येन कथितं रावणचरितं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

36. ' अवध्यं तावंतं युधि निहतवान् रावणि मयं
तव भ्राता ऽर्हत्यस्मात्, भुवनहितकृ, त्कामपि नुतिम् '
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना रावणकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

रावणिम्= रावणसुतम् (इंद्रजितम् इति), भुवनहितकृत्= लोकहितकारी, नुतिम् = स्तोत्रम्,

तात्पर्यं

' असौ तव भ्राता लक्ष्मणः, तावंतं अवध्यमपि इन्द्रजितं युद्धे अवधीत्। तथाविधं लोकहितं कृतवानयं लक्ष्मणः किं नाम स्तोत्रं नार्हति?'। इति अगस्त्येन कथितं रावणस्य विषयं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

37. ' इमे भूम्यां जाताः विविधदिविजांशैः कपिवराः
विधातुर्निर्देशात् तव सहचरा रावणवधे '
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना वानरकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

विविधदिविजांशैः = विभिन्ननां देवानां तेजसां अंशैः विधातुः= ब्रह्मणः, निर्देशात् = आज्ञायाः, रावणवधे=रावणसंहारे,

तात्पर्यं

रावणवधे तव सहायाः भवितुं , ब्रह्मणः निर्देशात्, विविधदेवतानां अंशैः अमी कपिवीराः भूम्यां संजाताः'। इति अगस्त्येन कथितं वानरवीराणां विषयं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

38. 'बले बुद्धौ धैर्ये वचननिपुणत्वे च हनुमान्
विशिष्टो ऽयं भक्त स्तव विजयहेतुः प्रथमतः '
इति प्रोक्तां शृण्वन् घटजमुनिना मारुतिकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वचननिपुणत्वे = संभाषणचातुर्ये, विशिष्टः=अन्येभ्यः अधिकः, विजयहेतुः=

जयस्य कारणम्, प्रथमतः=आरंभात् , मारुतिकथां = हनुमतः विषयम्,

<u>तात्पर्यं</u>

' बले च, मतौ च, धैर्ये च, सम्भाषणनैपुण्ये च, अयं हनुमान् सर्वेभ्यः अधिकः। अयं तु तव भक्तश्च, आरंभतोऽपि तव विजयस्य हेतुश्च।' इति अगस्त्येन कथितां हनुमतः कथां रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

39. कथाः पूर्वाः सर्वा निगदितवतो भक्तिविनतः,
प्रयुक्ताशीर्वादान् कलशजमुखर्षीन् जिगमिषून्
' भवंतो रामे ऽस्मिन् सदयहृदयाः संत्वि 'ति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

निगदितवतः =उक्तवतः, भक्तिविनतः =भक्त्या विनम्रः, प्रयुक्ताशीर्वादान्= आशिषः दत्तवतः, कलशजमुखर्षीन् = अगस्त्यादिमुनीन्, जिगमिषून् = गन्तुम् इच्छतः, सदयहृदयाः= दयायुक्तचित्ताः,

<u>तात्पर्यं</u>

पूर्वगाथाः सर्वाः तथा उपन्यस्य, आशिषः दत्वा प्रयातुं उद्यतान् तान् अगस्त्यादीन् ऋषीन् भक्त्या प्रणम्य रामः, 'यूयं मयि सदयाः वर्तध्वं।' इति अभणत् । स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

40. सखीन् बंधून् राज्ञः स्वपुरगमनार्थोत्सुकहृदः
प्रियालापश्लाघावचनबहुमानै रनुमतान्
प्रयाप्येष्टैः कुर्वन् तदुचितजनै रप्यनुगतान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

स्वपुरगमनार्थोत्सुकहृदः = आत्मनां पुराणि गंतुं सकुतुक-- मानसान्(अत्र द्वितीयाविभक्तौ), प्रियालापश्लाघावचनबहुमानैः= तोषकवाक्यैः, प्रशंसावाक्यैः, सत्कारैः, तदुचितजनैः = तेषाम् योग्यैः जनैः, अनुगतान् = अनुयातान्,

तात्पर्यं

आत्मनां पुराणि गंतुं उत्सुकान् सुहुदश्च, बन्धून्श्च, अन्यान् राज्ञश्च सर्वान्, प्रियवचनैश्च, प्रशंसाभाषणैश्चा, बहुमानैश्च संमान्य रामः, गंतुं तेभ्यः अनुमतिं दत्वा, प्रयाप्य, किंचिद्दूरं तान् अनुयातुं आत्मीयजनान् योग्यान् कान्श्चित् निरदिशच्च। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

41. कपीशं सुग्रीवं विहितबहुमानैः कपिवरैः
प्रयातुं किष्किंधां प्रियसखमनुज्ञाय विसृजन्,
'कृता वाक्यातीताः कपिभि रुपकारा ' इति वदन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

विहितबहुमानैः = कृतसत्कारैः, प्रियसखम् = इष्टमित्रम्, वाक्यातीताः = वाचां अगोचरा, कपिभिः=वानरैः,

तात्पर्यं

वानराणां बहुमानानि दत्वा, 'वानराः अस्माकं वचनातीतं उपकारं अकुर्वन्' इत्युक्त्वा रामः, तैः सह किष्किन्धां गतुं प्रियमित्राय सुग्रेवाय अनुमतिं ददौ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

42. ' त्वया साहाय्यं नः कृत मनुपमं शत्रुहनने,
न विस्मर्तव्यं मे त' दिति दशकंठस्य सहजं

मुदोक्त्वा तं लंकां सह सहचरै रेव गमयन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अनुपमम् = असदृशम्, शत्रुहनने=शत्रूणाम् वधे, विस्मर्तव्यम्=विस्मर्तुं योग्यम्, दशकंठस्य सहजम् = रावणस्य सोदरम् (विभीषणम्) इति),

<u>तात्पर्यं</u>

'शत्रुवधविषये अस्माकं तव साहाय्यं असमानं। तत्तु मम न विस्मरणीयं'। इति विभीषणं प्रशस्य रामः, तं सर्वैरपि सहचरैः लंकां गंतुं अनुज्ञां ददौ। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

43. नृपो भूत्वा कुर्वन् विविधसमयार्हाणि विविधा-
न्यहोरात्रं कार्या ण्यनुजगुरुमंत्र्याप्तसहितः
जनानां सर्वेषा मपिच विदध त्तुष्टि मतुलाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विविधसमयार्हाणि =विभिन्नेशु समयेशु योग्यानि, विविधानि= बहुविधानि, अहोरात्रम् = अहनि च रात्रौ च, तुष्टिम्=संतोषम्, अतुलाम् = असमानाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

रामः राजा भूत्वा, अहनि च रात्रौ च यस्मिन् समये यत कार्यं कर्तुं अर्हं तस्मिन् समये तत् कार्यं, सोदरैश्च मंत्रिभिश्च आप्तैश्च सहितः कुर्वन्, सर्वेषां जनानामपि निस्तुलं आनंदं समजनयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

44. महीजैः पुष्पाढ्यैः फलभरविनम्रै र्विलसिते
गृहोद्याने, लीलासरसि, रममाणः क्षितिजया

सदा गानै र्वाद्यै र्मधुभि रपि भोज्यै श्च विविधैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

महीजैः = तरुभिः, पुष्पाढ्यैः= अत्तेव पुष्पवद्भिः विनम्रैः= विनतैः, विलसिते= प्रकाशिते (सुंदरे इति), लीलासरसि = क्रीडासरसि, रममाणः=क्रीडन्, क्षितिजया=सीतया, भोज्यैः=भोजनपदार्थैः, विविधैः = बहुविधैः,

<u>तात्पर्यं</u>

नितरां पुष्पितैः फलभारविनम्रैः तरुभिः शोभिते आरामे च, क्रीडासरसि च, गानैः वाद्यैः बहुविधैः स्वादुभिः आहारैश्च क्रीडन्, रामः सीतया सह व्यहरत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

45. महीजा मालोक्य प्रणयफलवान् दौहृदवतीम्
भविष्यत्पुत्राप्तिप्रियमुदितचेताः प्रियकरः
मनो ऽभीष्टं पृच्छन् 'किमभिलषसी' ' ति प्रियसतीम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

महीजाम् = सीताम्, प्रणयफलवान् = प्रणयस्य फलम् प्राप्तवान्, दौहृदवतीम्=गर्भिणीम्, भविष्यत्पुत्राप्तिप्रियमुदित -- चेताः = आगामि-पुत्रलाभतः प्रीतचित्तः, प्रियकरः=प्रियं कुर्वन्, मनोभीष्टम् = मनसा सुष्ठु वांछितम्, प्रियसतीम्=प्रियपत्नीम् (सीताम् इति),

<u>तात्पर्यं</u>

प्रणयस्य फलं लब्ध्वा, रामः सीतां गर्भवतीं आलोक्य, भाविना प्रियेण

पुत्रलाभेन हृष्टः, पत्न्याः किमपि प्रियं कर्तुं इच्छन्, 'कस्ते अभिलाषः' इति सीतां अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्

46. ' पुन श्चेहे पूज्यान् फलसलिलमूलाशनवतो
मुनीन् गंगातीरे कतिपयदिनान्यर्चितु महं '
इति प्रोक्ते सत्या ' व्रजसि हि, तथैवास्त्वि' ति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

फलसलिलमूलाशनवतो = फलानि च जलं च मूलानि च आहारं अददानाः, गंगातीरे = गंगायाः तटदेशे, कतिपयदिनानि = कानिचित् दिनानि, सत्या=भार्यया,

तात्पर्य

'गंगातेरे निवसतः फलमूलजलाशिनः पूज्यान् मुनीन् पुनरपि कतिपयदिनानि पूजयितुं मम वांछा ' इति सीता रामं अवदत्। रामोपि, 'तथैव। यास्यसि '। इति प्रत्यवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

47. ' पुरे का वार्ता मां प्रति वदति लोको जनपदे?
कथं वार्ता सीतां प्रति? मदनुजातान् प्रति कथं? '
इति स्वीयान् पृच्छन् रहसि पुरचारान् विमलधीः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

जनपदे = देशे, अनुजातान् = यवीयसः सोदरान्, रहसि=एकांते, पुरचारान् = नगरे गूढचारिणः, विमलधीः=स्वच्छमनाः,

तात्पर्य :

' नगरे वा राष्ट्रे वा जनाः मां प्रति किं वदंति? सीतां प्रति वार्ता का? मम सोदरान् प्रति च जनाः कथं वदंति?' इति स्वच्छमनाः रामो रहसि पुरसंचारिणो गूढचारान् अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

48. ' गुणं वा दोषं वा प्रकटयति यं मां प्रति जनो
यथार्थं तं ज्ञातुं मम मति रतो मे कथयत'
इति स्वीयान् पृच्छन् रहसि पुरचारान् विमलधीः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

यथार्थम् = सत्यम्,

तात्पर्यं

' मम गुणं वा, दोषं वा, जनाः मां प्रति यं कथयंति तं अहं यथातथं वेत्तुं इच्छामि। ततः वदत '। इति स्वच्छमनाः रामो रहसि पुरसंचारिणो गूढचारान् अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

49. ' पयोराशौ सेतो रचनमिति लोकोत्तर मिति
स्तुवंत्युच्चै श्चर्यां तव पुरजना विस्मयवशाः'
इति प्रोक्तां शृण्वन् पुरजनकथां गूढचरणैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पयोराशौ=समुद्रे, रचनम्=निर्माणम्, लोकोत्तरम्=लोकातीतम्, चर्याम्=क्रियाम्, पुरजनकथाम् = नगरजनानां विषयम्, गूढचरणैः = गुप्तचारिभिः ,

तात्पर्यं

“ 'समुद्रे सेतुबन्धनं नाम लोकातीतं' इति नगरजनाः विस्मिताः भूत्वा तव

चर्यां प्रशंसंति '। इति गूढ्चारैः प्रोक्तं नगरजनानां विषयं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

50. ' हृतां लब्धुं भार्यां दशमुख मजय्यं त मवधीत्,'
इति श्लाघंते त्वां सुरविनुतशौर्यं पुरजनाः
इति प्रोक्तां शृण्वन् पुरजनकथां गूढचरणैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

दशमुखम् = रावणम्, अजय्यम् =जेतुं अशक्यम्, सुरविनुतशौर्यम् = देवस्तुतपराक्रमवंतं ,

<u>तात्पर्यं</u>

“ 'भार्यायाः अपहर्तारं अजय्यं रावणं हत्वा तां पुनरपि प्राप' इति नगरे जनाः अपि, देवैरपि स्तुतं पराक्रमशालिनं त्वां स्तुवंति"। इति गूढ्चारैः प्रोक्तं नगरजनानां विषयं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

51. ' परस्पृष्टां पत्नीं भजति खलु रामो ऽप्यपहृताम् !
जनै श्चैवं कार्यं कि' मिति कथितं कैश्चन पुरे
इति प्रोक्तां शृण्वन् पुरजनकथां गूढचरणैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

परस्पृष्टां = अन्येन परामृष्टाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

“ 'परपुरुषेण स्पृष्टां अपहृतां अपि भार्यां रामः पुनरपि भजते खलु ! जनानां अपि एवमेव कर्तव्यं भवति किं?।' इति पुरे केचन जनाः वदंति।“ इति

गूढ्चारैः प्रोक्तं नगरजनानां विषयं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

52. ' जनो राज्ञ श्चर्या मनुसरति, तन्नो ऽपि गृहिणी
परस्पृष्टा ग्राह्या कि' मिति कथितं कैश्चन पुरे'
इति प्रोक्तां शृण्वन् पुरजनकथां गूढचरणैः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

गृहिणी = भार्या, परस्पृष्टा = परजनैः परामृष्टा ग्राह्या = स्वीकरणार्हा,

तात्पर्य

“ 'राजा यत् करोति तत प्रजानां च करणीयं भवति ननु! ततः परस्पर्शदूषिता भार्या लोकानां अपि ग्रहणीया भवति किम?।' इति पुरे केचन वदंति।“ इति गूढ्चारैः प्रोक्तं नगरजनानां विषयं रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

53. वचः श्रुत्वा चारैः कथित मसमात्यार्कुलहृदा,
' मया कार्यं सीतां प्रति कि' मिति संचिंत्य सुचिरम्,
समानीय भ्रातृत्रयमपि वच स्तान्प्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मसमात्यार्कुलहृदा, = असमानबाधया व्याकुलमनाः, सुचिरम् = महांतं समयं, भ्रातृत्रयम् = त्रीन् सोदरान्,

तात्पर्य

चाराणां वचनानि श्रुत्वा रामः महत्या आर्त्या विकलो बभूव।   'सीतायाः

विषये अधुना मया किं कार्यं?' इति स चिरं अचिंतयत्। तदनु, भ्रातरः त्रीन् अपि आहूय, तानुद्दिश्य तं विषयं प्रति भाषते स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

54. ' सतीं रक्षःस्पृष्टा सुचिरनिगृहीतां च भजते
कथं रामो राजे? ' तिकिल जनता वक्ति वचनम्,
इति भ्रातृभ्यो ऽंतःसदसि जनवाक्यंप्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

सतीं = भार्याम्, रक्षःस्पृष्टाम् = राक्षसेन परामृष्टाम्, सुचिरनिगृहीतां = चिरकालं निर्बद्धां, जनता = प्रजा, अंतःसदसि = आंतरंगिकसभायाम्, जनवाक्यम् =[रजानां वचनं,

<u>तात्पर्यं</u>

“ 'राक्षसेन स्पृष्टां, च अपहृतां च दीर्घकालं तस्य निलये निर्बद्धां च भार्यां, स्वयं राजा सन्नपि रामः कथं निषेवते?' इति लोकाः वदंति किल!।' इति आंतरंगिकसदसि रामः भ्रातृभिः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

55. ' अहं जाने सीताममलहृदयां शीलमहिताम्,
पवित्रत्वं तस्याः स्तुतमपि सुरैः सर्वविदितम्',
इति भ्रातृभ्यो ऽंतःसदसि जनवाक्यंप्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

मलहृदयां=स्वच्छमनस्काम्, शीलमहिताम्=शीलेन महंतीम्, सर्वविदितम् =सर्वैः ज्ञातम्, अंतःसदसि=आंतरंगिकसभायाम्,

तात्पर्यं

' सीता स्वच्छहृदया इति च महती शीलवती इति च अहं तु जानाम्येव। जगद्विदितं तस्याः विशुद्धत्वं साक्षात् सुराः एव स्तुतवंतः।' इति आंतरंगिक-सदसि रामः भ्रातृभिः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

56. ' प्रविष्टा सा चाग्निं खलु भुवनविश्वासनधिया
शुचिः साक्षात् तस्याः प्रकटमवदत् किं न शुचिताम्? '
इति भ्रातृभ्यो ऽंतःसदसि जनवाक्यंप्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

भुवनविश्वासनधिया = लोकानां विश्वासं स्थापयता उद्देशेन, शुचिः=अग्निः, प्रकटम् = स्पष्टम्, शुचिताम् = पवित्रताम्,

तात्पर्यं

' सीता अपि, लोकविश्वासार्थमेव ननु तदा वह्निं प्रविष्टा ! स्वयं अग्निदेव एव तस्याः शुचित्वं सर्वेशां समक्षं प्राकटयत् किंन?।' इति आंतरंगिकसदसि रामः भ्रातृभिः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

57. ' तथाप्यद्यैवं तां प्रति च जननिंदा समभवत्,
नृपस्यावश्यं मे भवति गणनीयं जनवचः',
इति भ्रातृभ्यो ऽंतःसदसि जनवाक्यंप्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

जननिंदा = जनानां निंदा (जनैः कृता निंदा), गणनीयम्= परिगणनार्हम्, जनवचः= जनानां वाक्यम्,

तात्पर्यं

' एतावति एतादृशे प्रवृत्ते ऽपि, अद्य तस्याः सीतायाः विषय एव एवं लोकनिंदा प्राभवत्। राजास्मीति अस्मात्, मम जनवाक्यं तु अवश्यं परिगणनीयमेव।' इति आंतरंगिकसदसि रामः भ्रातृभिः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

58. ' अमूला दुष्कीर्ति र्मम जनकजायाश्च भवती-
त्ययं तीव्रः शोको ऽब्धिमिव बडबाग्नि र्दहति माम्',
इति भ्रातृभ्यो ऽंतःसदसि जनवाक्यंप्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अमूला=निराधारा, दुष्कीर्तिः=अपयाशः, जनकजायाः=सीतायाः, अब्धिम् =समुद्रम्, बडबाग्निः = और्वाग्निः, (ऋषिणा और्वेण निजकोपः समुद्रे स्थापितः। अश्वमुखाग्निरूपेण सः सदा समुद्रजलानि पिबन् समुद्रं तापयति।)

तात्पर्यं

' निर्हेतुकं इदं दुर्यशः मम च सीतायाश्च भवतीति मम महान् शोको जायते। स शोको मां बडबानलो जलधिमिव संतापयति।' इति आंतरंगिकसदसि रामः भ्रातृभिः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

59. ' अनिष्टं लोकानां भुवि, किमुत राज्ञस्त्वपयशः !
यश स्त्रातुं जह्यां किमपि, गृहिणीं जीवितमपि',
इति भ्रातृभ्यो ऽंतःसदसि जनवाक्यंप्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अनिष्टम् = अवांछितम्, अपयशः =अपकीर्तिः, यशः=कीर्तिम् (अत्र द्वितीयाविभक्तौ), गृहिणीं= भार्याम्,

तात्पर्यं

'अपयशः इति कस्यापि लोकस्य च अनिष्ट मेव। किमुत साक्षात् भूपते र्मे तदा?। कीर्तिं परिरक्षितुं भार्यां वा जीवितं वा अथ किमपि वा त्यक्तुं अहं संसिद्धः।' इति आंतरंगिकसदसि रामः भ्रातृभिः अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

60. ' तत स्त्वं सौमित्रे धरणितनयां श्वो दिनमुखे
रथे नीत्वा गंगातटमुनिकुटीरेषु विसृज. '
इति क्ष्माजात्यागंप्रति सहजमुद्दिश्य निगदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सौमित्रे! = लक्ष्मण!, धरणितनयाम् = सीताम्, दिनमुखे=प्रातः, गंगातटमुनिकुटीरेषु =गंगातीरदेशे मुनिगृहेषु, क्ष्माजात्यागम्= सीतायाः परित्यजनम् , सहजम्=सोदरम् (लक्ष्मणम् इति)

तात्पर्यं

' तस्मात्, लक्ष्मण ! त्वं श्वः प्रातः सीतां रथे आरोप्य नीत्वा, गंगातटे मुन्याश्रमाणां समीपे त्यक्त्वा पुनरागच्छ।' इति रामः सीतापरित्यागविषयं प्रति लक्ष्मणं अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

61. ' तयाभीष्टंचोक्तं वनमुनिकुटीदर्शन, मतो
भवेत्सीता ऽऽप्तेष्टा , भवति जननिंदाप्यपगता',

इति क्ष्माजात्यागंप्रति सहजमुद्दिश्य निगदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अभीष्टम् = वाछ्छितम्, वनमुनिकुटीदर्शनम् = अरण्ये मुनीनां कुटीराणां संदर्शनम्, आप्तेष्टा=प्राप्तवांछिता, अपगता=निर्गता / अपेता,

<u>तात्पर्यं</u>

' वने मुनिकुटीरान् द्रष्टुं मम वांछा इति सीता अपि आत्मनः अभीष्टं उक्तवती। एवं कृते तस्याः कांक्षितं च सिद्ध्यति, लोकनिंदा च अपयाति।' इति सीतापरित्यागं प्रति रामः लक्ष्मणं अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

62. रथे सीतां भर्त्राश्रितमनस मारोप्य, विपिनं
प्रयाते सौमित्रौ, कथमपि निगूह्योत्कटशुचं,
वहन् गाढां बाधां मनसि, ' बत सीते' ति करुणां,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

भर्त्राश्रितमनसम्= पतिम् आश्रितम् मनः यस्याः ताम् (सीतां इति),विपिनम्= वनम् (अत्र द्वितीयाविभक्तौ), सौमित्रौ = लक्ष्मणे, मिगूह्य=प्रच्छाद्य, उत्कटशुचम् =अत्यन्तदुःखम् , करुणाम् = दयाम्,

<u>तात्पर्यं</u>

उत्कटं शोकं कथंचित् अपह्नुत्य लक्ष्मणः, पतिसंसक्तमनसं सीतां रथे आरोप्य, वनं प्रयातः। रामस्तु 'बत सीते' इति करुणां च शोकं च मनस्येव निगृह्णन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

63. वनांतर्वाल्मीक्याश्रमपरिसरे भूमितनयां
अहृष्टे सौमित्रौ त्यजति कथयत्यग्रजवचः,
पुरे ध्यायन् ' सीते भवसि कथ मेका वनभुवी '
त्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

वनांतर्वाल्मीक्याश्रमपरिसरे = वनमध्ये वाल्मीकिमुनेः आश्रमस्य समीपे, भूमितनयाम् =सीताम्, अहृष्टे =अप्रसन्ने, सौमित्रौ= लक्ष्मणे, अग्रजवचः = अग्रजस्य वचनम् (रामस्य आज्ञाम् इति), एका=असहाया। (पूर्वं तु मया सह, अधुना पुनः, मया विना त्वं एकाकिनी इति च भावः.)

<u>तात्पर्यं</u> :

अप्रसन्नमनाः लक्ष्मणः सीतां वने वाल्मीकिमुनेः आश्रमस्य समीपे त्यक्त्वा, तदा तस्याः रामस्य वचनानि कथयति स्म। तस्मिन्नेव समये रामः अयोध्यायां , 'हा सीते! एकाकिनी त्वं वने कथं वत्स्यसि?' इति मनसि ध्यायन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

64. कृताज्ञे सौमित्रौ पुनरुपगते राजभवनं,
'यथा ऽऽज्ञप्तः सीतां व्यसृज मुपगंगं मुनिकुले'
इति क्लेशेनोक्तिं वदति, शुचमुच्चै र्हृदि वहन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

कृताज्ञे=आज्ञां निर्वर्तितवति, सौमित्रौ=लक्ष्मणे, राजभवनम्= राजसौधम् , यथा आज्ञप्तः = यथा आदिष्टः, उपगंगं = गंगासमीपे, मुनिकुले=मुन्याश्रमे, क्लेशेन= कृच्छ्रेण (बाधया अशक्तत्वात् इति), शुचम् =शोकम्, हृदि=मनसि,

<u>तात्पर्य</u>

रामस्य आज्ञां निर्वर्त्य लक्ष्मणः राजभवनं पुनरुपागत्य, रामं प्रति ' यथा त्वया आदिष्टः अहं सीतां वने गंगातीरे मुनि-कुटीरेषु अत्यजम्।' इति सक्लेशं वदति स्म। तस्मिन् तथा वदति, रामः मनसि नितांतं शोकं वहन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

65. कथां श्रुत्वा सर्वां व्यलपदवशा ऽऽर्या सकरुणं,
तव श्वश्रूणां च न्यगद दभिवादान् विनयिनी,
इति भ्रातुः शृण्वन् धरणितनयात्यागवचना- न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

अवशा = विवशा, आर्या = देवी (सीता इति), सकरुणम् = दयावहरीत्या, विनयिनी=विनयवती,धरणितनयात्याग–वचनानि= सीतायाः त्यजनं प्रति वचनानि ,

<u>तात्पर्य</u>

' तदा मम मुखात् कथां सार्वां श्रुत्वा आर्या सकरुणं व्यलपत्। तव च, श्वश्रूणां च सा वंदनानि समर्पयत्।' इति सीतापरित्याग विषये लक्ष्मणस्य वचनानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

66. ' तदा प्रत्यायाते मयि, धरणिजातां प्ररुदतीम्
महर्षे र्वाल्मीकेः स्त्रिय उपगताः काश्चन गृहात् ',
इति भ्रातुः शृण्वन् धरणितनयात्यागवचना-
न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

प्रत्यायाते = प्रतिनिवृत्ते, धरणिजाताम् = सीतम्, प्ररुदतीम् = अतीव शोचंतीम्, वाल्मीकेः = वाल्मीकिनामकस्य महर्षेः, उपगताः = प्राप्ताः,

तात्पर्यं

' तदनु, मयि प्रत्यायाते आर्या रुदती स्थिता। तदा काश्चित् स्त्रियः वाल्मीकेः आश्रमात् तां उपगताः'। इति सीतापरित्याग- विषये लक्ष्मणस्य वचनानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

67. ' स्वयं ताभिः स्त्रीभि र्मुनिनिलय मार्योपगमिता,
ततो मन्ये सीतां जनक इव रक्षिष्यति मुनिः'
इति भ्रातुः शृण्वन् धरणितनयात्यागवचना-
न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मुनिनिलयम्=मुनेः सदनम्, आर्या=देवी (सीता इति), उपगमिता=प्रापिता, धरणितनया=सीता, त्यागः=परित्यजनम्,

तात्पर्यं

'ताः स्त्रियः एव आर्यां मुन्याश्रमं अनयन्। ततः, स मुनिः आर्यां पितेव रक्षिष्यति इति मम अभिप्रायः'। इति सीतापरित्यागविषये लक्ष्मणस्य वचनानि रामः शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

68. विषण्णो निःशोभः सरुजगजवत् शोककरुणा-
व्यथाक्रांतः पीठे कथमपि निषण्णो विवशवत्,
रुदन् दारत्यागव्यथितमनसा 'जानकि बते'
त्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निःशोभः=कांतिहीनः, सरुजगजवत् =रोगी गजः इव, शोककरुणाव्यथाक्रांतः = सोकेन च दयया च व्यथया च आक्रांतः, दारत्यागव्यथितमनसा = भार्यापरित्यजनात् खिन्नेन चित्तेन, जानकि != सीते !, बत !=हा ! (विशादसूचनम्),

<u>तात्पर्य</u>

रामः, भार्यापरित्यागेन व्यथितः अभवत्। शोकेन च करुणया च व्यथया च, सः विषण्णश्च प्रभाविहीनश्च भूत्वा, रुग्णः गज इव अव्यवस्थितः, कथंचित् पीठे निषद्य, 'हा जानकि!' इति रुदन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

69. ' वियोगांता बंधा, जगति निधनांता तनुभृतां
तनु, र्नाशांतो ऽर्थः, क्षणिकमिव सर्वं नरजनेः,
इति भ्रात्राश्वस्तो विरहविकलो व्याकुलमनाः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

वियोगांताः=वियोगेन अवसीदंतः, बंधाः=परस्परयोगाः, निधनांता= मरणेन अवसी्दंती, तनुः=शरीरम्, तनुभृतां= शरीर- धारिणाम (जीविनां इति), नाशांतः = नाशेन अंतं गच्छंतः, अर्थाः=संपदः, क्षणिकम् = क्षणमात्रस्थायी (तात्कालिकम्), नरजनेः=मानवजन्मवतः (मानवस्य इति), भ्रात्राश्वस्तः = सोदरेण (लक्ष्मणेन इति) प्रसादितः, विरहविकलः=विरहेण व्याकुलः,

<u>तात्पर्यं</u> :

'नरजन्मनः सर्वं अशाश्वतमेव। शरीरधारिणां सर्वे बंधाश्च वियोगपर्यंतमेव तिष्ठंति। शरीरं तु मरणेन नस्यति। अर्थाः नाशपर्यंतमेव तिष्ठंति।' इति

लक्ष्मणः, तथा विरहव्याकुलं विषण्णं रामं समाश्वासयत् । स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

70. लघूकर्तुं भार्याविरहशुच मालापवशतः,
प्रजावेक्षा राज्ञः प्रथमकरणीयेति निगदन्
सुमित्रापुत्राय प्रथितनृपवृत्तानि कथयन्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

(अत्र रामो लक्ष्मणाय नृगस्य च निमेश्च ययातेश्च चरित्राणि अकथयत् ।)

अर्थाः

लघूकर्तुम्= लाघवं प्रापयितुम्, भार्याविरहशुचम् = भार्यावियोग–दुःखम् , आलापवशतः=संभाषणवशात्, प्रजावेक्षा= जनानां परामर्शः, प्रथमकरणीया=मुख्यकार्यम्, सुमित्रापुत्राय=लक्ष्मणाय, प्रथितनृपवृत्तानि = विख्यातानां राज्ञां चरित्राणि,

तात्पर्यं

सीतावियोगदुःखं किंचित् उपशमयितुं इच्छन् रामः, लक्ष्मणेन कमपि प्रसंगं कुर्वन् , प्रजानां अवेक्षणं राज्ञः प्रथमकर्तयमिति ब्रुवन्, संभाषणवशात् केषांचित् नरपालकानां वृत्तांतानि अकथयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

71. मधोः पुत्रं दैत्यं लवण मतिघोरं मधुवने
वसंतं तं हंतुं मधुपुरपतिं मौनिहननम्,
प्रशासन् शत्रुघ्नं च्यवनमुखमुन्यर्थनवशात्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

मधोः = मधुनामकस्य, दैत्यम् = राक्षसम्, लवणम् = लवणनामकम्, अतिघोरम्=अतीव दारुणम, मधुवने= मधुवननाम्नि स्थले, मधुपुरपतिम् = मधुपुरस्य पालकम्, मौनिहननम्=मुनिन् घ्नंतम्, च्यवनमुखमुन्यर्थनवशात्= च्यवनादि मुनीनां प्रार्थनात्,

<u>तात्पर्य</u>

मधुवनवासिनं मधुपुरपतिं ,मधोः पुत्रं, लवणनामानं दारुणं दैत्यं मुनिहिंसनं हंतुं च्यवनादिमुनयो रामं प्रार्थयंत। रामः, तस्मै कार्याय शत्रुघ्नं आदिशत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

72. प्रयाते शत्रुघ्ने पथि वसति वाल्मीकिनिलये
महीजातां रात्रौ विदति नवजातद्वितनयाम्,
पुरे राजार्हेषु स्वविधिषु निमग्नो बहुविधे-
ष्वयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

पथि =मार्गे, वाल्मीकिनिलये= वाल्मीकिनामक मुनेः सदने, महीजाताम्= सीताम्, विदति= जानति, नवजातद्वितनयाम् = तदैव जातौ द्वौ पुत्रौ यस्याः ताम् (सीतायाः तदैव द्वौ पुत्रौ जातौ इति शत्रुघ्नः ज्ञातवान् इति,), राजार्हेषु = राजोचितेषु,, स्वविधिशु = स्वीयकार्येषु,, निमग्नः=लीनः (व्यासक्तः इति),

<u>तात्पर्य</u>

तथा प्रयातः शत्रुघ्नः मार्गमध्ये वाल्मीकिमुन्याश्रमे रात्रिं अवसत्। तत्र सः, सीतायाः तदैव द्वौ पुत्रौ जाताविति अजानात्। तस्मिन् समये रामः अयोध्यायां राजकार्येषु निमग्नः आसीत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

73. ललाटाक्षप्राप्ताप्रतिमहिमशूलेन रहितं
रणाग्रे शत्रुघ्ने हतवति महास्त्रेण लवणं
पुरं प्रत्यायाते मुदितहृदयो द्वादशशर-
द्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

ललाटाक्षप्राप्ताप्रतिमहिमशूलेन रहितं = शिवात्त संप्राप्तेन असमानमहिमवता शूलेन विना स्थितम् , प्रत्यायाते = पुनरागते, मुदितहृदयः =संतुष्टमनाः , द्वादशशरदि=द्वादशे संवत्सरे,

<u>तात्पर्यं</u>

यदा लवणः शिवदत्तेन महाप्रभावशालिना शूलेन रहितः स्थितः, तदा तं शत्रुघ्नः समरे महता अस्त्रेण अवधीत्। पश्चात् द्वादशाब्दानंतरं शत्रुघ्नः पुनः अयोध्यां आजगाम। तं वीक्ष्य रामः प्रमुदितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

74. यियक्षु धर्मार्थं श्रुतभरतसौमित्रिवचनो
कुभृद्वंशध्वंसप्रकृति नृपसूयं परिहरन्
वहन्निच्छां यष्टुं मनसि हयमेधेन मतिमान्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

यियक्षुः = यज्ञं कर्तुं इच्छन्, धर्मार्थम् = धर्मवृद्ध्यर्थम्, कुभृद्वंशध्वंसप्रकृति = राजकुलक्षयकारि, नृपसूयं=राजसूयम्, यष्टुम् = यागं कर्तुं, हयमेधेन =अश्वमेधनामकयागेन, मतिमान् = बुद्धिशाली,

<u>तात्पर्यं</u> :

रामः राजधर्मानुसारेण कमपि यज्ञं कर्तुं इच्छन्, भरतलक्ष्मणयो र्वचनेभ्यः, आत्मना संभावितं राजसूयं क्षत्रियनाशनकारीति परित्यज्य, अश्वमेधेन यष्टुं निश्चयं अकुरुत। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

75. समीपे गोमत्याः सरित उचितं नैमिशवने
यथोक्तं शास्त्रज्ञै र्विपुलमखवाटं रचयितुं
दिशन्नाज्ञां, वस्तून्यपि समुपचेतुं बहुविधा-
न्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

गोमत्याः= गोमतीनामकनद्याः, सरितः=नद्याः, उचितम्= योग्यम्, नैमिशवने=नैमिशनामकवने, शास्त्रज्ञैः=शास्त्रविद्भिः, विपुलम्=विशालम, मखवाटम् =यज्ञशालाम्, रचयितुम् = निर्मातुम् (कारयितुम् इति), समुपचेतुम्=संग्रहीतुम् /एकत्रीकर्तुं,

तात्पर्यं

उद्दिष्टराजसूयार्थम् , गोमतीनदीतीरे विशालां यागवाटिकां शास्त्रानुसारेण निर्मातुं च, बहुविधसंभारान् संचेतुं च रामः आदिदेश। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

76. सवार्थाहूतानां मखगृहसमीपे क्षितिभृतां
सखीनां बंधूनां रचयत यथार्हं पटकुटीः,
इति क्रत्वारंभप्रयतसहजातान् प्रति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सवारर्थाहूतानाम् = यज्ञाय आहूतानाम् , मखगृहसमीपे = यज्ञवाटिकायाः

परिसरे, क्षितिभृतां =राज्ञाम्, यथार्हं = अर्हतानुसारम्, पटकुटीः=पटैःनिर्मितानि कुटीराणि (शिबिराणि), क्रत्वारंभप्रयतसहजातान् =यज्ञस्य आरांभार्थं नियतचित्तान् सोदरान् प्रति,

तात्पर्यं

यागशालासमीपे, यागार्थं आगतानां बंधुमित्राणां सर्वेषां च यथार्हं पटकुटीरान् रचयितुं च क्रतुसन्नाहेषु प्रवृत्तान् सोदरान् रामः आदिदेश। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

77. दधत् पत्नीस्थाने कनकरचितां मूर्ति मवनी-
सुतायाः कुर्वाणो विधिवदखिलान् कार्तवविधीन्
जनज्ञातां कुर्वन् जगति निजसीतैकपतितां,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

पत्नी्स्थाने = धर्मपत्न्याः स्थाने, कनकरचिताम् =हेम्ना निर्मिताम्, मूर्तिम्=विग्रहम्, अवनीसुतायाः=सीतायाः, विधिवत्= यथाविधि, अखिलान्=सर्वान्, कार्तवविधीन् =यज!ने कर्तव्यान् , जनज्ञाताम्=लोअकैः विदिताम्, कुर्वन् = कुर्वाणः, जगति=लोके, निजसी्तैकपतिताम् =आत्मनः सीतामात्रपतित्वम्,

तात्पर्यं

(सीतया विनाकृतत्वात्) पत्नीस्थाने सीतायाः स्वर्णप्रतिमां निधाय, रामः सर्वाणि च यज्ञकृत्यानि यथाविधि अकरोत्। तेन वर्तनेन, रामः आत्मा केवलं सीतायाः पतिः, नपुनः कस्या अपि अन्यायाः स्त्रियः इति लोकानां विदितं चकार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

78. समाप्ते निर्विघ्ने तुरगचरणे लक्ष्मणवशे
प्रदाने ऽप्यर्थिभ्यो ऽन्नवसनधनाना मविरते
जनेषु प्रीतेषु स्वयमपि भजन् तुष्टि मतुलाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

समाप्ते=संपूर्णे, निर्विघ्ने =विघ्नरहिते, तुरगचरणे=अश्वसंचारे, लक्ष्मणवशे=लक्ष्मणाधीने, अन्नवसनधनानाम् = अन्नस्य च वस्त्राणां च धनानां च, अविरते=निरंतरे, तुष्टिम्=संतोषम्, अतुलाम्=असमानाम्,

तात्पर्यं

रामस्य अश्वमेधं निर्विघ्नं संपन्नं। अश्वसंचरणं लक्ष्मणः निरवहत्। अर्थिनां अन्नं च धनं च वस्त्राणि च निरंतरायं प्रदत्तानि। जनाः सर्वे संतुष्टाश्च। रामोपि स्वयं हृष्टः आसीत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

79. विदित्वा वाल्मीके रचन मतिहृद्यं कुशलवा-
विति द्वौ गायंतौ सवसदसि रामायण मिति
उभौ तावाहूय स्वयमपि च शृण्वन् निजकथाम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अतिहृद्यं =अतीव मनोहरम्, कुशलवौ = कुशनामकः, लवनामकः च उभौ, सवसदसि=यज्ञशालायाम्, रामायणम् = रामायणनामकम्, निजकथाम् = आत्मचरित्रम्,

तात्पर्यं

यागवाटिकायां कुशः इति च लवः इति च द्वौ बालकौ वाल्मीकिरचितं

परमरमणीयं रामायणं नाम आख्यानं गायतः इति विदित्वा रामः, तावुभौ आहूय, ताभ्यां गीतं आत्मनः चरित्रम् स्वयं च शृणोति स्म। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

80. इमौ सीतापुत्रौ खलु कुशलवौ वल्कलधरा-
विति ज्ञात्वा बुद्ध्या, तनयवदनालोकमुदितः
भृशं प्रीतः सीतां स्वयमृषि ररक्षत्सदय इ-
त्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

वल्कलधरौ = (तरुत्वक्) चीरधारिणौ , बुद्ध्या=स्वीयधिया , तनयवदनालोकमुदितः =पुत्रमुखदर्शनेन संतुष्टः, सदयः=दयावान्, ऋषिः = मुनिः (वाल्मीकिः इति), भृशं=अतीव, प्रीतः=संतुष्टः। ((एकतः पुत्रदर्शनात् प्रीतिः, अपरतः सीतां मुनिः अपालयत् इति अधिका प्रीतिः इति।)

तात्पर्यं

' रूपेण वल्कालधरावपि,, इमौ कुशलवौ सीतायाः पुत्रौ स्यातां।' इति रामः स्वबुद्ध्या अबुध्यत। पुत्रयोअः स्दर्शनात् हृष्टः। उपरि, ' हंत, वाल्मीकिः दयया सीतां अरक्षत् ' इति ध्यात्वा, रामः समधिकां आनदं गतः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

81. ' पुरा त्यक्ता सीता जनवचनभीत्या, पुनरपि
स्वशुद्धत्वं सा किं प्रकटयति सप्रत्यय,' मिति,
स्वदूतान् वाल्मीकेः समुख मुचितानेव विसृजन्,
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

जनवचनभीत्या = जनानां वचनेभ्यः भयेन, स्वशुद्धत्वम् = आत्मनः प्वित्रत्वम् , सप्रत्ययम्=सनिरूपणम् (ससाक्षिकं इति),

तात्पर्यं :

' लोकनिन्दाभीत्या (न पुनः मम मनसि शंकया) अहं सीतां पूर्वं अत्यजम्। किं सा अधुना पुनरपि आत्मनः शुद्धत्वं मम ससाक्षिकं प्रकटयति?' इति जिज्ञासया रामः वाल्मीकिसमक्षं अर्हान् जनान् दूतान् अप्रेषयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

82. ' तथैवास्त्वेषा श्वः स्वयमवनिजा दर्शयति ते
समक्षं सर्वेषां च निजशुचिताप्रत्यय. मिति,
मुने र्वाक्यं ज्ञात्वा मुदमपरिमेयां हृदि वहन्
अयोध्यारामो मा मवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

अवनिजा = सीता, निजशुचिताप्रत्ययम् = आत्मनः शुद्धतायाः विषये विस्वासम् (निरूपणम् इति। अत्र द्वितीयाविभक्तौ),

अपरिमेयाम्= गणनातीताम्, मुदम् = प्रीतिम्, हृदि=मनसि,

तात्पर्यं

'यथा त्वं इच्छसि तथैव अस्तु। इयं सीता स्वयं श्वः सर्वेषां पश्यतामेव आत्मनः शुचित्वं संदर्शयिष्यति। ' इति वाल्मीकिः रामं प्रति प्रतिसमदेशयत्। तेन रामः अमितं संतोषं प्राप। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

83. महीजां नम्रास्या मृषिमनुगतां यागसदसि
प्रियां दृष्ट्वा ऽऽयातां श्रुति मनुगतां पद्मजमिव

जनैः सर्वैः साकं 'भवति किमुवे' त्युत्सुकमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

महीजाम् = सीताम, नम्रास्याम् = विनतमुखीम्, याग्सदसि = यज्ञशालायां, श्रुतिम्=वेदम् , पद्मजम् = ब्रह्माणम्, उत्सुकमनाः= उत्कण्ठितः,

तात्पर्यं

ब्रह्माणं अनुसरंती वेदवागिव सीता नम्रशिराः वाल्मीकिं अनुगम्य यागसभां प्रविष्टा। तां वीक्ष्य सर्वै र्जनै रपि सह रामश्च, 'अधुना किं भवति वा!' इति उत्सुकः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

84. ' अहं रामादन्यं यदि न मनसा वापि च भजे
धरित्रीमातेयं विवर मधुना दास्यति मम '
इति श्रुत्वा सीताशपथवचनं विस्मितमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

धरित्रीमाता = भूमाता, विवरम् = अवकाशम् (गंतुं द्वारम् इति), शपथवचनम् = प्रतिज्ञावाक्यम्,

तात्पर्यं

'यदि अहं रामात् अन्यं जनं मनसापि न भजे चेत्, इयं धात्रीमाता अधुनैव अत्रैव मम विवरं दास्यति। ' इति सीतायाः शपथं श्रुत्वा रामः विस्मितः अभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

85. ' अहं रामं नित्यं यदि शुचिहृदा सेवितवती
धरित्रीमातेयं विवर मधुना दास्यति मम '

इति श्रुत्वा सीताशपथवचनं विस्मितमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

नित्यम् = सर्वदा, शुचिहृदा = स्वच्छमनसा,

तात्पर्यं

' यदि अहं रामं सदा पवित्रेण मनसा सेवितवती चेत्, इयं धात्रीमाता अधुनैव अत्रैव मम विवरं दास्यति।' इति सीतायाः शपथं श्रुत्वा रामः विस्मितः अभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

86. यदीदं मे सत्यं कथित मिह रामं प्रति वचः
धरित्रीमातेयं विवर मधुना दास्यति मम '
इति श्रुत्वा सीताशपथवचनं विस्मितमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कथितम् = उक्तम्, वचः=वाक्यम्,

तात्पर्यं

' रामं प्रति यत् वचनं अहं अधुना अत्र वदामि तत् सत्यं चेत्, इयं धात्रीमाता अधुनैव अत्रैव मम विवरं दास्यति।' इति सीतायाः शपथं श्रुत्वा रामः विस्मितः अभवत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

87. समाप्ते सीतायाः शपथवचने भूमितलतः
क्षणात् प्रादुर्भूतं कनकमयपीठं फणिधृतं

समासीनां तस्मिन् चकित इव पश्यन् वसुमतीम्,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

शपथवचने=प्रतिज्ञावाक्ये, भूमितलतः=भूतलात्, प्रादुर्भूतम्= अविर्भूतम्, कनकमयपीठम्=स्वर्णासनम्, फणिधृतं = नागैः धृतं, वसुमतीम्=भूदेवीम्, चकितः=भीतः,

तात्पर्यं

यावदेव सीतायाः शपथवचनं समाप्तं तावदेव, नागैः उह्यमानं एकं कनकपीठं भूतलात् उत्थितं। तस्मिन् पीठे भूदेवी आसीना आसीत्। रामः चकित इव तां पश्यन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

88. गृहीत्वा बाहुभ्यां सदयमुपवेश्य क्षितिसुतां
निजांके भूदेव्यां तटिदिव विशंत्यां फणिजगत्,
समं सर्वैर्लोकैः किमपि निगदन् विह्वलमनाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सदयम् = दयया, क्षितिसुताम् = सीताम्, निजांके=आत्मनः उत्संगे, तटित्= विद्युत्, फणिजगत् =पाताळम्, विह्वलमनाः= व्यथितचित्तः ,

तात्पर्यं

सा भूदेवी सीतां बाहुभ्यां सदयं आदाय आत्मनः उत्संगे उपवेश्य, विद्युदिव क्षणेनैव पाताळं प्रविष्टा। सर्वैरपि जनैः साकं रामो ऽपि तथा गच्छंतीं भूदेवीं वीक्ष्य विह्वलो भूत्वा किमपि वदन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

89. जनाक्रोशे ज्याय स्यमरसुमवर्षे च निपत-,
' त्यहो! याता सीते ' त्यवशमनसा साश्रुनयनः
पथिभ्रष्टा ऽनन्या विपिनचकिता गौरिव रुदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

जनाक्रोशे=प्रजानां आक्रंदे, ज्यायसि=महति, अमरसुमवर्षे= देवानां पुष्पवर्षे, याता=गता, अवशमनसा=अस्वाधीनमनसा, साश्रुनयनः=सबाष्पनेत्रः, पथिभ्रष्टा = स्वमार्गात् अपगता, अनन्या=एकाकिनी, विपिनचकिता =वने भीता, गौः=धेनुः,

तात्पर्यं

तदा जनानां आक्रोशः महान् बभूव। आकाशात् देवताः पुष्पवर्षं च ववर्षुः। 'हा मम सीता गता' इति आक्रंदनेन रामः, वने मार्गभ्रष्टा एकाकिनी धेनुः इव विललाप। स रामो मां सारभयात् त्रायताम्।

90. कथंचित् ब्रह्मादित्रिदशकृतशोकोपशमनः
स्मरन् सीतां शोचत्कुशलवयुतः प्राप्य नगरम्,
वहन् राज्यं पत्नीविरहशुचम प्यंत रशमां,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

ब्रह्मादित्रिदशकृतशोकोपशमनः = ब्रह्मादिभिः देवैः शोकस्य उपशमनं यस्य कृतं सः (रामः इति), शोचत्कुशलवयुतः = रुदद्भ्यां कुशलवाभ्यां सहितः, पत्नीविरहशुचम् = भार्यावियोगदुःखम्, अशमाम्=उपशमनरहिताम्, अन्तः=मनसि,

तात्पर्यं

ब्रह्मादयो देवाः रामं कथमपि आश्वासयन्। ततः सीतामेव स्मरन् रामः, रुदद्भ्यां कुशलवाभ्यां च सह अयोध्यां गत्वा, पुनरपि राज्यभारं च, तेन साकं मनसि पत्नीवियोगशोकभारं च दधार। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

91. प्रतिष्ठाप्य प्रीत्या भरतजितगंधर्वविषये
द्वयोः पुर्यो वीरौ भरततनयावेव नृपती
वितन्वानो वंशश्रिय मनुपमां वीरचरितै-
रयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

(तक्षः इति च पुश्कलः इति च भरतस्य द्वौ पुत्रौ। तक्षशिलानगरं राजधानीम कत्त्वा अर्धं गन्धर्वदेशं तक्षश्च, पुष्कलावतीम राजधानीम कत्त्वा अपरमर्धं गंधर्वराज्यं पुष्कलश्च अपालयताम् ।)

अर्थाः

प्रतिष्ठाप्य=संस्थाप्य, भरतजितगंधर्वविषये = भरतेन विजिते गंधर्वनामके देशे, वितन्वानः = विस्तारयमाणः, वंशश्रियम् = वंशस्य सम्पदम् (राज्यसम्पदम् इति), अनुपमाम्=असमानाम्, वीरचरितैः = वीरकार्यैः,

तात्पर्यं

भरतः गंधर्वराज्यं जिगाय। तस्मिन् राज्ये रामः, भरतस्य द्वौ पुत्रौ समस्थापयत्। तथाविधवीरचर्यया रामः आत्मनः वंशस्य असमानां श्रियं व्यतानयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

92. द्वयोः कृत्वा भूपावपि विषययो र्लक्ष्मणसुता-
वुभौ, कुर्वन् सर्वा मवनि मिनवंशोद्भववशां,

कुलश्रेष्ठो राजप्रणुतमहिमा विस्तृतयशाः
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

(अंगद श्च चंद्रकेतुवुस्च लक्ष्मणस्य द्वौ पुत्रौ। तयो रेकः अंगदः कारुपथराज्यस्य राजा अभवत। तस्य राजधानीइ अंगदीयपुरं इति। तयोअ रपरः चंद्रकेतुः । स मल्लराज्यस्य पालकः। तस्य राजधानी चंद्रकांतं इति।)

अर्थाः

विषययोः=(द्वयोः) देशयोः, अवनिम्= भूमिम्, इनवंशोद्भववशाम्= सूर्यवंशीयानां वशे स्थिताम्, कुलश्रेष्ठः = वंशे उत्तमह, राजप्रणुतमहिमा = राजभिः प्रणुतम् महत्त्वम् वहन्, विस्तृतयशाः=विस्तारितकीर्तिः

तात्पर्यं :

पश्चात् , रामः, लक्ष्मणस्य तनयौ उभौ अपि, द्वयोः राज्ययोः राजानौ चकार। तथा सर्वां भूमिं सूर्यवंशवशां कुर्वन् कुलश्रेष्ठो महितो रामः राजभिः स्तुतः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

93. सतीस्थानप्रत्याहितकनकसीताकृतिधरो
महीदेवान् देवान् बहुविधसवै र्भूरिविभवैः
चिरं तृप्तान् कुर्वन् स्वजनपदलोकान् वितरणैः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सतीस्थानप्रत्याहितकनकसीताकृ तिधरः=धर्मपत्न्याः स्थाने प्रतिनिधित्वेन निहिताम् सीतायाः कनकमूर्तिं दधानः, बहुविधसवैः= अनेकप्रकारैः यज्ञैः, भूरिविभवैः= महासम्प्द्वद्भिः , महीदेवान् = ब्राह्मणान्, स्वजनपदलोअकन् = आत्मनः देशे प्रजाः, वितरणैः=दानैः,

तात्पर्यं

पत्न्याः स्थाने सीतायाः सुवर्णमूर्तिं दधानो रामः, महा- विभवान्वितैः बहुभिः यज्ञैः इष्ट्वा, देवान्श्च ब्राह्मणान्श्च समतर्पयत्। प्रजाः अपि सर्वविधैः दानैः समतोषयत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

94. निमग्नो भूत्वा राड्विधिषु ससहस्रायुतसमाः
कदाचित् संदृष्टो रहसि शमनेनर्षिपुषा, '
प्रवेष्टु र्मध्ये स्यादवध' इति तदुक्ते 'ऽस्त्वि'ति वदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात् .

अर्थाः

राड्विधिषु = राजकार्येषु, ससहस्रायुतसमाः =(११०००)एकादशसहस्रसंवत्सराः, रहसि=एकांते, शमनेन=कालेन (यमेन इति), ऋषिवपुषा = मुनिशरीरधारिणा, प्रवेष्टुः=आगंतोः, मध्ये=अंतरा, वधः=मरणदंडनम्, तदुक्ते=तेन (यमेन) कथिते,

तात्पर्यं

रामः तथा राजपदे एकादशसहस्रवर्षाणि स्थितः। तदा एकस्मिन् समये कालः ऋषिवेषं धृत्वा रामं रहसि द्रष्टुं आगत्य, 'आवयोः मिथः संभाषणस्य मध्ये यः आगमिष्यति तस्य वधदंडः स्यात्' इति नियमं अवदत्। रामस्तु ' अस्तु तथा' इति तं प्रत्यवदत् । स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

95. ब्रुवाणः सौमित्रिं 'व्रजति हि वधं विघ्नकृ दतः
कुरु द्वारे तिष्ठन् गृहमिद मनन्यागम' मिति
प्रविष्टो ऽन्तः पृच्छन् मुनि मपिच 'कार्यं वद किमि'-
त्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

सौमित्रिम् = लक्ष्मणम्, विघ्नकृत् = अंतरायकारी, अनन्यागमम् = अन्य-जनागमनविरहितम् ,

<u>तात्पर्यं</u>

रामः लक्ष्मणं प्रति, 'आवयोः संभाषणस्य विघ्नकारी जनः वध्यो भविष्यति। ततः त्वं स्वयमेव द्वारि स्थित्वा, अन्यानां जनानां आगमनं निवारय।' इति उक्त्वा, मुनिना सह अन्तः गत्वा, 'किं कार्यं वद' इति तं अपृच्छत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

96. 'अहं कालो, धात्रा तव हि सविधं प्रेषित इह,
स्वयं विष्णुः स त्वं, विहितनरजन्मा सुरकृते',
इति प्रीत्या शृण्वन् रहसि मुनिरूपांतकवचां-
स्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

कालः = यमः, धत्रा = ब्रह्मणा, सविधम् = सकाशम्, विहितनरजन्मा = आत्मनः मानवजन्म विहितवान्, सुरकृते = देवानां प्रयोजनार्थम, मुनिरूपांतकवचाण्सि = मुनिरुपस्य यमस्य वचनानि,

<u>तात्पर्यं</u>

' अहं कालः। ब्रह्मणा इह तव सकाशं प्रेषितः। त्वं साक्षात् सः विष्णुरेव। सुरकार्यार्थं मानवो जातः।' इति मुनिरूपः कालः रामं अवदत्। रामः तानि वाक्यानि सादरं शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

97. 'क्षणः प्राप्तो गंतुं निजपदमिति ज्ञापनमिदं
मम द्वारा ब्रह्मा वदति, कुरु तद्यत्तव हृदि',

इति प्रीत्या शृण्वन् रहसि मुनिरूपांतकवचां-
स्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

निजपदम्= स्वस्थानम् (वैकुण्ठम् इति), ज्ञापनम्= स्मारणम्, हृदि = मनसि,

तात्पर्यं

' त्वं तव निजस्थानं पुनर्गंतुं अयं समयः इति त्वां ज्ञापयितुं ब्रह्मवचनात् अहं आगतः। तव मनसि यत् वर्तते तत् कुरु।' इति मुनिरूपः कालः रामं अवदत्। रामः तानि वाक्यानि सादरं शृण्वन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

98. ' वच स्ते सत्यं, तन्मम च विदितं कालपुरुष!
स्वधिष्ण्यं ब्रह्मोक्त्या व्रजितु मधुना मे समुचितं'
इति ध्यातस्वात्मा शमनवचनानां प्रतिवदन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

कालपुरुष ! = हे यम !, ब्रह्मोक्त्या = ब्रह्मणः वचनेन, स्वधिष्ण्यम् = स्वीयम् स्थानम् , अधुना=अद्य, समुचितम्=अर्हम्, ध्यातस्वात्मा= स्वरूपम् स्मृतवान् , शमनवचनानाम् =यमस्य वचनानाम्, प्रतिवदन् = उत्तरं वदन्,

तात्पर्यं

रामः आत्मनः स्वरूपं स्मृत्वा, ' काल ! त्वं सत्यं वदसि। अहमपि तत् जाने एव। देवानां वाक्यं अनुसृत्य अहमधुना मम स्वस्थानं गंतुं अर्हामि।' इति कालस्य वचनानां उत्तरं अवदत्। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

99. नृपं द्रष्टुं प्राप्ते सति वदति दुर्वाससि हठात्,
' शपे वंशं देशं तव यदि न दत्तः क्षण ' इति'
प्रविष्टे ऽंत भ्रांत 'र्ययमिह कथं वे' ति विमृशन्
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

नृपं = राजानम् (रमम् इति), दुर्वाससि = दुर्वासोनामके मुनौ, हठात् = अकस्मात्, क्षणः=समयः (अवकाशः इति), विमृशन् = वितर्कयन्,

तात्पर्यं

दुर्वासाः अकस्मात् आगत्य, ' रामं द्रष्टुं इच्छामि। यदि मम क्षणो न दत्तश्चेत्, तव वंशं च, तव राष्ट्रं च शपे।' इति लक्ष्मणं अवदत्। अवशो लक्ष्मणः अंतः प्रविष्टः। तं वीक्ष्य रामः, 'अयं कथं अत्रागतः?' इति मनसि वितर्कयमाणः स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

100. तिरोभूते काले, मुनिमपि विधायात्रितनयं
यथेष्टान्नै स्तृप्तं, विवश इव चिंतां हृदि वहन्,
किमर्हं सौमित्रौ मम समय मुल्लंघितवती-
त्ययोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

तिरोभूते = अन्तर्हिते (गते इति), अत्रितनयम्= अत्रिनामकस्य मुनेः पुत्रम् (दुर्वाससम् इति), यथेष्टान्नैः=वांछितैः भोजनैः, विवशः=अशक्तः, चिंताम्= आलोचनम् , हृदि = मनसि,
सौमित्रौ=लक्ष्मणे,समयम्=नियमम्,उल्लंघितवति=अतिक्रांतवति,

तात्पर्यं

पश्चात् कालो गतः। रामः दुर्वाससं अन्नार्थिनं वांछितैः भोज्यैः अतर्पयत्। तदनु, राम।, ' मया विहितं नियमं लक्ष्मणः उल्लंघितवान्। तस्य विषये किं कार्यं?' इति चिंतां मनसि वहन्, अवशः स्थितः.। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

101. 'विसृष्टः सौमित्रे त्वमसि कृतदोषः खलु मया,
परित्यागः साधो र्वधसम इति प्राज्ञवचनम्.'
इति प्रोक्तं यातं सहज मनुशोचन् विकलधीः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विसृष्टः=परित्यक्तः, सौमित्रे != लक्ष्मण!, कृतदोषः = अपराधं कृतवान्,वधसमः=मारणेन तुल्यः, प्राज्ञवचनम्=विदुषाम् उक्तिः, यातम् = निर्गतम्, सहजम् =सोदरम् (लक्ष्मणम् इति), विकलधीः = व्याकुलचित्तः,

<u>तात्पर्यं</u>

' लक्ष्मण ! त्वं दोषी वधार्हः खलु ! साधूनां परित्यागोपि वधेन समः इति आर्यवाक्यं। अतः, अहं त्वां परित्यजामि।' इति रामः लक्ष्मणं अवदत्। लक्ष्मणोपि निर्गतः। रामः विकलमनसा अनुजं अनुशोचन् स्थितः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

102. विसृष्टे सौमित्रौ गतवति च युक्ते निजपदं,
स्वयं त्यक्तुं भूमिं सुतविहितराज्यः स्थिरमनाः
महाप्रस्थानाय प्रचलितपदः सर्वसहगैः,
अयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

<u>अर्थाः</u>

विसृष्टे = परित्यक्ते, सौमित्रौ =लक्ष्मणे, युक्ते=योगं अवलंबितवति, निजपदम् = स्वस्थानम् (वैकुण्ठम् इति), सुतविहितराज्यः= द्वाभ्यां पुत्राभ्यां राज्यम् दत्तवान्, स्थिरमनाः=निश्चितचित्तः, महाप्रस्थानाय = महाभि - निष्क्रमणाय (देहत्यागरूपेण अवतारपरिसमाप्तये इति), प्रचलितपदः = पादम् चालितवान् (गंतुं आरब्धवान् इति), सर्वसहगैः = सर्वैः अनुगामिभिः,

तात्पर्यं

तथा परित्यक्तो लक्ष्मणः योगं अवलंब्य स्वपदं गतः। रामोपि स्वयं, भूलोकं त्यक्तुं निश्चित्य, सुतयोः राज्यं समर्प्य, सर्वै अनुचरैः सह महाप्रस्थानाय प्रतस्थे। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

103. समं पौरै र्मित्रै रपि भरतशत्रुघ्नसहितः
प्रविष्टो योगेन प्रयतमनसा प्राप्य सरयूम्
गतः स्वीयं स्थानं मुदितविबुधस्तोत्रवचनै -
रयोध्यारामो मामवतु दयया संसृतिभयात्.

अर्थाः

समम् =सह, योगेन = योगस्य अवलंबनेन, प्रविष्टः= अन्तः यातः, प्रयतमनसा=नियमितचित्तेन,, प्राप्य= गत्वा, सरयूम् = सरयूनामकाम् नदीम्, मुदिताः=तुष्टाः,मुदितविबुधस्तोत्रवचनैः = संतुष्टानां देवानां स्तोत्रैः,

तात्पर्यं

मित्रैश्च पौरैश्च सह, भरतशत्रुघ्नसहितो रामः, योगेन मनः प्रयतं कृत्वा, सरयूनदीं प्राप्य, तस्यां प्रविश्य, देवानां स्तोत्रेषु वर्तमानेषु, आत्मस्थानं वैकुंठं गतः। स रामो मां संसारभयात् त्रायताम्।

104. शिरोजैः कृष्णाभैः, सतिलकललाटेन, करुणा-
पदाभ्यां नेत्राभ्यां, स्मितयुतमनोज्ञाधररुचा,
स्फुरन्मुक्ताहारैः कनकवसनाभ्यां, हनुमदा-
श्रिताभ्यां पादाभ्यां, मनसि मम रामो विलसतु.

अर्थाः

शिरोजैः = केशैः, कृष्णाभैः=असितरुचिमद्भिः, सतिलकललाटेन= तिलकेन सहितेन फ्हलेन, करुणपदाभ्याम् = दयायाः स्थानाभ्याम्, स्मितयुत - मनोज्ञाधररुचा = मन्दहाससहितस्य सुन्दरस्य अधरस्य कांत्या, स्फुरन्मुक्ताहारैः = प्रकाशमानाभिः मौक्तिकमालाभिः, कनकवसनाभ्याम् = पीतवस्त्राभ्याम्, हनुमदाश्रिताभ्याम् = हनुमता आश्रिताभ्याम्,, विलसतु = प्रकाशताम्।

तात्पर्यं :

कृष्णैः केशैः, तिलकभासितेन फालेन, दयानिलयाभ्यां नयनाभ्यां, सस्मितेन मनोहरेण अधरेण, मुक्ताहारैः, पीतवस्त्राभ्यां, हनुमदाश्रिताभ्यां पदाभ्यां च विराजमानो रामो मम मनसि वर्तताम्।

-*- इति उत्तरकाण्डः (104) -*-

-*- इति उत्तररामायणम्. (104) -*-

इति मार्कण्डेयप्रसादेन

जोगाम्बासुब्बराययोः पुत्रेण रचितं

अयोध्यारामं नाम लघुकाव्यम्

इदं समाप्तम्

-*-

उपसंहारः

आकारश्रुतवाक्प्रवर्तनगुणै र्मर्त्येषु सर्वाधिकः,
पुत्रोदाहरणीयतामुपगतः सद्रक्षणे दीक्षितः
राजादर्शगतिः कवीश्वरगिरा मेकः प्रकृष्टाश्रयो,
य स्तं सेव्यतमं तमो ऽपगतये ध्यायाम्ययोध्याविभुम्
वाणी यस्य कवे र्मुखात् प्रथमतो जाता, कवीनां गतिः;
लोकादर्शनरेशरामचरिताख्यानेन धन्यश्च यः,
वंदे विश्वजनीनवाङ्मधुरिमोद्भूतं यशो यस्य तं,
वाल्मीकिं; कृतयो वचोरुचिरता मास्वाद्य यस्यैव मे
कवित्वलेशोऽपि न वर्तते ऽस्मिन् कृते यथाशक्ति मयाऽऽत्मतुष्ट्यै
रामस्य गाथेत्यपि मानयंतः, दोषान् गुणीकृत्य पठंतु संतः
उच्यते कवित्तान्तं ग्रन्थाते ऽत्र समास्तः ।
लोके वा व्यवहारार्थं , जिज्ञासूनां कृते ऽथवा॥
आन्ध्रः कुत्ससगोत्रो जोगाम्बासुब्बराययोः पुत्रः ।
नंदवरविप्रवंश्यो मार्कण्डेयप्रसादनामाहम् ॥
शाके शराब्धि निधिखे (1945) शोभकृति श्रावणे निजे ऽग्र्यतिथौ ।
शिखिनयनगगननेत्रे (2023)हूणे वर्षे कृतिः समाप्तेयम् ।।

मार्कण्डेयप्रसाद्. **भाग्यनगरे,**

शा.श. 1945 शोभकृति निजश्रावण- शुक्ल-प्रतिपदि . 17-08-2023.

-*- इति श्रीः -*-

-*-